

FORUM NUMIZMATYCZNE

Studia i materiały



FORUM NUMIZMATYCZNE

Studia i materiały

N^o 2

FORUM NUMIZMATYCZNE

Studia i Materiały
№ 2

Pod redakcją naukową
Krzysztofa Filipowa

Białystok 2018

Rada Redakcyjna:

Aleksandr Bugrov (Rosja), Krzysztof Filipow (Polska)
Wiktor Kakareko (Białoruś), Valerij Kapeluszniy (Ukraina)
Maciej Karczewski (Polska), Viktor Kotzur (Ukraina), Vasyl Orlyk (Ukraina)
Stanislovas Sajauskas (Litwa), Andrzej Suchcitz (Anglia)
Zbysek Sustek (Słowacja), Stefan Samoila (Rumunia)

Kolegium Redakcyjne:

Redaktor Naczelny: Krzysztof Filipow
Sekretarz Redakcji: Barbara Kuklik

Recenzenci:

Prof. dr hab. Valerij Lastovsky (Ukraina)
Narodowy Uniwersytet Kultury i Sztuki w Kijowie
Prof. dr Aleksandr Bajura (Białoruś)
Państwowy Uniwersytet Techniczny w Brześciu

Seria: Forum Numizmatyczne

Redakcja Naukowa: Krzysztof Filipow

Korekta: Zespół i Autorzy

Projekt okładki i opracowanie techniczne: Barbara Kuklik

Tłumaczenia: Autorzy i Krzysztof Filipow

Foto na okładce: Skarb „miejski” z Mińska
ze zbiorów Muzeum Historii Białorusi w Mińsku

Publikacja dofinansowana przez Wydział Historyczno-Socjologiczny
i Instytut Historii i Nauk Politycznych Uniwersytetu w Białymstoku

Wszelkie prawa zastrzeżone

Żadna część tej publikacji nie może być reprodukowana i wykorzystywana
w jakiegokolwiek postaci i formie bez wyrażenia pisemnej zgody wydawcy

Wydawca: Ośrodek Badań Europy Środkowo-Wschodniej

ISBN 978-83-950711-0-2

Nakład: 100 egzemplarzy

Copyright by Autorzy i Ośrodek Badań Europy Środkowo-Wschodniej
Białystok 2018

CONTEMPORARY COUNTERFEIT COINS OF THE CRUSADER STATES

The end of the XI century was the beginning of the Crusades which really became one of the largest and most exclusive pages in the history of the Middle Ages. Their exceptional nature is connected with the time frames, the amount of human and material resources, geographic extent as well as with prominent personalities of that time. As a result of the first Crusade, a number of Crusader states appeared, in particular, County of Edessa, Principality of Antioch, Kingdom of Jerusalem, the County of Tripoli, the Baronats of Beirut and Sidon, the Latin Empire, the Kingdom of Cyprus, the State of the Order of St John of Jerusalem (hospitallers) on Rhodes island, the State of the Teutonic Order in Prussia, as well as its divisions in Livonia and others. All these public entities had their own emission of coins. Collecting coins of the Crusader states is quite common in the world¹ and the Crusader coins are popular on the world's numismatic market.

Even in the ancient era the production of counterfeit coins was connected with the spread of collecting among the collectors but the forgery of collectible coins reached its prime the era of the Renaissance. Modern technical facilities enable modern counterfeiters developing their activities. Unfortunately, today's numismatic market is full of modern counterfeits of coins, which under the guise of the authentic coins malefactors try to sell to collectors and museums. Counterfeits of coins concern virtually all directions of numismatics including the coins of the Crusader states. In recent years, due to the spread of sales through the Internet², the production of counterfeit coins has become a kind of industry. Among modern counterfeit coins, in recent years there have appeared counterfeits of considerably high quality which are difficult to distinguish from original coins without special knowledge and special equipment. Modern counterfeiters produce quite common and quite rare coins, and sometimes there are absolutely fancy coins. Back in the middle of the nineteenth century a famous numismatist Alexandr Butkovskiy wrote for collectors about the counterfeit coins the following «there are two different kinds of counterfeit coins: the first forged on the exact model of the ancient coins, the other ones which do not exist and were invented by the forgeries themselves»³. Counterfeit coins are made of copper, alloys of metals of white or yellow colours, silver and gold. Let us consider most popular and interesting counterfeit coins.

It is difficult to imagine a complete collection of Crusader states coins without the legendary copper folles of Tankred, the actual ruler of the Principality of Antioch in 1101-1112. These coins were minted in large circulations and they are most commonly used at

1 Коцур В. П. *Актуальні напрямки та організаційні засади сучасних досліджень середньовічної нумізматики в Україні* / В. П. Коцур // *Збірник наукових статей «Наукові записки з української історії»*. – Вип. 33. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – С. 4.

2 Орлик В. М. *Інформаційний потенціал WEB-ресурсів у нумізматичних дослідженнях (на прикладі монет держав Хрестоносців)* / В. М. Орлик // *Матеріали наукової конференції з міжнародною участю [«Архівознавчі та джерелознавчі галузі знань: проблеми взаємодії на сучасному етапі»]* (14 березня 2013 р., м. Київ). – Київ, 2013. – С. 129-133.

3 Бутковский А.П. (1861) *Нумизматика или история монет древних, средних и новых веков*. Москва, С. 106.

numismatic auctions. For example, the original Tankred's⁴ follis of the first type (Fig. 1) and its two counterfeits (Fig. 2-3).



Fig. 1

The first counterfeit coin was made by molding with further trimming of the edge with the signs of the molding gate (Fig. 2). The malefactors even did something like an edge with the right angle to the field of the coin.



Fig. 2

A rather qualitative is the counterfeit of the first type of Tancred's follis (Fig. 3) made in Crimea. The author of this masterpiece, in addition to "Tancred's folles", has also "Roman coins" (Fig. 4).

⁴ Crusader coins Antioch, Baldwin's Auctions Ltd, Auctions 52, lot 1151 // <https://www.acsearch.info/search.html?id=397779>



Fig. 3



Fig. 4

The forger, having a sculptor's profession, made his own stamps. He produced counterfeits of coins by compressing a blank with counterfeit stamps with the help of a press. This gave a counterfeit coin the similarity with minted coins. The work pieces of this forger were distributed among Ukrainian collectors under the guise of Crimean findings. They were also directed to Europe.

The attempt to fake a second type follis strikes by its awkwardness. We may compare the original coin (Fig. 5)⁵ and the counterfeit coin (рис. 6).



Fig. 5



Fig. 6

5 Crusader coins Antioch, Baldwin's Auctions Ltd, Auctions 52, lot 1153 // <https://www.acsearch.info/search.html?id=397780>

The counterfeits of the third type also do not differ by the diligence of counterfeiters. For the comparison, there is the original coin⁶ (Fig. 7) and the fake (Fig. 8).

Fig. 7



Fig. 8



Counterfeit coins of the second and third types are actively sold through the EBay auction. As for the counterfeits of other rulers of the Principality of Antioch, the Bellon denier of Bohemond III is leading. For example, a batch of several hundreds of counterfeit deniers was brought to Ukraine from a Middle Eastern country. All of them were one-stamped, made of white metal. Some of them were covered with dark matter. These

6 Classical Numismatic Group, CRUSADERS, Antioch. Tancred. Regent, 1101-1112. Æ Follis // <https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=125851>

counterfeit coins were successfully sold through the Ukrainian Internet Forum Violity. For the comparison, the original coin⁷ (Fig. 9) and the above-mentioned counterfeits (Fig. 10).

Fig. 9



Fig. 10

7 Classical Numismatic Group, CRUSADERS, Antioch. Bohémond III. 1163-1201. BI Denier // <https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=253121>

However, the most curious fake of denier of Bohemond III was noticed by us on EBay (Fig. 11). The malefactors, using the form with a stamp of the original billon denier made of low-grade gold coin weighing 3.85 grams which was a fantasy of a golden ducat of the Antiochian Principality.



Fig. 11

There are many counterfeits of grosso of the County of Tripoli in the modern numismatic market, in particular the grosso of Bohemond VI (1251-1275) and Bohemond VII (1275-1287). The counterfeits were made by molding from the original coin. Some researchers and collectors consider the original coins of the indicated face value to be the most beautiful coins of the Crusader States. For the comparison, the original coin of Bohemond VI⁸ (Fig. 12) and its counterfeit (Fig. 13); the original grosso of Bohemond VII (Fig. 14) and its counterfeit (Fig. 15).



Fig. 12



Fig. 13

⁸ Tripoli - Bohémond VI – Gros // <https://www.acsearch.info/search.html?id=3844553>



Fig. 14



Fig. 15

In the last decades the coins, similar in the style of coinage and iconography to the Byzantine Tetarterons and Half-Tetarterons with the Latin letters «R» «C» «X» on the reverse appeared on the global numismatic market (Fig. 16)⁹.



Fig. 16

Marcus Phillips and David Michael Metcalf assume that these coins may be ceremonial issue of the coins of the Byzantine emperor Manuel I and the king of Jerusalem, Baldwin III, stamped at the in the mint of Antioch in 1156. Simon Bendall and Ingrid and Wolfgang Schulze believe that these coins were stamped on Cyprus by the English king Richard the Lionheart during the Third Crusade. It is clear that the counterfeiters could not leave without attention the high degree of rarity of this coin and its price at the world auctions. They made their version of the coin with the Latin letters «R» «C» «X» (Fig. 17).

9 Classical Numismatic Group, Inc. 2005 "CRUSADERS. Cyprus. Richard I, King of England. 1189-1199. Æ Tetarteron" <https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=70975>



Fig. 17

Modern forgeries of the golden hyperpyrons of John III Doukas (1222-1254) are also quite common, including a three-point type on the coin field to the right of Jesus, which according to the Florentine Francesco Balducci Pegolotti's classification, are the subject of the issue of the Crusaders, in particular the last Latin Emperor Baldwin II de Courtenay in Constantinople. For comparison, the original coin (Fig. 18) and the above-mentioned counterfeit (Fig. 19). The counterfeits of these coins are predominantly of Bulgarian origin.



Fig. 18



Fig. 19

The coins of the Crusaders of Cyprus were no exceptions too. In particular, at the end of 2015 beginning of 2016 one of the vendors sold 13 counterfeit grosso of the king of Cyprus Hugh IV (1324-1358) on the EBay. These silver counterfeits are made by molding from the mold form made from one coin (Fig. 20).



Fig. 20

The seller of these fakes sold counterfeit coins of various historical periods and is listed in the notorious FAKE SELLERS LIST (NFSL) of the International Numismatic Forum Forumancientcoins (USA)¹⁰. However, as of October 2017, similar counterfeits of coins are sold on the EBay (Fig. 21).



Fig. 21

There are also a great deal of modern counterfeit coins of the Order States. Some of them were described by the Polish numismatist A. Kuźmin¹¹. According to our observations, it is quite popular among the modern “coin masters” to manufacture large denominations of silver coins of the Livonian Order, in particular ferdings and ½ marks which are sold, including online market. For comparison, the original ½ mark of the Master Heinrich Galen (1551-1557) issued in 1556¹² (Fig. 22) and one of the modern counterfeits (Fig. 23).



Fig. 22



Fig. 23

10 FORVM's NOTORIOUS FAKE SELLERS LIST (NFSL) <http://www.forumancientcoins.com/board/index.php?topic=18502.0>

11 Aleksander M. Kuźmin (2011) Prymitywne fałszerstwa brakteatów krzyżackich, Gdańskie Zeszyty Numizmatyczne nr 99/2011

12 1/2 Марки // <https://www.antik-war.lv/viewtopic.php?f=109&t=551280>

As we see, modern counterfeiters of ancient coins actively work on counterfeiting for collectors and museums of coins of the Crusader states. The counterfeiters use casting technology in most cases, although there are stamped falsifications. We shall not list in details all the signs of the counterfeit coins of the Crusaders, since the works of numismatists are used by counterfeiters to improve their “professional level”. Let us recall only the essential textbook advice for a collector, which is contained in the specialized literature for several centuries. If you hold the coin of the Crusaders or received its photo, you should pay attention to the edge of the coin. If “the surface of the edge is completely smooth or depleted then it is a sign of a counterfeit coin. The pores sometimes noticeable on the surface of the coin prove that it was molded”¹³. Thus, collectors for the assurance of their collection, at least from primitive forgery, examples of which we have presented, need to use the above two simple tips and must study the original coins, or at least their quality images from the catalogues of museums and reputable auction houses.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бутковский А.П. 1861. *Нумизматика или история монет древних, средних и новых веков*. Москва.
2. Коцур В.П. 2013. *Актуальні напрямки та організаційні засади сучасних досліджень середньовічної нумизматики в Україні. Збірник наукових статей «Наукові записки з української історії»*. Вип. 33, 3-5.
3. Kuźmin Aleksander M. 2011. *Prymitywne fałszerstwa brakteatów krzyżackich*, „Gdańskie Zeszyty Numizmatyczne”, nr 99.
4. Орлик В.М. 2013. *Інформаційний потенціал WEB-ресурсів у нумізматичних дослідженнях (на прикладі монет держав хрестоносців). Матеріали наукової конференції з міжнародною участю [«Архівознавчі та джерелознавчі галузі знань: проблеми взаємодії на сучасному етапі»]*, 129-133

REFERENCES

1. Butkovskiy A.P. *Numismatics or history of coins of ancient, middle and new centuries*. Moscow, 1861. (in Russian).
2. Kotsur V.P. 2013. *The Current Directions and Organizational Foundations of Modern Studies in Medieval Numismatics in Ukraine* / V.P.Kotsur // *Collection of scientific articles “Scientific Notes of Ukrainian History”*. Issue 33, 3-5. (in Ukrainian)
3. Kuźmin Aleksander M. 2011. *Prymitywne fałszerstwa brakteatów krzyżackich*, Gdańskie Zeszyty Numizmatyczne nr 99 (in Polish).
4. Orlyk V.M. 2013. *Information potential of WEB-resources in numismatic studies (on an example of coins of the Crusaders states)* / V.M. Orlyk // *Materials of a scientific conference with international participation [“Archival studies and sources of knowledge in the field of knowledge: problems of interaction at the present stage”]* (March 14, 2013, Kyiv), 129-133. (in Ukrainian)

13 Бутковский А.П. *Нумизматика или история монет древних, средних и новых веков*. Москва, 1861. С.106.

Сучасні підробки монет держав хрестоносців

Абстракт

У результаті першого хрестового походу виникає ряд держав хрестоносців, зокрема Едеське графство, Антіохійське князівство, Ієрусалимське королівство, графство Тріполі, баронати Бейруту та Сідону, Латинська імперія, Кіпрське королівство, держава ордену св. Іоана Ієрусалимського (госпітальєри) на о. Родос, держава Тевтонського ордену в Пруссії, а також її відділення в Лівонії та ін. Усі ці державні утворення мали власні емісії монет. Колекціонування монет держав хрестоносців є досить поширеним у світі, а монети хрестоносців є популярними на світовому нумізматичному ринку. Ще в античну епоху виробництво підробних монет для колекціонерів було пов'язано із поширенням колекціонування, проте розквіту підробка колекційних монет досягла в епоху Ренесансу. Технічні можливості сьогодення дають простір сучасним фальшивомонетникам для розвитку своєї діяльності. Сьогоднішній нумізматичний ринок, на жаль, насичений сучасними фальсифікатами монет, які під виглядом автентичних монет зловмисники намагаються продати колекціонерам та музеям. Сучасні фальсифікатори давніх монет активно працюють над підробками для колекціонерів та музеїв монет держав хрестоносців. У свої виробничих процесах фальсифікатори використовують переважно технологію лиття, хоча зустрічаються й карбовані фальсифікати. Стаття присвячена аналізу сучасних підробок монет держав хрестоносців.

ЗНАХІДКИ ЗОЛОТИХ ДУКАТІВ В УКРАЇНІ – ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Із зростанням виробничо-промислових сил та стрімким розвитком світової торгівлі збільшується роль монет крупних номіналів у грошовому обігу. Традиції користування під час грошових розрахунків золотими монетами на територіях українських історичних регіонів склалися ще з античних часів. Відомо, що царями Боспору карбувалися власні золоті статери, до Північного Причорномор'я поступала велика кількість ауреусів Римської імперії, в тому числі відомі і їх численні місцеві імітації. За часів Київської Русі у грошовому обігу панували золоті тетартерони і соліди Візантії, за прототипом останніх в кінці X століття у Києві від імені Володимира Великого карбують славні золоті монети – златники. З другої половини XV століття поступово посилюється роль дуката – золотої монети середньою вагою 3,5 грами та вмістом золота 958 проміле, що забезпечувала розрахунки під час крупних торговельних операцій.

Золоті монети у всі часи володіли високою купівельною спроможністю. Уявлення про купівельну спроможність монет у добу Нового часу отримуємо із Уставу цін на ринках міст Волинського воєводства, складеного Войтехом Мілачевські у 1618 році – за золотий дукат можна було купити шкіряні чоботи на дорослу людину, половина задньої частини туші вола коштувала півтора дукати¹.

Враховуючи те, що у вітчизняній нумізматичній літературі вже досить якісно окреслено основні золоті монети, що брали участь у грошовому обігу українських історичних регіонів в різні часи, в тому числі й дукатів, ми спробуємо виокремити деякі проблемні та раніше малодосліджені аспекти, пов'язані зі знахідками і обігом золотих дукатів, а також джерела, які переважно залишилися поза увагою вчених.

У попередніх наших дослідженнях, визначаючи основні актуальні напрямки досліджень в сучасній українській нумізматичній літературі, ми ставили завдання розширити відомості та уявлення про ролі монет окремих емітентів в історії грошового обігу українських історичних регіонів². Уточнення ролі монет окремих емітентів стосується також і емісії золотих монет, що у вітчизняній нумізматичній літературі вивчено досить спорадично.

Хронологічно найбільш ранніми золотими монетами, що зустрічаються у знахідках українських історичних регіонів є дукати (цехіни) Венеціанської республіки. Пізніше вагомі позиції на грошовому ринку починають займати дукати королівства Угорщини, королівства Польського та пізніше об'єднаної Речі Посполитої, султана Османської імперії, дукати Об'єднаних провінцій Нідерландів, дукати емітентів Священної Римської імперії Німецької нації, золоті ексцеленти королівства Іспанії та ін.

У працях Т. Слепової досліджено та обґрунтовано вагому роль золотих дукатів (цехінів) Венеції у грошовому обігу Північного Причорномор'я³. Одна з числен-

1 Торговля на Україні (1990), акт № 196, с. 263-265.

2 Коцур В.П. (2013), с.4.

3 Слепова Т.И. (2006), с. 295-297

ніших знахідок венеціанських золотих цехінів зафіксована у крупному монетному скарбі з околиць Чуфут-Кале, що містив 29 цехінів венеціанських дожей та 1 монету Мамлюкського султанату – повідомляє В. В. Майко⁴⁴.

Найбільш поширеними серед золотих монет, що трапляються у знахідках в Україні, є венеціанські та голландські дукати. Серед дукатів Речі Посполитої найчастіше знаходять дукати Стефана Баторія та Сигізмунда III Вази карбування монетного двору Гданська.

Варто також зазначити, що значна кількість золотих дукатів наявна в приватних колекціях України, які переважно були придбані із числа місцевих випадкових знахідок. Вважаємо, що більш детальне дослідження золотих монет із приватних колекцій також допоможе уточнити роль золотої монети, розширивши наше уявлення про кількість монет, що дійшли до нашого часу та характерні для грошового обігу українських історичних регіонів.

Цікавим і вартим окремої уваги є той факт, що за часів Речі Посполитої та правління короля Яна II Казимира (1648-1668) на монетному дворі у Львові відбувалось карбування золотих дукатів у 1661 році, а також подвійних дукатів у 1660 та 1661 роках⁵. Збережені до сьогоднішнього дня львівські золоті дукати вкрай малочислені та є дуже рідкісними нумізматичними пам'ятками, на жаль, відсутніми у складі музейних чи приватних зібрань в Україні, достовірна інформація про місця знахідки відомих екземплярів також відсутня.

Слід зауважити, що дослідженню ролі османської золотої монети в грошовому обігу Півдня України не приділено належної уваги вітчизняними дослідниками, незважаючи на те, що присутність цих монет була досить відчутна на території Південної Бессарабії та Криму в XVI – XVII століттях.

Свідчення про достовірні знахідки золотих дукатів на території України можна відшукати в джерелах того часу, а також серед монет, що знаходяться у державних музейних зібраннях, інформація щодо знахідки яких фіксується, як правило, досить точно.

У 2000 році до зібрання Національного музею історії України надійшов величезний скарб тривалого накопичення, що складався із 13300 монет, серед яких 7 голландських дукатів та 1 рідкісний дукат карбування німецького міста Росток⁶. Можна припустити, що знахідки дукатів німецьких земель більш характерні для дуже крупних грошових депозитів того часу.

Національний музей історії України є зберігачем найбільшої в Україні колекції золотих дукатів доби Нового часу, зберігаючи та експонуючи дукати та їх крупні фракції, що карбовані у Венеції, Голландії, Бранденбургу-Пруссії, а також Речі Посполитої.

Рідкісний португал (монета номіналом 10 дукатів – В.К.), карбований у королівстві Богемія від імені імператора Священної Римської імперії – Фердинанда III (1608-1657), емісії 1648 р. зберігається у колекції Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Португали Речі Посполитої та Саксонії також експонуються у Національному музеї історії України. Варто зазначити, що десятинні фракції золотих дукатів також стали ланкою в історії творення нагородної системи в

4 Майко В.В. (2003), с.111-130

5 Dutkowski J. (2016), s.58-60, 89.

6 Зразок 3. (2003), с.89-90.

Європі, використовуючись в якості почесного заохочення впливових осіб від імені монарха. Вказані монети були не тільки обіговими, а й подарунковими – «донативами».

У колекції Хмельницького обласного краєзнавчого музею зберігається скарб села Богданівка Деражнянського району Хмельницької області, опублікований Катериною Даниловою, що містить золоті монети Нового часу⁷. До складу скарбу, окрім срібних монет, входили золотий цехін Венеціанської республіки, карбований від імені дожа Домініко Контаріні (1659-1675), а також іспанський ексцелент Фердинанда V та Єлизавети (1476-1516).

Збираючи відомості про склад нумізматичних колекцій музейних зібрань та фокусуючи увагу на золотих монетах, ми звернули увагу на деякі серйозні методичні помилки в описі та класифікації монет, що допущені зберігачами фондів груп. Так, наприклад, у книзі вступу Музею історії Києва срібні півгроші великого князя Сигізмунда II Августа записані як дукати⁸, хоча у Великому князівстві Литовському у більшості років карбування півгрошей емісія золотих дукатів не проводилась. Така помилка могла виникнути через відсутність у бібліотеках багатьох музеїв професійної нумізматичної літератури, використання та вивчення якої дозволяє здійснювати правильну атрибуцію монет. Наявність в легенді литовських півгрошей слова DVCAT, в перекладі з латини означає «князівство», а не вказує на номінал золотої монети, тому може легко ввести в оману недосвідченого спеціаліста.

На жаль, у вітчизняній нумізматичній літературі публікації дукатів з колекції державних музеїв є вкрай рідкісними, а в багатьох музеях вони просто відсутні взагалі. Вважаємо, що золоті монети, що зберігаються у колекціях музеїв потребують більш детального та комплексного дослідження, уточнення атрибуції та введення у науковий обіг. Важливим є також складання детальної топографії знахідок саме золотих монет на території України, що можливе шляхом поєднання свідчень, раніше зафіксованих дослідниками, а також місць знахідок дукатів, які зберігаються у музейних та приватних колекціях. Створення такої розширеної топографії знахідок ми бачимо як один із перспективних напрямків у вітчизняній нумізматичній літературі.

Одночасно із достовірними джерелами щодо знахідок золотих дукатів у нумізматичній літературі присутні й досить сумнівні та доволі відносні й малопридатні для наукового дослідження дані, зафіксовані у народних переказах. Так, наприклад, членом Імператорського російського географічного та археологічного товариства Миколою Сементовським у 1857 році зібрані та опубліковані розповіді місцевих жителів про скарби, приховані гайдамаками. Серед цих переказів є згадки і про місце схованки золотих дукатів: *«У Белоцерковщине село прозывается Блошинце, идучи от Смеляницы до села Блошинец не доходячи до села как палкою кинуть яр, у яру крыница, уся в воде, от крыницы на пол дня ступень отступи и копай, певно найдешь иолом (ермулка) намиста и дукатов, несколько углуби у колено»*⁹.

Більш інформативними, хоча також часто дуже суперечливими є згадки про знахідки золотих дукатів у газетній періодиці дореволюційного часу. Особливо багато звісток про скарби і знахідки золотих дукатів міститься в повідомленнях газет Галичини, хоча під час аналізу подібних заміток часто неможливо встановити, які саме були знайдені монети та за яких обставин. Так, наприклад, газета «Галицька

7 Данилова К. (2015) , с.148-151.

8 Музей історії Києва, КП-64562-166; КП-64562-167; КП-64562-170; КП-64562-171; КП-64562-172;

9 Сементовский Н.М. (1857), с.17.

Русь» від 17 червня 1892 року повідомляє про знахідку в околицях села Улицько-Середкевич 340 срібних монет та «и вероятно нескольконадесятъ золотых...монеты походят с времен польского владения»¹⁰. Через рік газета «Галичанин» повідомляє про знахідку неподалік Немирова: «два горшки, наполненные золотыми и серебряными монетами. Скарб был, кажется, значительный, стоимости его невозможно уже однако установить...»¹¹. Безумовно, такі повідомлення є малоінформативними для розширення уявлень про знахідки дукатів на території України. Цікавим є той факт, що всі повідомлення про знахідки скарбів опубліковані в літню пору року, що збільшує імовірність того, що такі скарби все ж могли бути знайденими. Трапляються і більш деталізовані замітки в пресі, що дозволяють чітко визначити, які саме монети були знайдені. Так, львівська газета «Діло» 15 липня 1895 року повідомляє: «Старе золоти гроше венецки. Знайшов припадком селянин Яков Собецкій з Довгого в повіте Товмацком...шесть штук золотых дукатов з часов дожес венецких...на одной стороне видне образ имверно Св. Марка, подающего ключе доже, що клячит з дожанскою шапкою на голове, а вокруг выражена надпись латинська: *Domini Comiti Venetiae. Dux. З другого боку образ Спасителя и надпись в скороченію: Sit tibi Christo datos iste ducats...*»¹², що із впевненістю вказує на дукати венеціанського дожа Домініко Контаріні, що чітко локалізовано за місцем його знахідки та повним вмістом скарбу.

Детальне дослідження свідчень, що містяться в газетах, також може суттєво розширити наше уявлення про кількість збережених до нашого часу монет. Звісно, такі джерела потребують досить обережного використання та перевірки їх достовірності, не виключено, що деякі із зафіксованих подібних свідчень могли або не бути реальними, або згадані монети на сьогоднішній день вже знаходяться у числі музейних зібрань та відомі дослідникам.

Українським вченим Миколою Котляром зафіксована досить мала частка знахідок золотих монет у скарбах України XVI століття¹³. Миколою Федоровичем також вдало зазначено, що така невелика кількість відомих знахідок золотих монет обумовлена миттєвим привласненням монет з дорогоцінного металу місцевими жителями та особами, що знайшли скарб. З цим висновком важко не погодитись, але сьогодні в умовах розвитку точної пошукової техніки та її масового використання приватними особами (методологію використання відомостей про такі знахідки в нумізматичних дослідженнях ми опублікували в попередньому дослідженні¹⁴), а також розвитку нумізматичних ресурсів в мережі Інтернет, можна зафіксувати досить значну кількість знахідок золотих монет, що значно перевищує досліджену їх кількість радянськими вченими та дозволяє переосмислити деякі отримані в той час висновки.

Потенціал дослідження WEB-ресурсів проаналізований українським вченим Василям Орликом¹⁵. Сьогодні електронні технології дійсно дають дослідникам можливість розширити уявлення про історію грошового обігу, в тому числі і обігу золотих монет, їхньої кількості, що збереглася до сьогоднішнього часу. Для визначення максималь-

10 Нумизматическая находка, Галицкая Русь, № 125 и 126. 5 (17) июня, Львов, 1892, .3.

11 Сокровище, Галичанин, ч. 153, 13 (25) июля, Львов, 1893, с. 3.

12 Старе золоти гроше венецки, Діло, ч. 145, 3 (15) липня, Львів, 1895, с.2.

13 Котляр М.Ф. (1971), с.124.

14 Kotsur V. (2016) s.5-9.

15 Орлик В.М (2013), с.129-133.

но точної кількості знахідок золотих дукатів на території України за останні 15 років перспективним ми бачимо аналіз даних, що містяться в електронних архівах популярних Інтернет-порталів та форумів. Можна з високим ступенем імовірності стверджувати, що наявні в електронних архівах Інтернет-ресурсів публікації про знахідки золотих монет були здійснені на території сучасної України.

Як відомо, будь-яка популярна на грошовому ринку монета неодмінно ставала зразком для її приватного фальшування. Серед корпусу відомих приватних монетних підробок XV-XVI століть якісно виділяється фальшивий дукат макграфу Бранденбургу-Ансбаху Георга Фрідріха I (адміністратора герцогства Пруссії (1569-1603)), знайдений неподалік села Карачківці Чемеровецького району Хмельницької області (Рис. 1)¹⁶. У якості прототипу для виготовлення цієї підробки використаний дукат 1588 року, карбований на монетному дворі у Кенігсберзі¹⁷.



Рис. 1.

Підробка дуката, за висновками професора Василя Орлика, була виготовлена шляхом карбування штемпелями по срібній заготовці з попередньо нанесеним шаром золотої фольги. Нанесена на поле підробки легенда має суттєві помилки в написанні легенди: «FRI:DD» замість «FRID:D», де «FRID» вказує на ім'я емітента – «FRI-Dricus». Ця підробка має також і інші дефекти в іконографії (стилістиці), а саме: зображення герцога та орла, літери легенди, що свідчить про приватне підпільне виготовлення субератної монети нелегальним чином¹⁸.

Дослідник приватних підробок монет Андрій Бойко-Гагарін приділив значну увагу знайденим в Україні підробкам золотих монет Венеції, королівства Угорщини, Об'єднаних провінцій Нідерландів, а також Османської імперії, виготовлених незаконним чином у минулому¹⁹.

Відомі приватні підробки золотих дукатів у знахідках на території України само по собі говорять про популярність золотої монети серед населення, адже у противному випадку їх би ніхто не підробляв. Не можна також виключити той факт, що якісні підробки могли потрапити в результаті торгівлі, будучи виявленими та знешкодженними вже після їх виявлення на території українських історичних регіонів.

Таким чином, враховуючи викладене вище, робимо такі **висновки** щодо знахідок золотих дукатів в Україні та подальших перспектив дослідження аспекту обігу золотих монет на теренах українських історичних регіонів:

16 Orlyk W. (2014), s.48.

17 Neumann E. (1987), s.60.

18 Orlyk W. (2014), s.48.

19 Бойко-Гагарин А. (2017).

- роль золотих монет окремих емітентів в історії грошового обігу українських історичних регіонів потребує уточнення та більш глибокого дослідження;
- для розширення уявлень про обсяг золотих монет, що брали участь у грошовому обігу, варто продовжити роботу з дослідження електронних архівів Інтернет-ресурсів та монет із приватних зібрань;
- потребує введення в науковий обіг матеріалів із колекції музеїв та уточнення їх атрибуції та походження;
- особливу увагу в дослідженні золотих монет Нового часу ватро приділити золотим монетам емітентів Священної Римської імперії Німецької нації, свідчення про знахідки яких у вітчизняній нумізматичній літературі застарілі та нечисленні;
- важливим, на наш погляд, є складання розширеної топографії знахідок золотих монет на території України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття, Волинь та Наддніпрянщина*, Київ: «Наукова думка», 1990, 408 с.
2. Коцур В.П., *Актуальні напрямки та організаційні засади сучасних досліджень середньовічної нумізматики в Україні* / В. П. Коцур // Збірник наукових статей «Наукові записки з української історії». Вип. 33, Перяслав-Хмельницький, 2013, с.3-5.
3. Слепова Т.И., *Роль венецианской монеты в экономической жизни Северноричерноморского региона в XII-XV веках* // *Материалы III Судакской международной научной конференции* [«Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре»], (18-21 сентября 2006 г.), т. II, Киев-Судак, 2006, с. 295-297.
4. Майко В.В., *Кирик-Йерський скарб XV ст. (попереднє повідомлення)* // *Археологія*, № 2, Київ, 2003, с. 111-130.
5. Dutkowski J., *Złoto czasów dynastii Wazów*, т. II, Gdańsk, 2016, 560 s.
6. Зразюк З., *Скарб західноєвропейських та російських монет XVI-XVII ст., знайдений біля с. Лелюхівка Новосанжарського р-ну Полтавської обл.* // Тематичний збірник наукових праць «Музей та його колекції». Київ: «ПІ, ЛТД», 2003, с. 89-90.
7. Данилова К., *Тасмниці середньовічних скарбів* // Збірник наукових статей «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні», Випуск 24, Київ, 2015, с. 148-151.
8. Музей історії Києва, КП-64562-166; КП-64562-167; КП-64562-170; КП-64562-171; КП-64562-172.
9. Сементовский Н.М., *Запорожская рукопись указывающая в каких именно местах и какие сокрытыклады гайдамаками и местными жителями* / Н. М. Сементовский, Киев: «Типография А. Гаммершмидта», 1857, 60 с.
10. Нумизматическая находка. Галицкая Русь. № 125 и 126. 5 (17) июня. Львов, 1892.
11. Сокровище. Галичанинъ. Ч. 153. 13 (25) июля. Львов, 1893.
12. Старе золото гроше венецки. Діло. Ч. 145. 3 (15) липня. Львів, 1895.
13. Котляр М.Ф., *Грошовий обіг на території України доби Феодалізму*, Київ: «Наукова думка», 1971, 174 с.
14. Kotsur V., *Methodological issues of modern numismatic research: materials of «black» archeology and scientific research* // *Studia i Materiały «Forum Numizmatyczne. Pieniądz i mennice»*, 1, Białystok, 2016, s. 5-9.
15. Орлик В. М., *Інформаційний потенціал WEB-ресурсів у нумізматичних дослідженнях (на прикладі монет держав хрестоносців)* / В. М. Орлик // Матеріали наукової конференції з міжнародною участю [«Архівознавчі та джерелознавчі галузі знань: проблеми взаємодії на сучасному етапі»] (14 березня 2013 р., м. Київ), Київ, 2013, с. 129-133.
16. Orlyk W., *Falszywy dukat lenny z 1588 roku odkryty na Ukrainie* // *Przegląd Numizmatyczny*, NR 3 (86), Gdańsk, 2014, s. 48.
17. Neumann E., *Die Münzen des Deutschen Ordens in Preußen, des Herzogtum Preußen, Westpreußen sowie die Gepräge des Deutschen Ordens in Mergentheim 1235-1801*, Köln: Numismatischer Verlag Schulthen, 1987. 156 s.
18. Бойко-Гагарин А., *Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени* // Андрей Бойко-Гагарин, Киев, 2017, 560 с.

REFERENCES

1. *Trade in Ukraine XIV - the middle of the XVII century*, Volyn and the Dnieper. Kyiv: «Naukova dumka», 1990. 408 p.
2. Kotsur V.P., *The Current Directions and Organizational Foundations of Modern Studies in Medieval Numismatics in Ukraine* / V.P.Kotsur // Collection of scientific articles «Scientific Notes of Ukrainian History». Issue 33. Pereyaslav-Khmelnytsky, 2013, p. 3-5.
3. Slepova T.I., *The role of the Venetian coin in the economic life of the Northern Black Sea region in the 12th-15th centuries* // Proceedings of the III Sudak International Scientific Conference [«Black Sea Coast, Crimea, Rus in History and Culture»], (September 18-21, 2006), t. II, Kiev-Sudak, 2006, pp. 295-297.
4. Maiko V.V., *Kirk-Yersky treasure XV century (previous post)* // Archeology, № 2, Kyiv, 2003, p. 111-130.
5. Dutkowski J., *The Golden Age of the Wazow Dynasty*, Volume II, Gdansk, 2016, 560 p.
6. Zrazyuk Z., *Treasure of Western European and Russian coins of XVI-XVII centuries, found near the village. Lelyukhivka of Novosanzhar district, Poltava region* // Thematic collection of scientific works «Museum and its collections», Kyiv: «III, Ltd», 2003, p. 89-90.
7. Danilova K., *Secrets of medieval treasures* // Collection of scientific articles «New research on the monuments of the Cossack age in Ukraine». Issue 24, Kiev, 2015, p. 148-151.
8. Sementovsky N.M., Zaporizhzhya manuscript indicating in which places and what treasures haidamaks and local residents are hidden / N.M. Sementovsky. Kiev: "The Typography of A. Gammerschmidt", 1857. 60 p.
9. Kotlyar M.F., *Money circulation on the territory of Ukraine during the time of Feudalism*, Kyiv: «Naukova Dumka», 1971, 174 p.
10. Kotsur V., *Methodological issues of modern numismatic research: materials of «black» archeology and scientific research* // Study and Material «Numismatic Forum, money and coins». 1. Bialystok, 2016, s. 5-9.
11. Orlyk V.M., *Information potential of WEB-resources in numismatic studies (on an example of coins of the Crusaders states)* / V.M. Orlyk // Materials of a scientific conference with international participation [«Archival studies and sources of knowledge in the field of knowledge: problems of interaction at the present stage»] (March 14, 2013, Kyiv). Kyiv, 2013, p. 129-133.
12. Orlyk V., *False dukat from 1588 discovered in Ukraine* // Numismatic Review, No. 3 (86), Gdansk, 2014, s. 48.
13. Neumann E., *The coins of the Teutonic Order in Prussia, the Duchy of Prussia, West Prussia as well as the stamp of the German Order in Mergentheim 1235-1801*, Cologne: Numismatischer Verlag Schulten, 1987, 156 p.
14. Boyko-Gagarin A., *Counterfeiting in Central and Eastern Europe in the Middle Ages and Early Modern Times* // Andrei Boyko-Gagarin. Kiev, 2017, 560 p.

Findings of golden dukats in Ukraine – problems and perspectives

Abstract

This article tells about the role of gold coins of the separate European states in the history of the monetary circulation of Ukrainian historical regions. For the widening of the knowledge about the amount of gold coins in circulation we have investigated the electronic archives of the Internet resources and the coins from the private collections. Pointed the attention on some methodological mistakes made while the scientific research over the gold coins in the collections of the state museums. Added to the scientific survey the unpublished rare gold coins from the state museums of Ukraine. Firstly were learned the evidences from the Ukrainian newspapers before 1917 about the finds and the circulation of gold coins so we have got the new information about the amount of gold coins in the monetary circulation. Pointed an attention on the problematic and lack researched aspects related to the archeological finds of gold coins. In conclusion we outlined the main directions of the future perspectives of research of the role of gold coins in the monetary circulation.

Світлана Орлик
(Україна)

ОСОБЛИВОСТІ ГРОШОВОГО ОБІГУ ГАЛИЧИНИ ТА БУКОВИНИ В ЧАСИ РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У часи Першої світової війни, коли російські війська окупували територію Галичини і Буковини, міста цих регіонів знаходилися у скрутному фінансовому становищі. Саме випуски міських бон мали на меті вирішення проблеми відсутності розмінних монет та тимчасового вирішення фінансових питань міст Галичини і Буковини. У статті розглянуто Львівські та Чернівецькі бони періоду російської окупації під час Першої світової війни: особливості та обставини випуску.

Звернуто увагу на дозвільну процедуру випуску міських бон на окупованих територіях. Відмічено, що цей процес не набув масового характеру і блокувався з боку російської окупаційної влади, оскільки паралельне існування австрійської валюти та сурогатних грошей не сприяло безперешкодному введенню російської валюти на окупованих територіях. По суті російська окупаційна влада була противником випуску будь-яких сурогатних грошей, і лише обставини (зокрема, відвідини міста Львова Миколою II 9 квітня 1915 р.) деякою мірою сприяли позитивному вирішенню цієї проблеми, виключно для одного міста Львова.

Ще перебуваючи у складі Австро-Угорської імперії, Галичина і Буковина почали гостро відчувати проблеми нестачі розмінних австрійських грошей. Протягом кінця липня – серпня 1914 р. «розмінна криза» досягла свого апогею¹. Після вторгнення російських військ на західноукраїнські землі в грошовому обігу з'явилися російські гроші, у яких згодом також почала проявлятися «розмінна хвороба». Грошовий обіг на окупованих територіях ускладнювався конкуренцією двох грошових одиниць – російського рубля і австрійської корони, які в цьому аспекті мали однакові недоліки.

Але не лише «розмінна криза», яка виникла на територіях Галичини і Буковини, ускладнювала грошовий обіг на цих територіях. У період окупації російськими військами у містах загострилися проблеми надходження податкових платежів до місцевого бюджету, що призводило до фінансового паралічу міського господарства усіх західноукраїнських міст. Скориставшись невизначеністю владних окупаційних структур, які зайшли у місто Львів 3 вересня 1914 року, вже 7 вересня на Раді міста «віце-президент міста д-р Сталь запропонував розпочати перемовини з російською окупаційною владою про емісію міських бон номінальною вартістю в одну корону»². Оскільки на перших порах взагалі не було зрозуміло, які військові органи представляли російську окупаційну владу і в чий компетенції знаходилися фінансові питання через відсутність спеціальних фінансових органів, питання з випуском цих бон вирішилося

1 Орлик С.В. Розмінні марки та казначейські знаки у грошовому обігу в Україні в період Першої світової війни // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. Число 26–27. К.: Інститут історії України, 2015. С.141–148.

2 Шуст Р. Грошові знаки Львова 1914–1918pp.// сайт Карта Львова. URL: <http://map.lviv.ua/statti/shust.html> (дата звернення: 01.10.1917).

швидше, ніж наступні спроби. Дозвіл на випуск було надано одноосібно військовим губернатором графом, полковником Сергієм Шереметьєвим (вик. обов'язки Військового Губернатора в місті Львові до 18 вересня 1914 р.). Вже 17 вересня 1914 року в обігу Львова з'явилися перші бони «однокоронівки», яких всього було випущено на суму 524 660 корон. (рис. 1).



Рис.1. «Однокоронівки» м. Львів, випуск 1914 р.

Львівські міські бони були обов'язковим засобом платежу на території міста і без обмежень обмінювалися на Австро-Угорську валюту в сумах, що перевищували 20 крон. Купюри бон було виконано на досить високому художньому рівні, вони мали всі ознаки грошей: номер, серію, підписи президента і віце-президентів Львова і позитивно приймалися населенням.

При встановленому курсі російських грошей по відношенню до австрійської валюти, який був затверджений російською окупаційною владою, в розмірі 30 коп. за 1 корону³ цей випуск можна вважати дріб'язковим, тим більше і номінал копійчаний (в переведенні на встановлений курс цей випуск становив всього лише 157398 руб.), і, по суті, він не міг вирішити глобальні фінансові питання міста Львова, у якого щомісячні потреби становили близько 1 млн. корон або в рублях близько 300-400 тис. руб. в місяць (на IV квартал 1914р. – 3.966.500,00 кор.⁴).

Фінансова ситуація у Львові, а також на всій окупованій російськими військами території Галичини була складною. Одне з найбільших міст Галичини, де відразу було зосереджено величезну масу російських військових підрозділів і, крім того, куди в березні 1915 р планував приїхати Микола II власною персоною, залишалося без обігових готівкових коштів, з повним паралічем міського господарства. По суті, цей фінансовий цейтнот потрібно було терміново вирішувати. За великим рахунком, випуск «однокоронівок» не розв'язував проблеми, а лише сприяв тимчасовій розрядці ситуації з розмінними грошима.

Дану фінансову проблему можливо було подолати двома способами: а) випуском міських бон і б) отримання позики від російського уряду. З цією метою до Військового генерал-губернатора Галичини Г. Бобринського президентом міста Львова Тадеушем Рутовським було надіслано відповідні листи. Так, у листі від 22 вересня 1914 року повідомлялося про скрутну фінансову ситуацію, яка склалася через утворення величезного дефіциту бюджету міста. За прогнозами магістрату

3 Обязательное постановление. Прикарпатская Русь. 1914 (18 (1 октября)сентября). №1419. С.4.

4 ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м.Київ). Ф. 361. Оп.1. Спр.101. Арк.3-4.

до кінця 1914 року він досягне трьох з половиною мільйонів корон. Президент Львова повідомляв про нарізлу необхідність позики, та просив «дозволу на випуск внутрішньої позики за допомогою емісії касових асигнацій підтверджених цінним майном міста Львова». Задля успіху цього заходу на асигнаціях пропонував зробити надпис: «З дозволу Військового Генерал-Губернатора Галичини Графа Юрія Бобринського»⁵. У листі від 23 вересня 1914 р. президент Львова клопотався про виділення місту російським урядом позики в 2 млн. руб. Для цих цілей президент пропонував відрядити групу делегатів до Києва і Петрограда з відповідним рекомендаційним листом від Військового генерал-губернатора⁶. У свою чергу, Військовий генерал-губернатор Галичини розумів, що в російській казні грошей на позику місту Львову не знайдеться, а усунення цього дефіциту за рахунок зовнішньої позики Росії наразі зустріне, без сумніву, серйозну перепону в російському уряді. Тому видавати рекомендаційний лист делегатам львівського Магістрату, на думку Військового генерал-губернатора Галичини, взагалі не мало сенсу⁷. А от інша пропозиція Львівського Магістрату щодо випуску бон або спеціальних асигнацій здалася більш прийнятною.

Враховуючи те, що в Російській імперії практики випуску міських бон не було, російські чиновники по-своєму зрозуміли механізм дії цих засобів. Вони не сприймали бони як платіжний засіб, у їхньому розумінні це були «прості боргові зобов'язання в руках осіб, які добровільно погодилися надати місту грошові чи матеріальні позики, і нададуть місту деякі кошти для задоволення його потреб»⁸. Тобто, на їхню думку, бони – це були такі собі особливі безвідсоткові цінні папери, на кшталт короткотермінових міських зобов'язань, не забезпечені ніякими гарантіями російського уряду. Вони мали продаватися магістратом через банки, усім бажаним їх придбати за російські, німецькі чи австрійські грошові знаки, забезпечивши місто реальними коштами для вирішення його нагальних проблем. Дозвільна процедура цього випуску міських бон зайняла більше часу, ніж попередня. Дозвіл для випуску цих «загадкових» бон знаходився не в юрисдикції Військового генерал-губернатора, для цього необхідно було отримати остаточний дозвіл Головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту Великого Князя Миколи Миколайовича, з певним погодженням у Раді Міністрів.

У підсумку всіх переписок і клопотань, начальником Штабу Верховного Головнокомандуючого генералом Янешкевичем 25 листопада 1914 р. було повідомлено Військового генерал-губернатора Г. Бобринського про те, що «Його Імператорська Величність, Великий Князь Микола Миколайович звелів схвалити ці пропозиції і не зустрів перепон у наданні дозволу магістрату міста Львова випустити міські бони на суму 1.000.000 рублів, за умови дотримання наведених обмежень з тією метою, щоб бони не мали примусового характеру»⁹. Головною умовою випуску львівських бон було й те, щоб ці бони не набули ознак грошових знаків, а тому вирішено таке: 1) встановити номінальну вартість їх не нижче 100

5 ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф.361. Оп.1. Спр.101. Арк.21-21зв.

6 ЦДІАК України. Ф.361. Оп.1. Спр.101. Арк. 6.

7 Там само. Арк. 11-11зв.

8 Там само. Арк. 11зв.

9 ЦДІАК України. Ф.361. Оп.1. Спр.101. Арк. 21-21зв.

корон або за встановленим паритетом – 30 рублів; 2) «визначити район дії цих короткотермінових міських зобов'язань, указавши, що сплата по них доходів і погашення їх буде здійснюватися лише в Галичині, і що бони ці не допускаються в обіг за межами краю»¹⁰. У свою чергу, Військовий генерал-губернатор, 8 грудня 1914 р. повідомив Львівського градоначальника про вищезазначений дозвіл та умови випуску міських бон¹¹.

Таким чином, перші асигнації львівських 100 коронівок були видані з каси м. Львів 5 лютого 1915р. на суму 887.000 крон. (рис.2). Банкноти видавали такі фінансові установи: Ощадна каса міста Львова, Промисловий банк, Гіпотечний банк, Крайовий банк. Загальна кількість емісії «стокоронових» асигнацій складала 33300 примірників (в межах дозволеного російської окупаційної владою випуску на 1 млн. рублів)¹².



Рис.2. «Стокоронівки» м. Львів, випуск 1915 р.¹³

Про те, що випуск міських бон сприймався російською владою як короткотермінова міська внутрішня позика, свідчить стаття у газеті «Прикарпатська Русь» від 8 жовтня 1914 р. №1436, де під рубрикою «Внутрішня позика» повідомлялося, що президія львівської міської думи «посилено намагається отримати дозвіл на здійснення свого проекту внутрішньої позики. Саме президія має намір випустити п'яти-, десяти- і двадцятикоронові міські асигнації, поки що в сумі, яка б покривала б необхідні витрати міста, приблизно в сумі трьох-чотирьох мільйонів корон»¹⁴. До середини листопада вони були вже надруковані, але питання їхнього випуску в обіг гальмувалося¹⁵.

Саме коли львівський магістрат почав клопотатися про випуск дрібних купюр номіналом 5, 10 і 20 корон, і це вийшло на рівень ставки Верховного головнокомандуючого, у російської влади наступило «прозріння», що це зовсім не боргові зобов'язання (у вигляді цінних паперів), і ніхто їх не збирається купувати за рублі чи корони, а це такі собі знаки з певними ознаками грошей, які будуть використовуватися фактично як гроші з вільним обігом при розрахунках. Однак назад ходу не було. Поміж іншим, ставка Верховного головнокомандуючого нагадала, що

10 Там само. Арк. 21-21зв., 23, 24.

11 ЦДІАК України. Ф.377. Оп.1. Спр.86. Арк.1.

12 Шуст Р. Грошові знаки Львова 1914-1918pp. // сайт Карта Львова. URL: <http://map.lviv.ua/statti/shust.html> (дата звернення: 01.10.1917).

13 Аукцион №3. Лот №191 // сайт Знак URL: <https://www.znak-auction.ru/archive/29/0/20.htm#с576а3> (дата звернення: 01.10.1917).

14 Внутренний заём. Прикарпатская Русь. 1914 (8 (21) октября). №1436. С. 4.

15 Випуск новых городских «бонов». Прикарпатская Русь. 1914 (17 (30) ноября). №1473. С. 4.

російська влада у свій час «не обтяжила місто ніякими податками», то якщо міське управління не вирішить питання забезпечення міста коштами, то вона власноруч «вимушена буде знайти місцеві для цього кошти»¹⁶, однозначно натякнувши на підкрочування податкової «гайки». Навчена Львівським досвідом випуску бон, російська влада ні під яким приводом не надавала подібних офіційних дозволів жодному місту Галичини і Буковини. Хоча прецеденти подібних клопотань від міст, звичайно ж, мали місце.

Невизначеністю окупаційної російської влади та перехідним політичним станом скористалися й інші міста, які раніше випустили продовольчі та позикові міські бони. Всі вони вже знаходилися в обігу до російської окупації і в подальшому певний час залишалися в обігу. Так, наприклад, у серпні 1914 р. Промисловий банк Галичини і Лодомерії випустив продовольчі бони для бідних верств населення. Такі гроші випустилися в обіг у Львові номіналами 20, 50, 80 гелерів, 1 крона 50 гелерів, 3 крони, 4 крони 20 гелерів, 5 крон, 8 крон; у місті Дрогобич, номіналом – 1, 2, 5 крон; у містах Городок і Коломия, номіналом – 50 гелерів та 1 корона. У серпні 1914 року, за декілька днів до початку російського наступу в Галичину, Тернопільський магістрат випустив розмінні знаки в 50 гелерів і 1 крону. В подальшому, коли місто окупували російські війська, місцеві розмінні знаки вилучалися з обігу шляхом обміну на російські рублі за заниженим курсом.

Аналогічна ситуація склалася на Буковині. На початку вересня 1914 р. під заставу майна міста Чернівецький магістрат випустив позикові міські бони у 20, 50 гелерів, 1 і 5 крон на загальну суму 200040 крон. (рис. 3). Цими бонами 5–9 вересня було видано платню службовцям магістрату і здійснено інші виплати колишнім службовцям, які перебували під опікою магістрату, проведено необхідні закупівлі та розрахунки на невідкладні потреби міста. На бонах цього міста зображено частково герб міста з фрагментами ансамблю митрополичої резиденції та напис німецькою мовою: «Магістрат м. Чернівці»¹⁷.

До середини 1916 року значна частина цих бон була вилучена з обігу самим же магістратом. Шостого вересня 1916 р. ці бони були опечатані комісією у складі 3-х російських військових офіцерів, одного поліцейського офіцера, у присутності президента міста та члена міської управи. У своєму листі до Чернівецького губернатора, міський голова, 4 жовтня 1916 р. писав: «мета опечатування цих міських бон магістрату зовсім не відома, тим більше так як ці бони знаходяться в такому жахливому і розірваному вигляді, що вони зовсім не придатні для грошового обігу»¹⁸. Зберігалися вони в міській касі м. Чернівці в опечатаному вигляді в сумі 137 909 кор. 25 гел. (лист т. в. о. міського голови м. Чернівці від 19 вересня 1916 р.)¹⁹. Таким чином, в обігу знаходилося 62131 корон у вигляді міських бон м. Чернівці, які частково вилучалися. До 1917 р. в обігу залишилися незначна частина номіналів 1 та 5, 10 крон.

16 ЦДІАК України. Ф.361. Оп.1. Спр.101. Арк. 26.

17 Скоморович І.Г. Історія грошей і банківництва / Скоморович І.Г., Реверчук С.К., Малик Я.Й. та ін. К.: Атіка, 2004. С.188.

18 ДАЧО (Державний архів Чернівецької області). Ф. 283. Оп.1. Спр.119. Арк.52.

19 ДАЧО. Ф. 283. Оп.1. Спр.119. Арк.58, 59, 60, 62.



Рис. 3. Бони м. Чернівці, випуск 1914 р.²⁰

20 Денежные знаки времён Гражданской войны. Украина и Западная Украина. Каталог бумажных денежных знаков // сайт FOX-NOTES.RU URL.: http://www.fox-notes.ru/img_rus/k14_1_czernowitz.htm (дата звернення: 01.10.1917).

Відомо ще одне зображення Чернівецької бони, датованої 29 вересням 1914 р. (рис.4). Зазначений проект бони було запропоновано російським призначенцем на посаду міського голови Фемістоклом Боканча – вірного російського слуги, румунського походження²¹, який хотів вислужитися перед російською владою, запропонувавши замінити німецькі бони на російський варіант.



Рис.4. Проект бони м.Чернівці, 1914 р.²²

Особливістю цих бон було те, що одна сторона купюри повністю виконана російською мовою, а інша – румунською. Незважаючи на всі потурання російській владі, які проявилися на видрукованому зразку Чернівецької бони, російська влада не дозволила випустити їх у світ.

Під час другої окупації Буковини російськими військами місто Чернівці знаходилося у скрутному фінансовому становищі. На засіданні міської управи 11/24 листопада 1916 року, було вирішено випустити міські бони на суму 1 млн. корон. Планувалося, що «ці бони матимуть цінність 10, 20 і 50 гелерів та 1, 5 і 10 корон. Випуск бонів буде здійснено таким чином: будуть випущені бони в 10 гел. на суму 25000 кор., бони 20 гел. і 50 гел. також на 25000 корон, бони 1 кр. на суму 100000кр., бони 5 кр. на суму 5000 кр. а бони 10 кр. на суму 25000 кр.»²³. Випуск бон планувався на типографії Бучевського. Міське управління Чернівців через посередництва Чернівецького губернатора, здійснило спробу клопотання до Військового генерал-губернатора областей Австро-Угорщини, про надання дозволу на випуск міських бон на суму в один мільйон корон²⁴.

Незважаючи на красномовність Чернівецького губернатора у його листах до Військового генерал-губернатора щодо нагальності, доцільності й необхідності випуску бон Чернівецьким магістратом, військова влада однозначно відмовляла у цьому, мовляв, випуском бон проблеми не вирішити, на їхню думку, це був доволі сумнівний спосіб поповнення міського бюджету грошовими коштами, «така фінансова операція могла б бути успішною лише за умови, якщо бони будуть обов'язковими для приймання й обігу серед міських жителів», що є зовсім

21 Огуй О. Грошовий обіг на Буковині часів Першої світової війни // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. 2006.Число 13. С. 55.

22 Денежные знаки времён Гражданской войны. Украина и Западная Украина. Каталог бумажных денежных знаков // сайт FOX-NOTES.RU URL.: http://www.fox-notes.ru/img_rus/k14_1_czernowitz.htm (дата звернення: 01.10.1917).

23 ДАЧО (Державний архів Чернівецької області). Ф.283. Оп.1. Спр. 119. Арк.113.

24 ЦДІАК України. Ф.361. Оп.1. Спр.1141. Арк. 1-2зв..

не прийнятним, оскільки ніякого примусу у цій справі допускати не можна²⁵. Можливість вирішення складної фінансової ситуації міста Чернівці засобами отримання позики з імперського державного бюджету повністю відкидалася, а от позичати кошти під відсотки у заможних жителів міста цей спосіб заперечень не зустрічав²⁶.

Безвихідь і страшний злидні змусили магістрат м. Сучави, у січні 1917 року, клопотатися через начальника повіту та Чернівецького губернатора, до військового генерал-губернатора про отримання дозволу на випуск міських бон на суму 50000 корон²⁷.

Відповідь військового начальника була однозначною: «не знаходжу можливим дозволити Магістрату м. Сучави випуск бон для забезпечення потреб міста, за тими ж міркуваннями що й у відношенні питання дозволу випуску бон Чернівецьким магістратом»²⁸.

Водночас у березні 1917 р. було дозволено магістрату оформляти грошові позики під 6 відсотків річних у заможного жителя Христа Гаджі на необхідну суму в 50000 корон²⁹.

Таким чином, головною особливістю грошового обігу Галичини і Буковини в період окупації російськими військами періоду Першої світової війни були випуски міських бон. Перші випуски міських бон 1914 р. – «однокоронівки» у Львові та 20, 50 гелерів, 1 і 5 крон – у Чернівцях, мали на меті вирішити проблеми нестачі розмінних монет.

Наступний випуск «стокоронівок» – лютий місяць 1915 р. у Львові було здійснено для стабілізації фінансового стану міста. Таке фінансове вливання, на нашу думку, було не випадковим, враховуючи той факт, що воно проводилося за два місяці до відвідин міста Львова імператором Миколою II (9 квітня 1915 р.), і надавало можливості для наведення показового порядку у міському господарстві галицької столиці.

Всі подальші клопотання як Львова і Чернівців, так й інших окупованих міст про надання урядових фінансових позик або дозволів на випуск міських бон російською окупаційною владою категорично відкидалися і не дозволялися. Процес випуску міських бон в окупованих містах Галичини і Буковини не набув масового характеру і блокувався з боку російської окупаційної влади. Паралельне існування сурогатних грошей у будь-якому випадку не сприяло б введенню російської валюти на окупованих територіях, адже за своїм виглядом і назвою вони популяризували, перш за все, австрійську валюту, бо мали назву ворожої грошової одиниці – корони, і цим самим принижували роль російського рубля. Окупаційна влада була противником випуску будь-яких сурогатних грошей, і лише обставини сприяли позитивному вирішенню цієї проблеми виключно для одного міста Львова.

25 ЦДІАК України. Ф.361. Оп.1. Спр.1141. Арк.6-6зв.

26 Там само. Арк.8.

27 ЦДІАК України. Ф.361. Оп.1. Спр.1941. Арк.1.

28 Там само. Арк.2.

29 ЦДІАК України. Ф.361. Оп.1. Спр.1984. Арк.1- 1зв., 2-3, 4.

REFERENCES

1. Orlyk, S. (2015), *Stamp money and treasury notes in money circulation in Ukraine during the First World War. Spetsialni istorychni dysypliny: pytannia teorii ta metodyky*, Zbirka naukovykh prats (Special Historical Disciplines: Theory and Methodology. Collection of scientific works), 26-27, 141-148 (in Ukr.).
2. Skomorovych, I., Reverchuk, S., Malyk, Ya. (2004), *The history of money and banking*, Kyiv: Atika, 188 (in Ukr.).
3. Shust, R., *Money notes of Lviv 1914-1918. sait Karta Lvova* (site Map of Lviv). Retrieved from <http://map.lviv.ua/statti/shust.html> (in Ukr.).

Specificity of money circulation in Galicia and Bukovina at the time of russian occupation during the first world war Abstract

During the First World War when the Russian troops occupied the territory of Galicia and Bukovina the cities and towns of these regions were in a difficult financial situation. The issue of urban bank notes aimed at solving the problem of lack of exchange coins and the temporary solution of financial issues of the cities of Galicia and Bukovina. The article deals with the Lviv and Chernivtsi bank notes of the period of Russian occupation during the First World War: peculiarities and circumstances of the issue.

Attention is drawn to the permitting procedure for the issue of urban bank notes in the occupied territories. It was noted that this process was not massive and was blocked by the Russian occupation authorities since the parallel existence of the Austrian currency and surrogate money did not contribute to the unrestricted introduction of the Russian currency in the occupied territories. Actually, the Russian occupation authorities were opposed to the issuance of any surrogate money and only circumstances (in particular, the visit of the city of Lviv by Nicholas II on April 9, 1915) contributed to the positive resolution of this problem to a certain extent only for one city of Lviv.

**Володимир Зайченко
(Україна)**

ВИДАТНІ ПОСТАТІ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ ПОЧАТКУ XX СТ. НА ПАМ'ЯТНИХ МОНЕТАХ НАЦІОНАЛЬНОГО БАНКУ УКРАЇНИ

Пам'ятні монети України – це монети із дорогоцінних або недорогоцінних металів, які виготовлені із застосуванням спеціальних технологій, що забезпечують підвищену якість монет, і випускаються в обіг Національним банком обмеженими тиражами з нагоди відзначення ювілейних дат, пам'ятних подій історії та сучасності, заходів з охорони навколишнього природного середовища, інших подій суспільного життя [7].

Сучасна українська пам'ятна та ювілейна монета являє собою надскладне синтетичне мистецтво, яке ввібрало в себе особливості, притаманні багатьом видам образотворчого мистецтва. Специфічністю української сувенірної монети є нове трактування аверсу та реверсу – як місця для розгорнутої, вільної композиції, яка свідчить про особисте ставлення автора до теми [1].

Особливе місце серед пам'ятних монет Національного банку України займають монети, присвячені видатним постатям українського державотворення початку XX ст., таким як Володимир Винниченко, Іван Франко, Михайло Грушевський, Симон Петлюра, Андрей Шептицький.

Так, продовжуючи серію «Видатні особистості України», Національний банк України уводить в обіг 30 листопада 2005 року ювілейну монету номіналом 2 гривні, присвячену 125-річчю від дня народження громадського і політичного діяча, письменника Володимира Винниченка. Володимир Кирилович – одна з ключових постатей української історії й культури перших десятиліть XX століття, який, поринувши у вир політичного життя, став заступником голови Центральної Ради М. Грушевського, очолив перший український Уряд, а наприкінці 1918 року був ініціатором формування і першим головою Директорії Української Народної Республіки (рис. 1).



Рисунок 1. Монета, присвячена 125-річчю від дня народження В.К. Винниченка [5]

На аверсі монети у центрі зображено малий Державний Герб України, під ним рік карбування монети – 2005, по колу розміщено написи: НАЦІОНАЛЬНИЙ БАНК УКРАЇНИ (угорі), ДВІ ГРИВНІ (унизу) та логотип Монетного двору Національного банку України.

На реверсі монети зображено портрет Винниченка, по боках від якого вертикально розташовані написи – ВОЛОДИМИР/ВИННИЧЕНКО (ліворуч) та роки життя 1880/1951 (праворуч) [3].

Надалі, у рамках серії «Видатні особистості України», Національний банк України уводить в обіг 23 серпня 2006 року ювілейні монети «Іван Франко» номіналами 5 та 2 гривні, присвячені 150-річчю від дня народження Івана Франка – видатного українського письменника, публіциста, громадсько-політичного діяча, доктора філософії. Його талант митця не обмежувався національними рамками, він писав українською, польською, німецькою мовами. Поезія, проза, драматургія, наукові праці, журналістика – всюди Іван Франко сягав вершин. Його внесок у розвиток української публіцистики, літературознавства і театрознавства, фольклористики і етнографії неоціненний (рис. 2).



Рисунок 2. Монета, присвячена 150-річчю від дня народження Івана Франка [5]

На аверсі монети угорі (ліворуч) зображено малий Державний Герб України, у центрі – каменяра, що розколює скелю, під ним - рік карбування монети – 2006, по колу розміщено написи: на монеті із срібла НАЦІОНАЛЬНИЙ БАНК УКРАЇНИ (угорі), П'ЯТЬ ГРИВЕНЬ (унизу), а також позначення металу та його проби Ag 925, маса в чистоті – 15,55 г, на монеті з нейзильберу НАЦІОНАЛЬНИЙ БАНК УКРАЇНИ (угорі), ДВІ ГРИВНІ (унизу). На обох монетах логотип Монетного двору Національного банку України.

На реверсі монети зображено портрет Івана Франка, ліворуч і праворуч від якого уланки кам'яної скелі, та розміщено написи: ІВАН ФРАНКО (ліворуч) і роки життя – 1856/1916 (праворуч) [4].

3 27 вересня 2006 року Національний банк України (серія «Видатні особистості України») уводить в обіг ювілейні монети номіналами 5 та 2 гривні, присвячені 140-річчю від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського (1866-1934) – провідного діяча національно-культурного і державного відродження України,

літературознавця, письменника, соціолога, публіциста, автора ґрунтового дослідження з історії України (рис. 3).



Рисунок 3. Монета, присвячена 140-річчю від дня народження М.С. Грушевського [5]

На аверсі монет розміщено: угорі – малий Державний Герб України, під яким напис – НАЦІОНАЛЬНИЙ БАНК/УКРАЇНИ, по діагоналі зображено фрагменти стилізованого орнаменту, ліворуч – номінал: на монеті зі срібла – 5 ГРИВЕНЬ/2006, позначення металу та його проби – Ag 925, маса в чистоті – 15,55; на монеті з нейзильберу – 2 ГРИВНІ/2006. На обох монетах – логотип Монетного двору Національного банку України.

На реверсі монет зображено портрет М.С. Грушевського, ліворуч від якого вертикально розміщено напис: МИХАЙЛО/ГРУШЕВСЬКИЙ, унизу роки життя: 1866/1934 [2].

З 29 травня 2009 року Національний банк України вводить в обіг ювілейну монету «Симон Петлюра» із серії «Видатні особистості України» номіналом 2 гривні з нейзильберу, якість – з «спеціальний анциркулейтед», тираж – 35 000 шт. [6] (рис. 4).



Рисунок 4. Монета, присвячена С.В. Петлюрі [5]

Монета, присвячена 150-річчю від дня народження видатного церковного, політичного, громадсько-культурного діяча, мецената, митрополита Української греко-католицької церкви – Андрея Шептицького (мирське ім'я Роман-Марія-Александр), який сприяв національному самозбереженню українського народу, випущена у 2015 році (рис. 5). Подвижницька діяльність Шептицького на ниві християнського порозуміння і миротворення між Східною і Західною Церквами, його екуменічні ідеї на десятки років випередили свій час [5].



Рисунок 5. Монета, присвячена 150-річчю від дня народження Андрея Шептицького [5]

Таким чином, представлені монети дозволяють отримати уявлення про найбільш видатних політичних, громадських, культурних, церковних діячів українського державотворення початку ХХ ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ладоненко М.І., *Внесок сучасних українських майстрів у мистецтво створення пам'ятних та ювілейних монет: від задуму до випуску в обіг* / М.І. Ладоненко // Молодий вчений. – 2016. – №8. – С. 416-419.
2. Лист Департаменту готівково-грошового обігу Національного банку України від 25.09.2006 р., №11-311/3546-10082 «Про введення в обіг ювілейних монет «Михайло Грушевський» [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0082500-06>.
3. Лист Департаменту готівково-грошового обігу Національного банку України від 28.11.2005 р., №11-311/4049-11823 «Про введення в обіг ювілейної монети «Володимир Винниченко» [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v1823500-05>.
4. Лист Департаменту готівково-грошового обігу Національного банку України від 19.08.2006 р., №11-311/3115-8743 «Про введення в обіг ювілейної монети «Іван Франко» [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v8743500-06>.
5. Офіційний сайт Національного банку України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://bank.gov.ua/control/uk/currentmoney/cmcoin/list>.
6. Постанова Національного банку України «Про введення в обіг пам'ятних монет України» від 16.02.2009 р. №76 [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0155-09>.

7. Постанова Національного банку України «Про затвердження Інструкції про організацію виготовлення, випуску в обіг і реалізації пам'ятних та інвестиційних монет України, сувенірної продукції» від 30.05.2012 р. №213 [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1044-12>.

**Wybitne postacie ukraińskiego odrodzenia narodowego początków XX w.
na monetach pamiątkowych banku narodowego Ukrainy
(Streszczenie)**

Bank Narodowy Ukrainy wśród wielu monet pamiątkowych emituje serię twórców niepodległości Ukrainy z początków XX w. Wśród monet o nominale 2 hrywien (od 2005 do 2015 r.) widzimy postacie z historii Ukrainy: Włodzimierza Winiczenkę, Iwana Franko, Michajło Hruszewskiego, Symona Petlurę i Andrieja Szeptyckiego.

Бойко-Гагарін Андрій Сергійович
(Україна)

СИМВОЛІКА ПОЛЬСЬКИХ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ 1915-1939 РОКІВ В КОЛЕКЦІЇ НМІУ

В цьому повідомленні піде мова про цікаву групу пам'ятних відзнак, присвячених правоохоронним органам Польщі часів Регентського королівства та Другої Республіки, що зберігаються у колекції Національного музею історії України (далі – НМІУ).

Фондова збірка НМІУ нараховує більше 1 мільйона одиниць зберігання, серед яких сектором нумізматики, фалеристики, медальєрики та боністики зберігається і вивчається близько 120 тис. пам'яток: монет, настільних медалей, паперових грошей, цінних паперів, печаток, торгового інвентарю, жетонів та багато іншого. В тому числі наявні у колекції близько 12,5 тис. орденів, пам'ятних відзнак та значків. Серед групи фалеристики на окрему увагу заслуговують відзнаки та патріотичні біджі, передані із Центрального історичного архіву УРСР, що належали до колекції Музею визвольної боротьби України у Празі (також зустрічається поширений у назві «штамп» – Український буржуазний університет у Празі) (Акт прийому № 2158 від 07.01.1970 року). Музей визвольної боротьби України у Празі існував з 1925 по 1948 роки. До зібрання НМІУ було передано унікальну колекцію, зібрану у 1920-1930-ті роки, що нараховує близько 1700 пам'ятних відзнак, які репрезентують події української, польської, білоруської, австрійської та російської історії, відображають політичні, соціальні та військові події кінця XIX – першої половини XX століття. Колектив музею визвольної боротьби спрямовував вагомі зусилля на збір та збереження пам'яток з історії Української Революції 1917-1921 років. Колекція музею до початку Другої світової війни нараховувала більше 1 мільйона одиниць зберігання, що знаходились у власній будівлі. Внаслідок бомбардування Праги військово-повітряними силами США 14 лютого 1945 року частина колекції була знищена та суттєво пошкоджена. Пізніше вцілілі колекції були вивезені до СРСР, а музей у Празі було розформовано та зачинено. Показово, що всі відзнаки із колекції фалеристики, отримані НМІУ, були прийняті під одним загальним інвентарним номером МДМ-1431, до якого вже значно пізніше було присвоєно додаткові окремі номери до кожного знаку (див. опис до ілюстрацій). Це свідчить про таємність вивезення колекцій до СРСР, а відсутність тривалий час детальних описів та процесу вивчення колекції спричинена необхідністю зберегти її від знищення, адже в її складі містяться заборонені та переслідувані за Радянської доби матеріали. Збережені пам'ятки широко демонструють процеси національно-визвольної боротьби народів, колись силоміць приєднаних під владу могутніх монархічних імперій – Російської та Австро-Угорської.

В умовах бурхливих подій Першої світової війни та політичних і соціальних перетворень, яких зазнав польський народ, постійно актуальним та важливим було створення та забезпечення правового порядку в суспільстві, попередження злочинності, процвітанню якої сприяли соціальні катаклізми війни та погіршення умов існування більшої частини населення охоплених бойовими діями територій. Правоохоронні органи у Польщі пройшли складний шлях перетворень, формуючись та

розформовуючись, змінюючи назви та командувачів, а відповідно – і обмундирування, що відображено у збережених сьогодні відзнаках та ідентифікаційних атрибутах. Найпершим формуванням охорони порядку з розвалом Російської імперії стає Цивільна гвардія, що згодом перетворена у Міську міліцію, будучи згодом об'єднану у Поліцію Державну, маючи окремі філії у регіонах. Утворена шляхом реформ і перетворень Державна Поліція проіснувала до початку Другої світової війни, здійснивши разом із військами опір наступу німецьких та радянських окупантів. Після поразки та окупації Польщі більшість поліцейських та правоохоронців біло страчено або позбавлено волі у концераційних таборах.

Відзнаки правоохоронних органів в колекції НМІУ представлені як пам'ятними знаками, так і ідентифікаційними табличками та кокардами. Глибоке та комплексне дослідження теми відзнак правоохоронних органів Польщі здійснене Здзіславом Савіцьки¹. Позитивним в роботі дослідника є використання широкого кола матеріалів та описи основних відомих різновидів знаків, досліджених в тому числі у колекціях найбільших музеїв Польщі. Але відзнаки зі збірки НМІУ допомагають відкриті деякі раніше невідомі та неопубліковані факти, пов'язані аз розвитком правоохоронних органів у Польщі.

Цивільна гвардія – правоохоронна організація у Польщі у 1915-1916 роках, що передувала створенню Міської гвардії, Міської міліції та врешті решт сучасної Поліції. У 1918 році враховуючи складну соціальну та політичну ситуацію в країні, в великих містах, селах та містечках було створено правоохоронні організації, до складу яких було залучено місцевих жителів. Ці організації в різних регіонах Польщі мали різні назви: Цивільна гвардія, Народна міліція, Польська жандармерія та ін. Форма цивільних гвардійців мала схожі риси із пара-мілітарними організаціями та військовими, частіше комплектуючи білий та червоний кольори. Організація правоохоронних органів на регулярній основі ускладнювалась присутністю німецьких та австрійських окупантів. По звільненню Польщі від німецьких окупантів у 1918 році, з'явилися умови для створення власних правоохоронних органів, що було досягнуто у 1919 році шляхом об'єднання Народної Міліції та Поліції муніципальної.

Найбільш ранніми відзнаками польської поліції є кокарди Цивільної гвардії міста Варшави, що використовувались у 1914-1915 роках (Рис. 1-3). Знаки були виготовлені відомими майстрами Вінсентом Стефаном Вишневським та Граціаном Віндігою у Варшаві, видавались гвардійцям з 7 вересня 1915 року і мали два типи – для комісарів та їх помічників овальні кокарди з емаллями, для рядових гвардійців, дільничних та констеблів – без емалей. Згідно каталогу відомого польського фалериста Здзіслава Савіцьки найбільш ранніми з відомих кокард дослідником віднесено кокарди з червоними емаллями, в колекції НМІУ наявна одна кокарда із нанесеними на поле синіми емаллями (Рис. 1). Кокарда овальної форми. На лицьовій стороні в центрі накладка із зображенням Сирени – гербу міста Варшави (русалка зі щитом у лівій руці та піднятим додолу мечем у правій, на щиті зображено герб Польщі – Орел). Зображення поміщено в круговий обідок із крапок. Зворотня сторона без зображень та написів. Кріплення за допомогою припаяних металевих стрічок та саморобної прикріпленої голки. Відомим польським фалеристом Войцехом Стелюю цю кокарду віднесено окрім Цивільної гвардії також до Міської Міліції.

1 Sawicki Z. Symbolika polskich organizacji bezpieczeństwa / Sawicki Z. – Warszawa, 2011. – 328 s.

В фалеристичній збірці НМІУ представлені також дві аналогічні кокарди без нанесених емалей, що відрізняються методом кріплення: одна має дві припаяні металеві пластини (Рис. 2), а інша – саморобну голку (Рис. 3).



Рис. 1. Кокарда Цивільної гвардії міста Варшави, 1914-1915 рр. для офіцерського складу.

Інв. № МДМ-1431-552. Білий метал, сині емалі. Розмір: 19,4/32,4 мм.

Sawicki Z. *Symbolika polskich organizacji bezpieczeństwa* / Sawicki Z. – Warszawa, 2011. – S. 27.

Stela W. *Polskie odznaki honorowe i pamiątkowe 1914-1918&1918-1921 (wojny o granice państwa)*. – Warszawa, 2001. – S. 61. – № 7.17.



Рис. 2. Кокарда Цивільної гвардії міста Варшави, 1914-1915 рр. для рядового складу.

Інв. № МДМ-1431-555. Білий метал. Розмір: 19,4/32,4 мм.

Sawicki Z. *Symbolika polskich organizacji bezpieczeństwa* / Sawicki Z. – Warszawa, 2011. – S. 26.



Рис. 3. Кокарда Цивільної гвардії міста Варшави, 1914-1915 рр. для рядового складу.

Інв. № МДМ-1431-553. Білий метал. Розмір: 19,4/32,4 мм.

Sawicki Z. *Symbolika polskich organizacji bezpieczeństwa* / Sawicki Z. – Warszawa, 2011. – S. 26.

У Цивільній гвардії Варшави також використовувались ідентифікаційні таблички, що вибитими наскрізь цифрами несли інформацію про гвардійця. Перші цифри зліва від Сирени – номер округу, цифри справа – порядковий номер гвардійця. Носились на червоно-білій стрічці. Таблички також виготовлялись у майстерні Вінсента Стефана

Вишневецькі та Граціяна Віндиги. Ідентифікаційна табличка з колекції НМІУ (Рис. 4) відноситься до 12 округу – Центрального, вулиця Даниловичовська 10.



Рис. 4. Ідентифікаційна табличка Цивільної гвардії міста Варшави.

Інв. № МДМ-1431-1352. Жовтий метал. Розмір: 79/95 мм.
Sawicki Z. Symbolika polskich organizacji bezpieczeństwa / Sawicki Z. – Warszawa, 2011. – S. 35.

Гвардійцями Цивільної гвардії практикувалось носіння гранатово-білих стрічок із розетками з тканини, на які закріплено накладку у вигляді гербу Варшави – Сирени. Здіславом Савіцьки опубліковані стрічки із накладками з білого металу, закріплені на білій розетці. У збірці НМІУ є знак, виконаний подібним чином (Рис. 5). Заслуговує на увагу той факт, що накладку у вигляді Сирени жовтого кольору та дещо зміненим малюнком (зокрема хвоста та вищим замахом меча, круглим щитом замість овального) закріплено на розетці зеленого кольору, а сама накладка з точністю відповідає накладкам з пам'ятних знаків окремих округів Цивільної гвардії, а саме – XVII округу – округу Вісли. Можна припустити, що пам'ятна відзнака XVII округу Цивільної гвардії була пошкоджена її власником, а накладка в подальшому використана для виготовлення розетки, подібно до загальних накладок у вигляді Сирени на гранатово-білих стрічках. Подібну імітацію розетки із накладкою ми зустрічаємо серед відзнак правоохоронних органів Польщі вперше, хоча для багатьох відзнак описуваної «Празької» колекції такі факти є досить характерними – деякі знаки чи патріотичні брошки виготовлені із використанням накладок чи окремих частин різних відзнак та бджів.

Для гвардійців Цивільної гвардії також випускались пам'ятні відзнаки та окремі тематичні знаки.

По закінченню курсів кримінального права учасникам окрім відповідного диплому видавався також знак (Рис. 6) у формі прямокутника із заокругленим верхом та нижньою частиною у формі щита. За даними Здіслава Савіцьки відомі знаки цього типу із різними видами кріплення: на гайці, з накладкою та з вушком та звенком. Кріплення знаку з колекції НМІУ виконане у вигляді круглої гайки на полі якої нанесено напис французькою мовою в 4 строки півколом: «S. Lipczynski / Graveur / Varsovie / 149 Marszalkowska», що вказує на майстра виробника С. Ліпчинського, майстерня якого розміщувалась у Варшаві по вулиці Маршалковській, буд. 149.



Рис. 5. Накладка у вигляді гербу Варшави із пам'ятного медальйону XVII округу Цивільної гвардії на розетці.

Інв. № МДМ-1431-559. Жовтий метал, зелена тканина. Розмір: 15,8 / 23,7 мм, діаметр розетки 35 мм.

Sawicki Z. *Symbolika polskich organizacji bezpieczeństwa* / Sawicki Z. – Warszawa, 2011. – S. 29, 42.



Рис. 6. Відзнака про закінчення курсів кримінального права для Цивільної Гвардії.

Інв. № МДМ-1431-602. Білий метал. Розмір: 22,4/35,6, діаметр гайки 22,1 мм.

Sawicki Z. *Symbolika polskich organizacji bezpieczeństwa* / Sawicki Z. – Warszawa, 2011. – S. 45-47.

Stela W. *Polskie odznaki honorowe i pamiątkowe 1914-1918&1918-1921 (wojny o granice państwa)*. – Warszawa, 2001. – S. 61. – № 7.13.

Варшавським медальєром Вінсентієм Вішневські були створені хрести з емаллями і відзнаки-медальйони, що видавались гвардійцям Цивільної гвардії на пам'ять про службу в цій організації. Пам'ятні медальйони Цивільної гвардії відомі у виконанні зі срібла, посріблені та бронзові. Несуть на своєму полі зображення поліцейської кепки у вінку із дубового листа, назву організації Straz Obywatelska та дати її функціонування 4.VIII.1915 – 1.II.1916 рр. В збірці фалеристики НМІУ збережено бронзовий пам'ятний медальйон Цивільної гвардії (Рис. 7).



Рис. 7. Пам'ятний медальйон Цивільної гвардії у м. Варшава, 1916 рік

Інв. № МДМ-1431-152. Коричневий метал. Розмір: 18,9/28,8 мм.

Sawicki Z. *Symbolika polskich organizacji bezpieczeństwa* / Sawicki Z. – Warszawa, 2011. – S. 53.

Stela W. *Polskie odznaki honorowe i pamiątkowe 1914-1918&1918-1921 (wojny o granice państwa)*. – Warszawa, 2001. – S. 60. – № 7.10.

Міська міліція була створена та сформована в 1916-1919 роках за ініціативою влади німецьких окупантів в Польщі з 1 лютого 1916 року, замінивши таким чином Цивільну Гвардію. Міська міліція здійснювала нагляд за громадським порядком у комісаріатах 24 округів міста Варшави. Головним завданням організації було дотримання правопорядку та безпеки в громадах у місті, попередження злочинності

та розкриття злочинів. На початковому етапі створена Міська міліція використовувала емблеми та обмундирування зі старої Цивільної гвардії, але у квітні 1916 року було наказано замінити аббревіатуру відомств з SO (Straz Obywatelska – Цивільна Гвардія) на MM (Milicja Mejska – Міська міліція).

Першим начальником Міської міліції був Францишек Радзивілл. Князь Януш Францишек Радзивілл – останній ординат Олики та володар Неборовського палацу, син Фердинанда Радзивілла, народився на Волині. У 1903 році купив у своєї родини сімейний маєток у Неборові поблизу Варшави. Вивчав право у Німеччині, під час окупації у 1916 році був членом Уряду Польщі. У період Другої республіки був прибічником Юзефа Пілсудського та членом партії Безпартійний блок у співробітництві із правительством. З 1928 по 1935 роки був депутатом Сейму, у 1935-1939 роках членом Сенату. У 1937 році вступив у партії Табір національної єдності. Із окупацією Польщі радянськими військами у 1939 році князь Януш Радзивілл разом із сином Едмундом був арештований НКВС та перевезений до тюрми на Луб'янку у Москві, будучи допитуваним самим Лаврентієм Берією. Але через три місяці був звільнений через втручання у справу італійської королівської сім'ї. Л. Берія зміг запевнити князя у необхідності його посередницької участі у перемовинах між радянською владою та Германом Герінгом, з яким князь був знайомий особисто. У 1942 році за задумом НКВС було сплановано через зв'язки князя Радзивілла у вищих колах німецьких політиків забезпечити доступ до Адольфа Гітлера найманого вбивці. Після Варшавського повстання князь був арештований німцями та утримувався у тюрмі Моабіт. 1944 року поселився в Неборові, але втратив маєток у 1945 із приходом радянської армії. Після війни втратив всі свої статки та поселився у Варшаві.

В колекції НМІУ зберігається кокарда приміської міліції міста Варшави (Рис. 8), але має відмінність у виконанні, порівняно із описаною кокардою Здзіславом Савіцькі. Описані дослідником кокарди приміської міліції Варшави мають на полі сині емалі, в той час як відзнака зі збірки НМІУ – рожеві. Можна припустити, що наявний в музейній збірці знак є раніше невідомим та неописаним різновидом. Для уточнення цього припущення необхідно порівняти відзнаку із наявними знаками Приміської міліції в зібраннях інших музеїв та приватних збірках, роботу над чим ми продовжуємо.



Рис. 8. Відзнака органів приміської міліції м. Варшави. Інв. № МДМ-1431-149. Білий метал, позолота, рожеві емалі. Розмір: 19,3 / 31,2 мм.
Sawicki Z. Symbolika polskich organizacji bezpieczeństwa / Sawicki Z. – Warszawa, 2011. – S. 63.

У 1916 році для міліціантів Міської міліції було випущено пам'ятні почесні відзнаки, що виготовлені Вінсентом Вішневські у Варшаві у формі щита на кшталт родового гербу із ініціалами MM – Міської міліції та покритими червоними емальми

гербом міста Варшави у щитку. Відзнаки кріпились за допомогою кільця у вушку у верхній частині знаку, але до аналогічного знаку з колекції НМІУ було саморобним чином припаяно голку для носіння на одягу (Рис. 9).



Рис. 9. Почесна відзнака Міської міліції м. Варшави, 1916 рік

Інв. № МДМ-1431-360. Білий метал, посріблення, червоні емалі. Розмір: 18.9 / 28.3 мм.

Sawicki Z. *Symbolika polskich organizacji bezpieczeństwa* / Sawicki Z. – Warszawa, 2011. – S. 64.

У 1920 році під час Польсько-Більшовицької війни за наказом міністра внутрішніх справ від 28 липня 1920 року було відновлено Цивільну гвардію у Варшаві. З відомих атрибутів організації – кокарди, посвідчення та стрічки червоно-білого кольору.

До вшанування Цивільної гвардії були також випущені пам'ятні хрести, що несли на своєму полі зображення гербу Варшави та Польщі, ініціали SO (Цивільна гвардія) та рік 1920. За даними Здзіслава Савіцьки існували два різні типи пам'ятних хрестів Цивільної гвардії 1920 року, в тому числі з червоно-білими емаллями та без них. В колекції НМІУ зберігається хрест з лавровим вінком з емаллями (Рис. 10). Вартим окремої уваги також є факт того, що упорядники каталогу VII аукціону «La Galerie Numismatique», що пройшов у Лондоні 26 вересня 2005 року, визначили цей знак як приналежний до Варшавської офіцерської школи, трактуючи ініціали SO як «Szkola Oficerska», але при тому вказавши також про його приналежність до Цивільної гвардії. Підтримує віднесення відзнаки до Цивільної гвардії і польський фалерист Войцех Стела. Ми вважаємо, що точна ідентифікація цієї відзнаки та правильне розшифрування аббревіатури буде можливо з пошуком пов'язаних з цим знаком архівних документів: наказів на створення та виготовлення, проекти ескізів, тощо.



Рис. 10. Пам'ятна відзнака Цивільної Гвардії у Варшаві, 1920 рік.

Інв. № МДМ-1431-577. Білий метал, посріблення, емалі. Розмір: 28,6 / 28,8 мм.

Sawicki Z. *Symbolika polskich organizacji bezpieczeństwa* / Sawicki Z. – Warszawa, 2011. – S. 71.

La Galerie Numismatique. – Auction VII. – London, 2005. – P. 168. – Lot 907.

Stela W. *Polskie odznaki honorowe i pamiątkowe 1914-1918&1918-1921 (wojny o granice państwa)*. – Warszawa, 2001. – S. 61. – № 7.19.

Для забезпечення правопорядку поза столицею були також створені регіональні відділи правоохоронних органів – міські цивільні гвардії та міські гвардії у Бяла

та Бяла-Подляска Люблінського воєводства, Чехостові, Ярославі, Кракові, Каліші, Львові, Любліні, Лечиці, Полоцьку, Перемишлі, Радомі, Жешуві, Станіславові та ін. В колекції НМІУ зберігаються відзнаки та кокарди таких регіональних відділів органів правопорядку:

- Малопольської цивільної гвардії Кракова-Подгуржі, утвореної у вересні 1918 року (Рис. 11);

- Міської цивільної гвардії Львова, утвореної у 1918-1919 роках (Рис. 12);

Цивільної міліції Любліну, утвореної з падінням російської влади у липні 1915 року (Рис. 13-14) та інших органів правопорядку Люблінського регіону (Рис. 15-17)

- Цивільної гвардії Перемишля (Рис. 18);

- Цивільної гвардії міста Седлець, впровадженої 2 липня 1915 року та спростованої у 1919 (Рис. 19);

Перераховані вище відзнаки мають деякі особливості, про які ми розповімо детальніше. На гайці кріплення відзнаки Малопольської цивільної гвардії (Рис. 11) присутній напис «№ _____», але сам номер відсутній. Згідно опублікованих Здзіславом Савіцьким даних, для відзнак цього типу були виготовлені гайки із маркуванням виробника Йозефа Чилінського у Варшаві, але наявна в музейній колекції відзнака має іншу цинкову гайку без спеціальних позначень.

Мініатюра відзнаки Міської цивільної гвардії у Львові з колекції музею (Рис. 12) кріпиться на червоно-білу розетку, на білій частині якої чорнилами поставлений штамп із написом LWOV та літери D.I., значення яких нам не вдалося встановити. В праці Збігнева Савіцького опубліковані ромбічні відзнаки Міської цивільної гвардії у Львові, але без розетки. Наявна зі знаком прикраса у вигляді червоно-білої розетки із штампом з колекції НМІУ вказує на раніше неописану особливість носіння відзнак цього типу.

Після уходу із Любліну влади Російської імперії у липні 1915 року, в місті було утворено Цивільну міліцію, яку згодом перейменовано у Цивільну гвардію, а ще пізніше – у Міліцію міську. Правоохоронці носили стрічки білого чи синьо-білого кольору, а також кокарди на шапках: золоті для керівників, з гранатовими емаллями для молодших керівників, срібні для комісарів, без емалей для рядових. В колекції НМІУ збережено дві кокарди Цивільної міліції Любліну: без покриття (Рис. 13) та з синіми емаллями (Рис. 14), що викликає особливий інтерес, адже в дослідженні Здзіслава Савіцького описані лише кокарди із гранатовими емаллями. Можна припустити, що наявний в музейній збірці знак є раніше невідомим та неописаним різновидом.

Опубліковану Здзіславом Савіцьким працю, присвячену фалеристиці польських правоохоронних органів, завершує частина, присвячена відзнакам, про які збережено малу кількість свідчень, а також щодо яких відсутні дані щодо точної кількості різновидів, часу та приводу випуску, періоду побутування, правил носіння та кріплення, тощо. До таких відзнак дослідником віднесено і відзнаки правоохоронних органів Любліну, відомостей про які майже не збереглося. В роботі пана Савіцького описано лише знак у вигляді щита із гербом Любліна без емалей, аналогічний якому також зберігається в НМІУ (Рис. 15). В музейній збірці також наявні аналогічні знаки правоохоронних органів Любліну із наявними гранатовими (Рис. 16) та синіми емаллями (Рис. 17). Можна припустити, що різновиди знаків цього типу з кольоровими емаллями є раніше неопублікованими.



Рис. 11. Відзнака Малопольської цивільної гвардії, або Міської міліції Кракова.

Інв. № МДМ-1431-621. Білий метал, посріблення. Розмір: 22,9/33,8 мм, гайка діаметром 21,2 мм. Кріплення у вигляді гайки, що накручується на штифт. Sawicki Z. Symbolika polskich organizacji bezpieczeństwa / Sawicki Z. – Warszawa, 2011. – S. 81. Stela W. Polskie odznaki honorowe i pamiątkowe 1914-1918&1918-1921 (wojny o granice państwa). – Warszawa, 2001. – S. 65. – № 7.23.



Рис. 12. Відзнака Міської цивільної гвардії у Львові (мініатюра).

Виробник: Євгеніус Маріуш Унгер у Львові. Інв. № МДМ-1431-907. Білий метал. Розмір: 18 / 25 мм. Sawicki Z. Symbolika polskich organizacji bezpieczeństwa / Sawicki Z. – Warszawa, 2011. – S. 88-89.



Рис. 13. Відзнака Цивільної міліції у Любліні.

Інв. № МДМ-1431-158. Білий метал. Розмір: 21,0 / 32,7 мм. Sawicki Z. Symbolika polskich organizacji bezpieczeństwa / Sawicki Z. – Warszawa, 2011. – S. 92-93.



Рис. 14. Відзнака Цивільної міліції у Любліні.

Інв. № МДМ-1431-173. Білий метал, сині емалі. Розмір: 19,4 / 32,1 мм. Sawicki Z. Symbolika polskich organizacji bezpieczeństwa / Sawicki Z. – Warszawa, 2011. – S. 92-93.



Рис. 15. Відзнака правоохоронних органів Люблінської землі.

Інв. № МДМ-1431-138. Білий метал. Розмір: 24,1/32,3 мм.

Sawicki Z. Symbolika polskich organizacji bezpieczeństwa / Sawicki Z. – Warszawa, 2011. – S. 319.



Рис. 16. Відзнака правоохоронних органів Люблінської землі.

Інв. № МДМ-1431-136. Білий метал, гранатові емалі. Розмір: 24,1/32,3 мм.

Sawicki Z. Symbolika polskich organizacji bezpieczeństwa / Sawicki Z. – Warszawa, 2011. – S. 319.



Рис. 17. Відзнака правоохоронних органів Люблінської землі.

Інв. № МДМ-1431-137. Білий метал, сині емалі. Розмір: 24,1/32,3 мм.

Sawicki Z. Symbolika polskich organizacji bezpieczeństwa / Sawicki Z. – Warszawa, 2011. – S. 319.



Рис. 18. Відзнака Цивільної гвардії у Перемишлі.

Інв. № МДМ-1431-174. Сірий метал. Розмір: 69,7 / 79,2 мм.

Sawicki Z. Symbolika polskich organizacji bezpieczeństwa / Sawicki Z. – Warszawa, 2011. – S. 103.

Stela W. Polskie odznaki honorowe i pamiątkowe 1914-1918&1918-1921 (wojny o granice państwa). – Warszawa, 2001. – S. 65. – № 7.24.



Рис. 19. Відзнака Цивільної гвардії міста Седлець.

Інв. № МДМ-1431-157. Жовтий метал. Розмір: 20,5 / 28,6 мм.

Sawicki Z. Symbolika polskich organizacji bezpieczeństwa / Sawicki Z. – Warszawa, 2011. – S. 108.

Із поразкою німецької та австрійської армій у Першій світовій війні та роззброєнням їх вояків та отриманою зброєю у ряді міст Польщі було створено Народну міліцію – польською мовою *Milicja Ludowa*. Перші відділи Народної міліції утворились 18 листопада 1918 року у Радомі, Любліні, Честохові, Пабіяничах, Варшаві, Лодзі та Полоцьку. Перші загони мали емблему із літерами PPS. В той же час у Любліні на народних зборах затверджено утворення власних міліцейських загонів – з такою самою назвою – *Milicja Ludowa*, тому одночасно діяли дві організації з однаковою назвою. Загони PPS перетворились у більш військову організацію, а Народна міліція у Любліні у поліційну. Декрет про ліквідацію цих установ був підписаний Головою держави у грудні 1918 року і вже 1 липня 1919 року вони були ліквідовані. Для обмундирування органів міліції використовували чорні мундири, на головні убори кріпились різноманітні кокарди, що зображали орлів різного дизайну. Міліцейські гудзики також несли ініціали ML. В збірці НМІУ наявна кокарда Народної міліції з білого металу (Рис. 20).



Рис. 20. Кокарда Народної міліції.

Інв. № МДМ-1431-708. Білий метал. Розмір: 26,27 / 33,73 мм.

Sawicki Z. *Symbolika polskich organizacji bezpieczeństwa* / Sawicki Z. – Warszawa, 2011. – S. 121-122.

Із проголошенням незалежної Польської республіки у 1919 році було проведено реформу із об'єднання всіх видів міських та регіональних, а також пара-мілітарних правоохоронних та дружинних органів, що утворили Державну Поліцію наказом міністра внутрішніх справ від 24 липня 1919 року. Для носіння на шапках правоохоронців новоутвореної Державної Поліції були виготовлені кокарди у вигляді орла – гербу Польщі (Рис. 21), які вже 3 листопада були відмінені відповідним наказом міністра внутрішніх справ, повністю уніфікувавши кокарди, відзнаки на погонах, гудзики, нашивки та ідентифікаційні жетони і таблички, ввівши також загальнодержавні відзнаки за досягнення: бездоганну довготривалу службу, нагородну особисту зброю, знаки до дипломів, грамоти та інше.



Рис. 21. Кокарда Державної поліції 1919 року.

Інв. № МДМ-1431-711. Білий метал. Розмір: 29,77 / 39,11 мм.

Sawicki Z. *Symbolika polskich organizacji bezpieczeństwa* / Sawicki Z. – Warszawa, 2011. – S. 124-133. wzór: 19.

Отже, із викладеного вище можна зробити наступні висновки. Частина фалеристичної збірки НМІУ, що отримала умовну назву «Празька колекція», якісно репрезентує основні етапи розвитку правоохоронних органів в Польщі в період з розвалу Російської імперії та до початку Другої світової війни. В збірці наявні кокарди, ідентифікаційні таблички, пам'ятні відзнаки, медальйони до дипломів по закінченню курсів, тощо. Різноманітні знаки відносяться до різних етапів формувань правоохоронних органів – Цивільної гвардії, Міської та Народної міліції, а також їх регіональних відділень. Логічно завершує колекцію рання кокарда об'єднаної загальнопольської Державної поліції, що проіснувала до часу вторгнення німецьких та радянських військ у 1939 році. Наявні в музейній збірці відзнаки відкривають також раніше невідомі сторінки фалеристики польських правоохоронних органів, маючи неопубліковані різновиди, а також додаткові до знаків аксесуари. Подальше дослідження пам'яток фалеристики з колекції Національного музею історії України допоможе відкрити нові раніше забуті сторінки бурхливої історії першої половини XX століття.

**Symbolika polskich organów bezpieczeństwa z lat 1915-1939
w zbiorach Muzeum Narodowego Historii Ukrainy
Streszczenie**

Odznaki i oznaki polskich organów bezpieczeństwa stanowią jeden z elementów zbiorów Muzeum Narodowego Historii Ukrainy. Wśród nich znajdują się pierwsze oznaki z czasów Królestwa Polskiego: Straży Obywatelskiej, Milicji Miejskiej oraz okresu II Rzeczypospolitej: Milicji Ludowej, Małopolskiej Straży Obywatelskiej, Straży Obywatelskiej Lublina, Siedlec czy też orłów Policji Państwowej. Ten zbiór falerystyczny stanowi część bogatego zestawu (ponad 1500 egz.) polskich odznak i oznak ze zbioru kijowskiego muzeum.

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ ЗАХОДІВ РОСІЙСЬКОГО УРЯДУ У СФЕРІ ГРОШОВОГО ОБІГУ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ.

Розвиток товарно-грошових відносин у кінці XVIII – на початку XIX ст. в Російській імперії сприяв розширенню сфери фінансових інститутів, однак історія еволюції державних фінансів належить до недостатньо вивчених у вітчизняній історіографії проблем. Певною мірою стан наукової розробки проблеми висвітлив В. Орлик¹. Історіографічний масив його розвідки охоплює переважно наукову спадщину сучасників епохи XIX ст.: вчених-теоретиків та практичних працівників підрозділів Міністерства фінансів Російської імперії, проаналізована також література, що досліджує вітчизняну історію державних доходів і видатків та відповідну політику.

Опрацьовану нами літературу вважаємо за доцільне умовно розділити на три великі групи: 1) нариси історії українських земель, праці з економічної історії України чи окремих її регіонів; 2) праці із загальної історії грошей, грошового обігу українських земель, Російської імперії; 3) праці з історії економічного розвитку Нової Січі (1734-1775).

Нариси історії українських земель, праці з економічної історії України

Історик українського чумацтва Назарій Букатевич розцінював грошову політику імперського уряду як засіб обмеження торгівлі запорожців. Він пише, що торгівля Запорозжя з Кримом почалася в XVI ст., зростала в XVII й особливо розвинулась в першій половині XVIII ст. В другій половині XVIII ст. розвиткові торгівлі між Запорозжям та Кримом пошкодив наказ Катерини II, 7 липня 1764 року, видавати запорожцям утримання не сріблом, а мідяними грішми. Кримці відмовлялися приймати мідяні гроші, і запорожці примушені були діставати золото й срібло від пачкарів, що прибували з України². Приведений факт Н. Букатевич взяв з роботи історика козацтва Дмитра Яворницького³.

Досліджуючи загальні тенденції економічного розвитку українських земель, Іван-Станіслав Коропецький торкнувся і проблеми грошей в Україні. На його думку *«російські гроші практично витіснили всі інші гроші з Гетьманщини після реформ Петра I 1700-1704 рр. Після включення Південної України, Правобережжя і Волині до складу імперії ці регіони ввійшли в її монетарну і досить примітивну кредитну систему, в якій залишалися до 1917 р.»*⁴.

Особливості інкорпорації українських земель до податкової системи Російської

1 Орлик В.М., 2006, №11, с. 85–95.

2 Букатевич Н., 1928., с.14.;

3 Эварницкий Д., 1900., Т.1. с.579-580.

4 Коропецький І., – С., 1995., с.37.

імперії досліджено у нарисі В. Орлика⁵, де, зокрема, охарактеризовано органи реалізації фінансової політики, а також її регіональні особливості. В іншій праці з історії селянського оподаткування⁶ більшу увагу приділено історії державних фінансів Російської імперії у XVIII ст., а також особливостям фіскальної діяльності на теренах Вольностей Війська Запорозького Низового.

Одним із напрямків сучасних історико-економічних студій є вивчення бірж Південної України. Так, Р. Шиханов пише, що у зв'язку з тим, що з кінця XVIII ст. сільське господарство Південної України починає набувати товарного характеру, а розвиток товарообміну виявив нагальну потребу торгових зв'язків із Західною Європою через чорноморські порти, то з'явилося підґрунтя до появи бірж. Адміністрація краю створювала для цього певні умови. Так, Г. Потьомкін у доповіді Катерині II від 4 жовтня 1786 р. про закладення Катеринослава серед інших установ нового міста пропонував спорудити тут купецьку біржу. Про план будівництва біржі у Миколаєві доносив Потьомкіну своїм рапортом комісар Михайло Фадєєв. Однак ці проекти не були реалізовані. Пояснюється це тим, що *«російський уряд більше цікавило те, що підлягало фіску, а біржа, як громадська установа, не належала до прибуткових статей бюджету, тому і не було рації турбуватися про її долю»*⁷.

Р. Шиханов встановив, що саме іноземні купці поставили питання про влаштування в Одесі біржі. Її було урочисто відкрито 30 жовтня 1796 року у будинку колезького асесора Дофіне. Торгівля на Одеській біржі велася сільськогосподарськими товарами, векселями та валютою, угоди мали великий вплив і на курси Санкт-Петербурзької біржі⁸.

На сучасному етапі дослідженням є період розвитку торгових бірж другої половини XIX – початку XX ст. у працях Р. Шиханова та Б. Кругляка⁹. Пояснюється це тим, що як масове явище біржі починають виникати у пореформену добу. Ми ж вважаємо у перспективі можливим дослідження історії Одеської біржі.

Певного розвитку набула справа дослідження банкірів і банкірських установ Півдня України. Окремі згадки про існування банкірських установ в Україні можна знайти у працях дореволюційних авторів Аполлона Скальковського¹⁰, Миколи Яснопольського¹¹, Івана Аксакова¹², Петра Мігуліна¹³ та у радянських учених – Саула Борового¹⁴, Йосипа Гіндіна¹⁵. У сучасній українській історіографії вивченню банкірської та кредитної діяльності на Півдні України XIX – початку XX ст. присвячені дисертації Ірини Дружкової¹⁶ та Валентини Шевченко¹⁷. Обидві вчені відмічають, що у радянській історіографії банкіри й їхня діяльність практично не вивчалися.

5 Орлик В.М., 2005, с.53-63.

6 Гуржій О.І., Орлик В.М., 2012, 278 с.

7 Шиханов Р.Б., 1996, №1, С.92.

8 Там само.

9 Кругляк Б.А., *Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму* // УІЖ, 1974. – № 3. – С. 36-43.; Його ж. *Товарні біржі в Російській імперії* // УІЖ, 1992. – № 2. – С. 58-63.

10 Скальковский А., 1839.

11 Яснопольский Н., 1871, №7, с.75-79.

12 Аксаков И.С., 1858, 383 с.

13 Мигулин П. П., 1899, 606с., 1904, 439с.

14 Боровой С.Я., 1958., 288 с.

15 Гиндин И.Ф., 1960.; 1997.

16 Дружкова І.С., 2004, 220 с.

17 Шевченко В.В., 2010, 265 с.

Згідно дослідження І. Дружкової в Україні в першій половині XIX ст. ощадні скарбниці в основному займали домінуюче становище, окрім Катеринославської та Херсонської губерній, де серед казенних кредитових закладів переважали прикази громадської опіки. Перший приказ громадської опіки з'явився у 1775 р., однак реально прикази починали працювати пізніше. Прикази громадської опіки були єдиними кредитними установами в провінціях Російської імперії, їхня діяльність розвивалася відповідно до розширення товарного виробництва і зростання грошового обігу¹⁸. Особлива увага приділяється Одеській конторі, при чому автор доводить, що спектр її послуг був набагато ширшим, ніж про це писав А. Скальковський¹⁹.

В. Шевченко вдалося виокремити особливості статусу південноукраїнського купця-банкiera. Будучи зацікавленим у заселенні та розвитку регіону, уряд виробив систему пільг як для міст, так і для їхнього населення. У першу чергу вони надавалися містам-портам і торговельним центрам, які мали стратегічне значення. Особливе місце у даному контексті посідала Одеса. Надані їй Катериною II і продовжені імператорами Павлом I й Олександром I пільги сприяли стрімкому становленню і розквіту міста²⁰. Уряд опосередковано сприяв збільшенню кількості купців-банкierів та становленню приватного кредиту у Новоросійському краї²¹. Соціально-правові умови діяльності банкierів і банкierських установ, які склалися в першій половині XIX ст., мало чим відрізнялися від загальноімперських. Однак, для Півдня України вони мали подвійне значення²². З однієї сторони визначалися високий статус купця-банкiera й встановлювалися досить жорсткі вимоги до здійснення банкierських операцій. З іншої – система пільг, наданих містам Новоросійського краю, сприяла швидкому розвитку торгово-кредитної діяльності, насамперед в Одесі.

Праці із загальної історії грошей, грошового обігу українських земель, Російської імперії

До цієї групи належить блок праць Миколи Котляра²³, який першим у радянській історичній науці узагальнив історію монетного обігу на матеріалах знахідок монет та випадках їх карбування. М. Котляр відмічає, що ще в дореволюційні часи було укладено кілька топографічних зведень знахідок нумізматичних реліктів певних регіонів, зокрема на території Дніпропетровщини у праці В. Є. Данилевича²⁴, українського Причорномор'я – на картах В. І. Гошкевича²⁵, І. В. Фабрициуса²⁶. Як зауважує М. Котляр, «грошове господарство України XVIII – початку XIX ст. довгий час залишалось поза увагою дослідників. Цей період вважався нецікавим, асортимент монет – одноманітним, скарби – схожими за складом і обсягом»²⁷. Згідно висновків вченого до кінця XVIII ст. по всій території України спостерігається

18 Дружкова І.С., 2010, С. 32.

19 Скальковский А.А. 1848, С. 125.

20 Шевченко В., 2006, С. 127.

21 Шевченко В., 2006, С. 128.

22 Шевченко В., 2006, №9, С. 130.

23 Котляр М.Ф., 1971; 1981.

24 Данилевич В.Е., 1904.

25 Гошкевич В.И., 1903, Кн.1.

26 Фабрициус И.В., 1951. – вып.1.

27 Котляр М., 1971, С.151

зменшення використання західноєвропейських монет, натомість характерною стає перевага російської монети. Певні особливості мав лише Крим – до приєднання його царатом півострів являв собою замкнутий монетний ринок, де курсували монети останніх Гіреїв, без домішок інших монет. «Після 1783 р. гірейські монети деякий час залишаються у кримському обігу, поступово відступаючи перед російськими»²⁸.

Аналогічної думки дотримуються І. Грабинська та І. Грабинський²⁹, К. Хромов³⁰, хоча при описі періоду, що нас цікавить, обмежуються словами «на більшості українських земель, які після другого і третього поділів Польщі увійшли до складу Російської імперії, поступово запанувала російська монетна система»³¹.

Грошова політика Російської імперії носила також ідеологічний характер. Зокрема, на це вказують дослідники історії Таврійського монетного двору. Найбільш повний історичний нарис відбудови, функціонування та ліквідації Таврійського монетного двору виконав вже наприкінці XIX ст. російський сходознавець-тюрколог професор Василь Дмитрович Смирнов. Учений припустив, що срібні таврійські монети з легендою «Царица Херсониса Таврического» були випущені тільки для Криму з ідеологічних мотивів і карбувались вони в Москві або Петербурзі. На це вказує чистота виконання монети, на яку не здатні були механічні засоби монетного двору Феодосії³². Думку про те, що ці монети або монетоподібні жетони були виготовлені виключно з ідеологічно метою та приурочені до поїздки Катерини II у Крим, висловив також А. І. Юхт³³.

Праці з історії економічного розвитку Нової Січі (1734-1775)

Дисертація Олександра Мірущенка «Економічна політика російського уряду на Запорозжжі періоду Нової Січі (1734–1775 рр.)»³⁴ у третьому розділі якої між іншим аналізує грошовий обіг на території Вольностей. Серед питань, що стосувались торговельних відносин Січі та російського уряду учений відзначає заборону торгувати запорожцям за кримські мідні гроші. У січні 1756 р. кошовий Г. Федоров у донесенні до Київської губернської канцелярії вказував про проблеми у розрахунках з кримськими купцями і погіршення якості монети. О. Мірущенко наводить наступні факти: російський уряд в екстракті 10 квітня 1756 р. дозволяв вивіз мідних грошей та ввіз золотих та срібних, це призводило до накопичення мідної монети на Січі, що заважало її торговельним зв'язкам як з Кримом, так і з Російською імперією та Гетьманщиною³⁵.

Більш детально юридичні засади торговельної діяльності запорожців дослідив Віталій Горобець³⁶, проаналізувавши грошові кризи на Січі. За його словами,

28 Котляр М., 1971, С. 155.

29 Грабинська І., Грабинський І., 2008, вип.40, С. 7-10.

30 Хромов К., *Короткі нотатки з історії грошового обігу на території сучасної України* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/13181/18-Khromov.pdf?sequence=1>

31 Грабинська І., Грабинський І., 2008, вип.40, С. 8.

32 Смирнов В.Д., 1892, С.449.

33 Юхт А. И., 1994, С. 204-205.

34 Мірущенко О. П., 2010.

35 Там само. – С. 13.

36 Горобець В., 2010, С. 101-117.

наявність у грошовому обігу Запоріжжя значної кількості хоча і взаємозамінних грошей, але різних монетних систем (як мінімум російської, кримської, польської), було причиною частих грошових криз, що супроводжували практично всю історію Нової Січі³⁷. Так, він пише, що зміна центральної влади в Криму супроводжувалась певного роду традицією, яка полягала у тому, що кожний новий хан чеканив свою власну монету й накладав заборону на монети попередників. На заміну старих башликів на нові було дано дуже мало часу, протягом якого запорозькі купці не впоралися, що призвело до кризи 1763 р. Криза була позитивно вирішена для запорожців, що В. Горобець пояснює, *«скоріше не симпатією хана до козацтва, а зацікавленістю Криму в вигідних торговельних зв'язках із Запоріжжям»*³⁸. З іншого боку, причиною ще однієї значної грошової кризи стало рішення Сенату у 1764 р. припинити відпуск срібних монет до Запоріжжя, оскільки при вивезенні до Кримського ханства воно переробляється на місцеву монету. З огляду на значні втрати срібла в державній казні Катерина II грамотою від 7 липня 1764 р. встановлює видання жалування Війську Запорозькому Низовому мідними грошима, що завдало серйозного удару січовій торгівлі, адже в Криму не приймали мідних російських грошей (деньги, полушки, напівполушки). Втім, торговці потайки вивозити туди срібло³⁹. Загалом В. Горобець дійшов висновку, що російський уряд своїми наказами в руслі політики фіскалізму та протекціонізму штучно провокував *«грошові кризи в економіці Запоріжжя, підтримую чи власну мануфактурну промисловість на шкоду запорозькій торгівлі»*⁴⁰.

Окреме місце в історіографії грошового обігу Січі займають публікації з історії фінансової та митної систем козацької твердині. Так, впливом Заходу на фінансові інституції Січі перейнявся Володимир Андрущенко⁴¹. Серед грошей, що обертались на Січі, він відзначає російські червінці, турецькі леви, австрійські та голландські талери. Дослідник, як і попередні автори, підкреслив, що через відсутність власної грошової одиниці Кіш інколи переживав нестачу готівки. У зв'язку з цим грошовита січова старшина вела досить значні кредитні операції⁴². Климентій Гальський та Сергій Трусов у своєму дослідженні податкової та митної справи у Запорозькій Січі⁴³ вказали, що поруч з талерами в грошовому обігу на Січі використовувалися польські злоті, російські рублі, італійські дукати, німецькі гульдени, кримські башлики.

Таким чином, ми можемо відмітити недостатність та нерівномірність вивчення історії грошового обігу на території Півдня України у кінці XVIII – першій половині XIX ст. Ученими зроблено спроби дослідити монетний обіг на окремих територіях, в той час як репрезентована джерельна база, дозволяє створити загальну картину особливостей фінансового обороту південноукраїнських земель, що відкриває подальшу перспективу дослідження. Історія грошового обігу на території Запорозької Січі не залишилася поза фокусом наукових студій. Найбільш вивченим у цьому

37 Горобець В., 2010, С.106.

38 Там само.

39 Горобець В., 2010, С.107.

40 Горобець В., 2010, С.114.

41 Андрущенко А. 2001. – С.6-7.

42 Там само. – С.7.

43 Гальський К., Трусов С., 2013, №15.

плані є період Нової Січі, в той час як більш рання доба описується виключно поверхово. Разом з тим варто відзначити відсутність спеціальних публікацій з історії курсування монет на Запорозжжі та історіографії цього питання, що відкриває широкі перспективи для подальших досліджень.

SOURCES AND LITERATURE

1. Аксаков И.С., *Исследование о торговле на украинских ярмарках*. – СПб., 1858. – 383 с.
2. Андрущенко А., *Впливи заходу на фінансові інституції Запорозької Січі в XVII-XVIII ст.* // *Історія грошей в Україні з давніх часів до сучасності: зб. наук. матеріалів Другої і Третьої Міжнародних наук.-практ. конф. ТАНГ (1999, 2000 рр.)*. – Т.: Економічна думка, 2001. – С. 6-7.
3. Боровой С.Я., *Кредит и банки России (середина XVII в. - 1861 г.)*. – М., 1958. – 288 с.
4. Букатевич Н., *Чумацтво на Україні: історично-етнографічні нариси*. – Одеса, 1928. – С.14.
5. Гальський К., Трусов С., *Податкова та митна справа у Запорозькій Січі* // *Вісник. Право знати все про податки і збори*. – 2013. – №15.
6. Гиндин И.Ф., *Государственный банк и экономическая политика царского правительства*. М., 1960.; Його ж. *Банки и экономическая политика в России (XIX–XX в.)*. Избранное. М., 1997.
7. Горобець В., *Юридичні засади торгівлі Війська Запорозького Низового доби Нової Січі* // *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. – Т. 21. – К., 2010. – С. 101-117.
8. Гошкевич В.И., *Клады и древности Херсонской губернии*. – Херсон, 1903. – Кн.1.
9. Грабинська І., *Грабинський І. Еволюція форм грошового обігу на українських землях* // *Вісник Лівівського університету. Серія екон.* – 2008. – Вип.40. – С.7-10.
10. Данилевич В.Е., *Монетные клады Екатеринославской губернии*. – Харьков, 1904.
11. Дружкова І.С., *Правові умови розвитку державних кредитних закладів в першій половині XIX ст. на Півдні України* / І.С. Дружкова // *Інтелегенція і влада*. – 2003. – Вип. 1. – С. 29-39.; Її ж. *Кредитно-банківські установи на Півдні України в XIX – на початку XX ст. (історичний аспект)*: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дружкова Ірина Сергіївна. – О., 2004. – 220 с.
12. Коропецький І. – С., *Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки*. – К., 1995. – с.37.
13. Котляр М.Ф., *Грошовий обіг на території України доби феодалізму*. – К., 1971; Його ж. *Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV-XVIII ст.* – К., 1981.
14. Кругляк Б.А., *Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму* // *УІЖ*, 1974. – № 3. – С. 36-43.; Його ж. *Товарні біржі в Російській імперії* // *УІЖ*, 1992. – № 2. – С. 58-63.
15. Мигулин П. П., *Русский государственный кредит. (1769-1899). Опыт историко-критического обзора*. Т.1. – Харьков, 1899. – 606с.; Його ж. *Наша банковая политика (1729-1903)*. – Харьков, , 1904. – 439с.
16. Мірущенко О.П., *Економічна політика російського уряду на Запорозжжі періоду Нової Січі (1734–1775 рр.)*. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». – Запоріжжя, 2010. – 20 с.
17. Орлик В.М., Гуржій О.І., *Селяни України та їх оподаткування в XVII - середині XIX ст.* – Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2012. – 278 с.
18. Орлик В.М., *Інкорпорація України в податкову систему Російської імперії* // *Історична пам'ять*. – Полтава, 2005. – Вип. 1–2. – С.53–63.
19. Орлик В.М., *Фінансова політика Російської імперії в українських губерніях у XIX ст. (історіографія проблеми)* / Орлик В.М. // *Проблеми історії України XIX - початку XX ст.* – 2006. – 11. – С. 85–95.
20. Скальковский А., *Историческо-статистический опыт о торговых и промышленных силах Одессы*. – Одесса: В Городской тип., 1839. – 88 с.

21. Смирнов В.Д., *Таврическая монета: Очерк истории Феодосийского монетного двора* // Горный журнал. – 1892. – Июнь. – С. 300-459.
22. Фабрициус И.В., Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР. – К., 1951. – вып.1.
23. Хромов К., Короткі нотатки з історії грошового обігу на території сучасної України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/13181/18-Khromov.pdf?sequence=1>
24. Шевченко В., Соціально-правовий статус банкірів і банкірських установ півдня України першої половини XIX ст. / Шевченко Валентина // Український історичний збірник. – 2006. – 9. – С. 130.
25. Шевченко В.В., Приватна банкірська діяльність на території Південної України XIX – початку XX ст. : автореф. дис... канд. іст. наук. : 07.00.01 / Шевченко Валентина Віталіївна. – К., 2009. – 20 с.; Її ж. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.) : монографія / Валентина Шевченко. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2010. – 265 с.
26. Шиханов Р.Б., *Біржі в ринковій інфраструктурі Південної України наприкінці XIX - на початку XX ст.* // Нова парадигма. – Випуск 1. – Запоріжжя : ЗДУ, 1996. – С.14-17.; Його ж. *Південноукраїнські біржі в системі регулювання біржової діяльності Російської імперії* // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України. Південна Україна XVIII-XIX століть. – Випуск 2. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1996. – С. 139-149; Його ж. *Становлення біржової торгівлі у Південній Україні (кінця XVIII-XIX ст.)* // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України. Південна Україна XVIII-XIX ст. – Запоріжжя, 1996. – Вип.1. – С. 92-94
27. Эварницкий Д., *История запорожских казаков.* – М., 1900. – Т.1. – С. 579-580.
28. Юхт А.И., *Русские деньги от Петра Великого до Александра I.* – М., 1994. – С. 204-205.
29. Яснопольский Н., *Экономическая будущность Юга России и современная его отсталость* // Отечественные записки. – 1871. - №7. – С.75-79.

REFERENCES

1. Aksakov Y.S., *Issledovanie o torgovle na ukraynskih yarmarkah* [Study on trade at Ukrainian fairs]. – SPb., 1858. – 383 s.
2. AndrusXXenko A., *Vplyvy zahodu na finansovi institucii Zaporozkoi Sichi v XVII-XVIII st.* [Influences of the event on the financial institutions of the Zaporozhian Sich in the seventeenth and eighteenth centuries] // *Istoriia groshei v Ukraini z davnih chasiv do suchasnosti: zb. nauk. materialiv Drugoi i Tretoi Mizhnarodnyh nauk.-prakt. konf. TANG (1999, 2000 rr.)*. - Т. : Ekonomichna dumka, 2001. – S.6-7.
3. Borovoi S.Ia., *Kredit i banki Rossii (seredina XVII v. – 1861 g.)* [The credit and banks of Russia (mid-17th century - 1861)] – М., 1958. – 288 s.
4. Bukatevych N., *Chumactvo na Ukraini: istorychno-etnografichni narysy* [Rumor in Ukraine: historical and ethnographic essays] – Odesa, 1928. – s.14.;
5. Galskyi K., Trusov S., *Podatkova ta mytna sprava u Zaporozkii Sichi* [Tax and Customs Affairs in Zaporozhye Sich] // *Visnyk. Pravo znaty vse pro podatky i zbory.* – 2013. – №15.
6. Gyndyn Y.F., *Gosudarstvennii bank i ekonomicheskaiia politika tsarskogo pravytelstva* [State Bank and the economic policy of the tsarist government] М., 1960.; Gyndyn Y.F., *Banki i ekonomicheskaiia poitika v Rossii (XIX–XX v.). Izbrannoe.* [Banks and economic policy in Russia (XIX-XX centuries). Favorites] М., 1997.
7. Gorobec V., *Yurydychni zasady torgivli Viiska Zaporozkogo Nyzovogo doby Novoi Sichi* [Legal basis for the trade of the Zaporizhzhya Low Forces Army Forces of New Sich] // *Naukovy zapysky. Zbirnyk prats molodyh vchenyh ta aspirantiv.* – Т. 21. – К., 2010. – С. 101-117.
8. Goshkevych V.Y., *Klady i drevnosti Hersonskoi gubernii* [Treasures and antiquities of the Kherson province]. – Herson, 1903. – Kn.1.
9. Grabynska I., Grabynskiy I., *Evoluciia form groshovogo obigu na ukrainskyh zemliakh* [Evolution of

forms of money circulation on Ukrainian lands] // Visnyk Lvivskogo universytetu. Serii ekon. – 2008. – Vyp.40. – S.7-10.

10. Danilevich V.E., *Monetnye klady Ekaterinoslavskoi gubernii* [Coins of Ekaterinoslav province]. – Harkov, 1904.

11. Druzhkova I.S., *Pravovi umovy rozvytku derzhavnykh kredytnykh zakladiv v pershii polovyni XIX st. na Pivdni Ukrainy* [Legal conditions of development of state credit institutions in the first half of the XIX century. in the south of Ukraine] // *Inteligenciia i vlada*. – 2003. – Vyp. 1. – S. 29-39.; Druzhkova I.S., *Kredytno-bankivski ustanovy na Pivdni Ukrainy v XIX – na pochatku XX st. (istorychnyi aspekt): dys... kand. ist. nauk: 07.00.01* [Credit and banking institutions in the South of Ukraine in the XIX - early XX centuries (historical aspect)]. – O., 2004. – 220 s.

12. Koropec'kyi I. – S., *Des'Xo pro mynule, nedavnie mynule ta suchasne ukraïnskoi ekonomiky* [Something about the past, the recent past and modern Ukrainian economy]. – K., 1995. – s.37.

13. Kotliar M.F., *Groshovyi obig na terytorii Ukrainy doby feodalizmu* [Money circulation on the territory of Ukraine is the era of feudalism]. – K., 1971; Kotliar M.F., *Narysy istorii obigu i lichby monet na Ukraini XIV-XVIII st.* [Essays on the history of circulation and number of coins in Ukraine in XIV-XVIII centuries.] – K., 1981.

14. Krugliak B.A., *Yarmarkova torgivlia na Ukraini v period kapitalizmu* [Fair trade in Ukraine during the period of capitalism] // *UIZh*, 1974. – № 3. – S. 36-43.; Krugliak B.A., *Tovarni birzhi v Rosiiskii imperii* [Commodity exchanges in the Russian Empire] // *UIZh*, 1992. – № 2. – S. 58-63.

15. Mygulin P. P., *Russkii gosudarstvennyi kredyt. (1769-1899). Opyt istoriko-kriticheskogo obzora* [Russian state credit. (1769-1899). Experience historical and critical review] T.1. – Harkov, 1899. – 606 s.; Mygulin P.P., *Nasha bankovaia politika (1729-1903)* [Our Banking Policy (1729-1903)] – Harkov, 1904. – 439s.

16. Mirushchenko O.P., *Ekonomichna polityka rosiiskogo uriadu na Zaporozhzhii periodu Novoi Sichi (1734–1775 rr.)* : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk : spec. 07.00.01 «Istoriia Ukraïny». [Economic policy of the Russian government in the Zaporozhye period of Novaya Sich (1734-1775 gg.)] – Zaporizhzhia, 2010. – 20 s.

17. Orlyk V.M., Gurzhij O.I., *Seliany Ukrainy ta ih opodatkovannia v XVII - seredyni XIX st.* [Peasants of Ukraine and their taxation in the XVII - the middle of the XIX century.] – Bila Tserkva: Vyd. Pshonkivs'kyj O. V., 2012. – 278 s.

18. Orlyk V.M., *Inkorporaciia Ukrainy v podatkovu systemu Rosiiskoi imperii* [Incorporation of Ukraine into the tax system of the Russian Empire] // *Istorychna pamiat*. – Poltava, 2005. – Vyp.1-2. – S. 53–63.

19. Orlyk V.M., *Finansova polityka Rosiiskoi imperii v ukraïnskyykh guberniiah u XIX st. (istoriografiia problemy)* [Financial policy of the Russian Empire in Ukrainian provinces in the nineteenth century. (historiography of the problem)] // *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.* – 2006. – 11. – S. 85–95.

20. Skalkovskii A., *Istoricheskostatisticheskii opyt o torgovykh i promyshlennykh silakh Odessy* [Historical and statistical experience about the commercial and industrial forces of Odessa]. – Odessa: V Gorodskoi tip., 1839. – 88 s.

21. Smyrnov V.D., *Tavrisheskaia moneta: Ocherk istorii Feodosiiskogo monetnogo dvora* [Tauride coin: An Essay on the History of Theodosius Mint yard] // *Gornyi zhurnal*. – 1892. – Iun. – S. 300-459.

22. Fabricyus Y.V., *Arheologicheskaya karta Prychernomoria Ukraïnskoi SSR* [Archaeological map of the Black Sea coast of the Ukrainian SSR]. – K., 1951. – vyp.1.

23. Hromov K., *Korotki notatky z istorii groshovogo obigu na terytorii suchasnoi Ukrainy* [Short notes on the history of money circulation in the territory of modern Ukraine] [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/13181/18-Khromov.pdf?sequence=1>

24. Shevchenko V., *Sotsialno-pravovyi status bankiriv i bankirskykh ustanov pivdnia Ukrainy pershoi polovyny XIX st.* [Socio-legal status of bankers and banking institutions of the south of Ukraine in the first half of the nineteenth century.] // *Ukraïnskyi istorychnyi zbirnyk*. – 2006. – 9. – S. 130.

25. Shevchenko V.V., *Pryvatna bankirska diialnist na terytorii Pivdennoi Ukrainy XIX - pochatku XX st.*: avtoref. dys... kand. ist. nauk: 07.00.01 [Private banking activity in the territory of Southern Ukraine of the XIX - early XX centuries.]. – K., 2009. – 20 s.; Shevchenko V.V. *Pryvatne bankirskie pidpriemnytvo v Odesi (XIX – pochatok XX st.)* : monografiia [Private Banking Entrepreneurship in Odessa (XIX - early XX centuries)]. – K. : In-t istorii Ukraïny NANU, 2010. – 265 s.

26. Shyhanov R.B., *Birzhi v rynkovii infrastrukturi Pivdennoi Ukrainy naprykinci XIX – na pochatku XX st.* [Exchanges in the market infrastructure of Southern Ukraine in the late nineteenth and early twentieth centuries.] // Nova paradigma. – Vypusk 1. – Zaporizhzhia : ZDU, 1996. – S.14-17; Shyhanov R.B. *Pivdennoukraiïnski birzhi v systemi reguliuvannia birzhovoi diialnosti Rosiiskoi imperii* [South-Ukrainian exchanges in the system of regulation of exchange activities of the Russian Empire] // Zapysky naukovy-doslidnoi laboratorii istorii Pivdennoi Ukrainy. Pivdenna Ukraina XVIII-XIX stolit. – Vypusk 2. – Zaporizhzhia: RA «Tandem-U», 1996. – S. 139-149; Shyhanov R.B.. *Stanovlennia birzhovoi torgivli u Pivdennii Ukraini (kincia XVIII – XIX st.)* [The formation of stock trading in Southern Ukraine (the end of the XVIII - XIX cc.)] // Zapysky naukovy-doslidnoi laboratorii istorii Pivdennoi Ukrainy. Pivdenna Ukraina XVIII-XIX st. – Zaporizhzhia, 1996. – Vyp.1. – C.92-94.

27. Evarnitskii D., *Istoriia zaporozhskykh kazakov* [History of Zaporozhye Cossacks]. – M., 1900. – T.1. – s. 579-580.

28. Yuht A. Y., *Russkie dengi ot Petra Velikogo do Aleksandra I* [Russian money from Peter the Great to Alexander I.]. – M., 1994. – s. 204-205.

29. Yasnopolskyi N., *Ekonomicheskaiia budushchnost Yuga Rossii i sovremennaia ego otstalost* [The economic future of the South of Russia and its contemporary backwardness] // Otechestvennye zapiski. – 1871. – №7. – s. 75-79.

The state of scientific development of the problem of the Russian government's measures in the sphere of money circulation in the Ukrainian South in the 2nd half of the 18th century

Summary

The article examines the historiographical heritage, which highlights the problem of economic policy of the Russian government in Southern Ukrainian lands in the late 18th century. The author divided the literature that analyzed in three fields: essays on the history of Ukrainian lands, works on the economic history of Ukraine or its individual regions; 2) works on the general history of money, money circulation of Ukrainian lands, Russian empire; 3) works on the history of economic development of New Sich (1734-1775). The author notes that most researchers of the problem tend to think that the leading purpose of imperial powers remained full involvement of the Southern-Ukrainian economy into the Russian Empire's one. Also, the authors point out that the monetary policy of the Russian government could have an ideological character.

**Наталя Пасічник
(Україна)**

ГРОШОВА РЕФОРМА ВІТТЕ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ПРЕДСТАВНИКІВ УНІВЕРСИТЕТСЬКИХ ЦЕНТРІВ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ ХІХ-ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Найбільш вдалим реформаторським заходом міністра фінансів Російської імперії С.Ю. Вітте була грошова реформа 1895–1897 рр., в результаті якої відбувся перехід від інфляційного паперово-грошового обігу до золотого стандарту, стабілізувалася грошова система Російської імперії як основа функціонування національного ринку. Досвід підготовки, розробки та здійснення цієї грошової реформи залишається предметом науково-практичного інтересу сучасних істориків, економістів, фінансистів і політиків. Різноманітні аспекти фінансового регулювання, грошові реформи ХІХ ст., і в тому числі фінансова реформа Вітте, у сучасній науковій літературі представлені у працях Б.В. Ананьїча, Р.Ш. Ганеліна¹, О.В. Бугрова, С.В. Калмикова², Л.П. Горкіної³, С.М. Злупка⁴, П.М. Леоненка⁵, В.В. Небрат⁶, В.М. Орлика⁷, В.І. Попиріна⁸ та інших.

Серед останніх публікацій з даної проблематики, де знайшли відображення нові архівні матеріали й цікаві авторські підходи необхідно відзначити дослідження В.Ю. Байбікова, котрий досліджує ставлення консерваторів до грошової реформи й на основі аналізу різноманітних джерел, що охоплюють дореформену дискусію 1895–1897 рр. і пореформене обговорення введення золотого стандарту, відзначає, що серед консервативно налаштованої частини суспільства не було, як прийнято вважати, одностайної оцінки ні окремих принципів реформи, ні її значення в цілому для розвитку економіки країни⁹. А також, дослідження С.В. Орлик, де аналізуються заходи Міністерства фінансів у бюджетній сфері щодо стабілізації грошового обігу під час грошової реформи 1862-1863 рр., яка проводилася міністром фінансів М.Х. Рейтерном¹⁰.

Проте, теоретичний і практичний внесок науковців університетів Наддніпрянської України (Харківського, Київського, Новоросійського) залишається малодослідженим. У статті ми проаналізуємо внесок викладачів трьох вищезазначених університетів у теоретичну розробку, обґрунтування, підготовку проведення й аналіз грошової реформи 1895-1897 рр.

Насамперед необхідно зазначити, що самого С.Ю. Вітте можна вважати представником університетського центру Наддніпрянської України, оскільки він

1 Ананьич Б.В., Ганелин Р.Ш., 2000

2 Бугров О.В., Калмиков С.В., 2009

3 Горкіна Л.П., 1994

4 Злупко С.М., 2004

5 Леоненко П.М., 1999

6 Небрат В.В., 2013

7 Орлик В.М., 2007

8 Попырин В.И., 2010

9 Байбиков В.Ю., 2014, с. 52-57

10 Орлик С., 2013, с. 259-262; Orlyk S., 2015, p. 212-216

закінчив фізико-математичний факультет Новоросійського університету (м. Одеса), там отримав ступінь кандидата фізико-математичних наук після представлення дисертації на тему «Выяснение понятий о пределах» (1870). По закінченню університету мріяв про викладацьку діяльність, проте рідні відмовили його, запевняючи, що університетська кафедра – кар'єра не для дворянина. Працював в управлінні служби Одеської залізниці, обирався почесним мировим суддею м. Одеси (1879). З 1888 р. розпочинається бюрократична кар'єра – в серпні 1902 р. С.Ю. Вітте призначається міністром фінансів¹¹ і залишається на цій посаді протягом одинадцяти років.

С.Ю. Вітте продовжив політику фінансової стабілізації, започатковану його трьома попередниками – міністрами фінансів Російської імперії М.Х. Рейтерном (1862-1878), М.Х. Бунге (1881-1886), І.О. Вишнеградським (1887-1892).

Яскравим представником університетських центрів Наддніпрянської України був професор Київського університету, академік М.Х. Бунге (1823-1895). Микола Християнович – засновник київської школи фінансів, зробив значний вклад в становлення фінансової науки і практики.

С.Ю. Вітте у своїх спогадах зазначає, що теорія грошового обігу не вивчалася в університетах і серед науковців Російської імперії ґрунтовні дослідження з цієї проблематики мали, на його думку, лише професор Київського університету М.Х. Бунге і професор Дерптського університету Вагнер¹². Дійсно, М.Х. Бунге був автором цілої низки праць, присвячених даній тематиці: Банковые законы и банковая политика (1874), Бумажные деньги и банковая система Северо-Американских штатов (1867), Главное банковое и торговое общество в С.-Петербурге (1859), Заметки о настоящем положении нашей денежной системы и средства к ее улучшению (1888), Кредит и крепостное право (1859), Общий оборот внешней торговли, торговый баланс и таможенные пошлины первостепенных держав в XIX столетии (1867), Об упрочнении курса бумажных денег (1868), Неразменные банковые билеты во Франции с 1870 по 1878 г. (1878), О восстановлении металлического обращения в России (1877), О восстановлении постоянной денежной единицы в России (1878), Заметки о настоящем положении нашей денежной системы и средства к её улучшению (1880) та ін.

У даній статті ми стисло окреслимо підходи Бунге лише щодо проблем паперово-грошового обігу, фінансово-кредитної системи та його особисту участь у підготовці грошової реформи 1895-1897 рр.

Перебуваючи на посаді міністра фінансів М.Х. Бунге вживав різноманітні заходи щодо стабілізації рубля на попередній срібній основі та доклав багато зусиль для впорядкування грошової та податкової систем¹³. Бунге як міністр фінансів приклав значні зусилля для успіху майбутньої реформи, а саме: політика активного торговельного і платіжного балансів, ліквідація бюджетного дефіциту, форсування видобутку золота, накопичення золота в казні за рахунок митних зборів, реформування застарілої податкової системи, державне іпотечне кредитування для допомоги селянам, реформування діяльності Державного банку, одержавлення частини залізничного господарства, проведення протекціоністської політики

11 Министерство финансов, 1902, с. 323-325

12 Витте С.Ю., 1923, с. 78

13 Вернигора Л.В., 2005, с. 56-60

з метою стимулювання національної промисловості. Для стабілізації грошової системи, розбалансованої необґрунтованим випуском паперових грошей, за часи перебування М.Х. Бунге на посаді міністра фінансів, було вилучено з обігу частину паперових грошей, через викуп золота посилено розмінний фонд; у казначействі відкрито поточний рахунок для поповнення золотого запасу; затверджено новим монетний статут (1885); для золота прийнята 900-та проба, полуімперіал прирівняний до 20-ти франкової монети, що сприяло його вільній конвертації за кордоном без переплавки й зниження вартості; зроблено спробу дозволити угоди на золото за ринковим курсом¹⁴.

Таким чином, Бунге був дійсним реформатором фінансово-економічної політики Російської імперії, його діяльність на посаді міністра фінансів являла собою епоху в історії державних фінансів і саме в той період були закладені основи майбутньої успішної грошової реформи, проведеної вже за часів Вітте. М.Х. Бунге підтримував ідею золотого монометалізму й брав активну участь в підготовці цієї грошової реформи. Бунге також передбачав серйозний суспільний опір монометалізму й спротив як теоретичних дослідників даної проблематики так і фінансової бюрократії.

С.Ю. Вітте у спогадах пригадує розмову з М.Х. Бунге, що відбулася перед одним із засідань комітету фінансів, де розпочалося проведення грошової реформи, Микола Християнович йому сказав: «Вам будет очень трудно проводить эту реформу, потому что в финансовом комитете нет ни одного человека, который бы это дело знал. Все члены финансового комитета теоретически этого дела не изучали и на практике его не видели»¹⁵.

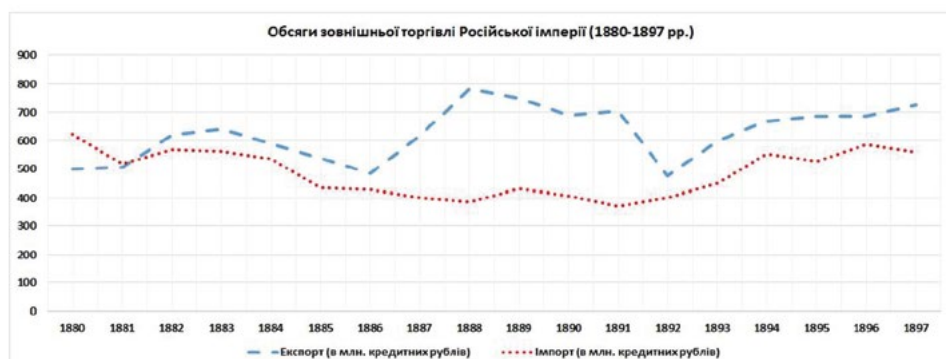
С.Ю. Вітте усвідомлював, що успішна грошова реформа не може бути самоціллю, а потребує суттєвих попередніх змін в економічній політиці держави. Підготовка грошової реформи здійснювалася за такими основними напрямками: сприяння розвитку промисловості, підтримка стабільного позитивного сальдо торгового балансу й накопичення золотого запасу; ліквідація дефіциту державного бюджету; стабілізація валютного курсу. Для цього С.Ю. Вітте за часи перебування на посаді міністра фінансів Російської імперії (1892-1903) продовжував проводити послідовну протекціоністську політику, зорієнтовану на захист національної промисловості від зовнішньої конкуренції та залучення іноземних інвестицій, що спрямовувалися на розвиток промисловості й банківської сфери. Протекціоністські заходи підтримали стабільне позитивне сальдо торговельного балансу Російської імперії, що простежувалося з 1877 р.

Основною статтею експорту Російської імперії був хліб, обсяги експорту становили в середньому 47% (підррахунок зроблено на основі матеріалів, поданих у збірнику з історії та статистики зовнішньої торгівлі Росії¹⁶. Продемонструємо позитивне сальдо торговельного балансу даними про обсяги зовнішньої торгівлі Російської імперії.

14 Ковалев В.В., 2014, с. 86-97

15 Вітте С.Ю., 1923, с. 78

16 Покровский В., 1902



Джерело: складено автором¹⁷.

Станом на 1 січня 1895 р. золотий запас складав 645,7 млн. рублів, а на 1 січня 1896 р. – 659,5 млн. рублів, з яких до розмінного фонду відносилось 375 млн. (окрім 75 млн. рублів, що забезпечували тимчасовий випуск кредитних білетів). Протягом 1896 р. розмінний фонд доведено до 500 млн. рублів золотом і за цей же період борг державного казначейства скоротився з 671 млн. рублів до 621 млн.¹⁸. Збільшення золотого запасу Російської імперії відбулося як за рахунок власного добування золота (1897 р. Росія забезпечувала 17,2% світового добування), так і за рахунок іноземних кредитів переважно в золоті (приблизно по 100 млн. рублів щорічно). Накопичення золотого запасу в Державному банку Російської імперії виконувало такі економічні завдання: створювався фонд для міжнародних розрахунків (золото як світові гроші); фонд для забезпечення внутрішнього грошового обігу повноцінних грошей; резерв для здійснення платежів по вкладам¹⁹.

На початок грошової реформи не вдалося ліквідувати дефіцит державного бюджету Російської імперії. Наведемо статистичні дані, що характеризують доходну і витратну частини державного бюджету в реформений та пореформений період.



Джерело: складено автором²⁰.

17 Покровский В., 1902

18 Министерство финансов, 1902, с. 415

19 Буковецкий А.И., 1962, с. 365-366

20 Министерство финансов, 1902, с. 646-649

Таким чином, з восьми аналізованих років лише 1899 р. і 1901 р. мали профіцитний державний бюджет; середній розмір дефіциту державного бюджету за цей період склав 4,7%.

Підтримка національного виробника передбачала, також, надання субсидій і податкових пільг підприємствам, що потребувало додаткових бюджетних витрат. Для балансування державного бюджету застосовувалися зміни в системі прямого і непрямого оподаткування. За офіційними даними міністерства фінансів²¹ наведемо статті державних доходів і витрат, що зазнали найсуттєвіших змін за ці роки.

Роки	Основні статті державних доходів (тис. руб.)				
	Питний дохід	Інші акцизи: тютюновий, цукровий, нафтовий, сірниковий	Дохід від мита	Дохід від казенної продажі питного	Казенна залізниця та платежі залізничних товариств
1895	298215	109519	178605	-	217701
1896	294299	105988	182303	27789	312374
1897	280129	120664	195615	52448	293134
1998	289573	126398	218910	102164	364008
1899	310297	139424	219276	110756	358170
1900	316808	137361	203964	117919	373948
1901	312991	154070	219922	163472	392491
1902	34593	146802	205732	462808	408963

Джерело: складено автором.

Також, у цей період посилювався податковий тягар з населення (податки в середньому підвищилися на 12 %).

Основними статтями витрат з державного бюджету протягом 1895–1902 рр. були платежі по державному боргу (в середньому 27 3734 тис. рублів щорічно), витрати на військове та морське міністерства, витрати на міністерство фінансів (зросли більше ніж на 50%) та витрати міністерства сполучень (зросли з 10,7% загальних державних витрат 1895 р. до 22,3% – 1902 р.).

Активний баланс зовнішньої торгівлі, послаблення зовнішньої конкуренції та високе імпортне мито зумовили зростання прибутків російських фабрикантів і заводчиків, котрі частково реінвестувалися у виробництво. Окрім загальних методів стабілізації економіки підготовка грошової реформи полягала в тому, що міністерство фінансів досліджувало ринкову кон'юнктуру й регулювало валютний курс інтервенціями та рестрикціями.

До теоретичного осмислення і практичної реалізації грошової реформи С.Ю. Вітте залучав відомих науковців. Одним з авторів економічного обґрунтування грошової реформи був відомий науковець, фахівець з грошового обігу, фінансів і кредиту, на той час професор політичної економії і статистики Петербурзького університету І.Г. Кауфман. Зв'язок Іларіона Гнатовича з Наддніпрянською Україною припадає

²¹ Міністерство финансов, 1902, с. 646-649

на етап формування його наукових поглядів і світогляду. Він народився в м. Одесі, там же навчався в гімназії, а потім у Рішельєвському ліцеї. 1864 р. вступає на юридичний факультет Харківського університету, де вже під час навчання видає свої перші наукові твори: К учениям о деньгах и кредите (1867); Теория колебания цен по историческим исследованиям о данном предмете (1868). Саме в студентські роки сформувався його інтерес до проблем грошового обігу й кредиту. Після закінчення Харківського університету його залишають при університеті для підготовки до професорського звання, а потім він їде у наукове відрядження за кордон. Магістерську дисертацію «Кредит, банки и денежное обращение» (1873) захищає у Петербурзькому університеті, а докторську дисертацію «Неразменные бумажные деньги в Англии» (1877) – в Київському університеті (офіційними опонентами були професор М.Х. Бунге і доцент Д.І. Піхно).

Творча спадщина Кауфмана містить вагомую кількість досліджень загальної теорії фінансів і проблем перетворення фінансової системи країни. Значна кількість теоретичних ідей Кауфмана була реалізована Вітте при проведенні грошової реформи, насамперед: введення золотого монометалізму; одночасний обіг металевих і паперових грошей, а також обмін останніх на золото; надання права казначейству приймати золото при сплаті податків і зборів по курсу; надання права економічним суб'єктам використовувати золото у розрахунках; здійснення прихованої девальвації кредитних білетів; перетворення Державного банку в емісійний центр країни; обмеження випуску паперових грошей²². Проте необхідно відзначити, що окремі підходи І.Г. Кауфмана – це розвиток ідей, сформульованих іншими економістами; принципи, форми і методи проведення грошової реформи розвивалися і вдосконалювалися у процесі широкої наукової дискусії, та в спеціальними фінансовими комісіями.

Безпосередню участь у підготовці та проведенні грошової реформи брали представники київської школи фінансів, учні М.Х. Бунге – А.Я. Антонович і Д.І. Піхно. Професора Київського університету А.Я. Антоновича Вітте запросив на посаду товариша (заступника) міністра фінансів після знайомства з його докторською дисертацією, що була присвячена проблемам грошового обігу. В науковому дослідженні Антоновича («Теория бумажно-денежного обращения и государственные кредитные билеты», 1883) відображалася широта знань вченого і доводилася ідея стійкості грошової одиниці, що базується на цінності металів: срібла, а потім – золота, тобто прихильність ідеї металічного обігу. Але А.Я. Антонович і С.Ю. Вітте не спрацювалися. Вітте у своїх спогадах зазначає, що це була його кадрова помилка, він не врахував грубість, хитрість, меркантильність Антоновича, а також нестійкість його наукових поглядів. Наведемо цитату самого Вітте: «Когда Антонович увидел, что не только Петербург, но и вся Россия против этой реформы, то он, конечно, начал вилить, а затем и сам стал высказываться против этой реформы. Антонович был недурной человек, порядочный русский профессор, но замечательно хитрый хохол; очень маленький по своему характеру и мировоззрению. В деталях, конечно, он меня сбивал. Так, например, он принял значительное участие в преобразовании Государственного банка, и если бы его не было, то новый устав Государственного банка был бы иной; он бы в большей степени отразил ту основную мысль, что банк нужно преобразовать именно потому, что государство решило совершить денежную

22 Дроздов О.А., 2016, с. 77

реформу, основанную на металле. Антонович ввел туда различные параграфы, которые я пропустил, расширяющие деятельность Государственного банка в смысле выдачи различных долгосрочных ссуд, основанных не на верных и краткосрочных обеспечениях. Действительно, эта часть нового устава Государственного банка не находилась в полной гармонии с идеей преобразования денежного обращения в России, и впоследствии мне иногда это ставили в вину, ибо, когда устав этот вошел в силу, мне же самому пришлось принимать меры, чтобы банк не совершал тех или иных операций долгосрочных и недостаточно обеспеченных, которые тем не менее разрешались по его уставу, мною проведенному»²³.

Інший київський науковець Д.І. Піхно брав найактивнішу участь у підготовці та проведенні грошової реформи 1895-1897 рр. Він повністю підтримував позицію С. Вітте щодо введення системи золотого монометалізму, заперечував передчасні для умов Російської імперії ідеї нечисленних номіналістів того часу (С. Шарапова, Л. Ходського та ін.), які відстоювали ідею паперово-грошового обігу та пророкували невдачу реформи. Основними науковими працями Піхна з даної проблематики були: Коммерческие операции государственного банка (1876); О свободе международной торговли и протекционизме (1889); К реформе денежного обращения (1896). Продуктивними щодо вдосконалення реформи С. Вітте були такі пропозиції Д. Піхна, як – забезпечення державною рентою незабезпечених золотом паперових грошей, вимога точного розмежування емісійної діяльності державного банку від операцій державного казначейства тощо. Статті вченого, в яких він виклав свої погляди на грошову реформу, вийшли окремим виданням²⁴.

У лютому 1895 р. С.Ю. Вітте оприлюднив пропозиції з реформування грошової системи²⁵; у березні 1896 р. міністр фінансів представив фінансовому комітету остаточний проект грошової реформи²⁶. Нова система грошового обігу, побудована на принципі золотого монометалізму, містила такі основні елементи.

Десятирубльова золота монета нової чеканки ставала основною монетою Російської імперії і законним засобом платежу. Золоті монети попередньої чеканки, до видання закону від 17 грудня 1885 р. приймалися до сплати у співвідношенні 1 руб. = 1 руб. 50 коп. до золотої монети нової чеканки.

Повноцінна срібна монета існуючих номіналів приймалася як засіб платежу у кількості не більше 50 рублів за один платіж.

Державні кредитні білети були законним засобом платежу й обмінювалися на золото без обмежень, за курсом, що склався у пореформені роки (курс - 1 руб 50 коп. кредитних білетів = 1 руб. золотом, або 66 2/3 копійки золотом за кредитний рубль)²⁷.

Микола II підтримав проект грошової реформи С.Ю. Вітте, і 3 січня 1897 р. було прийнято закон «Про чеканку і випуск в обіг золотих монет». Так в Російській імперії було встановлено золотий стандарт. Банкноти було девальвовано до курсу: 1 кредитний рубль за 66,66 коп. золотом. Емісія рубля до 600 млн. покривалася золотом на 50 %, а вся додаткова емісія – на 100 %. Реакція ринку на приховану девальвацію рубля була спокійною, незважаючи на незначне зростання цін, оскільки введення

23 Витте С.Ю., 1923, с. 78

24 Горкіна Л.П., 2005, с. 265

25 Материалы, 1922 а, с. 1-35

26 Материалы, 1922 б, с. 151-208

27 Материалы, 1922 в, с. 208-210

курс паперових грошей закріплював ринковий курс, що вже склався. Населення спокійно відреагувало на золотий стандарт, оскільки цей стандарт в основному вплинув на зовнішньоекономічну сферу. С.Ю. Вітте писав, що грошова реформа здійснена «гладко и незаметно, а весь простой класс населения, весь народ совсем не заметил и не подозревал, что я сделал реформу»²⁸.

7 червня 1899 р. прийнято новий монетний статут, затвердженням якого була закінчена реформа грошового обігу. На кінець 1901 р. у грошовому обігу Російської імперії перебувало повноцінної золотої і срібної монети на 856,5 млн. рублів (у тому числі золотої на 694,9 млн., а срібної на 161,6 млн.). На той же час в Державному банку і державному казначействі було золота на 830,1 млн. рублів, срібла на 61,8 млн. рублів; кредитних білетів на кінець 1901 р. числилося в обігу на 630 млн. рублів, а за умов вирахування 87,9 млн. рублів, що знаходилися у банківських касах – 542,1 млн. рублів²⁹. За період з 1 січня 1895 р. по 1 січня 1901 р. загальна сума процентного державного боргу збільшилась на 371,2 млн. рублів і склала 6,193 млн. рублів³⁰.

С.Ю. Вітте, відзначаючи значення реформування грошового обігу, зазначає у своїх щоденниках: «Одну из самых крупных реформ, которую мне пришлось сделать во время нахождения моего у власти, была денежная реформа, окончательно упрочившая кредит России и поставившая кредит России в финансовом отношении наряду с другими европейскими державами»³¹.

Реформа С.Ю. Вітте та її наслідки неоднозначно оцінювалася відомими вченими того часу. Наведемо характеристики окремих представників університетських центрів Наддніпрянської України С.Ю. Вітте як державного діяча та оцінку його грошової реформи. О.Д. Білімович (1876-1963) – випускник юридичного факультету Київського університету (1900), ординарний професор кафедри політичної економії та статистики Київського університету, у майбутньому вчений зі світовим іменем, 1903 р. опублікував історичний нарис «Министерство финансов в 1802–1902 гг.»³², де у науково-популярній формі охарактеризував фінансові аспекти життєдіяльності Російської імперії за 100 років. У виданні Білімович виділяє п'ять розділів, хронологічні рамки кожного розділу співпадають з царюваннями. Останній розділ нарису присвячений періоду діяльності Міністерства фінансів (1894–1902) пов'язаний з діяльністю С.Ю. Вітте, який очолив Міністерство фінансів 1892 р. Саме реформування грошової системи О.Д. Білімович вважає основною його реформою, оцінює її однозначно позитивно й зазначає, що послідовник «видатного» міністра фінансів С.Ю. Вітте буде працювати у сприятливих умовах бездефіцитного бюджету³³.

Значний інтерес щодо аналізу грошової реформи Вітте має монографія професора Харківського університету П.П. Мігуліна «Русский государственный кредит (1769–1906)» (1907), третій том³⁴ якої (1893–1899) присвячений міністерству С.Ю. Вітте. Оцінюючи грошову реформу в цілому схвально, П.П. Мігулін визначає її переваги і недоліки. До переваг реформування грошової системи належить: перехід до

28 Вітте С.Ю., 1923, с. 331

29 Министерство финансов, 1902, с. 430-431

30 Министерство финансов, 1902, с. 407

31 Вітте С.Ю., 1923, с. 156

32 Билимович А.Д., 1903

33 Билимович А.Д., 1903, с. 94

34 Мигулин П.П., 1907

золотого монометалізму; вдалий курс фіксації і техніки девальвації; вдалий момент проведення реформи та виваженість її проведення. Недоліками, на думку науковця, були: надмірний випуск срібної монети; значні витрати на проведення реформи; незабезпеченість розрахункового балансу та значне скорочення золотого запасу.

Відомий український економіст, державний діяч Української народної республіки (міністр фінансів) М.І. Туган-Барановський у промові «С.Ю. Вітте как министр финансов» (1915) відзначає, що Вітте – це епоха в суспільному і державному житті країни; його особистісні якості – залізна воля, ясний розум, здатність керувати людьми, працездатність були б оцінені в будь-якій країні; Вітте сприяв зближенню Росії із Заходом. Проте, грошову реформу однозначно схвально не оцінює, підкреслює, що Російська імперія за системою золотого монометалізму поплатилася сотнями мільйонів рублів золотого запасу.

Аналіз підготовки й проведення грошової реформи Вітте засвідчує, що: по-перше, були враховані провідні світові тенденції (перехід до системи «золотого стандарту» більшості країн світу); по-друге, до її розробки й обґрунтування були залучені провідні вчені й практики Російської імперії, у тому числі з університетів Наддніпрянської України; по-третє, грошова реформа пройшла процедуру широкого громадського обговорення; по-четверте, з урахуванням тогочасних соціально-економічних процесів було вибрано сприятливий період для її проведення. Реформа С.Ю. Вітте та її наслідки в цілому схвально оцінювалася науковцями українських університетів. Криза, яку зазнала грошова системи Російської імперії під час першої світової війни, була складовою розпаду світової системи монометалізму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ананьич Б.В., Ганелин Р.Ш., 2002 – *Сергей Юльевич Витте и его время*, Москва, 430 с.
2. Бутров А.В., Калмыков С.В., 2009 – *Эпоха золотого стандарта*, Москва, Издательский дом «Кодекс», 252 с.
3. Горкіна Л.П., 1994 – *Нариси з історії політичної економії в Україні (остання третина XIX – перша третина XX ст.)*, Київ, Наук. думка, 244 с.
4. Злупко С.М., 2004 – *Українська економічна думка. Постаті і теорії*, Львів, Євросвіт, 544 с.
5. Леоненко П.М., 1999 – *До історії української фінансової думки*, *Фінанси України*, № 39 (45), с. 6-17.
6. Небрат В.В., 2013 – *Еволюція теорії державних фінансів України*, Київ, ПП «Рута», 584 с.
7. Орлик В.М., 2007 – *Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформенний період*, Кіровоград: Поліграфічно-видавничий центр ТОВ «Імекс-ЛТД», 630 с.
8. Попырин В.И., 2010 – *Очерки истории денег в России*, Москва, Финансы и статистика: Инфра, 224 с.
9. Байбиков В.Ю., 2014 – *Денежная реформа Витте в оценке консерваторов*, *Гуманитарные науки*, №1, с. 52-57.
10. Орлик С., 2013 – *Вплив фінансових реформ на курс рубля у 60-х роках XIX століття в Російській імперії*, *Наукові записки з української історії*, випуск 33, с. 259-262.
11. Orlyk S., 2015 – *Financial reforms and currency in the Russian Empire in the 60-ies of the XIX century*, *PIENIĄDZ A PROPAGANDA Wspólne dziedzictwo Europy Studia i Materiały*, 2015, p. 212–216.
12. Министерство финансов, 1902 – 1802-1902. *Исторический обзор главнейших мероприятий финансового ведомства*, ч. 2, *Экспедиция заготовления государственных бумаг*, Санкт-Петербург, 692 с.
13. Витте С.Ю., 1923 – *Воспоминания: Царствование Николая II*, т. 1, Берлин, 510 с.
14. Вернигора Л.В., 2005 – *Трактування проблем паперово-грошового обігу та фінансово-кредитної*

системи в творах М.Х. Бунге, Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка, серія: Економіка, № 74, с. 56-60.

15. Ковалев В.В., 2014 – *Финансовая наука в Санкт-Петербурге: исторические очерки, монография*, Москва, 326 с.

16. Покровский В., 1902 – *Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России*, т. 1, Санкт-Петербург.

17. Буковецкий А.И., 1962 – *Свободная наличность и золотой запас царского правительства в конце XIX – начале XX в., Монополии и иностранный капитал в России*, Москва, с.359-376.

18. Дроздов О.А., 2016 – *И.И. Кауфман – идейный вдохновитель денежной реформы 1895-1898 гг. в России*, Теория и практика общественного развития, № 7, с. 75-78.

19. Горкіна Л.П., 2005 – *Погляди Д.І. Піхна на основні аспекти економічної політики держави*, Історія народного господарства та економічної думки України, випуск 37–38, с. 264-276.

20. Представление, 1922 а – *Представление министра финансов С.Ю. Витте в комитет финансов от 4 февраля 1895 г.*, № 36 о разрешении сделок на золотую монету, Материалы по денежной реформе 1895-1897 гг., под ред. проф. А.И. Буковецкого, выпуск I, Петроград-Москва, 212 с.

21. Представление, 1922 б – *Представление министра финансов об исправлениях денежного обращения от 14 марта 1896 г.*, Материалы по денежной реформе 1895-1897 гг., под ред. проф. А.И. Буковецкого, выпуск I, Петроград-Москва, 212 с.

22. Представление, 1922 в – *Правила об исправлении денежного обращения*, Материалы по денежной реформе 1895-1897 гг., под ред. проф. А.И. Буковецкого, выпуск I, Петроград-Москва, 212 с.

23. Билимович А.Д., 1903 – *Министерство финансов в 1802-1902 гг.*, исторический очерк, Киев.

24. Мигулин П.П., 1907 – *Русский государственный кредит (1769-1906)*, опыт историко-критического обзора, т. 3, Харьков.

REFERENCES

1. Anan'ich B.V., Ganelin R.SH., 2002 – *Sergei Yu. Witte and his time*, Moskva, 430 p.
2. Bugrov A.V., Kalmykov S.V., 2009 – *The era of the gold standard*, Moskva, "Kodeks" Publishing House, 252 p.
3. Gorkina L.P., 1994 – *The Essays on the history of political economy in Ukraine (the last third of the XIX century - the first third of the XX century)*, Kiiv, Scientific thought, 244 p.
4. Zlupko S.M., 2004 – *Ukrainian economic thought. The figures and theories*, L'viv, Evrosvit, 544 p.
5. Leonenko P.M., 1999 – *On the history of Ukrainian financial ideas*, Finance of Ukraine, № 39 (45), p. 6-17.
6. Nebat V.V., 2013 – *The evolution of the theory of public finance of Ukraine*, Kiiv, PP «Ruta», 584 p.
7. Orlyk V.M., 2007 – *Tax policy of the Russian Empire in Ukraine in the pre-reform period*, Kirovograd: Printing and Publishing Center "Imex-LTD", 630 p.
8. Popyrin V.I., 2010 – *The Essays on the history of money in Russia*, Moskva, Finance and statistics: Infra, 224 p.
9. Baybikov V.YU., 2014 – *Witte's monetary reform in the evaluation of conservatives*, The humanities, №1, p. 52–57.
10. Orlyk S., 2013 – *The effect of financial reforms on the ruble rate in the 60s of the XIX century in the Russian Empire*, Scientific Notes on Ukrainian History, Issue 33, p. 259–262.
11. Orlyk S., 2015 – *Financial reforms and currency in the Russian Empire in the 60-ies of the XIX century*, PIENIĄDZ A PROPAGANDA Wspólne dziedzictwo Europy Studia i Materiały, 2015, p. 212–216.
12. Ministerstvo finansov, 1902 – 1802–1902. *The historical overview of the main activities of the financial department*, Part 2, An expedition of preparation of government papers, Sankt-Peterburg, 692 p.
13. Vitte S.YU., 1923 – *Memories: The reign of Nikolai II*, v. 1, Berlin, 510 p.
14. Vernigora L.V., 2005 – *Interpretation of problems of paper-money circulation and financial and credit*

system in the works of M.H. Bunge, Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv, series: Economics, № 74, p. 56 – 60.

15. Kovalev V.V., 2014 – *Financial science in St. Petersburg: historical essays, monograph*, Moskva, 326 p.
16. Pokrovskiy V., 1902 – *The collection of information on the history and statistics of foreign trade of Russia*, v. 1, Sankt-Peterburg.
17. Bukovetskiy A.I., 1962 – *Free cash and gold reserves of the tsarist government in the late XIX – early XX century, Monopolies and foreign capital in Russia*, Moskva, p.359-376.
18. Drozdov O.A., 2016 – *I.I. Kaufman – the ideological inspirer of the monetary reform of 1895-1898 in Russia*, Theory and practice of social development, № 7, p. 75-78.
19. Gorkina L.P., 2005 – The views of D.I. Pichno on the main aspects of the state's economic policy, History of the national economy and economic thought of Ukraine, Issue 37-38, p. 264-276.
20. Presentation, 1922 a – *Presentation of the Minister of Finance S.Yu. Witte to the Finance Committee on February 4, 1895*, No. 36 on the resolution of transactions on a gold coin, Materials on the monetary reform of 1895-1897, ed. prof. A.I. Bukovetskiy, issue I, Petrograd-Moskva, 212 p.
21. Presentation, 1922 b – *The presentation of the Minister of Finance on the correction of monetary circulation of March 14, 1896*, Materials on the monetary reform of 1895-1897, ed. prof. A.I. Bukovetskiy, issue I, Petrograd-Moskva, 212 p.
22. Presentation, 1922 c – *The rules for the correction of monetary circulation, Materials on the monetary reform of 1895-1897*, ed. prof. A.I. Bukovetskiy, issue I, Petrograd-Moskva, 212 p.
23. Bilimovich A.D., 1903 – *Ministry of Finance in 1802-1902, historical overview*, Kiyev.
24. Migulin P.P., 1907 – *Russian state credit (1769-1906), the experience of the historical and critical review*, v. 3, Khar'kov.

**The monetary reform of Witte in a scientific heritage
of the representatives of the university centers of the Dnieper Ukraine
(the end of the 19th and early 20th centuries)
Summary**

The article analyzes the preparation, development and implementation of the monetary reform of 1895-1897 in the Russian Empire, which was carried out during the term of office of Minister of Finance S.Yu. Witte, and as a result of which there was a transition from a paper-money circulation to a system of gold standard. The changes in the state's economic policy that have contributed to the successful implementation of the reform are described: the intensive industry development, stable trade surplus, accumulation of gold reserves, liquidation of the state budget deficit, and stabilization of the exchange rate. The article highlights the contribution of M.H. Bunge, the founder of Kyiv financial-economic school, in the theoretical substantiation of the monetary policy of the state and practical measures to ensure the stability of the national monetary unit, as well as the direct participation of representatives of the Kyiv School of Finance A.Ya. Antonovich and D.I. Pikhno in the preparation and conduction of the monetary reform. The theoretical ideas of I.G. Kauffman, the Kharkiv University graduate, that were implemented by Witte during the implementation of the monetary reform are determined. Also, the characteristics of S.Yu. Witte as a statesman and the evaluation of his monetary reform is given in the writings of the scientists of the Dnieper Ukraine: O.D. Bilimovich, P.P. Migulina and M.I. Tugan-Baranovsky.

Оксана Шпортун
(Україна)

ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА УРЯДУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В УКРАЇНІ У XVIII – НА ПОЧАТКУ XX СТ.: СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ

У XVIII ст. відбулися значні географічні, політичні та економічні зміни у Східній та Центральній Європі. Особливо зникнення таких держав як Річ Посполита та Кримське ханство призвело до змін у політичному та економічному становищі українських земель, більшість яких залишилися в складі Російської імперії. Саме тоді були закладені основи для проведення реформ 1860-1870 рр. та формування буржуазних відносин.

Питання фінансової політики уряду Російської імперії в українських землях які перебували у її складі стали об'єктом пильної уваги дослідників вже з XIX століття і залишаються полем для наукових студій на сьогодні. Проблеми історії фінансової політики досліджуються переважно за її складовими: податковою, митною, банківською, монетарною. Метою нашого дослідження є вивчення сучасної наукової літератури з даної проблеми, а також характеристика та визначення стану її розробки.

Історія та еволюція оподаткування у Російській імперії загалом, у тому числі й на українських землях, була предметом досліджень ряду сучасних вчених. Так, у монографії російських дослідників В. Захарова, Ю. Петрова та М. Шацило «История налогов в России. IX – начало XX в.»¹ подана чітка характеристика податкової системи Російської імперії, усіх видів повинностей та сформовані передумови та зміст податкових реформ. Також у монографії висвітлена історія системи оподаткування та факторів, що впливали на неї.

Характеристика основних видів податків, мит, зборів та інших платежів обов'язкового характеру в різні історичні епохи, формування етапів становлення податкової системи та ін. знайшли своє пояснення в енциклопедичному виданні А. Толкушкіна «История налогов в России»².

Детальну характеристику оподаткування у Російській імперії на теренах України виклав В. Орлик у монографії «Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період»³. Його книга вважається першим в історіографії спеціальним дослідженням державного та місцевого оподаткування населення українських губерній у дореформений період. Вчений висвітлює історію податкової політики Російської імперії в українських губерніях з кінця XVIII ст. до 1861 р., комплексно дослідив становлення та діяльність основних інститутів реалізації цієї політики, визначив взаємозв'язок соціально-економічного стану імперії Романових із оподаткуванням населення. Також вченим вдало здійснено аналіз стану та основних тенденцій державних фінансів Російської імперії у XIX ст., який викладено в однойменній публікації⁴.

Дослідження В. Орлика проблем історії податкових функцій селянських адміністрацій у губерніях Російської імперії в дореформений період висвітлені у статті

1 Захаров В., 2006

2 Толкушкин А., 2001

3 Орлик В., 2007

4 Орлик В., 2011, с. 128-142

«Податкові функції селянських самоврядних інституцій в Російській імперії (кінець XVIII – середина XIX ст.)»⁵ та у монографії із співавторством з О. Гуржієм «Селяни України та їх оподаткування в XVII - середині XIX ст.»⁶. Автори комплексно досліджують особливості становлення та діяльність основних інституцій реалізації податкової політики, вивчають процеси поширення на українські терени російських податкових статей, специфіку різних видів оподаткування в українських губерніях крізь призму станових, етнічних та регіональних складових фіскальної політики в українському селі.

Проблеми податкової політики російського царату в українському селі у другій половині XIX - на початку XX ст. досліджував А. Берестовий⁷. Предметом уваги дослідника також став аналіз нарахування, сплати податкових платежів селянства Наддніпрянської України⁸ на фоні складних і часто непослідовних заходів урядових структур.

Подушну систему оподаткування селян та інтерпретацію цього податку у працях фінансових теоретиків та практиків XIX ст. окреслено у публікації Н. Пасічник «Подушне оподаткування селян у фінансовій думці Російської імперії XIX ст.»⁹. Дослідниця охарактеризувала трактування концепції подушного оподаткування селян у вітчизняній та зарубіжній фінансовій літературі.

Правила адміністрування податків в українських губерніях Російської імперії досліджував В. Жвалюк у монографії «Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.»¹⁰. Автор проаналізував організаційно-правові засади діяльності цих органів, висвітлив становлення двох податкових систем (прямого та непрямого оподаткування) та компетенцію їх місцевих органів. Науковець здійснив аналіз кадрово-штатних питань та проблеми боротьби податкових органів з порушеннями чинного законодавства, їх взаємодії з іншими місцевими органами державного управління.

Економічну та соціальну політику уряду Російської імперії з погляду її впливу на становлення та розвиток банкірського підприємництва на Півдні України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. вивчала В. Шевченко¹¹. Дослідниця вдало описала організацію діяльності банкірських установ Південної України, окреслила окремі аспекти підприємницької діяльності банкірів, визначила стан та перспективи вивчення банкірського підприємництва на Півдні України¹².

Еволюція системи оподаткування нерухомого майна в Російській імперії наприкінці XVIII – початку XX ст. (на матеріалах українських губерній) стала об'єктом дисертаційної роботи С. Орлик¹³, в якій здійснено аналіз системи та способів оподаткування, оцінки нерухомого майна для визначення бази оподаткування земськими зборами та державним податком.

Характеристика чинників, що негативно впливали на грошову систему Російської

5 Орлик В., 2010, с. 120-124

6 Гуржій О., Орлик В., 2012

7 Берестовий А., 2011

8 Берестовий А., 2015

9 Пасічник Н., 2014, с. 28-30

10 Жвалюк В., 2001

11 Шевченко В., 2011, с. 106-116

12 Шевченко В., 2008, с. 189-194

13 Орлик С., 2012

імперії, зокрема складних економічних та політичних умов імперії, що вплинули на грошову реформу 1862-1863 рр., висвітлені у статті С. Орлик «Вплив фінансових реформ на курс рубля у 60-х роках XIX століття в Російській імперії»¹⁴. Об'єктом наукових інтересів науковця також стали публікації, присвячені аналізу регіональних особливостей проведення податкових реформ¹⁵, проблемам фінансової політики у Наддніпрянській Україні¹⁶, реалізації фінансової політики уряду Російської імперії¹⁷ та ін.

Широко розкрив організаційні та правові засади діяльності губернської державної фінансової адміністрації Російської імперії в Україні за період кінця XVIII – початку XX ст. О. Головка¹⁸. Вчений розглянув питання організаційної будови та правового забезпечення діяльності повітової державної фінансової адміністрації загальної компетенції, органів управління державними фінансами спеціальної компетенції, місцевих органів державного фінансового контролю. Також об'єктом дослідження автора був вплив кризових ситуацій початку XX ст. на правозастосовну діяльність і взаємодію органів управління фінансами Російської імперії в Україні.

Дослідженням процесу створення та особливостей розвитку державних установ Південної України в перші десятиріччя XIX ст. займалася І. Савченко¹⁹. Дослідницею визначено, що розвиток державних установ в регіоні в даний період знаходився під впливом як політики уніфікації, так і необхідності враховувати в місцевому управлінні специфіку соціально-економічного розвитку півдня України; також розглянуто повноваження інституту військового губернатора та висвітлено формування структури губернських та повітових установ.

Вагомий внесок у дослідження історіографії питання податкової політики Російської імперії на Україні здійснила Л. Годунова у своєму дисертаційному дослідженні²⁰ та публікаціях, присвячених питанням історії податкової політики уряду Російської імперії, зокрема інституту податних інспекторів²¹, висвітленню в ювілейних виданнях Міністерства фінансів Російської імперії проблем створення та функціонування інституту акцизного контролю в імперії в цілому та в Наддніпрянській Україні²², функціонуванню імперського фінансового апарату в Наддніпрянській Україні напередодні та в часи Першої світової війни в тогочасних дослідженнях²³.

Важливу інформацію щодо історії генерал-губернаторств, заснованих в українських губерніях Російської імперії подає В. Шандра у своїй монографії «Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст.»²⁴. Авторка простежує форми врядування, їх функції з децентралізацією й концентрацією владних повноважень генерал-губернаторів, які здійснювали управління очолюваними територіями. Вчена охарактеризувала методи й засоби інтеграції у складі імперії історичних регіонів з геополітичними, етносоціальними та господарськими відмінностями.

14 Орлик С., 2011, с.105-112

15 Орлик С., 2013, с. 257-264

16 Годунова Л., Орлик С., 2014, с. 1-7

17 Орлик С., 2012, с. 5-13

18 Головка О., 2005

19 Савченко І., 2015, с. 116-130

20 Годунова Л., 2015

21 Годунова Л., 2012, с. 205-210

22 Годунова Л., 2014, с. 124-130

23 Годунова Л., 2014, с. 103-112

24 Шандра В., 2005

Також в історіографії даного питання наявні роботи дослідників, які безпосередньо не вивчають фінансову політику уряду Російської імперії, а опосередковано висвітлюють спеціальні, вузькопрофільні питання діяльності фінансових установ доби царизму. Професор О. Рєнт у монографії «Україна в імперську добу (XIX – початок XX століття)»²⁵ здійснив спробу об’єктивної інтерпретації діяльності українських політичних сил у революціях 1905–1907 рр., висвітлив тогочасне становище українських земель в складі Австрійської та Російської імперій та європейської дипломатії щодо них.

Слід відмітити докторську дисертацію О. Ярмиша²⁶, котрий побіжно описав діяльність загальної місцевої адміністрації та поліції, компетенція яких передбачала участь у фінансових діях. Досить серйозно торкнувся, висвітлюючи власний предмет дослідження, питань історії місцевих податкових органів Російської імперії в Україні у другій половині XIX ст. у своїй дисертації В. Грицак²⁷. Науковець комплексно розглянув питання службових взаємовідносин губернаторів з верховною владою та центральними урядовими установами, а також місцевими органами центральних державних установ.

Таким чином, історіографію питання фінансової політики уряду Російської імперії складають різні за формою та жанром роботи багатьох дослідників. Аналіз історіографічних джерел свідчить, що, незважаючи на наукову та практичну актуальність дослідження історії фінансової політики уряду Російської імперії в Україні, ця наукова проблема усе ж є малорозробленою та потребує подальшого спеціального вивчення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Рєнт О., 2016 – *Україна в імперську добу (XIX – початок XX століття)*, Київ: Видавництво «Арій», 320 с.
2. Дубницький В., 2015 – *Історія розвитку державного фінансового контролю в Російській імперії (1705 – 1917 рр.)*, Київ: Бізнес Інформація, № 5, с. 292-300.
3. Захаров В., 2006 – *Історія податків в Росії. IX – початок XX в.*, Москва: Российская политическая энциклопедия, 296 с.
4. Толкушкин А., 2001 – *Історія податків в Росії*, Москва: Юристъ, 192 с.
5. Орлик В., 2007 – *Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період*, Кіровоград: Імекс-ЛТД, 631 с.
6. Орлик В., 2010 – *Податкові функції селянських самоврядних інституцій в Російській імперії (кінець XVIII – середина XIX ст.)*, Вісник Черкаського університету, Серія: Історичні науки, випуск.182, Черкаси с. 120-124.
7. Гуржій О., Орлик В., 2012 – *Селяни України та їх оподаткування в XVII – середині XIX ст.*, Біла Церква: Видавник Пшонківський О., 278 с.
8. Орлик В., 2011 – *Фінанси Російської імперії першої половини XIX ст.: стан та основні тенденції*, Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету, Збірник наукових праць, Ізмаїл, випуск. 30, с. 128-142.
9. Берестовий А., 2011 – *Податкова політика російського царату в українському селі у другій по-*

25 Рєнт О., 2016

26 Ярмиш А., 1991

27 Грицак В., 1999

ловині XIX - на початку XX ст.: історичний аспект, автореферат дисертації кандидата історичних наук, Черкаси, 20 с.

10. Берестовий А., 2015 – *Податкові платежі селянства Наддніпрянської України у другій половині XIX - на початку XX ст.*, Черкаси: Чабаненко Ю., 211 с.

11. Пасічник Н., 2014 – *Подушне оподаткування селян у фінансовій думці Російської імперії XIX ст.*, Український селянин, випуск. 14, Черкаси, с. 28-30.

12. Жвалюк В., 2000 – *Становлення акцизного нагляду в Україні як спеціалізованих податкових органів Російської імперії*, Вісник Запорізького юридичного інституту МВС України, № 2, с. 219-224.

13. Жвалюк В., 2001 – *Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX - на початку XX ст.*, Київ, 176 с.

14. Шевченко В., 2011 – *Внутрішня політика Російської імперії як фактор становлення й розвитку банкірського підприємництва на Півдні України (кінець XVIII - перша половина XIX ст.)*, Проблеми історії України XIX - початку XX ст.: Збірник наукових праць, випуск. 19, Київ, с. 106-116.

15. Шевченко В., 2008 – *Організація функціонування банкірських установ Південної України (XIX - початок XX ст.)*, Проблеми історії України XIX - початку XX ст.: Збірник наукових праць, випуск. 15, Київ, с. 189-194.

16. Орлик С., 2012 – *Еволюція системи оподаткування нерухомого майна в Російській імперії наприкінці XVIII - початку XX ст. (на матеріалах українських губерній)*, дисертація кандидата економічних наук, Кіровоград, 248 с.

17. Орлик С., 2011 – *Вплив фінансових реформ на курс рубля у 60-х роках XIX століття в Російській імперії*, Проблеми історії України XIX - початку XX ст.: Збірник наукових праць, випуск 18, Київ, с.105-112.

18. Орлик С., 2013 – *Регіональні особливості проведення податкових реформ у Російській імперії середини XIX - початку XX століття*, Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки, випуск 24, Кіровоград: КНТУ, с. 257-264.

19. Орлик С., 2014 – *Проблеми фіскальної політики в Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. у науковій спадщині В.В. Крутікова*, Історія науки і біографістика, № 4, с. 1-7.

20. Орлик С., 2012 – *До питання реалізації фіскальної політики уряду земськими інституціями українських губерній Російської імперії*, NOWA UKRAINA, № 12, с. 5-13.

21. Головка О., 2005 – *Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кінець XVIII - початок XX ст.): історико-правове дослідження*, Харків: СІМ, 448 с.

22. Савченко І., 2015 – *Формування та розвиток державних установ губерній Південної України в перші десятиріччя XIX ст.*, Scriptorium nostrum, № 1-2, с. 116-130.

23. Годунова Л., 2015 – *Українські землі в податковій поліції Росії (XVIII - початок XX ст.): історіографія*, дисертація кандидата історичних наук, Кіровоград, 257 с.

24. Годунова Л., Орлик В., 2012 – *До питання створення та діяльності інституту податних інспекторів в українських губерніях Російської імперії*, Наукові записки з української історії, випуск 32, Кіровоград, с. 205–210.

25. Годунова Л., 2014 – *Висвітлення проблем діяльності акцизних управлінь у системі імперських органів податкового контролю наприкінці XIX - на початку XX ст. в ювілейних виданнях Міністерства фінансів Російської імперії*, Етнічна історія народів Європи, № 44, с. 124-130.

26. Годунова Л., 2014 – *Імперський податковий апарат у Наддніпрянській Україні напередодні та в роки Першої світової війни в працях тогочасних дослідників*, Проблеми історії України XIX - початку XX ст., № 23, с. 103-112.

27. Шандра В., 2005 – *Генерал-губернаторства в Україні: XIX - початок XX ст.*, Київ, 427 с.

28. Ярмыш А., 1991 – *Карательный аппарат самодержавия на Украине (1895-1917 гг.)*: дисертация доктора наук, Харьков, 188 с.

29. Грицак В. 1999 - *Губернатор в державному механізмі Російської імперії в другій половині XIX ст. (на матеріалах Харківської губернії)*, автореферат дисертації кандидата юридичних наук, Одеса, 23 с.

REFERENCES

1. Reent O., 2016 – *Ukraine, the Wimper Day (XIX - the beginning of XX century)*, Kiev: Publishing house “Ariy”, 320 p.

2. Dubnitsky V., 2015 – *History of the development of state financial control in the Russian Empire (1705 - 1917)*, Kyiv: Business Information, No. 5, p. 292-300.

3. Zakharov V., 2006 – *History of taxes in Russia. IX - the beginning of the twentieth century*, Moscow: Russian Political Encyclopedia, 296 pp.

4. Tolrushkin A., 2001 – *History of taxes in Russia*, Moscow: Jurist, 192 p.

5. Orlyk V., 2007 – *Tax policy of the Russian Empire in Ukraine in the pre-reform period*, Kirovograd: Imex-LTD, 631 p.

6. Orlyk V., 2010 – *Tax functions of peasant self-governing institutions in the Russian Empire (the end of the 18th - the middle of the nineteenth century)*, Herald of Cherkasy University, Series: Historical Sciences, Issue.182, Cherkasy p. 120-124.

7. Gurzhii O., Orlyk V., 2012 – *Peasants of Ukraine and their taxation in the XVII - the middle of the XIX century*, Belaya Tserkov: Publisher Pshonkovsky O., 278 p.

8. Orlyk V., 2011 – *Finances of the Russian Empire of the first half of the nineteenth century: state and main tendencies*, Scientific Bulletin of the Izmail State Humanitarian University, Collection of scientific works, Izmail, issue. 30, p. 128-142.

9. Berestovyi A., 2011 – *Tax policy of the Russian tsarist in the Ukrainian village in the second half of the XIX - early XX centuries: the historical aspect*, the dissertation author's abstract of the Candidate of Historical Sciences, Cherkasy, 20 p.

10. Berestovyi A., 2015 – *Tax payments of the peasantry of the Dnieper Ukraine in the second half of the XIX - early XX centuries*, Cherkasy: Y. Chabanenko, 211 p.

11. Pasichnyk N., 2014 – *Per capita taxation of peasants in the financial thought of the Russian Empire of the nineteenth century. Ukrainian peasant*, issue. 14, Cherkasy, p. 28-30.

12. Zhvalyuk V., 2000 – *Formation of excise supervision in Ukraine as specialized tax authorities of the Russian Empire*, Bulletin of the Zaporizhzhya Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, No. 2, p. 219-224.

13. Zhvalyuk V., 2001 – *Tax authorities of the Russian Empire in Ukraine in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries*, Kyiv, 176 pp.

14. Shevchenko V., 2011 – *Internal policy of the Russian Empire as a factor for the formation and development of banker entrepreneurship in the South of Ukraine (the end of the XVIII - first half of the nineteenth century)*, Problems of the history of Ukraine from the nineteenth and early twentieth centuries: Collection of scientific works, issue. 19, Kyiv, p. 106-116.

15. Shevchenko V., 2008 – *Organization of Banking Institutions of Southern Ukraine (XIX - early XX centuries)*, Problems of the History of Ukraine of the XIXth and beginning of the XXth Century: Collection of Scientific Papers, Issue. 15, Kyiv, p. 189-194.

16. Orlyk S., 2012 – *Evolution of the taxation system of real estate in the Russian Empire at the end of the XVIII - early XX centuries. (on materials of Ukrainian provinces)*, dissertation of the candidate of economic sciences, Kirovograd, 248 p.

17. Orlyk S., 2011 – *The Influence of Financial Reforms on the Ruble Rate in the 60s of the XIXth Century*

in the Russian Empire, Problems of the History of Ukraine in the 19th and early 20th Centuries: Collection of Scientific Papers, Issue 18, Kyiv, p.105-112.

18. Orlyk S., 2013 – *Regional features of the tax reforms in the Russian Empire in the middle of the XIX - early XX century*, the scientific works of the Kirovohrad National Technical University. Economic sciences, Issue 24, Kirovograd: KNTU, p. 257-264.

19. Orlyk S., 2014 – *Problems of fiscal policy in the Dnieper Ukraine in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. in the scientific heritage of V.V. Krutikova*, History of Science and Biography, No. 4, p. 1-7.

20. Orlyk S., 2012 – *On the issue of implementation of the fiscal policy of the government Zemstvo institutions of the Ukrainian provinces of the Russian Empire*, NOWA UKRAINA, No. 12, p. 5-13.

21. Golovko O., 2005 – *Financial Administration of the Russian Empire in Ukraine (end of the 18th - the beginning of the 20th century): historical and legal study*, Kharkiv: SIM, 448 p.

22. Kačchenko I., 2015 – *Formation and development of state institutions in the provinces of Southern Ukraine in the first decades of the nineteenth century.*, Scriptorium nostrum, No. 1-2, p. 116-130.

23. Godunova L., 2015 – *Ukrainian lands in the tax police of Russia (XVIII - early XX centuries): historiography*, dissertation of the candidate of historical sciences, Kirovograd, 257 p.

24. Godunova L., Orlyk V., 2012 – *On the issue of the establishment and operation of the Institute of Tax Inspectors in the Ukrainian provinces of the Russian Empire*, Scientific Notes on Ukrainian History, Issue 32, Kirovograd, p. 205-210.

25. Godunova L., 2014 – *Coverage of the problems of activity of excise administrations in the system of imperial bodies of tax control in the late nineteenth and early twentieth centuries. in the jubilee publications of the Ministry of Finance of the Russian Empire*, Ethnic History of the Peoples of Europe, No. 44, p. 124-130.

26. Godunova L., 2014 – *Imperial tax unit in Naddniprianska Ukraine on the eve and during the First World War in the writings of the then researchers*, Problems of the History of Ukraine of the XIX - early XX centuries, No. 23, p. 103-112.

27. Shandra V., 2005 – *Governor-General in Ukraine: XIX - beginning of the twentieth century*, Kyiv, 427 pp.

28. Yarmysh A., 1991 - *Punitive apparatus of the autocracy in Ukraine (1895-1917)*: Doctor of Science Dissertation, Kharkov, 188 p.

29. Grytsak V. 1999 – *Governor in the state mechanism of the Russian Empire in the second half of the nineteenth century. (on materials of Kharkiv province)*, the dissertation author's abstract of the candidate of legal sciences, Odessa, 23 p.

Financial policy of the government of Russian Empire in Ukraine in the XVIII - beginning XX centuries: historiography Summary

The article views the problems of the coverage of the imperial fiscal mechanism operation in Ukraine in the XVIII - beginning XX centuries in the studies of contemporary scholars and practitioners who had left a number of works which are diverse in their range of problems and wide coverage of aspects, form and genre. The promising areas of further study of this problem are outlined: the detailed research on the history of financial policy of the government of Russian Empire in Ukraine, learning the historiography of problem and characteristic sources for it is study.

Валентина Дубіцька
Зінаїда Зразюк
(Україна)

МОНЕТНО-РЕЧОВИЙ СКАРБ З МІСТА ЛЕБЕДИН СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У секторі нумізматики Національного музею історії України зберігається близько 100 скарбів, що розповідають про грошовий обіг на території України з найдавніших часів до початку XX ст. Якщо скарби включно до XIX ст. викликають зацікавленість дослідників, то скарби початку XX ст. мабуть одна з найменш досліджених сторінок грошового обігу нашої держави.

У фондах НМІУ зберігається декілька скарбів цього періоду. Переважна більшість їх було опубліковано¹, а один з найбільших і цікавих за своїм складом монетно-речовий скарб з міста Лебедин, мав тільки невеличке повідомлення за результатами проведення експертизи².

Скарб був знайдений 18 квітня 1996 р. групою землекопів із шести чоловік під час викопування могили у старій частині цвинтаря Мироносне, що в місті Лебедині Сумської обл.

На глибині 40-55 сантиметрів від поверхні землі копачі розбили вщент глиняну посудину, з якої висипалися золоті та срібні монети та ювелірні предмети. За законом копачі мали передати знахідку державі, проте вони її привласнили, розділивши між собою.

Про знаходження скарбу дізналися у Службі безпеки України і ці предмети були вилучені та передані до Національного музею історії України на тимчасове зберігання для проведення мистецтвознавчої експертизи. Експертиза була закінчена в жовтні 1996 р. і матеріали передані до суду. За вироком Лебединського районного суду Сумської області від 06.03.1997 р. цей скарб був конфіскований в прибуток держави шляхом адресної передачі на постійне зберігання до НМІУ, що й відбулось 24.04.1997 р.

Лебединський монетно-речовий скарб складається із **2131 од. зб.** загальною вагою **12.176 грама**, з них предмети з вмістом золота важили 1204 грама, предмети з вмістом срібла – 10.923 грами.

Переважна більшість предметів, що входили до цього депозиту, складали монети - **1845** одиниць (з них 139 золотих монет) - це монети та медалі Російської імперії XIX - поч. XX ст. (1820 одиниць) та 25 монет XVII – XIX ст., які були відкарбовані на території Польщі, Австро-Угорщини, Пруссії, Саксонії, Норвегії, Туреччини. 197 монет мали вушка або дірки для підвішування, отже використовувались як прикраса – це так звані дукачі.

Крім монет у скарбі є **286** предметів декоративно-ужиткового мистецтва, які датуються XIX - поч. XX ст. Переважна більшість їх це вінчалні обручки, персні, сережки-лунниці, браслети, запонки, хрести натільні, ланцюжки, якими

1 Зразюк З.О. Омелянчик Р.М., 1997, с.99-100.

2 Стрілець М.С., 1996., с.,63.

репрезентовані окремі майстри золотої та срібної справи, відомі центри виробництва - Москва, Київ, Одеса, Петербург, а також популярні в той час фірми і майстерні Губкіна, Богданова, Митрофанова, Ребенка³.

Наймолодша монета скарбу є монета номіналом «Орт» 1624 р., Речі Посполитої, найпізніша – «20 копійок» 1916 р.

Переважає більшість монет має значний ступінь зносу, що говорить про те, що вони тривалий час перебували у обігу. Виключення складають монети відкарбовані у 1915-1916 рр. Відомо, що значна інфляція викликана розбалансованістю грошової системи Російської імперії, що приймала участь к Першій світовій війні, призвела до вимивання грошей з срібла і золота, а пізніше і міді з грошового обігу держави. Не встигаючи вийти з монетного двору, ці монети осідали у накопиченнях громадян на «кращі часи», а потім, зазвичай, потрапляли до скарбів.

Основна частина скарбу містить монети Російської імперії I пол. XVIII - поч. XX ст. Такі великі хронологічні рамки свідчать про те, що більшість монет скарбу вже не були учасниками грошового обігу на момент тезаврації. Однак, всі монети в свій час виступали найбільш популярними грошовими одиницями на українських землях.

Скарб містить фактично всі відомі номінали російської грошової системи, що карбувались з золота та срібла. Серед срібних найбільш поширеними були номінали 10, 15 та 20 копійок, що становлять займають переважну більшість. Не менш розповсюдженими були монети номіналом в полтинник та рубль. Дрібні номінали (5 копійок, гривенник) складають незначну частину скарбу. На 1820 монет та медалей Російської імперії лише 21 монета приналежна до випусків для обігу на території Польщі.

Серед золотих монет переважають монети відкарбовані за часів правління Миколи II. Це монети номіналом в 5 рублів, а також невелика кількість 7 рублів 50 копійок та 10 рублів.

Окремо слід зауважити про наявність монет-дукачів у скарбі. Прикраси дукачі були надзвичайно популярними в Україні протягом XVIII - поч. XX ст. Саме тому фактично в усіх представлених номіналах присутні монети, які мають напаяне вушко або сліди від зламаного вушка. Однак, за кількістю таких предметів можна зробити висновки про те, які серед них були найулюбленішими в українських жінок. Дрібні номінали (5, 10, 15 копійок) срібних монет не містять дукачів, не зважаючи на відносну велику кількість їх у скарбі. Серед більше чотирьохсот монет номіналом у 20 копійок, лише 2 використовувались як дукачі. А от з 20-ти монет номіналом 25 копійок з припаяними вушками 8.

Найбільша кількість дукачів серед рублів. Значна стертість аверсу чи реверсу монети вказує на те, якою стороною носили дукач. Переважає більшість рублів-дукачів носилися стороною з гербом чи монограмою правителя до людей. Деякі з них мають визолочену лицеву сторону. Такі дукачі, очевидно, були поширеними у XVIII ст. за часів правління Петра I, Петра II. Та найбільш популярними в ролі дукачів були рублі часів Павла I. Про це свідчить не тільки їх відносно значна кількість у скарбі, а також наявність повністю витертих монет цього правителя та з заново гравірованою монограмою правителя на монетному кружку дукача.

3 Стрілець М.С. 1996., с.,64.

Не виключенням для використання в ролі прикрас й були монети Російської імперії для Польщі. Ці монети з незвичним номіналом 1 $\frac{3}{4}$ рубля та 1 $\frac{1}{2}$ рубля потрапляли у грошовий обіг і на інші, крім Польщі, території Російської імперії, проте, досить часто їх використовували як прикрасу.

Цікаво, що серед золотих монет дукачами виступають монети номіналом 5 рублів часів Миколи I та 10 рублів часів Катерини II. Очевидно, що золоті монети пізніших правителів в ролі дукачів використовувались рідше.

Загалом, Лебединський скарб містить розповсюджені монети грошового обігу на українських землях XVIII - поч. XX ст. Однак, комплексне вивчення скарбу дає привід дослідникам стверджувати, що склад скарбу є доволі незвичним.

Крім російських монет у Лебединському депозиті зафіксована наявність і західноєвропейських монет. Найстарішою монетою скарбу є орт Сигізмунда III Вази відкарбований у 1624 році.

Відомо, що за часів правління Сигізмунда III карбування монет досягло небувалого розмаху і монети цього правителя зафіксовані і скарбах XVII-XVIII ст., а іноді і XIX ст.⁴ Але вже на початку XX ст. ця монета була вже незнайомою для місцевого населення і, скоріш за все, потрапила до Лебединського скарбу зі скарбу більш раннього.

10 з 25 західноєвропейських монет, це монети Австро-Угорщини, частина з яких має вушка і використовувалась як прикраса-дукач. У скарбі є таляр-рестрайк Марії Терезії, відкарбований у 1780 р., який досить часто, як прикрасу використовували українські жінки.

У скарбі також є монети Німеччини, Франції, Норвегії, Бельгії, Румунії та Великої Британії. Найбільш екзотичною з цих монет, можна вважати монету Великої Британії для Індії. Ця монета має вушко і, ймовірно, використовувалась як дукач.

Крім монет у скарбі є і зразки нагородної системи Російської імперії – це нагородні медалі «За покорення Західного Кавказу» 1864 р., дві медалі «За усердие», та 3 відзнаки Военного ордену Святого Георгія (солдатський Георгіївський хрест) 4-го ступеня.

Великий хронологічний період наявних монет дозволяє дослідниками вивчати не лише особливості грошового обігу, а й частково інформує про обставини накопичення та заховання скарбу. Однак, в цій детективній історії залишається ще багато загадок, зокрема про власника скарбу, які потребують подальших досліджень.

Хронологічний аналіз скарбу показав, що захований він був у період революційних подій, приблизно в 1917-1918 рр. і, не виключено, що власник скарбу загинув, тому цінності залишилися лежати в землі.

У попередній публікації скарбу Марія Стрілець зробила припущення, що скарб був захований міським головою Лебедин Яковом Кучерою⁵. Проте, виходячи з аналізу якісного і кількісного складу скарбу можна зробити припущення, що його власник ймовірніше був ювеліром, який для виготовлення прикрас скуповував та накопичував предмети із дорогоцінних металів для подальшого виготовлення із них своїх виробів.

4 Котляр М.Ф. 1971, с.154-155.

5 Стрілець М.С. 1996, С.,63.

Також вірогідною є версія, що власник був лихварем. На користь обох тез говорить наявність в скарбі великої кількості розпарованих сережок, стертих монет-дукачів, які непридатні для носіння в якості прикраси та фрагменти золотих ланцюжків.

Склад нумізматичної частини Лебединського скарбу

Російська імперія.

5 копеек: 1813 (1), 1818 (1), 1825 (1), 1851 (1), 1852 (1), 1890 (1), 1892 (1), 1898 (1), 1899 (1), 1901 (1), 1902 (1), 1903 (2), 1905 (3), 1906 (1), 1908 (1), 1909 (2), 1911 (1), 1912 (1), 1915 (2), дукач: стертий (1).

Гривенник: 1746 (1).

10 копеек: 1847 (1), 1861 (1), 1868 (1), 1869 (1), 1875 (1), 1889 (1), 1893 (1), 1894 (2), 1896 (1), 1898 (1), 1899 (8), 1900 (6), 1901 (8), 1902 (11), 1903 (12), 1904 (14), 1905 (22), 1906 (15), 1907 (12), 1908 (9), 1909 (25), 1910 (21), 1911 (24), 1912 (18), 1913 (11), 1914 (33), 1915 (49), 1916 (8), стерті (5).

15 копеек: 1861 (1), 1862 (1), 1866 (1), 1868 (1), 1869 (1), 1870 (1), 1871 (1), 1873 (1), 1879 (1), 1880 (1), 1889 (1), 1890 (2), 1892 (2), 1897 (5), 1898 (5), 1899 (11), 1900 (23), 1901 (11), 1902 (31), 1903 (8), 1904 (28), 1905 (36), 1906 (36), 1907 (37), 1908 (57), 1909 (16), 1911 (12), 1912 (31), 1913 (25), 1914 (42), 1915 (57), 1916 (10), стерті (11).

20 копеек: 1824 (1), 1839 (1), 1858 (1), 1860 (1), 1863 (1), 1865 (2), 1866 (1), 1867 (2), 1868 (5), 1869 (6), 1870 (5), 1871 (5), 1872 (1), 1873 (9), 1874 (2), 1876 (4), 1877 (1), 1878 (2), 1879 (8), 1880 (6), 1882 (3), 1883 (1), 1884 (1), 1887 (1), 1888 (1), 1890 (4), 1891 (6), 1893 (9), 1901 (9), 1902 (5), 1903 (9), 1904 (8), 1905 (17), 1906 (12), 1907 (25), 1908 (15), 1909 (15), 1910 (12), 1911 (10), 1912 (34), 1913 (24), 1914 (36), 1915 (75), 1916 (9), стерті (2); дукачі: 1855 (1), 1861 (1).

25 копеек: 1895 (1); дукачі: 1836 (1), 1839 (1), 1847 (1), 1853 (1), 1877 (1), 1896 (3), стерті (11).

Полтина: 1719 (1), 1727 (1), 1813 (1), 1818 (1), 1852 (1), 1877 (1), стерті (2); дукачі: 1812 (1), 1817 (1), 1818 (2), 1839 (2), 1840 (1), 1845 (1), 1857 (1), стерті (18), 1828 (1),

50 копеек: 1847 (1), 1895 (7), 1896 (28), 1897 (22), 1899 (27), 1909 (1), 1911 (3), 1912 (12), 1913 (5), стерті (1); дукачі: 1894 (1), 1896 (1), 1897 (1), 1913 (1), стерті (8).

Рубль: 1728 (1), 1782 (1), 1798 (1), 1811 (1), 1815 (1), 1818 (1), 1819 (1), 1823 (3), 1830 (2), 1841 (3), 1846 (1), 1847 (1), 1848 (1), 1877 (1), 1878 (2), 1885 (1), 1886 (1), 1892 (2), 1893 (1), 1896 (21), 1897 (28), 1898 (21), 1899 (19), 1901 (1), 1907 (1), стерті (3); дукачі: 1723 (4), 1724 (2), 1725 (2), 1732 (1), 1733 (1), 1813 (2), 1814 (3), 1817 (3), 1818 (6), 1820 (1), 1821 (1), 1828 (4), 1829 (1), 1834 (2), 1837 (1), 1840 (1), 1842 (3), 1844 (4), 1851 (1), 1853 (1), 1877 (4), 1878 (5), 1891 (1), 1896 (3), 1897 (9), 1901 (1), стерті (42), стерті 18 ст. (1)

5 рублей: 1897 (2), 1898 (59), 1899 (27), 1900 (12), 1901 (5), 1902 (1); дукачі: 1848 (1), 1853 (1), 1877 (1).

7 рублей 50 копеек: 1897 (1).

10 рублей: 1899 (15), 1900 (5), 1901 (1), 1904 (1), 1903 (3); дукач: 1766 (1).

Росія для Польщі. 2 злотих: 1818 (91), 1824 (1); 15 коп. - 1 зл.: 1838 (2); 30 коп. - 2 зл.: 1835 (1), 1838 (1), стерті (3); дукачі: стерті (4); 20 коп. - 40 гр: 1850 (1); $\frac{3}{4}$ руб - 5

зл.: 1834 (1), 1839 (1), стерті (1); дукач: 1839 (1), 1836 (1), 1838 (1), стертий (1); 1 ½ рубля: дукач: стерта (1).

Монета не визначена, стерта (1).

Австрія (імперія). Марія Терезія (1740-1780), дукач: таляр 1780 (1), стертий (1).

Австро-Угорщина. Франс Йосип (1848-1916): дукат 1854 (1), 1867 (1); 2 крони 1913 (1); крона 1893 (1), 1899 (1), 1916 (1); 10 гелерів 1895 (1); Угорське карбування: форинт 1879 (1); крона 1915 (1).

Річ Посполита. Сигізмунд III Ваза (1586-1632): орт коронний 1624 (1).

Німеччина. Вільгельм II (1888-1918) : 10 пфенігів 1898 (1). Пруссія, Вільгельм II (1888-1918): 2 марки 1877 (1). Саксонія. Фрідріх Август III (1904-1918): 2 марки 1907 (1). м. Гамбург. 2 марки 1901 (1).

Франція (імперія). Наполеон III (1852-1870): дукач: 10 франків 1862 (1).

Франція, 3-я республіка. Дукач: 5 франків (1).

Румунія. Карл I (1866 (1881)-1914): 1 лея, присвячена 40-річчю регентства Карла I 1906 (1), 1910 (1).

Бельгія. Леопольд II (1865-1909): 10 сантимів 1904 (1).

Норвегія. Хаакон VII (1905-1957): 10 оре 1911 (1).

Велика Британія. Вікторія (1837-1901): 2 шилінги, 19 ст. (дата стерта) (1).

Індія (Британська колонія). Вікторія (1837-1901): дукач: 1 рупія 1840 (1).

Туреччина, Мухамед V (1327-36 р.х. = 1909-18 рр.): 20 пара 1327 р. х. = 1910 р. (1).

Предмети фалеристики та медальєрики (12 од.).

1. Медаль нагородна «За покорение Западного Кавказа» 1864 р. (1). Російська імперія, Олександр II (1855-1881).

2. Коронаційний жетон 1883 р. (1), Олександр III (1881-1894).

3. Медаль «За храбрость» 4-го ступеня, № 222044, № 299931, № 1183250 (3), Микола II (1894-1917), поч. XX ст.

4. Медаль «За усердие» (2)

5. Відзнака Военного ордену Святого Георгія (солдатський Георгіївський хрест) 4-го ступеня (до 1915 р.), № 123598, № 127777, № 442107 (3).

6. Значок «За отличную стрельбу» 1904 р. (1).

7. Медаль пам'ятна «От главного Управления Землеустройства и Землевладения» (1), Російська імперія, кін. XIX - поч. XX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Зразок З.О. Омелянчик Р.М., 1997. Клады российских монет XIX-XX вв. в миникабинете НМИУ, Пятая всероссийская нумизматическая конференция.—Москва, с.99-100.

2. Стрілець М.С. 1996. Лебединський монетно-речовий скарб – сенсаційна знахідка 1996 року, музейні читання. Матеріали наукової конференції Музею історичних коштовностей України – філіалу Національного музею історії України. 17-18 грудня 1996 р., Київ, с.62-66.

3. Котляр М.Ф. 1971. Грошовий обіг на території України доби феодалізму, Київ, 175 с.

REFERENCES

1. Zraziuk Zinaida, Omel'ianchik Raisa, 1997. Treasures of Russian coins of the XIX-XX centuries in Minskabinet NMIU, Fifth All-Russian numismatic conference, Moscow, p.99-100.

2. Strilez Maria, 1996. Lebedinsky coins and property treasure - a sensational discovery of 1996, Museum readings. Materials of the conference of the Museum of Historical Treasures of Ukraine - the branch of the National Museum of History of Ukraine. December 17-18, 1996, Kiev, p.62-66.

3. Kotliar Nikolay, 1971. Money circulation on the territory of Ukraine is the era of feudalism, Kiev, 175 p.

Money – screw from the city of Lebedin Sumska Region

Summary

The article is devoted to the coin and money treasure from the city of Lebedin, Sumy region, which was found in 1996. Lebedinsky coin and money treasure consists of 2131 units. Save the total weight of 12. 176 grams of which objects with a content of gold 1204 grams, silver objects - 10.923 grams. The vast majority of the items included in this deposit were coins - 1845 units (of which 139 gold coins) - coins and medals of the Russian Empire XIX - beginnings XX century (1820 units) and 25 coins of the seventeenth and nineteenth centuries, which were touched on the territory of Poland, Austria-Hungary, Prussia, Saxony, Norway, Turkey. 197 coins had a hole or hole for hanging, so they were used as a decoration for so-called ducklings.

In addition to the coins in the treasure there are 286 decorative and applied arts, which date from the XIX - beginning. XX century

**РОЗПОВСЮДЖЕНІ ВИДИ ГРОШОВИХ ХАБАРІВ ЧИНОВНИКІВ
ЗА «ВИРІШЕННЯ» МАЙНОВИХ ТА ЦИВІЛЬНИХ ПИТАНЬ
У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (XVIII – XIX СТ.)**

Протягом багатьох сотень років питання корупції, зловживань чиновників та їхнього хабарництва були невід'ємною складовою державного управління усіх держав світу без винятку. Особливо популярними були і, на жаль, залишаються грошові «винагороди» чиновників – хабарі. Але не можна не відзначити певні особливості зловживань чиновників на території Російської імперії, адже корупція стала скелетом, що розбудовував та допомагав керувати цією країною. Вперше ж у сучасному розумінні слово «корупція» щодо системи управління Російської імперії вживав А.Я. Єстрин у 1913 році, об'єднавши під цим поняттям дії, що підлягають кримінальній і адміністративній відповідальності. До цього в законах Російської імперії такий термін не вживався взагалі¹.

На даний час питання корупції в Російській імперії вивчається багатьма вченими, але через надмірне розповсюдження та специфіку такого явища дана проблема усе ж залишається мало вивченою. У зв'язку з чим і обране питання щодо грошових хабарів, що отримували чиновники XVIII та XIX століття, потребує додаткового вивчення та уточнень з використанням уже існуючих дослідницьких робіт та архівних матеріалів.

Безлад у системі державного управління, коли держава не виступала єдиним актором формування внутрішньої політики, а на сцені «активно працювали» різноманітні чиновники, котрі могли на свій лад тлумачити норму того чи іншого законодавчого акту, ту чи іншу норму права. Спроби окремих, але безсистемних, реформ були малоефективними. Прикладом може слугувати реформа Павла I: «Створені правління не лише порушили традиційну для козацтва систему самоврядування, а й зловживали наданими їм владними повноваженнями. Особливо це стосувалося організації незаконних зборів із козаків, про що доповідали губернському правлінню нижні земські суди»².

Відслідковувати та реагувати на некоректність та фінансову недобросовісність у Російській імперії було складно з багатьох причин, але не останню роль грав і той факт, що навіть верхівка влади не проводила чітке планування податкових зборів, а облік був відносним. Професор В.М. Орлик указує, що аналізований ним бюджет імперії (розпис) за 1797 р. «свідчить про відсутність точних розрахунків видаткової частини, особливо це стосувалося військового відомства й імператорського двору. Єдиною статтею, що була обрахована з точністю до рублів, були видатки на училища, виховні будинки, лікарні й штатні пенсії. Усі інші цифри, як правило, округлялися до мільйонів рублів, що свідчить про досить приблизні підрахунки й підгонку їх під дохідну частину»³. На безладі у системі рахівництва наголошував відомий публіцист

1 Єстрин А.Я 1913

2 Орлик В.М. 2010. 120 – 124

3 Орлик В.М. 2008. 191

XIX ст. князь О.І. Васильчиков: «сами сметные исчисления представляли хаос, из коего никто не мог и подумать выдти и всего менее те второстепенные чиновники, коим поручался неблагодарный труд составления этих однообразных переченей. Это были обыкновенные ловкие и сметливые люди, набившие себе руку в счетоводстве, умевшие сводить итоги по ошибочным и примерным счетам, и прятать концы там, где они слишком ярко выходили наружу»⁴.

Зміни законодавства не вносили докорінних змін у систему відносин чиновників та населення, оскільки неосвіченість останнього дозволяла чиновникам навіть низького рівня диктувати закон як їм вигідно. Низький рівень освіченості населення як важливої складової частини схем наживи нахабних чиновників підтверджується і дослідженнями Дружиніна Н.М. «...какой-нибудь ничтожный писарь мог облагать целую волость им самим выдуманным налогом для небывалой турецкой войны и взыскивать его безнаказанно годы»⁵. Подібні історичні приклади вкотре підтверджують теорію про розвиток корупції в тих країнах, де низький рівень освіти та самосвідомості «рядових» громадян.

Підполковник Генерального штабу Російської імперії Олександр Шмідт під час опису Херсонської губернії середини XIX століття також визначав неграмотність населення як важливу складову корупційних схем, указуючи, що «безграмотность крестьян и незнание законов отдают их не только в руки сельских старшин, но и эти последние бывают часто в руках писарей. Жалобы крестьян на произвольные налоги и сборы, взимаемые с них сборщиками податей, можно встретить почти в каждом селении»⁶.

Крім отримання звичних хабарів у вигляді грошей або цінних речей, імперські та місцеві чиновники використовували і свій соціальний статус для вирішення власних проблем. Системність подібної поведінки чиновників того часу можна підтвердити і справою цивільного губернатора, де вказувалось, що з 1833 до 1843 року чиновники судової системи Чигирнського, Черкаського та Васильківських земельних судів неправомірно та на власний розсуд збирали з населення гроші на власні роз'їзди⁷. Хабарництво було присутнє навіть на етапі виборів цехових старшин, що не можна назвати високою посадою, але все ж було зафіксовано, що при проходженні таких виборів Житомирський магістрат, який виступав організатором виборів, вимагав від претендентів хабарі у грошовому еквіваленті, а саме 30 рублів сріблом, за успішне проходження процедури виборів⁸.

Від сваволі місцевої влади, поліції, переважно земської та міської, залежало стягнення натуральних повинностей, зокрема квартирної, шляхової та підводної, які не були врегульовані законодавчо. Губернські установи у силу ряду об'єктивних і суб'єктивних чинників реально були позбавлені дієвого контролю «о правильном ходе этого дела, зависящем всего более от знания местных интересов и участия в них; а земская полиция, занятая другими сложными обязанностями, старается лишь о формальном требовании закона и предписаний губернского начальства, а иногда

4 Васильчиков А. 1871

5 Дружин Н.М. 1946

6 Шмидт А. 1863

7 ЦДІА України у м. Київ, ф. 442, оп.1, спр. 1457 - 1458.

8 ЦДІА України у м. Київ, ф. 442, оп.1, спр.1948.

и о личных своих выгодах»⁹. Приклади таких зловживань містяться як у цілому корпусі архівних документів, так і у творах сучасників тієї епохи. Наприклад, відомий український письменник першої половини XIX ст. Євген Гребінка у повісті «Пригоди синької асигнації», описуючи від імені 5-рублевої асигнації типові картини життя тогочасного суспільства, не залишив поза увагою і проблеми зловживання дрібного чиновництва щодо квартирної повинності. Так, зокрема, автор писав: «к старухе явился какой-то человек преподозрительного вида, небритый, нечесаный, и стал говорить, что квартирная комиссия назначила в доме старухи постой, полковую музыкальную школу. Старуха доказывала, что у неё дочь больная... Ничего не помогало, небритый был непреклонен. Старуха плакала, а он хладнокровно рассчитывал, где будут барабанить и где трубить. Наконец старуха подошла к образам, взяла меня (асигнацию – авт.) дрожащими руками и отдала небритому человеку, говоря: «Не взыщите, батюшка, чем богаты, тем и рады, да постарайтесь за меня, вдову беспомощную...» Небритый стал ласковее и обещал уладить дело «к обоюдной приятности»¹⁰.

Подібні приклади доводять, що корупцією була пронизана вся Російська імперія, а точніше її системи управління.

Найбільше корупційним діям піддавалися купці, які були напряму залежні від чиновників та збірників податків. Зафіксований факт скарг купців Київської губернії щодо неправомірної податі на товари, що продавалися в губернії. Місцеві чиновники самовільно обклали податями торговців в місті Сквирі, Київської губернії, десятиною. Кожен купець був зобов'язаний крім загального податку сплачувати десяту, частину від товару в натуральній або грошовій формі¹¹. Типовим можна назвати випадок коли збирачі податків систематично перевищували свої повноваження з метою наживи, за що і позбувалися своїх посад. Наприклад, у Липіцьке, Точилівське й Байтальське сільські товариства Пасицельської волості Ананьївського повіту Херсонської губернії за виявлене витрачання казенних коштів на особисті витрати збиральники податі Г. Шоріс, К. Урсатій та Т. Куриленко були звільнені громадою за корупційні дії¹². Десятину, на нашу думку, можна вважати класичною мірою хабарів чиновників у Російській імперії.

Частина випадків зловживань чиновників навіть потрапляли в пресу, наприклад у Волинській губернії у 1861 році газета «Киевский Телеграф» опублікувала статтю, де описувалось діяння Дубенського казначея Горського, який «...при размене кредитных билетов на звонкую монету получал по 3,5 копейки с каждого рубля»¹³.

Взаємна корупція була й частиною стосунків чиновників між собою. Відповідно до матеріалів справи Волинської губернії у 1870 році, було виявлено, що чиновник Радивилівського міського управління Русецький і Дроздовський отримували хабарі при видачі «Лигитимизиционных билетов чиновникам»¹⁴.

Враховуючи всі вище зазначені факти, можна зробити висновок, що корупція і розповсюджене хабарництво в Російській імперії наносило значну шкоду державі

9 Гаврилов Д.П. 1862

10 Гребінка Е. 1984, 435

11 ЦДІА України у м. Київ, ф. 442, оп.1, спр.9034.

12 Орлик В.М. 2008. 188 – 193.

13 ЦДІА України у м. Київ, ф. 442, оп.1, спр. 382.

14 ЦДІА України у м. Київ, ф. 442, оп.1, спр.68.

та населенню. Корумпованою була фактично вся чиновницька машина, яка наживалася за рахунок бюрократичних недоліків, неграмотності населення, відсутності точного обліку і планування податкових зборів та відсутності необхідного контролю за діяльністю чиновників.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ЦДІА – Центральний державний історичний архів України. Київ

УІЖ – Український історичний журнал

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Васильчиков А., 1871, *Земская повинность в России. Исторический очерк*. Вестник Европы. Кн. 2, 628–666.
2. Гаврилов Д.П., 1862, *Сведения о существующем порядке и способах отправления натуральных земских повинностей в центральных губерниях империи. Труды комиссии высочайше утверждённой для улучшения системы податей и пошлин*, т. 4. Ч.1, СПб.: Издание комиссии для улучшения системы податей и пошлин.
3. Гребінка Е., 1984, *Приключения синей ассигнации*, Гулак-Артемовський П., *Поетичні твори*, Гребінка Є., *Поетичні твори, повісті та оповідання*, К.: Наукова думка.
4. Дружинин Н.М., 1946, *Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселёва*, т. 1, М.-Л.: Изд-во АН СССР.
5. Орлик В. М., 2010, *Податкові функції селянських самоврядних інституцій в Російській імперії (кінець XVIII – середина XIX ст.)*, Вісник Черкаського університету, серія : Історичні науки, №182, 120-124.
6. Орлик В.М., 2008. *Методологічні аспекти дослідження проблем податкової політики в українських губерніях Російської імперії у першій половині XIX ст.*. УІЖ. № 5, 188-193.
7. ЦДІА, ф., 442, оп.1, спр. 1457.
8. ЦДІА, ф., 442, оп.1, спр. 1458.
9. ЦДІА, ф., 442, оп.1, спр. 1948.
10. ЦДІА, ф., 442, оп.1, спр. 68.
11. ЦДІА, ф., 442, оп.1, спр. 9034.
12. ЦДІА, ф., 442, оп.1, спр. 382.
13. Шмидт А., 1863, *Херсонская губерния*, ч. 2, Санкт-Петербург: Тип. Калиновского.
14. Эстрин А. Я., 1913, *Взяточничество в доктрине и законодательстве. Труды кружка уголовного права при С.-Петербургском университете*, СПб, 80-121.

The most widespread types of official's monetary bribes for «resolving» property and civil issues in the Russian Empire (XVIII-XIX centuries) **Summary**

During hundreds of year's corruption, misfeasance and bribery had been an inherent part of the governance of all countries of the world without exception. Particularly popular were, and unfortunately, remain broadened monetary «rewards» of officials - bribes. The article argues that corruption and widespread bribery in the Russian Empire caused significant damage to the state and the population of the country. In fact, the entire bureaucratic apparatus was corrupted, which profited from bureaucratic deficiencies, illiteracy of the population, absence of accurate accounting and planning of tax fees and the lack of necessary control over the officials activities.

**Anatoliy Sustretov
(Ukraine)**

CURRENCY IN NADDNIPRYANS'KA UKRAINE IN THE IMPERIAL TIME (18-EARLY 20 CENT.): CURRENT UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

The currency issues in the Ukrainian territory, which was completely integrated to the imperial state mechanism in the third part of 18 cent., have been thoroughly studied by historians, numismatists and ethnographers for a long period of time. Accordingly, current Ukrainian historiographic study of currency history in the territory of Ukraine during the Russian Empire time, is based upon the results of scientific research of the scholars of previous epochs as well as the results of current research. Certain analyses of the issues of currency historiography in the territory of Ukraine during the imperial time had been performed by Olha Skorohod. The scholar analyzed different points of view of the Ukrainian currency historiography in particular¹.

The detailed study of the issues started in 19 - early 20 centuries. For instance, well-known scholar, ethnographer and numismatist Valentyn Shugaevs'kyi, the author of "A Brief Review of the Monetary Funds in Chernigov Huberniya" (1905), "A coin and Money Account in Levoberezhnaya Ukraine in 17 Century" (1918), "On Currency Issues in Ukraine in 17 Century" (1924), "Did Ukraine Have Own Currency in 17 Century?" (1926), "On Currency in Chernihiv Area in 17 century" (1928). Though the scholar studied a little different branch of chronology, his work included gathering a lot of information about monetary flow in the territory of Ukraine before its joining the Russian Empire, that's why it is extremely important and necessary for the currency research in general.

The research of currency history in the territory of Ukraine, being a part of the Russian Empire, were being developed in the Soviet period. Current historiography in Ukraine, being independent, is being performed by the professional researchers M. Kotlyar, V. Otlyk and the representatives of young generation of scholars: O. Bakalets', O. Skorohod, M. Orlyk and others.

In spite of the fact that the thesis deals with the issues of current Ukrainian historiography, the importance of Prof. M. Kotlyar's research about currency history in the Ukrainian territory is essential. The influence of his research results on the modern science is difficult to overestimate, as he studied a rather long period of time, starting from the Soviet one. M. Kotlyar's treatise "Currency in the Ukrainian Territory During Feudalism Times" contains a lot of useful facts too. The author divides his research into 6 chapters (from 8 - to early 19 cent.)

Chapter 6 deals with historical retrospective of some Ukrainian land annexation to the Russian Empire after "The Perpetual Peace" and partition of Poland. The author emphasises that after the land had been integrated, a slow process of displace of Western European coins by the Russian ones was started. Copper exchange coins (p'yataky, kopiyyky etc) as well as silver coins (altyn, hryvennyk, poltyna, napivpoltyna and karbovanets') were introduced in the early 18 century². The attempts to introduce imperial coins into the

1 Skorohod O., 2015.

2 Kotlyar M.F., 1971, p.150.

money flow in the territory of Ukraine were made after the Battle of Poltava. The author also stated that study of money issues from 18 - to early 19 centuries were left out of the scholars' sight because of the uniformity of the coin range.

The author indicates absolute precedence of Russian coins in money economy of Ukraine in the 1 half of 19 century. Before the annexation to the Russian Empire in 1783, the Crimea had its own market of money flow. Russian coins displaced the others, including Hiryeys' money. Prof. M. Kotlyar states that, due to the development of capitalistic relations, treasure, as a way of keeping money, was not widespread anymore. Other, more convenient ways, were started to be used³.

The book, reviewed by M. Kotlyar, was published in the period of Ukrainian independence. The author's team of the book included academic scholars and banking practitioners. The authors studied the development of Ukrainian money during the time of the Ukrainian People's Republic. Simultaneously, historical development of currency, antedating this period, was analyzed in a concise form. The authors also denote that Russian coins displace Polish money («orty», «voorty», «verty», «pultoraky», which were called «chehy» in Ukraine) completely in the Ukrainian territory in the end of 18 century. They also studied the occurrence of paper money in 1769, fraud of 75 roubles value banknotes with their further exclusion from the money flow. The scholars analyzed the money reform of M. Sperans'kyi and found out that the war and furious resistance of the nobility prevented his plans from fulfillment. Brief analyses of S. Vitte's (1895-1897) money reform, based on golden coins, showed that the Russian Empire currency was one of the most stable in the world before World War I and « was completely trusted by the population»⁴.

Ukrainian scholar Robert Thorzhevs'kyi devoted his research to the history of current Ukrainian currency and money flow in previous centuries. He studied the issue of money systems incipience in Ukrainian territory starting from ancient times till now. The results of the research were presented in his «Outlines of Money History in Ukraine: since ancient times till now». The author performed the research of iron and paper money as well as coins development. In general, the book contains 4 parts. Part 1 deals with iron money development in Ukraine. Part 2 goes about methods of numismatic sources use. Part 3 is devoted to the development of paper money in Ukraine since 1917. Methods of bonish sources use are described in Part 4⁵.

So, the analyses of Part 1 is more important for our research due to the study of money flow from 18 cent. - to 1917. The scholar also pays special attention to the reforms of Tsar Petro I, concerning money flow within the state. The author described basic ways of the financial crisis outcome and introduction of new coins. Additionally, the letters, denoting mints, started to be coined⁶.

The establishment of monetary business of Russians in the Crimea is analyzed by the author. According to the Decree of Prince Pot'omkin, former monetaries of the Crimean khans started coining silver 2, 5, 10 and 20 kopyky with the monogram of Kateryna II and the words « Queen of Khersones of Tavria» in 1787, on the other side of a par. Such coins were distributed to the peasants, who joyfully met Queen Kateryna II on her trip.

3 Kotlyar M.F., 1971, p. 155-156.

4 Dmytrienko M., 1998, p. 14-15.

5 Thorzhevs'kyi R. J., 1999.

6 Thorzhevs'kyi R. J., 1999, p. 71.

The coins were taken back from the peasants afterwards. Pot'omkin have the coins to his close people. This historical fact proves the long lasting tradition of meeting VIP persons, which are still in force nowadays and are widespread in the post-Soviet space.

Part 5 of Chapter I of R. Thorzhevskiy's book is about monetary issues in the Eastern Ukraine from 19 to early 20 centuries. The scholar stated that Russian coins had been constantly changed in 19 century but didn't lose their national peculiarities. Tsar Pavlo I ordered to remove portraits from coins surface. Portraits appeared again only in 1886. Prof. Robert Thorzhevskiy stated that portraits had been removed by Tsar Pavlo I due to his ugly appearance: the coins with his portrait looked very bad. The motto of the Knights Templar Order was coined instead of portraits⁷. The author also indicated that coins started to be made for Poland in 19 century. Then coins started to spread in the territory of Ukraine⁸.

The reform of Yegor Kankrin 1839-1843 and different issues of anniversary roubles were analyzed in the book too⁹.

Nina Dorofeeva and Zoryana Komaryns'ka described historical aspects of money in Ukraine in different chronological periods and epochs in their book « On Money History of Ukraine».

The authors paid special attention to the issues of money flow in the territory of Ukraine, being a part of the Russian Empire. They also stated that rapid introduction of Russian coins during Hetmanate started right after the Battle of Poltava, as Tsar Petro I tried to demonstrate his elimination of autonomous features of the region and used monetary issues as the example. Respectively, Petro I introduced decimal monetary system: rouble, hryvennyk, kopyyka. The reforms aiming at standardizing monetary flow in all parts of the Empire, including Livoberezhna Ukraine, were performed in 18 century. In contrast to the opinions of other scholars, the authors stated that Polish and Western European coins were in flow only till 30-s of 18 centuries. The beginning of 19 century is «a complete displace of all foreign coins by the Russian ones in the territory of Ukraine»¹⁰.

Prof. Roman Shust in his « Numismatics: History of Money Flow and Issues in Ukraine» outlines the evolution of monetary economy of Ukraine as a part of Moscow state (2 half of 17 - early 20 centuries). The scholar indicated that Tsar Petro I studied thoroughly the European experience, aiming at reforming of monetary system. Occurrence of a silver rouble and two basic parts of a new monetary system was a critical point in 1704. The author stated that the attempts to fulfill the tasks of united monetary markets of Ukraine and Russia, under the rule of Tsar Petro I, failed in the end of 17 century. But the population started using more qualitative Russian coins, not old Polish, in the beginning of 18 century¹¹. There are illustrations of money of imperial times as well as facts. In general, the history of money flow during 19 century is described in details and the 1890s money reform is characterized as «faultless»¹². Tsar Mykola II stopped the process of credits and golden coins exchange during World War I. Having participated in the War, Russia started its new period in the history of money flow.

7 Thorzhevskiy R. J., 1999, p. 83.

8 Thorzhevskiy R. J., 1999, p. 84.

9 Thorzhevskiy R. J., 1999, p. 84-86.

10 Dorofeeva N. I., 2000, p. 58.

11 Shust R. M., 2009, p. 185.

12 Shust R. M., 2009, p. 212.

Chrestomathy on the history of financial issues in Ukraine was published in 2010. The compilers analyzed basic ideas of prominent authors of 19-early 20 centuries. The ideas concerned the theory of finance and money flow in the Russian Empire times. Particularly, Volume 3 contains main postulates of the scholars of late 19 - early 20 centuries, concerning money flow in the Empire P. Migulina « The Reform of Money Flow and Industrial Crisis in Russia (1893-1902)», M. Tugan-Baranovskyi «The Paper Money and Iron», V. Vlasenko «Money Reform in Russia. 1895-1898»¹³.

The issue of money flow in Ukraine is analyzed by Oleksiy Bakalets'. He is the author of a series of educational, methodical and scientific works about the issue. For instance, «Treasures of Coins as a source of the Hetmanate money flow study», « Treasures of Coins 15-18 centuries from Medzhybozh and its suburbs».

Essential information about financial aspects of Ukrainian history, money flow in some regions of the state and their values is presented in the book of a prominent Ukrainian scholar Vasyl' Orlyk «Tax Policy of the Russian Empire in Ukraine in the Prereform Times: Treatise»¹⁴. Svitlana Orlyk is another scholar who deals with history of money during definite time periods and in within certain areas. Her research is about the issues of financial reforms and money of the Russian Empire in the mid.19 century during World War I¹⁵. The issues of money flow in Yelysavethrads'ka Province were analyzed by Mykhailo Orlyk. The author proved that, in spite of government actions concerning domination of the Russian Empire coins, this province had the flow of Rich Pospolyta and the Crimean Khanstvo coins¹⁶.

V. Nesterenko and I. Halychyn published a brief history of money flow in Ukraine from ancient times till now in Newsletter of National Bank of Ukraine. They also analyzed the period when Naddnipryans'ka Ukraine was under the Russian Empire rule. A rouble and a kopyyka were firmly established on the cash market only after a complete division of Ukrainian territories. Polish coins as well as the imperial money were on flow in Ukrainian territory which was under the Russian Empire rule, in 19 century. It happened because a part of modern Poland was under Russian rule at that time too. Additionally, money units of the areas, which were under temporal or permanent Russian control, were on flow too. For instance, Moldavia-Valakhia, Lifyandiya, Eastern Prussia, Finland and Georgia. Even Hungarian coins could be met too at that time. German currency and iron coins were on flow in the occupied areas during World War I¹⁷.

Summing up, the research of currency issues in the territory of Ukraine had been started at the times of the Russian Empire and was continued at the Soviet period. A lot of modern prominent scholars and scientists performed systematic detailed and thorough research of currency flow after Ukraine had gained independence. At the same time, the issue of currency flow in Ukraine needs further research as it covers a wide range of various historical, technological and financial aspects.

13 Yuriy S. M., 2010, p. 63-90, 211-246, 495-506.

14 Orlyk V. M., 2007.

15 Orlyk S., 2013, Orlyk S. V., 2015, Orlyk S., 2015

16 Orlyk M., 2012.

17 Nesterenko V., 2013, p. 26.

SOURCES AND LITERATURE

1. Bakalets' O., – *Treasures of coins as a source of study of monetary flow of the Hetmanate (1648-1781)*, Kyiv, Stilos, 334 p.
2. Bakalets' O., 2012. – *Treasures of Coins 15-18 cent. from Medzhybozh and its Suburbs*, A. Bakalets' // *Special Historical Subjects: Theoretical and Methodical Issues. Collection of Scientific Articles*, Kyiv, NAS of Ukraine, Institute of History of Ukraine, Number 20, p. 310-320.
3. Dmytrienko M., Yuschenko V., Lytvyn V., 1998. – *Money in Ukraine: Facts and Documents / NAS of Ukraine*, Institute of History of Ukraine, Kyiv, «ARS-Ukraine, 454 p.
4. Dorofeeva N., 2000. – *On History of Money of Ukraine: Tutorial*, Lviv, Lviv Institute of Banking NBU, 165 p.
5. Kotlyar M., 1971. – *Currency Flow in the Territory of Ukraine at Feudalism Times*, Kyiv, Naukova Dumka, 175 p.
6. Nesterenko V., 2013. – *Cash Flow of Ukraine: From Ancient Times To Nowadays*, Newsletter of National Bank of Ukraine, #4, p. 22-30.
7. Orlyk V., 2007, *Tax Policy of the Russian Empire in Ukraine at the prereform times: Treatise*, Kirovohrad, Imeks-LTD, 631 p.
8. Orlyk M., 2012, *On the history of money Circulation in the territory of New Serbia and Elisavetgrad province (1750-1780S, XVIII century)*, *Pieniądz i systemy monetarne wspólne dziedzictwo Europy. Studia I Materiały*, Augustów–Warszawa, 2012, p. 247-249.
9. Orlyk S., 2013. – *On Money Reform Issue 1862-1863 in the Russian Empire, Papers of International Numismatic Workshop at CAH «Money, Economics and Society»*, Koshitse, p. 82-83.
10. Orlyk S., 2015. – *Exchange Cards and Treasury Signs in Ukrainian Monetary Flow During World War I, Special Historical Subjects: Issues of Theory and Methodology. Collection of Scientific Articles, NAS of Ukraine*, Institute of History of Ukraine, p. 141-148.
11. Orlyk S., 2015. – *Financial reforms and currency in the Russian empire in the 60-ies of the XIX century, Pieniądz a propaganda, Wspólne dziedzictwo Europy. Studia i Materiały*, Warszawa, p. 212–216.
12. Skorohod O., 2015. – *On Historiography of Currency Flow in the southern areas of Ukraine at prereform times, Essential Issues of Numismatics in the System of Special Branches of History. Annotations of Reports of III International Scientific Practical Conference, November, 5-6 2015, Kirovohrad - Kyiv - Pereyaslav-Khmel'nyts'kyi*, p. 75-77.
13. Thorzhevs'kyi R., 1999. – *Articles on History of Money in Ukraine: (From ancient times till Nowadays): Tutorial for Faculties of Economics and History of Higher Educational Establishments, Ministry of Education of Ukraine, Ternopil' Academy of Economics; Scientific Research Centre of Money History, Ternopil', Vydavnytstvo Karpyuka*, 237 p.
14. Shust R., 2009. – *Numismatics: History of Currency Flow and Monetary Issues in Ukraine*, 2nd Edition, Kyiv, Znannya, 376 p.
15. Yuriy S., L'ovochkin S.V., Fedosov V.M., Yuhymenko P.I., 2010. – *Financial Issues of Ukraine. Chrestomathy*, Kyiv, Kondor; Ternopil', Economical Issues, Volume 3., Part 2., 734 p.

**Currency in naddnipryans'ka ukraine in the imperial time (18-early 20 cent.):
Current ukrainian historiography
Summary**

The processes of limitation of the Ukrainian Autonomy and constant increase of Russian impact on different spheres of life of the Hetmanate took place during 18 century. It concerned currency flow a lot. Russian administrative territorial regime was established in the Ukrainian territory in the end of 18 century. So, Russian feudalistic stratification and financial system were widespread too. A number of essential reforms all over the Empire, concerning the financial system, took place in 19 century. Respectively, the reforms affected Naddnipryans'ka Ukraine. Due to World War I, total economic fall occurred, as well as the failure of currency flow system in early 20 century. A lot of prominent Ukrainian scholars and young scientists have been performing the research of this issue. So, current historiography is represented by a number of professionals who continue the research of Ukrainian numismatics.

Mariia Buhaieva
(Ukraine)

MARKET OF BULLION COINS: PROBLEMS OF FORMATION AND DEVELOPMENT

The instability in the global economy, the high volatility of exchange rates and stocks on stock markets are increasingly pushing investors to looking for reliable ways to saving around all the world. Many countries invest their money in precious metals. The gold bars have attracted attention of investors in the past, but bullion coins began to attract attention more and more at present moment. Their total cost does not depend on their artistic value, namely on world prices for precious metals. Such way of saving is quite real for people with an average income.

The smart investment of funds with the prospect of stable growth of the value of the acquired asset – is the goal of many wealthy people and those people, who aspire to high financial results.

Currently, bullion coins are one of the most stable and promising directions of investing money, that guarantees high profitability. As we know financial markets are in an unstable state since 2008 year and interest on investing money in bank deposits are barely overlapping inflation. Thus it becomes obvious that the investment in the bullion coins is justified and can bring a high profit.

The investment in bullion coins is considered to be very reliable all over the world. Many experts argue that there is no more effective investment than investing money in coins. The central banks are pumping new liquidity into the financial system, depreciating money and directing investors into a protective asset – gold.

The purchasing of bullion coins will be one of the best options for those people and representatives of small and medium businesses that want to make reliable investments. The purchasing of bullion coins is especially advantageous because the risk of non-return of invested funds is zero, and the investment object not only generates revenue, but also unlike gold bars is not subject to the VAT.

Bullion coins got their name due to the high test (up to 999th), which allows it to be considered not only from an aesthetic point of view, but also as a bank metal, which has become one of the most profitable investment objects in recent years.

Bullion coins should not be confused with commemorative coins, or, as they are called, jubilee or collectible. Commemorative coins are characterized by: – high quality of quilting with a mirrored surface, on the professional language called “proof”; – complex design; – limited edition of the issue; – higher value, taking into account their numismatic value.

Bullion coins can be attributed to a very practical and reliable investing way of accumulated funds. First of all, bullion coins are very convenient to store, as well as to transport. Gold and silver coins are acquiring more and more artistic value over time – the older they become, the more expensive they become.

A bullion coin is a coin struck from precious metal and kept as a store of value or an investment, rather than used in day-to-day commerce¹. Bullion coins are usually available in both gold and silver. Bullion coins are typically available in various weights. These are

1 “Investing in Bullion and Bullion Coins”. *Consumer Information - US FTC*. U.S. Federal Trade Commission. May 2011. Retrieved 9 April 2015

usually multiples or fractions of 1 troy ounce, but some bullion coins are produced in very limited quantities in kilograms or heavier².

Bullion coins sell for a premium over the market price of the metal on the commodities exchanges. Reasons include their comparative small size and the costs associated with manufacture, storage and distribution. The amount of the premium varies depending on the coin's type and weight and the precious metal. The premium also is affected by prevailing demand.

Bullion coins of Ukraine are a special group of modern coin products, which is intended for investors - individuals and legal entities. Coins of this group are made of gold or silver, brought to the highest standards in accordance with world standards: for gold – 999.9, for silver – 999.9³.

The major differences of bullion coins are:

1. Bullion coins are usually issued in large quantities;
2. Bullion coins are always produced from precious metals of the highest quality;
3. NBU investment coins for sale are not subject to taxes;
4. The cost of a gold bullion coin is usually about the cost of gold bullion of a similar weight;
5. The price of bullion coins always repeats fluctuations of the price of metals from which coins were made (gold or silver).

The Bank-note and Mint Court of National Bank of Ukraine was put into operation in March 1994. In April 1998 the Mint was opened, which is the integrated part of the Banknote Printing and Minting Works of the National Bank of Ukraine. The basic task of the Mint is providing the state with commemorative and jubilee coins from precious and non-ferrous metals, coins of public circulation, state rewards and signs, providing home organizations on making of departmental rewards and commemorative medals, and also execution of orders of foreign countries on coins minting both from precious metals and for public circulation⁴. It produces about 10-15 kinds of new coins per year. The main factors that influence on the future value of the coin are the turnover, the subject, as well as the quality of mint and artistic design. There is also a trend towards a gradual increase of this demand in Ukraine. The most popular coins among collectors are coins on historical themes devoted to the stages of formation and development of the statehood of Ukraine, architectural monuments, historic persons. There are such series of coins as: "The Renaissance of Ukrainian Statehood", "Prominent Persons of Ukraine", "Higher Educational Institutions of Ukraine", "Zodiac Signs", "Ritual Holidays of Ukraine", "Folk Musical Instruments", "Eastern Calendar", "Sea History of Ukraine", "Heroes of the Maidan series", "Fauna in cultural monuments of Ukraine" and others.

In early 2012, the National Bank of Ukraine announced the opening of the home market of bullion coins of its own production. Ukrainian bullion coins gradually began to oust competing offers from foreign mints.

According to the decision of the Board of the National Bank of Ukraine dated 15.11.2011 No. 405 "On the Starting of the Issue of Bullion Coins of Ukraine", the National Bank of Ukraine initiated the production of bullion coins. They are a means of payment and are simultaneously classified as bank metals.

2 Official Website of Wikipedia, the free encyclopedia. *en.wikipedia.org*. Retrieved from https://en.wikipedia.org/wiki/Bullion_coin [in English].

3 Ofitsijnyj sajт «Oschadbank» [Official Website «Oschadbank»]. *oschadbank.ua*. Retrieved from <https://www.oschadbank.ua/ua/press-service/news/62623/> [in Ukrainian].

4 Sajт «Rada.com.ua» [Website «Rada.com.ua»]. *rada.com.ua*. Retrieved from <http://www.rada.com.ua/eng/catalog/8322/> [in English].

You can buy gold bullion coins of Ukraine in the branches of Ukrainian banks. However, some copies are immediately sold by collectors as soon as they appear. Such bullion coins can be purchased from the holders of private collections only and, as a rule, are more expensive than their start price. It is necessary to use the services of appraisers for a sales operation. According to the law of Ukraine, no more than 200 g of precious metals are allowed to be exported from the country and no more than 500 g – imported⁵.

The bullion coins of Ukraine were put first into circulation on 28 December 2011 pursuant to NBU Board Resolution of 26 December 2011 No. 473 “On the Issuance of Bullion Coins of Ukraine”. Bullion coins are a special group of modern monetary products designed for investing funds by a wide range of investors, including private investors. These coins are made of gold or silver refined to high fineness according to the highest international standards, which ensures a high level of protection against inflation, especially in the context of increasing value of precious metals.

In order to identify the bullion coins of Ukraine it is enough to know the main properties of precious metals, technical features of authentic coins and to be capable of using a simple, accessible and inexpensive set of tools.

Furthermore, treating the bullion coins of Ukraine as banking metals makes it possible to exempt the transactions in bullion coins from VAT, as well as customs duty when the bullion coins are taken outside Ukraine/or brought into Ukraine. In accordance with Article 196.1.4 of the Tax Code of Ukraine, foreign bullion coins are subject to taxation, with the selling value of these coins being the base for taxation⁶.

The quantitative composition of bullion coins is small because bullion coins are innovations for Ukraine. Ukrainian bullion coins include gold coins of the Archangel Michael series. This series was launched on December 28, 2011 year.⁷ They are stamped in the following denomination: 1, 2, 5, 10, 20 Hryvnias.

Coin description of Archangel Michael. Face value – 20 Hryvnias (Table 1).

Table 1
Coin «Archangel Michael» (Face value - 20 Hryvnias)⁸

Face value, UAH	Metal	Weight in fineness, g	Diameter, mm	Edge thickness, mm	Quality	Edge	Year of issue	Mintage, pcs
20	gold (Au 999,9)	31,1	32,0	2,4	uncirculated	sectoral corrugation	2011 2012 2013 2014 2015 2016	1500 5900 4000 6400 3000 10000

5 Sajt «Monety Ukrainy i Mira» [Website «Coins of Ukraine and the world»]. *monety.com.ua*. Retrieved from <http://monety.com.ua/ua/investitsionnyye-monety> [in Ukrainian].

6 Sajt «Natsional'nyj bank Ukrainy» [Website «National Bank of Ukraine»]. *bank.gov.ua*. Retrieved from https://bank.gov.ua/control/en/publish/printable_article.jsessionid=1FC2B90DF0B375FFE461CAD45A3372EC?art_id=128045&showTitle=tru [in English].

7 Ofitsijne internet-predstavnytstvo «Natsional'nyj bank Ukrainy» [Official online representation of National Bank of Ukraine]. *bank.gov.ua*. Retrieved from http://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=95669&cat_id=55838/ [in Ukrainian].

8 Sajt «Natsional'nyj bank Ukrainy» [Website «National Bank of Ukraine»]. *bank.gov.ua*. Retrieved from <https://bank.gov.ua/control/en/bullioncoin/coin?coinID=549> [in Ukrainian].

are indicated the coin face value, coin issue year, as well as the indications of the metal and its fineness and coin weight in fineness (Picture 1).



Picture 1. Gold bullion coin «20 Hryvnias»

Reverse: there is depicted the Taxiarch Archangel Michael (Orthodoxy accords him the title `Archistrategos`), one of the most honorable Bible characters well-known for winning a victory over evil and being a patron of warriors, the sick and the suffering; there is a circular inscription: ...ЗА НАС І ДУШІ ПРАВЕДНИХ, І СИЛА АРХІСТРАТИГА МИХАІЛА/ FOR US AND SOLES OF RIGHTEOUS MEN, AND ARCHISTRATEGOS MICHAEL`S STRENGTH (lines from T. Shevchenko`s `Haydamaks`) (Picture 1).

Coin description of Archangel Michael. Face value – 10 Hryvnias (Table 2).

Table 2
Coin «Archangel Michael» (Face value - 10 Hryvnias)⁹

Face value, UAH	Metal	Weight in fineness, g	Diameter, mm	Edge thickness, mm	Quality	Edge	Year of issue	Mintage, pcs
10	gold (Au 999,9)	15,55	25,0	2,0	uncirculated	sectoral corrugation	2012	3700
							2013	4500
							2014	3800
							2015	3000
							2016	10000

Obverse: above there is the Small Coat of Arms of Ukraine with the semicircular inscription НАЦІОНАЛЬНИЙ БАНК УКРАЇНИ (National Bank of Ukraine), in the coin center, within the octagonal cartouche, there is depicted a shield with the emblem of the National Bank of Ukraine thereon - allegorical figures of griffins with the hryvnia (monetary-weight unit of Kyivan Rus) placed between them. This emblem symbolizes safeguarding and augmentation of the country`s gold reserves. On the coin obverse there are indicated the coin face value, coin issue year, as well as the indications of the metal and its fineness and coin weight in fineness (Picture 2).

9 Sajt «Natsional’nyj bank Ukrainy» [Website «National Bank of Ukraine»]. *bank.gov.ua*. Retrieved from <https://bank.gov.ua/control/en/bullioncoin/coin?coinID=557> [in Ukrainian].



Picture 2. Gold bullion coin «10 Hryvnias»

Reverse: there is depicted the Taxiarch Archangel Michael (Orthodoxy accords him the title `Archistrategos`), one of the most honorable Bible characters well-known for winning a victory over evil and being a patron of warriors, the sick and the suffering; there is a circular inscription: ...ЗА НАС І ДУШІ ПРАВЕДНИХ, І СИЛА АРХІСТРАТИГА МИХАЇЛА/ FOR US AND SOLES OF RIGHTEOUS MEN, AND ARCHISTRATEGOS MICHAEL`S STRENGTH (lines from T. Shevchenko`s `Haydamaks`) (Picture 2).

Coin description of Archangel Michael. Face value – 5 Hryvnias (Table 3).

Table 3

Coin «Archangel Michael» (Face value - 5 Hryvnias)¹⁰

Face value, UAH	Metal	Weight in fineness, g	Diameter, mm	Edge thickness, mm	Quality	Edge	Year of issue	Mintage, pcs
5	gold (Au 999,9)	7,78	20,0	1,6	uncirculated	sectoral corrugation	2011	3000
							2012	3500
							2013	5300
							2014	3800
							2015	7500
							2016	2000

Obverse: above there is the Small Coat of Arms of Ukraine with the semicircular inscription НАЦІОНАЛЬНИЙ БАНК УКРАЇНИ (National Bank of Ukraine), in the coin center, within the octagonal cartouche, there is depicted a shield with the emblem of the National Bank of Ukraine thereon - allegorical figures of griffins with the hryvnia (monetary-weight unit of Kyivan Rus) placed between them. This emblem symbolizes safeguarding and augmentation of the country`s gold reserves. On the coin obverse there are indicated the coin face value, coin issue year, as well as the indications of the metal and its fineness and coin weight in fineness (Picture 3).

10 Сайт «Natsional'nyj bank Ukrainy» [Website «National Bank of Ukraine»]. *bank.gov.ua*. Retrieved from <https://bank.gov.ua/control/en/bullioncoin/coin?coinID=550> [in Ukrainian].



Picture 3. Gold bullion coin «5 Hryvnias»

Reverse: there is depicted the Taxiarch Archangel Michael (Orthodoxy accords him the title `Archistrategos`), one of the most honorable Bible characters well-known for winning a victory over evil and being a patron of warriors, the sick and the suffering; there is a circular inscription: ...ЗА НАС І ДУШІ ПРАВЕДНИХ, І СИЛА АРХІСТРАТИГА МИХАЇЛА/ FOR US AND SOLES OF RIGHTEOUS MEN, AND ARCHISTRATEGOS MICHAEL`S STRENGTH (lines from T. Shevchenko`s `Haydamaks`). (Picture 3).

Coin description of Archangel Michael. Face value - 2 Hryvnias (Table 4).

Table 4

Coin «Archangel Michael» (Face value - 2 Hryvnias)¹¹

Face value, UAH	Metal	Weight in fineness, g	Diameter, mm	Edge thickness, mm	Quality	Edge	Year of issue	Mintage, pcs
2	gold (Au 999,9)	3,11	16,0	1,1	uncirculated	sectoral corrugation	2012 2013 2014 2015 2016	8000 6600 5000 7500 2000

Obverse: above there is the Small Coat of Arms of Ukraine with the semicircular inscription НАЦІОНАЛЬНИЙ БАНК УКРАЇНИ (National Bank of Ukraine), in the coin center, within the octagonal cartouche, there is depicted a shield with the emblem of the National Bank of Ukraine thereon - allegorical figures of griffins with the hryvnia (monetary-weight unit of Kyivan Rus) placed between them. This emblem symbolizes safeguarding and augmentation of the country`s gold reserves. On the coin obverse there are indicated the coin face value, coin issue year, as well as the indications of the metal and its fineness and coin weight in fineness (Picture 4).

¹¹ Sajt «Natsional'nyj bank Ukrainy» [Website «National Bank of Ukraine»]. *bank.gov.ua*. Retrieved from <https://bank.gov.ua/control/en/bullioncoin/coin?coinID=558> [in Ukrainian].



Picture 4. Gold bullion coin «2 Hryvnias»

Reverse: there is depicted the Taxiarch Archangel Michael (Orthodoxy accords him the title `Archistrategos`), one of the most honorable Bible characters well-known for winning a victory over evil and being a patron of warriors, the sick and the suffering; there is a circular inscription: ...ЗА НАС І ДУШІ ПРАВЕДНИХ, І СИЛА АРХІСТРАТИГА МИХАЇЛА/ FOR US AND SOLES OF RIGHTEOUS MEN, AND ARCHISTRATEGOS MICHAEL`S STRENGTH (lines from T. Shevchenko`s `Haydamaks`) (Picture 4).

Coin description of Archangel Michael. Face value – 1 Hryvnia (Table 5).

Table 5

Coin «Archangel Michael» (Face value - 1 Hryvnia)¹²

Face value, UAH	Metal	Weight in fineness, g	Diameter, mm	Edge thickness, mm	Quality	Edge	Year of issue	Mintage, pcs
1	silver (Ag 999,9)	31,1	38,6	3,0	uncirculated	corrugated	2011 2012 2013 2014 2015 2016	10000 20000 24500 24705 26990 20000

Obverse: above there is the Small Coat of Arms of Ukraine with the semicircular inscription НАЦІОНАЛЬНИЙ БАНК УКРАЇНИ (National Bank of Ukraine), in the coin center, within the octagonal cartouche, there is depicted a shield with the emblem of the National Bank of Ukraine thereon - allegorical figures of griffins with the hryvnia (monetary-weight unit of Kyivan Rus) placed between them. This emblem symbolizes safeguarding and augmentation of the country`s gold reserves. On the coin obverse there are indicated the coin face value, coin issue year, as well as the indications of the metal and its fineness and coin weight in fineness (Picture 5).

12 Sajt «Natsional'nyj bank Ukrainy» [Website «National Bank of Ukraine»]. *bank.gov.ua*. Retrieved from <https://bank.gov.ua/control/en/bullioncoin/coin?coinID=551> [in Ukrainian].



Picture 5. Silver bullion coin «1 Hryvnia»

Reverse: there is depicted the Taxiarch Archangel Michael (Orthodoxy accords him the title `Archistrategos`), one of the most honorable Bible characters well-known for winning a victory over evil and being a patron of warriors, the sick and the suffering; there is a circular inscription: ...ЗА НАС І ДУШІ ПРАВЕДНИХ, І СИЛА АРХІСТРАТИГА МИХАЇЛА/ FOR US AND SOLES OF RIGHTEOUS MEN, AND ARCHISTRATEGOS MICHAEL'S STRENGTH (lines from T. Shevchenko's `Haydamaks`) (Picture 5).

The National Bank of Ukraine is taking steps to popularize a new investment instrument – the bullion coins of Ukraine. Today, authorized banks and regional branches of the National Bank of Ukraine are engaged in selling and repurchasing bullion coins. All the regional branches of the National Bank of Ukraine repurchase bullion coins at the price of precious metals. Therefore, an individual does not incur any losses.

On 3 December 2012, the Board of the National Bank of Ukraine approved Resolution No. 501 “On Amendments to the Regulation on the Procedure for Calculating and Setting Prices for Banking and Precious Metals” amending purchase price-setting practices with regard to bullion coins”.

Henceforth, purchase prices for bullion coins are calculated based on the official (discount) rates for banking metals set by the National Bank of Ukraine on the day when the prices are calculated, taking account of the weight of a bullion coin, and increased to include the face value of a bullion coin. As a result, the price at which individuals could sell bullion coins at the regional branches of the National Bank of Ukraine has reached its peak.

The bullion coins of Ukraine have proved to be a reliable store of value and a good alternative for saving funds in the foreign currency as precious metals have real value and prices for precious metals are bound to increase in the future¹³.

Table 6 shows purchase prices and selling prices for bullion coins «Archangel Michael» series on September 29, 2017.

¹³ Sajt «Natsional'nyj bank Ukrainy» [Website «National Bank of Ukraine»]. *bank.gov.ua*. Retrieved from https://bank.gov.ua/control/en/publish/printable_article.jsessionid=1FC2B90DF0B375FFE461CAD45A3372EC?art_id=128045&showTitle=tru [in English].

Table 6

The purchase prices and selling prices for bullion coins «Archangel Michael» series¹⁴

Date	Denomination	Face value	Metal	Weight in fineness, g	The purchase prices, UAH	The selling prices, UAH
29.09.2017	Archangel Michael	20	gold (Au 999,9)	31,10	34056,00	36759,00
29.09.2017	Archangel Michael	5	gold (Au 999,9)	7,78	8514,00	9360,00
29.09.2017	Archangel Michael	10	gold (Au 999,9)	15,55	17028,00	18550,00
29.09.2017	Archangel Michael	1	silver (Ag 999,9)	31,10	447,00	580,00
29.09.2017	Archangel Michael	2	gold (Au 999,9)	3,11	3406,00	3846,00

The size of the premium to the cost of metal on bullion coins «Archangel Michael» are defined in paragraph 2 of the Resolution of the Board of the National Bank of Ukraine dated December 26, 2011 No. 473 and from 08.08.2012 № 328 «On the Introduction to the Circulation of Bullion Coins of Ukraine», namely:

- gold in diameter 32,0 mm (1 oz.) - 5%;
- gold in diameter 25,0 mm (1/2 oz.) - 6%;
- gold in diameter 20,0 mm (1/4 oz.) - 7%;
- gold in diameter 16,0 mm (1/10 oz.) - 8%;
- silver with a diameter of 38,6 mm (1 oz.) - 30%¹⁵.

These amounts of the allowance cover the expenses of the National Bank, including the production of bullion coins.¹⁶

The inclusion of gold in an investment portfolio should take place for defensive purposes, for its stabilization during periods of high inflation and political and economic uncertainty, and not for the purpose of capital increase. It is typical that initial investment will require a significant amount, but the return is expected to be high for this investment method. You need to have the patience and wait at least two years for such an investment. This approach will allow you to get income in the amount of 20-30% per annum.

The features of the bullion market:

1. The investing in coins is cost-effective only when the weight of the coin is more than 4 grams. If the coin weighs less, the profit, which is laid by the producers and traders in it, plus the cost of production, is a fairly high percentage of the cost of the same mass of metal (more than 20-25%). Thus, in the next 10 years the bank can buy back this coin at a price that equals the same mass of metal. The most profitable are those gold coins, the weight of which is 5 g, and even better – 6,22 g.

2. Coin investments are always a long-term project, which is designed for a minimum of several years. Gold may rise in price as a result of cheaper prices of other currencies,

14 Sajt «Natsional'nyj bank Ukrainy» [Website «National Bank of Ukraine»]. *bank.gov.ua*. Retrieved from <https://bank.gov.ua/control/uk/bullioncoin/registry/today> [in Ukrainian].

15 Sajt «Natsional'nyj bank Ukrainy» [Website «National Bank of Ukraine»]. *bank.gov.ua*. Retrieved from https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=112713/ [in Ukrainian].

16 Sajt «Natsional'nyj bank Ukrainy» [Website «National Bank of Ukraine»]. *bank.gov.ua*. Retrieved from https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=112713/ [in Ukrainian].

that is, due to the crisis. But this is not a rise in prices that would please the investor.

3. There are long-term and sometimes very significant periods of downturn following the upsurge in prices of the precious metals market. Therefore, an investor who wants a return on investment in coins and precious metals should monitor the current prices of banks and world indexes almost every day.

4. The investor needs to get acquainted with the basic features of the numismatic business, the bases of assessment and other technical nuances.

Here are some advantages and disadvantages of buying gold coins as an investment:

Advantages to buy gold coins.

Gold and other hard metals have always been a time-honored part of traditional investment plans. Here's why:

- Gold tends to go up when other investments decline, providing a stabilizing effect for your portfolio.

- Gold is a bulwark against inflation.

- You don't have to pay capital gains tax until you sell.

- Nobody has to know you have it – if that matters to you.

- In worst-case financial scenarios, such as massive currency devaluation, you can use gold and silver to buy and sell.

Disadvantages to buy gold coins.

On the other hand, gold has some disadvantages:

- A thief could take your gold if you're not careful.

- Unlike stocks and bonds, a purchase of gold is not an investment in company growth. You won't get dividends or interest from tangible gold.

- You may have to wait years for gold to go up in value¹⁷.

The demand for bullion coins has increased in recent years in Ukraine. The population is actively buying gold coins, so the volume of sales of coins has increased significantly. The growth of the value of gold in the world market and the unstable situation in the world economy contribute to this trend. It is known that people use gold as "eternal value" in times of crisis, when investing in traditional assets is only frustrating and damaging.

We can illustrate the dynamics of changes in the price for bullion coin «Archangel Michael» (gold, face value 20 UAH.) during the period 03.07. 2016-01.09.2017 (Picture 6).

It is important to emphasize that the demand for gold coins and bars in Ukraine is supported by the peculiarities of the financial environment: the lack of acceptable alternatives for long-term investments and the traditional desire of the population to keep deposits physically due to low confidence in the banking system.

Private investors, who have decided to diversify the investment portfolio, make decisions based on a number of advantages and disadvantages of this type of investment.

Benefits of buying Ukrainian bullion coins:

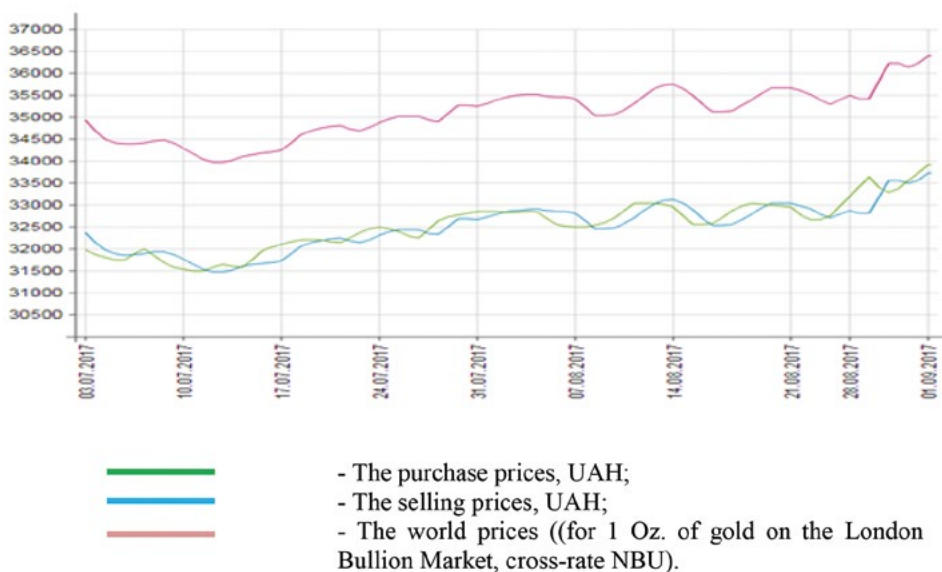
- high profitability provided the continuation of the ascending trend of market prices for gold;

- the possibility of reverse sale of the NBU coin at the price that is tied to the official rate of bank metals;

- lower price and margin between buying and selling in comparison with foreign coins;

- high quality of coins, the opportunity to use it as a pledge.

17 Website «Taxact». *blog.taxact.com*. Retrieved from <https://blog.taxact.com/buy-gold-coins-for-investments/> [in English].



Picture 6. The dynamics of changes in the price for bullion coin «Archangel Michael» (gold, face value 20 UAH.) during the period 03.07. 2016 - 01.09.2017.¹⁸

Disadvantages of buying Ukrainian bullion coins:

– bullion coins do not claim to be a rare, exclusive or augmented numismatic value, in comparison with commemorative coins. Therefore they are more dependent on the dynamics of metal prices;

– bullion coins are more expensive in comparison with gold bars. This is due to the higher cost of processing, which is compensated by their aesthetic and souvenir function;

– bullion coins may have a negative return, in comparison with deposits in a reliable bank. This may be especially in the short run, if gold prices will fall;

– investors should be prepared for additional storage costs, as well as the NBU margin between sale and purchase prices is expanding due to allowances of authorized banks;

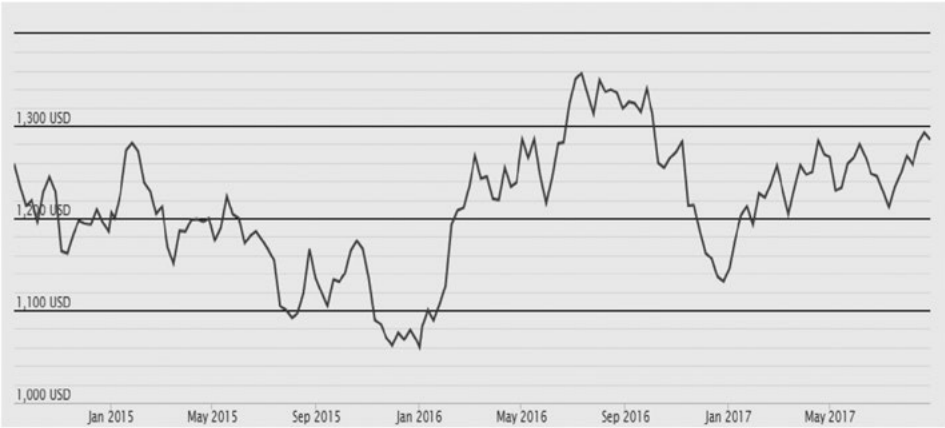
Experts agree that bullion coins in the Ukrainian market have good prospects. “Since the introduction of VAT on foreign coins and the legal introduction of the term “investment coins” in relation to Ukraine’s bullion coins, it makes sense to speak about bullion coins in Ukraine on this basis, and the prospects of such coins will depend to a large extent on the actions of the regulator. It can be predicted that bullion coins will be in demand on the market, based on the circulation scheme of coins, which was launched by the NBU”, – comments Volodymyr Pischanyj.¹⁹

Thus, the main reason for the demand for coins is the continued rise in prices for bank metals.

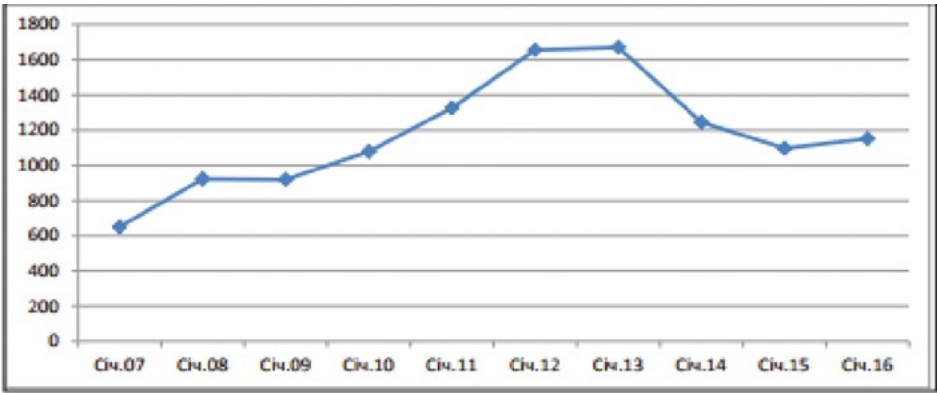
18 Sajt «Minfin» [Website «Ministry of Finance»]. <http://minfin.com.ua>. Retrieved from <http://index.minfin.com.ua/bullion/coins/?20> [in Ukrainian].

19 Sajt «Bankchart» [Website «Bankchart»]. bankchart.com.ua. Retrieved from http://www.bankchart.com.ua/finansoviy_gid/investitsiyi/statti/estetichni_vkladennya_komu_budut_tsikavi_ukrayinski_investitsiyini_moneti_nbu [in Ukrainian].

At the end of 2016, the price of gold was \$ 1151.40. per oz.²⁰ The upward trend in gold, which was observed before 2013 year, changed and by 2015 year showed a slowdown, which began to stabilize in 2016 year (Picture 7, 8).



Picture 7. Dynamics of gold prices during 2015-17 years (USD per oz.).²¹



Picture 8. World gold prices during 2007-2016 years (USD per oz.).²²

According to national scientists, world gold prices are increasing traditionally with the strengthening of economic and geopolitical uncertainty and they are decreasing when the international economy demonstrates stable growth.²³

Taking into account the importance of precious metals for the development of the

20 Website «World Gold Council». *gold.org*. Retrieved from <http://www.gold.org/supplyand-demand/gold-demand-trends> [in English].
 21 Website «World Gold Council». *gold.org*. Retrieved from <http://www.gold.org/supplyand-demand/gold-demand-trends> [in English].
 22 Website «World Gold Council». *gold.org*. Retrieved from <http://www.gold.org/supplyand-demand/gold-demand-trends> [in English].
 23 Fedorchuk A. (n.d.). Vysokosnyj finish [High finish]. *dt.ua*. Retrieved from <http://gazeta.dt.ua> [in Ukrainian].

economy and social well-being of any country, and for certain industries, we can state that operations with precious metals remain relevant for investors, for central and commercial banks, international organizations.

Thus, the demand for bullion coins will be increasing only. National Bank of Ukraine relies on this trend. However, it does not mean that Ukrainian bullion coins will use unchanged demand. It is too early to assert about activating massive interest of people in bullion coins. This is the product for those people who know and use thoughtfully investment tools.

The reserve of the NBU to further stimulation of the development of the bullion coin market remains only in the area of improving the processes of manufacturing, organizing sales channels and redeeming coins. It is clear that the convenience of conducting transactions and confidence in the liquidity of investments will only contribute to the growth of market capacity.

However, the fundamental factors that determine ultimately the future dynamics of investment demand for coins are the expected world prices for precious metals, a significant increase in the volume of real household income and a change in the confidence of the population in the banking sector.

Therefore, bullion coins are a special group of modern monetary products designed for investing funds by a wide range of investors, including private investors. These coins are made of gold or silver refined to high fineness according to the highest international standards, which ensures a high level of protection against inflation, especially in the context of increasing value of precious metals. In order to identify the bullion coins of Ukraine it is enough to know the main properties of precious metals, technical features of authentic coins and to be capable of using a simple, accessible and inexpensive set of tools.

The precious metals market is characterized by a number of significant, disadvantages which have a significant negative impact on Ukrainian market of bullion coins.

If we are taking into account the young age of the Ukrainian “golden” market then we can state, that its development has not received a special positive dynamics during this period.

The fact of the introduction of Ukrainian bullion coins in circulation can be considered a small victory. We think so because this object on the world stage has been used for a long time as a universal means of protecting gold and foreign exchange reserves against inflation and different market fluctuations.

REFERENCES

1. „Investing in Bullion and Bullion Coins”. *Consumer Information - US FTC*. U.S. Federal Trade Commission. May 2011. Retrieved 9 April 2015 [in English].
2. Official Website of Wikipedia, the free encyclopedia. *en.wikipedia.org*. Retrieved from https://en.wikipedia.org/wiki/Bullion_coin [in English].
3. Ofitsijnyj sajт «Oschadbank» [Official Website «Oschadbank»]. *oschadbank.ua*. Retrieved from <https://www.oschadbank.ua/ua/press-service/news/62623/> [in Ukrainian].
4. Sajт «Rada.com.ua» [Website «Rada.com.ua»]. *rada.com.ua*. Retrieved from <http://www.rada.com.ua/eng/catalog/8322/> [in English].
5. Sajт «Monety Ukrainy i Mira» [Website «Coins of Ukraine and the world»]. *monety.com.ua*. Retrieved from <http://monety.com.ua/ua/investitsionnyye-monety> [in Ukrainian].

6. Sajt «Natsional'nyj bank Ukrainy» [Website «National Bank of Ukraine»]. *bank.gov.ua*. Retrieved from https://bank.gov.ua/control/en/publish/printable_article.jsessionid=1FC2B90DF0B375FFE461CAD45A3372EC?art_id=128045&showTitle=tru [in English].
7. Ofitsijne internet-predstavnytstvo «Natsional'nyj bank Ukrainy» [Official online representation of National Bank of Ukraine]. *bank.gov.ua*. Retrieved from http://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=95669&cat_id=55838/ [in Ukrainian].
8. Sajt «Natsional'nyj bank Ukrainy» [Website «National Bank of Ukraine»]. *bank.gov.ua*. Retrieved from <https://bank.gov.ua/control/en/bullioncoin/coin?coinID=549> [in Ukrainian].
9. Sajt «Natsional'nyj bank Ukrainy» [Website «National Bank of Ukraine»]. *bank.gov.ua*. Retrieved from <https://bank.gov.ua/control/en/bullioncoin/coin?coinID=557> [in Ukrainian].
10. Sajt «Natsional'nyj bank Ukrainy» [Website «National Bank of Ukraine»]. *bank.gov.ua*. Retrieved from <https://bank.gov.ua/control/en/bullioncoin/coin?coinID=550> [in Ukrainian].
11. Sajt «Natsional'nyj bank Ukrainy» [Website «National Bank of Ukraine»]. *bank.gov.ua*. Retrieved from <https://bank.gov.ua/control/en/bullioncoin/coin?coinID=558> [in Ukrainian].
12. Sajt «Natsional'nyj bank Ukrainy» [Website «National Bank of Ukraine»]. *bank.gov.ua*. Retrieved from <https://bank.gov.ua/control/en/bullioncoin/coin?coinID=551> [in Ukrainian].
13. Sajt «Natsional'nyj bank Ukrainy» [Website «National Bank of Ukraine»]. *bank.gov.ua*. Retrieved from https://bank.gov.ua/control/en/publish/printable_article.jsessionid=1FC2B90DF0B375FFE461CAD45A3372EC?art_id=128045&showTitle=tru [in English].
14. Sajt «Natsional'nyj bank Ukrainy» [Website «National Bank of Ukraine»]. *bank.gov.ua*. Retrieved from <https://bank.gov.ua/control/uk/bullioncoin/registry/today> [in Ukrainian].
15. Sajt «Natsional'nyj bank Ukrainy» [Website «National Bank of Ukraine»]. *bank.gov.ua*. Retrieved from https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=112713/ [in Ukrainian].
16. Website «Taxact». *blog.taxact.com*. Retrieved from <https://blog.taxact.com/buy-gold-coins-for-investments/> [in English].
17. Sajt «Minfin» [Website «Ministry of Finance»]. *http://minfin.com.ua*. Retrieved from <http://index.minfin.com.ua/bullion/coins/?20> [in Ukrainian].
18. Sajt «Bankchart» [Website «Bankchart»]. *bankchart.com.ua*. Retrieved from http://www.bankchart.com.ua/finansoviy_gid/investitsiyi/statti/estetichni_vkladennya_komu_budut_tsikavi_ukrayinski_investitsiyi_moneti_nbu [in Ukrainian].
19. Website «World Gold Council». *gold.org*. Retrieved from <http://www.gold.org/supplyand-demand/gold-demand-trends> [in English].
20. Website «World Gold Council». *gold.org*. Retrieved from <http://www.gold.org/supplyand-demand/gold-demand-trends> [in English].
21. Website «World Gold Council». *gold.org*. Retrieved from <http://www.gold.org/supplyand-demand/gold-demand-trends> [in English].
22. Fedorchuk A. (n.d.). Vysokosnyj finish [High finish]. *dt.ua*. Retrieved from <http://gazeta.dt.ua> [in Ukrainian].

Market of bullion coins: problems of formation and development

Abstract

The essence of bullion coins of Ukraine and the market of bullion coins of Ukraine were investigated in the article. The problems of formation and development of bullion coins market of Ukraine were considered. The advantages and disadvantages of investments into

bullion coins were highlighted. The main tendencies of the state and further development of the Ukrainian bullion coins market were analyzed.

Досліджено сутність інвестиційних монет України та ринку інвестиційних монет України. Розглянуто проблеми становлення та розвитку ринку інвестиційних монет України. Виокремлено переваги та недоліки вкладень у інвестиційні монети. Проаналізовано основні тенденції стану та подальшого розвитку ринку інвестиційних монет України.

Rynek monet inwestycyjnych; problemy powstania i rozwoju **Streszczenie**

Badanie dotyczy istoty monet inwestycyjnych Ukrainy i rynku monet inwestycyjnych Ukrainy. Uwzględniono problemy formowania i rozwoju rynku monety inwestycyjnej Ukrainy. Podkreślono zalety i wady inwestycji w monety inwestycyjne. Przeanalizowano główne tendencje państwa i dalszy rozwój ukraińskiego rynku monety inwestycyjnej.

Ринок інвестиційних монет: проблеми становлення та розвитку **Анотація**

На сьогоднішній день одним з найбільш стабільних і перспективних напрямків інвестування коштів, які гарантують при цьому високу прибутковість, і є інвестиційні монети. Придбання населенням інвестиційних монет є особливо вигідним, оскільки ризик неповернення вкладених коштів дорівнює нулю, а об'єкт інвестиції не тільки приносить дохід, а й на відміну від золотих злитків не обкладається ПДВ. Інвестиційні монети - монети, які виготовляються з дорогоцінних металів (золота, срібла, платини) найвищих проб, які призначені для вкладання коштів в дорогоцінні метали як засобів накопичення. Як правило, тираж таких монет обмежується, а номінальна вартість інвестиційних монет значно нижча (умовна) від вартості дорогоцінного металу, який міститься в цих монетах.

Інвестиційні монети України – це особлива група сучасної монетної продукції, яка призначена для вкладання коштів інвесторами - фізичними та юридичними особами. Монети цієї групи виготовляються із золота або срібла, доведених до найвищих проб відповідно до світових стандартів: для золота – 999,9, для срібла – 999,9.

Монетний двір Національного Банку України відкрився у 1998 році. Він емітує за рік близько 10-15 видів нових монет. Головними чинниками, які впливають на майбутню вартість монети є тираж, тематика, а також якість карбування та художнє оздоблення. На початку 2012 року Національний банк України анонсував відкриття вітчизняного ринку інвестиційних монет власного виробництва, які поступово почали витісняти конкуруючі пропозиції іноземних монетних дворів.

Українські інвестиційні монети вироблено з урахуванням усіх зазначених вимог, що забезпечують високоякісне оформлення їх поверхонь (аверсу та реверсу) з дотриманням установлених технічних параметрів карбування, ідентичного для всього тиражу.

Оскільки інвестиційні монети – нововведення для України, їх кількісний склад

невеликий. До українських інвестиційних монет відносяться золоті монети серії «Архістратиг Михаїл», які введені в обіг 28 грудня 2011 року. Карбуються у п'яти номіналах – 1, 2, 5, 10, 20 гривень. Ціноутворення на інвестиційні монети регулюється «Положенням про порядок розрахунку і встановлення цін на банківські та дорогоцінні метали». При цьому закупівельні ціни на інвестиційні монети розраховуються виходячи з офіційних (облікових) курсів банківських металів, установлених Національним банком України на день складання розрахунку цін з урахуванням маси інвестиційної монети, збільшених на її номінал.

В Україні, за останні роки значно зріс попит на інвестиційні монети. Населення активно купує саме золоті монети, таким чином обсяги реалізації монет значно збільшилися. Основна причина для попиту на монети - триваюче зростання цін на банківські метали. Резерв НБУ для подальшого стимулювання розвитку ринку інвестиційних монет лишається лише в сфері удосконалення процесів виготовлення, організації каналів продажу і зворотного викупу монет.

Проте фундаментальними факторами, які остаточно визначатимуть подальшу динаміку інвестиційного попиту на монети, залишаються очікувані світові ціни на дорогоцінні метали, значне збільшення обсягу реальних доходів домогосподарств та зміна довіри населення до банківського сектору.

Андрій Говоровський
(Україна)

ВІЧНА МОЛОДІСТЬ КОРОЛЕВИ ВІКТОРІЇ АБО ЛЕГЕНДАРНА МОНЕТА «ЧОРНИЙ ПЕННІ»

Сучасний процес світового культурного відродження передбачає дослідження та осмислення історичної та культурної спадщини. Однією з найефективніших форм збору та збереження пам'яток культури та соціального досвіду людства є музейне колекціонування.

За умов глобалізації, дедалі більшого наукового, суспільно-політичного та естетичного значення набувають музейні фонди, що репрезентують культурну, мистецьку та історичну спадщину. Так, зокрема, цікава і малодосліджена сторінка історії світової нумізматики, виділена в окрему категорію ювілейних та пам'ятних монет.

Пам'ятна монета – монета, що випускалась головним чином у пам'ять про якусь подію та перебуває в обігу нарівні з обіговою монетою. Пам'ятні монети випускались як обігові монети і за формою, і за монетною стопою відповідали повноцінним обіговим монетам. У старій нумізматичній літературі, коли ще не існувало розмежування поміж монетою та медаллю, пам'ятними монетами називали й медалі.

Сучасні пам'ятні монети вперше були випущені Монетним двором Сполучених Штатів Америки у 1892 році на честь проведення Всесвітньої виставки 1893 року в Чикаго, присвяченої 400-річчю відкриття Америки Христофором Колумбом. Срібна монета номіналом у половину долара із зображенням Колумба продавалася по номінальній вартості.

У наступні роки Монетний двір США продовжував традицію випуску золотих та срібних пам'ятних монет на честь знаменитих людей і найважливіших подій. Прибуток, отриманий від продажу монет, як правило, використовується для фінансування конкретного проекту або ювілею¹.

Так у 2015 році монетний двір Побджой (Великобританія) на замовлення Уряду острову Мен виготовив монети, присвячені 175-ій річниці випуску «Чорного пенні» – першої в історії поштової марки².

На аверсі монети «Чорний пенні» (Рис. 1) викарбовано портрет її Величності королеви Єлизавети II роботи Яна Ренк-Бродлі (англ. Ian Rank-Broadley FRBS). По колу вигравірувані надписи, розділені трискеліоном: «ELIZABETH II», «ISLE OF MAN 2015».

1 Пам'ятна монета [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B0%D0%BC%27%D1%8F%D1%82%D0%BD%D0%B0_%D0%BC%D0%BE%D0%BD%D0%B5%D1%82%D0%B0. – Дата доступу: 01.09.2017 р.

2 «Черный пенни» – редкая марка на памятных монетах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gold10.ru/news/21078/>. – Дата доступу: 01.09.2017 р.



Рис. 1. Аверс монет «Чорний пенні», 2015.

На реверсі пам'ятних монет (Рис. 2) у центрі зображено відому поштову марку та вигравірувані написи – «PENNY BLACK», «175TH ANNIVERSARY», «CROWN».



Рис. 2. Реверс монет «Чорний пенні», 2015.

Монети виготовлені:

- з срібла 925-тої проби якості «пруф», діаметр – 38,60 мм, маса – 28,28 г, тираж – 10 000 штук;
- з мідно-нікелевого сплаву, діаметр – 38,60 мм, маса – 28,28 г, тираж – 50 000 штук;
- з срібла 999-тої проби якості «пруф», діаметр – 65,00 мм, маса – 155,52 г, тираж – 2 000 штук;
- з золота (чистота – 99,99%) якості «пруф», діаметр – 50,00 мм, маса – 155,52 г, тираж – 99 штук;
- з золота (чистота – 99,99%) якості «пруф», діаметр – 38,60 мм, маса – 31,103 г, тираж – 999 штук;
- з золота (чистота – 99,99%) якості «пруф», діаметр – 30,00 мм, маса – 15,55 г, тираж – 999 штук;
- з золота (чистота – 99,99%) якості «пруф», діаметр – 22,00 мм, маса – 6,22 г, тираж – 2000 штук;
- з золота (чистота – 99,99%) якості «пруф», діаметр – 17,95 мм, маса – 3,11 г, тираж – 2000 штук;
- з золота (чистота – 99,99%) якості «пруф», діаметр – 13,95 мм, маса – 1,24 г, тираж – 2000 штук;

• з платини (чистота – 99,99%) якості «пруф», діаметр – 22,00 мм, маса – 6,22 г, тираж – 2000 штук³.

Обидві серії монет викарбовані англійським монетним двором Побджой Мінт. Монети обох серій вартують одну крону випущенні в якості «Пруф» в золоті, сріблі та мідно-нікелевому сплаві. Ці монети цікаві тим, що у перше одночасно зображені дві англійські королеви – її Величність Єлизавета II (на аверсі) та її велика прабабуся королева Вікторія. Але основною особливістю мідно-нікелевих та срібних монет обох випусків є те, що вони відтворюють не тільки фактуру «Чорного пенні», але і його колір.

Це досягається за допомогою спеціально розробленого на Побджой Мінт нового технологічного процесу, який значно збільшує контраст матового рельєфу з алмазною поліровкою дзеркального фону та надає монеті приголомшливий ефект. Ще до того як викарбовувати монети піддаються спеціальній підготовці, в процесі якої кожен монетний кружок – заготовка відбирається та вручну індивідуально полірується, щоб підготувати поверхню для її унікальної обробки. Сам процес обробки складається з п'яти етапів, під час яких ретельно контролюється вологість та температура. Тільки після цього монета потрапляє в 360-тонний прес, де і викарбовується алмазною полірованими штемцями 4 (чотири!) рази – звідси і позначка якості «Пруф». Цей унікальний процес обробки, а разом з ним і виготовленні за його допомогою монети, отримали назву «Чорна перлина». Як поштова марка «Чорний пенні» стала віхою в історії філателії, так і монета «Чорна перлина» гідна стати справжньою новою віхою в історії нумізматики⁴.

Як відомо винахід першої поштової марки належить саме Роуленду Хіллу, в подальшому англійському генерал-поштмейстеру. Він запропонував ідею єдиного поштового тарифу, оплачуваного відправником, запропонувавши маркувати конверти маленькими шматками паперу з печаткою, покритим зі зворотного боку клейовим шаром, який відправник міг би придбати за певну фіксовану плату і приклеїти на зворотному боці листа⁵.

Фіксовані тарифи дозволили б не мати справу з грошима, а використовувати «клейкий ярлик» (англ. «adhesive label»)⁶.

Звернувши увагу на великі незручності тодішніх поштових правил для публіки, він запропонував план реформ всієї цієї справи в брошурі «Post office reform, its importance and practicability» (Лондон, 1837), яка звернула на себе одразу ж загальну увагу. Роуленд Хілл один з перших вказав на те, що інститут пошти повинен перш за все мати на увазі інтерес публіки, а тому вимагав зниження плати і знищення багатьох зайвих, важких

3 «Черный пенни» – редкая марка на памятных монетах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gold10.ru/news/21078/>. – Дата доступу: 01.09.2017 р.

4 Баршай Ю. «Черный пенни» и «Черный жемчуг» – марка и монета [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://coins.lave.ru/forum/viewtopic.php?t=80930>. – Дата доступу: 01.09.2017 р.

5 Медведев Г. Миллионы с клейким оборотом: почтовые марки ценой в состояние [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.m24.ru/articles/17417?utm_source=CoryBuf. – Дата доступу: 01.09.2017 р.

6 Илюшин А.С. Филателия. Megabook. Мегаэнциклопедия Кирилла и Мефодия. – М.: «Кирилл и Мефодий».

для публіки правил; при цьому він доводив, що збиток, нанесений казні зниженням плати, буде неодмінно відшкодовано розвитком кореспонденції⁷.

Ця ідея не відразу знайшла відгук, Хіллу знадобилося цілих три роки, щоб переконати керівників поштового відомства у користі, яку принесла б поява марок.

Громадськість, розібравшись в тому, що представляє собою реформа, підтримала Хіллу. Англійці засипали поштове відомство листами, вимагаючи негайно провести реформу. В свою чергу депутати, зрозумівши, яка складається ситуація, виступили в парламенті, закликаючи втілити в життя ідею свого співвітчизника⁸.

Як результат Хілл все ж домігся свого, обсяги поштового сполучення в Англії зросли більш ніж удвічі – з 75 мільйонів листів в 1839 року до 168 мільйонів в 1840 році. Крім того, значно полегшилася обробка кореспонденції і спростилася процедура оплати листів. А сам винахідник марки Роуленд Хілл через 14 років став генеральним секретарем англійського поштмейстерства⁹.

Так з'явилась на світ перша в історії поштова марка (Рис. 3) «Чорний пенні», або «*Penny Black*» — поштова марка стандартного типу. Марка виконана в чорному кольорі та номінально вартує 1 пенні (звідси і назва). Перші поштові марки, а також штемпельні конверти побачили світ 6 травня 1840 року в Англії¹⁰.



Рис. 3. Перша поштова марка «Чорний пенні»

Марки були надруковані металографічним способом. На них було два написи: «Postage» (англ. «Поштовий збір») та «One penny» (англ. «Один пенні»). На «Чорному пенні» зображено профіль королеви Вікторії (1819-1901). В нижніх кутах марки були надруковані букви, які свідчили про положення марки на марочному листі. «Чорний

7 Почтовые знаки // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). — СПб., 1890—1907.

8 Корнюхин А.Е. Под парусами филателии / А.Е. Корнюхин. — М.: «Связь», 1975. — 96 с. с илл.

9 Медведев Г. Миллионы с клейким оборотом: почтовые марки ценой в состояние [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.m24.ru/articles/17417?utm_source=CopyBuf. — Дата доступу: 01.09.2017 р.

10 Черный пенни [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A7%D1%91%D1%80%D0%BD%D1%8B%D0%B9_%D0%BF%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%B8. — Дата доступу: 01.09.2017 р.

пенні» не можна назвати рідкісною маркою. В 2007 році гашений «Чорний пенні» коштував від \$10 до \$200 США, в залежності від стану. Ціна чистого «Чорного пенні» у гарному стані може досягати 20 625 фунтів стерлінгів¹¹.

Напевно монети – це своєрідний літопис будь-якої країни. У більшості країн світу поряд з випуском монет регулярного державного карбування випускаються ювілейні і пам'ятні монети, призначення яких – зберегти для історії образи видатних людей свого народу, увічнити пам'ять про яскраві події на її історичному шляху, які при активному використанні в музейній діяльності можуть сприяти розвитку виховної ролі суспільстві.

Таким чином, нумізматичні пам'ятки акумулюють важливий компонент речових джерел світової історії, вони містять цінну інформацію, що дає змогу вивчати й доповнювати відомості інших історичних джерел.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баршай Ю., «Черный пенни» и «Черный жемчуг» – марка и монета [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://coins.lave.ru/forum/viewtopic.php?t=80930>. – Дата доступу: 01.09.2017 р.

2. Илюшин А.С., *Филателия. Megabook. Мегаэнциклопедия Кирилла и Мефодия*. – М.: «Кирилл и Мефодий».

3. Корнюхин А.Е., *Под парусами филателии* / А.Е. Корнюхин. – М.: «Связь», 1975. – 96 с. с илл.

4. Медведев Г., *Миллионы с клейким оборотом: почтовые марки ценой в состоянии* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.m24.ru/articles/17417?utm_source=CopуBuф. – Дата доступу: 01.09.2017 р.

5. Нумізматика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D1%83%D0%BC%D1%96%D0%B7%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0>. – Дата доступу: 01.09.2017 р.

6. Пам'ятна монета [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B0%D0%BC%27%D1%8F%D1%82%D0%BD%D0%B0_%D0%BC%D0%BE%D0%BD%D0%B5%D1%82%D0%B0. – Дата доступу: 01.09.2017 р.

7. *Почтовые знаки // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). — СПб., 1890—1907.

8. «Черный пенни» – редкая марка на памятных монетах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gold10.ru/news/21078/>. – Дата доступу: 01.09.2017 р.

9. Черный пенни [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A7%D1%91%D1%80%D0%BD%D1%8B%D0%B9_%D0%BF%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%B8. – Дата доступу: 01.09.2017 р.

10. Шуст Р.М., *Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні* / Роман Шуст. – К.: «Знання», 2007. – 376 с. з іл.

REFERENCES

1. Korniukhyn A.E., (1975) *Pod parusamy fylatelyy*. Moskva: Sviaz'. – 96 s. s yll. (in Russian).
2. Shust R.M., (2007) *Numizmatyka: istoriia hroshovoho obihu ta monetnoi spravy v Ukraini*. Kyiv: Znan-nia. Pp. 376. (in Ukrainian).

11 «Черный пенни» – редкая марка на памятных монетах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gold10.ru/news/21078/>. – Дата доступу: 01.09.2017 р.

**Вечная молодость королевы Виктории
или легендарная монета «Черный пенни»
Анотація**

У статті розглянуто випуск пам'ятної монети, присвяченої 175-ій річниці друку першої в історії поштової марки «Чорний пенні», особливості процесу карбування, форми та змісту монети. Відзначено індивідуально-авторські риси, за допомогою яких художник вклав глибоку символічність, інформативність та національну ідентифікацію. Визначено основні етапи створення монети та її внесок в історію світової нумізматики.

Аннотация

В статье рассматривается выпуск памятной монеты, посвященной 175-ой годовщины выхода первой в истории почтовой марки «Черный пенни», особенности процесса чеканки, формы и содержания монеты. Отмечено индивидуально-авторские черты, с помощью которых художник вложил глубокую символичность, информативность и национальную идентификацию. Определены основные этапы создания монеты и ее вклад в историю мировой нумизматики.

**Eternal youth of the queen Victoria
or the legendary «Penny Black» coin
Summary**

The article deals with the issue of the commemorative coin dedicated to the 175th anniversary of the printing of the first in the history «Penny Black» stamp, the features of the process of stamping, the shape and content of the coin. The individual author's features, with the help of which the painter has put deep symbolic, informative and national identification, is noted. The basic stages of the creation of the coin and it's contribution to the history of the world numismatics are determined.

РЕГИОНАЛЬНЫЕ ВАРИАНТЫ НОВГОРОДСКИХ РУБЛЕЙ И ЛИТОВСКИЕ ТРЕХГРАННЫЕ ГРИВНЫ

1. Вступление

Кратко касаясь историографии изучения платежных слитков-гривен в Восточной Европе, необходимо упомянуть следующих авторов: А.А. Ильин, Н.П. Бауер¹, В.М. Неклюдов, М.П. Сотникова, Н.Ф. Котляр, Е.В. Глазунова (Янюшкина), В.В. Зайцев, Р. Яушева-Омельянчик, P. Karazija, Z. Duksa².

Самый ранний и общий термин для обозначения серебряных платежных слитков на древнерусском языке «гривна» использовался уже в Краткой Русской Правде (третья четверть XI в.). В документах на латинском языке для обозначения гривен использовались термины: *sicli*, *argentum fustum finitum*, *marcae argenti fusi* – гривна литого серебра (польские документы 1224, 1259, 1270 и последней четверти XIII в.), *marcae slavicales* – гривна славянская, Поморье [31, с. 11–25]. В торговых записях крестоносцев за 1399 г. для обозначения гривны серебра использовался термин *stükke* [28, с. 175].

Очень важным вопросом являются причины и время появления в денежном обращении Восточной Европы в раннем средневековье стандартизированных серебряных платежных слитков-гривен. Серебряный, и очень редко – золотой, платежный слиток-гривна был самой крупной денежной единицей своего времени, стоимость которой определялась содержанием благородного металла. Сфера использования гривны – это тезаврация, крупные платежи, прежде всего за недвижимость, военные контрибуции, крупная заграничная торговля и т.п. Пользовались ими в основном князья, представители знати и крупные торговцы, а в повседневном обращении гривны практически не использовались. Поэтому, появление в денежном обращении стандартизированных платежных слитков-гривен, облегчавших и ускорявших крупные денежные расчеты, было обусловлено нарастанием масштабов и темпов экономической жизни и оживлением торговли. Исчезновение гривен из обращения было также обусловлено различными экономическими причинами, в том числе появлением в XV в. достаточного количества золотой монеты.

В русской нумизматической литературе платежные слитки-гривны разных типов получили свое название еще в XIX в. по месту их первых находок: «новгородские»

1 Базовой работой по типологии серебряных платежных слитков до сих пор является исследование Н.П. Бауера, опубликованное в 1929–1931 гг. в *Numismatische Zeitschrift* (Вена) на немецком языке [29]. В 1979 г. R. Kaim видимо использовал работу Н.П. Бауера для написания книги «*Die Altrussische Münzgeschichte und die Prägungen von 1350–1700, Band I*» [32], также изданной на немецком языке и мало известной в России. В 2014 г. под редакцией П.Г. Гайдукова наконец была издана на русском языке работа Н.П. Бауера «История древнерусских денежных систем IX в.–1535 г.» [1], третья глава которой посвящена древнерусским платежным слиткам. Планируется переиздание на русском языке под редакцией П.Г. Гайдукова работы Н.П. Бауера «*Die Silber- und Goldbarren des russischen Mittelalters: Eine archäologische Studie*».

2 См основные работы этих авторов в списке литературы.

впервые были найдены в Новгороде, а «киевские» – в Киеве. В связи с новыми находками исследователи-нумизматы выявляют новые варианты и даже типы гривен, но из-за разобщенности исследований и различных национальных приоритетов в настоящее время нет единого мнения, как правильно классифицировать основные типы платежных слитков-гривен и их региональные варианты. Также требуется уточнить датировку бытования гривен, так как появляются новые данные и уточняются старые сведения о составе кладовых комплексов с гривнами, ювелирными украшениями и монетами.

Ввиду появления большого количества новых данных о находках платежных слитков-гривен разных типов необходимо выработать единые критерии и определить основные обязательные параметры для их последующего системного изучения, а именно:

- вес и морфологические особенности, размеры, состав металла в нескольких точках, определенный современными методами;
- точные обстоятельства и место находок;
- точный состав кладовых комплексов (ювелирные изделия, монеты и другой датирующий материал).

Поскольку в современной нумизматической литературе на русском языке используются устоявшиеся названия для обозначения разных типов гривен, на наш взгляд, следует исключить ненужную замену устоявшихся названий, а также стараться избегать необоснованных названий новых типов и вариантов гривен [7, с. 213].

На основании имеющихся данных, на сегодняшний день можно выделить следующие основные типы серебряных платежных слитков-гривен, бытовавших в Восточной Европе с конца IX до третьей четверти (?) XV в.³

Таблица 1. Основные типы платежных слитков-гривен

	Тип гривны	Вес, г	Датировка, век
1	Небольшие палочки нестандартного веса и формы	30,9 - 39,8	Конец IX-X ?
2	Лепешковидные слитки нестандартного веса	172,2 - 248,0 ?	X - XI ?
3	Прокованная "скандинавская" или ранняя новгородская ?	199,2 - 243,9	X - XI
4	Новгородская длинная	180,05 - 219,64	Конец XI - XIII
5	"Черниговская" (северорусская)	180,0 - 206,5	XII ?
6 А	Киевская выпуклая тяжелая	189,4 - 215,6	XII - 1 пол. XIII
6 Б	Киевская плоская легкая	146,7 - 169,9	
7	Литовская (западнорусская) палочковидная	98,2 - 120,7 Чаще всего - ок. 105,0	2 пол. XIII - 1 пол. XIV
8	Волынская [10]	181,5 - 206,5	Конец XIII - XIV ?
9	Татарский ладьевидный "сом"	185,0 - 203,8	Конец XIII - 1 пол. XV
10	Новгородский рубль и его региональные варианты	189,0 - 212,0 ?	Начало XIV - 1 пол. XV
11	Литовская "трехгранная"	170,3 - 189,5	Посл. четв. XIV-3 четв. XV

3 ^И данной классификации исключены «камское серебро», а также ювелирные украшения (шейные гривны, витые и спиралевидные браслеты), которые при необходимости могли также использоваться для денежных расчетов на вес.

2. Отличия новгородских рублей от литовских «трехгранных» гривен

После совместных публикаций с Е.В.Глазуновой о литовских «трехгранных» слитках [3;4] появились как справедливые замечания о том, что иногда достаточно сложно отличить от них новгородские горбатые рубли и полтины, так и вовсе неконструктивные предложения считать все литовские «трехгранные» гривны только региональным вариантом новгородского рубля [5; 6;7]. Такие предложения методологически не правильны, поскольку не учитывают значительную разницу в денежном обращении Великого княжества Литовского (далее ВКЛ), Новгородской земли и остальных княжеств и земель Северо-Восточной Руси в XIV-XV вв. Помимо таможен (мытень), которые кроме товаров также контролировали ввоз/вывоз серебра, в каждом регионе были различные денежно-весовые системы, которые с течением времени подвергались изменениям. Соответственно изменялся вес и содержание серебра в платежных слитках-гривнах.

Гривны новгородские. Новгородская длинная гривна (Рис.1), вес 180,05 - 219,64 г, использовалась в денежном обращении с конца XI по XIII в. в различных княжествах и землях Древней Руси синхронно с гривнами киевского и, возможно, северорусского (черниговского) типов. Вместе с ранними новгородскими гривнами в находках фиксируются появившиеся несколько позже (с сер. XIII в.) литовские (западнорусские) палочковидные гривны. Все три основных типа гривен (новгородская, киевская и литовская), обращавшиеся в сер. XIII в., отличаются как формой (Рис.2), так и весом, что является наглядным подтверждением существования в то время как минимум трех различных денежно-весовых систем.

Новгородский рубль и полтина. Первые акты с названием таких денежных единиц появляются в 1 четв XIV в., а сами полтины как стандартный платежный слиток половинного веса скорее всего могли появиться в денежном обращении еще раньше. С нашей точки зрения именно целые слитки стали называть рублем (Рис. 3а, б), вес 189,0-212,0 г, а их рубленные половины – полтинами (Рис. 3с, d). Причем, если этимология слова «полтина», т.е. половина, достаточно прозрачна, то происхождение слова «рубль» от глагола «рубить» не является до конца доказанным. Причем название «новгородский» для значительной части слитков этого типа весьма условно и употребляемо лишь традиционно, потому что помимо Великого Новгорода они могли изготавливаться во многих центрах власти Западной Руси, входивших в ВКЛ, в Низовских землях (московские княжества), и других русских княжествах и землях.

Литовская «трехгранная» гривна. Это слиток (Рис. 4) в виде брусочка подтреугольного сечения, внешне соединяет в себе черты новгородского короткого слитка с высокой спинкой, обычно называемого «горбатый», и ладьевидного татарского «сома». Внешне он больше напоминает слиток новгородского типа, однако отличается следующими морфологическими особенностями:

- подчеркнутое подтреугольное сечение;
- значительное расширение в средней части;
- ярко выраженный желобок на верхней поверхности, всегда углубленный к центру, часто с «рисунком в виде волны».

Новгородские «горбатые» рубли и полтины отличаются от литовских «трехгранных» слитков несколько иной формой и более тяжелым весом. И те, и другие отлиты



*Рис. 1. Гривна новгородская
длинная, XII – XIII вв.*



*Рис. 2. Гривны киевская,
новгородская и литовская из
Вищинского клада 1979 г.*



*Рис. 3. Новгородские рубль
(a, b) и полтина (c, d), начало
XIV - 1 пол. XV в.*



Рис. 4. Литовская трехгранные гривна и полтина, посл. четв. XIV-3 четв. XV в.

по схожей технологии, скорее всего в открытые формы, вследствие чего они имеют очень похожую, характерную изрытую поверхность. Основное внешнее отличие большинства литовских «трехгранных» слитков в том, что они имеют более изрытую поверхность с большим количеством каверн. Кроме этого у них больший изгиб, и они немного выше новгородских слитков. У литовских слитков верхняя грань – острая, а у новгородских – эта грань более сглажена, а ее концы обработаны после литья напильником или прокованы. Ни один, из исследованных автором экземпляров литовских «трехгранных» рублей и полтин, не имеет признаков двойного литья и продольного шва, что в совокупности с выраженным желобком и рисунком «волны» на верхней поверхности позволяет предположить, что они отливались за один прием. Возможно, это является их принципиальным технологическим отличием от «горбатых» новгородских слитков.

Основным отличием литовских «трехгранных» гривен от новгородских рублей помимо формы является их меньший вес, колеблющийся от 170,3 до 189,5 г. Вес литовских «трехгранных» полтин колеблется от 85 до 95 г, а проба составляет от 97,4 до 98,9% чистого серебра. Именно весовые характеристики дают достаточные основания выделить литовскую «трехгранную» гривну в отдельный тип.

Вместе с тем разница в весе как новгородских рублей и полтин, так и литовских «трехгранных» гривен может быть обусловлена не только различием денежно-весовых систем, но и хронологической разницей. Из-за уменьшения веса и чистоты металла монет, находившихся в обращении, соответственно могло уменьшаться количество металла и вес самих гривен.

В пользу справедливости выделения литовских «трехгранных» гривен в отдельный тип свидетельствует топография находок. Абсолютное их большинство, с учетом последних данных, было сделано на территории современных Литвы, Беларуси, а также Украины, входивших в XIV-1 пол. XV вв. в ВКЛ [4].

3. Региональные особенности «новгородских» рублей и полтин

Сравнительный анализ новгородских «горбатых» рублей и полтин и литовских «трехгранных» гривен наряду с локализацией новых мест находок, позволяют предположить, что по их образцу серебряные платежные слитки могли изготавливаться где-то еще, помимо Вильно и Новгорода. Наиболее вероятными местами их изготовления в ВКЛ могли быть Киев и Полоцк – традиционные исторические

центры с устоявшимися торговыми связями, и Смоленск, начавший возвышаться благодаря торговле с Ливонией после разорения Киева в 1240 г. Вошедшие в разное время в состав ВКЛ, эти города были центрами удельных княжеств, где до усиления великокняжеской власти и централизации ВКЛ могли существовать региональные денежно-весовые системы: Киевская, Полоцко-Витебская и Смоленская. Похожие слитки могли также изготавливаться в Ливонии для торговли с ВКЛ и русскими княжествами и землями. Ниже описано несколько региональных вариантов новгородских рублей и полтин, найденных на территории бывшего ВКЛ.

В 2002 г. на старом селище на берегу реки Ирпень под Киевом (Украина) были найдены две «трехгранные» полтины весом 96,88 и 99,51 г. (Рис. 5), одна из



Рис. 5. Полтины и подражание монете Джанибека, р. Ирпень под Киевом, 2002 г.



Рис. 6. Татарский „сом” и новгородский „горбатый” рубль из Кобринского клада 2003 г.

которых по внешнему виду больше похожа на литовскую, чем новгородскую [18]. По весу их тоже стоит скорее отнести к новгородским. Рядом с ними была найдена маленькая монетка весом 0,17 г, являющаяся «киевским» подражанием серебряной монете Джанибека, чеканившейся в Гюлистане в 1352-1353 гг. Время чеканки таких подражаний, по мнению Хромова К.К., может быть определено между 1354 и 1363 гг. [15, с. 88]. На полтине с необработанным острым ребром, на внутренней стороне есть процарапанное граффити в виде стрелки. Можно предположить, что эти платежные слитки были изготовлены не ранее середины XIV в., а местом их

производства вполне мог быть Киев. В связи с этим хочется привести, возможно, одно из первых упоминаний литовских «трехгранных» слитков: в 1398 г. золотоордынский хан Тимур Кутлук получил с осажденного им Киева дань в 3000 гривен «литовским серебром». Последний раз литовская гривна упоминается в 1492 г., когда Александр Ягеллончик подтвердил привилей, данный его отцом Казимиром в 1441 г. жемайтам, для которых за убийство человека устанавливался штраф в 60 гривен либо 100 коп грошей [18].

В 2003 г. у дер. Черевачицы (Чаравачыцы), Кобринский р-н, Бресткая обл. (Беларусь) был найден денежно-вещевой клад. Состав: 1 рубль (188,0 г), 1 ладьеобразный татарский «сом» (200,20 г), не менее 67 «пражских» грошей Яна I Люксембургского (2 экз.) и Карла I (65 экз.), 2 золотых височных кольца, несколько серебряных перстней, подвеска и крестик с эмалью. Данный комплекс мог быть сокрыт после 1397-1398 гг. и, возможно, связан с бегством хана Золотой Орды Тохтамыша в ВКЛ. Хранение: Музейный фонд Национального банка Республики Беларусь, г. Минск (кроме 1 височного кольца), фонд хранения КП 698/1-73, первая публикация [19]. В денежной части комплекса кроме «пражских» грошей и татарского «сома» был рубль с изогнутой полукруглой спинкой, по форме похожий скорее на новгородский «горбатый» рубль (Рис.6). Из-за низкого веса (188,0 г) его можно считать региональной разновидностью новгородского рубля и датировать не позднее 4 четв. XIV в.

В 2011 г. в Ошмянском р-не, Гродненская обл. (Беларусь) была найдена треугольная в сечении полтина (Рис.7а, б) весом 87,59 г с прокованным концом [20, с. 209]. Это еще один региональный вариант новгородской полтины, найденной в центральной части ВКЛ.



Рис. 7. Региональный вариант новгородской полтины, Ошмянский р-н Гродненской обл., 2011 г.



4. Слитки с литыми знаками, граффити и надчеканками

На боковой поверхности некоторых полтин и рублей, имеются выпуклые литые знаки:

- в виде трех соединяющихся линий – литая стрелка (Рис. 8), которая, видимо, указывала середину слитка для его последующего разрубания на две половины (полтины);
- две поперечные параллельные короткие линии (Рис. 9);
- одна короткая линия (Рис. 10);
- в виде заваленной на бок буквы Т (две полтины неустановленного происхождения из собрания ОН ГИМ).



Рис. 8. Выпуклый литой знак – стрелка (фрагмент) на полтине с прокованной спинкой



Рис. 9. Выпуклый литой знак – две поперечные параллельные короткие линии на полтине



Рис. 10. Выпуклый литой знак – одна короткая линия на полтине

Рубли и полтины новгородского типа клеймились в русских княжествах и землях.⁴ Одной из целей клеймения, скорее всего, было придание рубленным пополам серебряным слиткам, незначительно отличающимся по весу друг от друга, статуса законного платежного средства, имевшего определенную стоимость. По всей видимости, вначале полтины в месте разруба и на спинке помечались с помощью граффити, чтобы уменьшить возможность обрезания металла, а потом их начали клеймить.

⁴ В изданной в 1979 г. в Германии книге Р. Каима, описывается 38 вариантов русских клейм на серебряных платежных слитках[31, с.59]. За последние годы были зафиксированы новые виды клейм-надчеканок. См. последнюю публикацию В.В.Зайцева в 2017 г. [7].



Рис. 11. Полтины с клеймами: а – „корона”; б – „скрещенные ключи с крестом”



Рис. 12. Полтина с клеймом „звезда”

Самое первое, найденное автором, упоминание о клеймении серебряных слитков относится к 1274 г., когда в своем дипломе Великий магистр Ордена крестоносцев требует, чтобы «... переплавленное серебро каждый... клеймил своим знаком...» [31, с. 11]. Таким образом, клеймить слитки могли, вероятно, в Ливонии и Пруссии, а также, возможно, и в ВКЛ. Однако на сегодняшний день точное место и время клеймения «не-русскими» клеймами определить достаточно сложно. До последнего времени все известные комплексы с клейменными слитками, найденные в Беларуси, не содержали монет, данные о находках клейменных слитков в Литве отсутствуют, а данные о находках в Украине⁵ – требуют уточнения.

Находки с клейменными слитками. На концах небольшого количества полтин, и крайне редко на целых рублях, найденных в восточной части современной Беларуси, имеются клейма-надчеканки, по стилю отличающиеся от известных русских надчеканок, что возможно подтверждает их более «западное» происхождение. Скорее всего, большинство таких надчеканок на слитках следует относить ко 2 пол. XIV-1 пол. XVв.

⁵ За исключением клада 2011 г., найденного на востоке Харьковской обл.[7, с.154].



Рис. 13. Рубль и полтины из Мстиславского р-на Могилевской обл., 2014 г.



Рис. 14. Клеймо „геральдический знак/ татарская тамга ?” в квадратной рамке

Не ранее 2000 г. в дер. Княжицы (Княжыцы) около Могилева были найдены полтины с литой стрелкой на боковой поверхности и слегка прокованной спинкой [23]. Вес известных полтин – 90,3; 91,3; 93,9; 95,2; 97,3; 99,9 г. Часть слитков была с надчеканками: корона, звезда, скрещенные ключи с крестом, все в связанном точечном ободке (Рис.11 а, б).

Не позднее 2009 г. в Круглянском р-не Могилевской обл. было найдено 3 полтины, на одной из них весом 98,28 г было клеймо-надчеканка «звезда» в связанной точечной обводке (Рис.12). Первая публикация: [22].

В 2014 г. в Мстиславском р-не Могилевской обл. был найден комплекс [5, с. 162-163], состоявший по уточненным данным из не менее 14 полтин и 2 рублей, причем 2 полтины и оба рубля – с клеймами. На одной из полтин - клеймо в виде латинской буквы Z или N в четырехугольном поле, на другой – неразборчивое круглое клеймо в точечной обводке. На обоих рублях – посередине на боковой поверхности литой знак «стрелка» и клеймо «пятилепестковая розетка с точками» в круглой точечной обводке, причем на одном из рублей клеймо было с обеих сторон. На 2 полтинах без надчеканок был выпуклый литой знак – одна короткая линия, перпендикулярная спинке (Рис.13).

В 2015 г. у дер. Усполье, Мстиславский р-н, Могилевская обл. [23] были найдены: 1 «трехгранная» гривна и 2 полтины с клеймами «корона» в точечной обводке (вес 181,2; 96,8 и 96,7 г), более 300 целых, а также фрагменты «пражских» грошей

Вацлава IV. Благодаря наличию монет этот комплекс с клеймеными полтинами можно примерно датировать 1 третью XV в.⁶

В 2014 г. в Минском р-не Минской обл. севернее Заславля [23] у притока реки Свислочь был найден очень интересный комплекс, в который входило не менее 15 рублей (известен вес 12 экз.: 199,8; 199,5; 191,4; 194,9; 193,8; 196,1; 197,2; 201,6; 188,7; 191,7; 199,2; 195,7 г) и не менее 20 полтин (вес 97,7; 94,2; 99,0; 98,7; 96,7; 96,6; 99,4; 86,4; 95,9; 98,5; 98,5; 99,1; 100,6; 96,6; 101,4; 98,3; 96,1; 98,9; 100,0; 96,7 г). На всех без исключения слитках были граффити, почти на всех полтинах – граффити в месте разрубания, на некоторых рублях и полтинах – параллельные нарезки на концах. На боковой поверхности двух рублей и двух полтин был литой выпуклый знак «две вертикальные короткие черты», на рублях этот знак был с обеих сторон. На одной из полтин – надчеканка «геральдический знак/ татарская тамга?» в квадратной рамке (Рис.14). На сегодняшний день, это самая западная известная находка клейменого слитка на территории бывшего ВКЛ. Целый слиток с похожим клеймом был найден в 1952 г. в Рязанской обл. России в составе Щигровского клада [26].

Просьба всю достоверную информацию о новых находках с платежными слитками-гривнами разных типов: место, время, состав находки, вес гривен, фото, – присылать автору на эл.почту: ishtal@tut.by

ЛИТЕРАТУРА

1. Бауер Н.П., *История древнерусских денежных систем IX в.-1535 г.*, Москва, 2014. С. 240-295.
2. Глазунова Е., Зайцев В., *Клад с платежными слитками из Калужской области: к вопросу о времени клеймения слитков в Московском великом княжестве* // Средневековая нумизматика Восточной Европы. Вып. 4. Москва, 2012. С. 30-46.
3. Глазунова Е.В., Шталенков И.Н., *Литовские трехгранные слитки: типология, топография, хронология* // «Славяне и иные языки...» К юбилею Натальи Германовны Недошвиной. Труды ГИМ. Вып. 198. Москва, 2014. С. 318-326.
4. Глазунова Е.В., Шталенков И.Н., *Литовские трехгранные платежные слитки: типология и топография. Материалы международной нумизматической конференции «Нумизматика и героическое наследие»*, Минск, 15-18 сентября 2015 г.). // Банкаўскі веснік. Минск, 2016, № 1 (630). С. 19-25.
5. Зайцев В.В., *Клад серебряных монет и платежных слитков конца XIV в. из Ефремовского района Тульской области* // Средневековая нумизматика Восточной Европы. Вып. 5. Москва, 2015. С. 156-173.
6. Зайцев В.В., *Клад с платежными слитками и монетами из Ивановской области (первая треть XV в.)* // Средневековая нумизматика Восточной Европы. Вып. 5. Москва, 2015. С. 205-219.
7. Зайцев В.В., *Новые находки платежных слитков XIV-XV вв. с русскими клеймами* // Средневековая нумизматика Восточной Европы. Вып. 6. Москва 2017. С.128-155.
8. Ильин А.А., *Топография кладов серебряных и золотых слитков*, Петербург: РАИМК, 1921.
9. Котляр Н.Ф., *О причинах, времени появления и бытования монетных гривен различных типов* // Всероссийская нумизматическая конференция. Санкт-Петербург: ГЭ, 1994.
10. Литвинчук О., *Знахідка скарбу з гривнами волинського типу поблизу Луцька* // Актуальні проблеми нумізматки у системі спеціальних галузей історичної науки. VI Міжнародна науково-практична конференція. Тези доповідей 22-23.06.2016. Переяслав-Хмельницький 2016. С. 41-44.
11. Неклюдов В.М., *О русских денежных слитках* // Труды отдела нумизматики ГЭ т.1. Ленинград, 1945.
12. Сотникова М.П., *Эпиграфика серебряных платежных слитков Великого Новгорода XII-XV вв.* // Труды ГЭ т. 4, вып. 2 (Нумизматика). Ленинград: Изд-во ГЭ, 1961.
13. Сотникова М.П., *Снова о новгородском серебряном рубле-слитке XIII-XV веков* // Труды ГЭ т. 21, вып. 5 (Нумизматика). Ленинград: «Искусство», 1981.
14. Сотникова М.П., *Серебряные платежные слитки Великого Новгорода и проблема происхождения*

6 Данный комплекс требует дополнительного изучения.

Новгородской денежной системы XV в. // Вспомогательные исторические дисциплины т. 12. Ленинград: «Наука», 1981.

15. Хромов К.К., *К вопросу о начале монетной чеканки на территории Киевского княжества в XIV в. (о «киевских» подражаниях монетам Джанибека)* // Двенадцатая всероссийская нумизматическая конференция. Москва, 2004.

16. Шталенков И., *Литовские «трехгранные» слитки-гривны* // Materiały z VI Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej «Pieniądz i wojna», Warszawa, 2004. С. 95-103.

17. Шталенков И., *Платежные слитки-гривны в денежном обращении ВКЛ* (Материалы международной конференции «Денежное обращение на территории Беларуси: прошлое и настоящее», Минск, 23-25 ноября 2005 г.). // Банкаўскі веснік. Минск, 2006, № 4 (333). С. 26-30.

18. Шталенков И., *О платежных слитках-гривнах, обращавшихся в Великом княжестве Литовском с последней четверти 14 до конца 15 века* // Международная нумизматическая конференция, посвященная 150-летию Национального музея Литвы. Вильнюс, 2006. Vilnius, 2010. С. 181-194.

19. Шталенков И., *Новые находки кладов и единичных монет XIV-XV вв.* (Материалы международной нумизматической конференции «Нумизматы и коллекции», Минск, 7-9 октября 2009 г.). // Банкаўскі веснік. Минск, 2010, № 7 (480). С. 64-67.

20. Шталенков И., *Новые находки литовских монет и слитков 14–15 вв. (2007–2013 гг.)* // Numizmatikos rinkiniai: istorinės Lietuvos ir su ja susijusių šalių paveldas. Vilnius, 2015. С. 205-210.

21. Шталенков И.Н., *Гривны новгородского типа с нестандартным весом. Тезисы* // Восемнадцатая Всероссийская нумизматическая конференция. Москва, 2015. С. 140-141.

22. Шталенков И.Н., *Надчеканки на полтинах и гривнах «новгородского» типа, найденных в Беларуси* // Нумизматические чтения Государственного исторического музея 2015 г. Москва, 2015. С. 168-170.

23. Шталенков И.Н., *Новые находки серебряных платежных слитков-гривен в Беларуси* // Российский рубль. 700 лет истории (Материалы Международной научной конференции Великий Новгород, 25-27 апреля 2016 г. Великий Новгород 2017. С. 49-59.

24. Янюшкина (Глазунова) Е.В., *Собрание слитков ГИМ* // Нумизматический сборник № 5 Московского нумизматического общества. Москва: «УРСС», 1997.

25. Янюшкина (Глазунова) Е.В., *Рязанские клады со слитками* // Труды ГИМ. Нумизматический сборник, часть 14. Москва, 2001.

26. Янюшкина (Глазунова) Е.В., *Щигровский клад (к вопросу о датировке)* // Труды ГИМ. Нумизматический сборник, часть 14. Москва, 2001.

27. Яушева-Омельянчик Р., *Монетные гривны XI-XV веков (из собрания НМИУ)* // Нумизматика і Фалеристика № 1. Киев, 1999.

28. Adamczyk J., *Placidla w Europie Środkowej i Wschodniej w średniowieczu*. Warszawa: Neriton - Instytut Historii PAN, 2004.

29. Bauer N., *Die Silber- und Goldbarren des russischen Mittelalters*. Eine archeologische Studie. Numismatische Zeitschrift, 1929. Vol. 62. P. 77-100; Numismatische Zeitschrift, Vol. 64. 1931. P. 61-100, 4 tab.

30. Dukša Z., *Pinigai ir jų apyvarta* // Lietuvių materialinė kultūra IX-XIII amžiuje. Vilnius, 1981. T. 2. P. 83-129.

31. Gumowski M., *O grzywnie i monecie piastowskiej*. Kraków, 1908.

32. Kaim R., *Die Altrussische Münzgeschichte und die Prägungen von 1350–1700*, Band I. Hagen, 1979.

33. Karazija P., 1930 m. Vilniaus lobis. Vilnius, 1932.

34. Žukauskas D., *Žukauskas S. Piniginiai lydiniai Stasio Žukausko kolekcijoje*. Parodos katalogas. Trakai, 2011.

Regionalne odmiany nowogrodzkich rubli i litewskie grzywny trójsronne **Streszczenie**

W literaturze występują liczne odmiany rubli nowogrodzkich i litewskich grzywien o trójkątnym przekroju. Liczne oraz nieznane odmiany, określane jako grzywny srebra z Nowogrodu, występują w zbiorach muzealnych i prywatnych. Autor dokonuje szerokiej analizy tych grzywien srebra, uwzględniając najnowsze odkrycia.

Adam Musiałowski
(Polska)

BANKOWOŚĆ Z ZAŚWIATÓW – ZWIELOKROTNIONY OBOL ZMARŁYCH WE WCZESNYM ŚREDNIOWIECZU

Przemiany, jakie zaszły w strukturze społecznej wczesnośredniowiecznej Europy znamionowała nowa symbolika i nowe zwyczaje, które sankcjonowały rodzące się podziały społeczne. Nowe realia znajdowały wyraz nie tylko w codziennej praktyce, ale były przenoszone też na wizję zaświatów. Wyrazem pozycji zmarłego było wyposażenie pochówków w rozmaite przedmioty służące mu wcześniej w życiu codziennym. Pośmiertny byt miał być kontynuacją życia ze wszystkimi jego uwarunkowaniami społecznymi i kulturowymi. Jednym z przejawów jego zabezpieczenia w zaświatach miał być *obol zmarłych*. I dotyczyło to nie tylko dorosłych, ale pojawiało się też w grobach dzieci.

Literatura o zjawisku *obola zmarłych* jest już dosyć pokaźna¹. Ostatnie lata przyniosły nam ponadto doskonały efekt prac nad reedycją – w niemieckiej wersji językowej – *Polskich Skarbów Wczesnośredniowiecznych* wraz z ponownym, zweryfikowanym opracowaniem skarbów i znalezisk uzupełnionych o nowe materiały, jakie przybyły od lat 1959-1966².

Bank pobrał, bank wydał – żałobnik przekazał, archeolog odzyskał. Spójrzmy zatem, co obecnie wiemy o depozytach grobowych. Zaczniemy od Wielkopolski, gdzie z ośrodka plemiennego zaczął kształtować się organizm przekraczający ówczesne obszary. Ofiary pośmiertne odnotowano tu w 158 grobach, ale aż 128 z nich pochodzi z cmentarzyska w Dziekanowicach³. W 136 wystąpiły pojedyncze egzemplarze lub ich frakcje. Większą ilość, od 2 wzwyż (monety i srebro niemonetarne) odślono w 22 grobach: 2 szt. – 15, 3 szt. – 3, 4 szt. – 1 i 5 szt. w jednym grobie.

Analiza dla zebranego materiału pod względem proveniencji monet przedstawia się następująco (egz. całe i ułamki = 127 szt.):

- rzymskie – 4,72%
- orientalne – 6,3%
- Rzeszy Niemieckiej 15,75%
- denary kryżowe – 49,61%

1 Wykazy literatury por. w „*In sil vis, campis ... et urbe. Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim*”, Collectio Archaeologica Resoviensis, red. S. Cygan, M. Glinianowicz, P.N. Kotowicz, T. XIV, Rzeszów-Sanok 2011, s. 505-508; *Nummus bonum fragile est. Groby z monetami wczesnośredniowiecznego cmentarzyska w Dziekanowicach*, Biblioteka Studiów Lednickich. Fontes 7:1, red. J. Wrzesiński, Lednica 2016, s. 201-212; *Bodzia. Elitarny cmentarz z początków państwa polskiego*, red. A. Buko, Warszawa 2017, s. 511-558.

2 *Frühmittelalterliche Münzfunde aus Polen. Inventar II. Pommern*, red. M. Bogucki, P. Ilisch, S. Suchodolski, Warszawa 2016; *Frühmittelalterliche Münzfunde aus Polen. Inventar III. Masovien, Podlachien und Mittelpolen*, red. M. Bogucki, P. Ilisch, S. Suchodolski, Warszawa 2015; *Frühmittelalterliche Münzfunde aus Polen. Inventar IV. Kleinpolen und Schlesien*, red. M. Bogucki, P. Ilisch, S. Suchodolski, Warszawa 2013; *Frühmittelalterliche Münzfunde aus Polen. Inventar V. Ermland und Masuren*, red. M. Bogucki, P. Ilisch, S. Suchodolski, Warszawa 2016. W przygotowaniu do druku jest obecnie tom dotyczący Wielkopolski. W tym miejscu dziękuję dr T. Szczurkowi za przekazanie uzupełniających materiałów.

3 S. Suchodolski, *Obol zmarłych (monety i pieniądz kruszcowy) na cmentarzysku w Dziekanowicach, stan. 22*, [w:] *Nummus ...*, s. 157-192.

- polskie – 16,54%
- angielskie – 2,36%
- duńskie – 0,79%
- skandynawskie – 0,79%

Widoczna jest dominacja kręgu niemieckiego (65,36%), ale już z początkiem XII w. w ich miejsce wchodzi moneta rodzima.

Jak przedstawia się natomiast struktura metrologiczna, szczególnie ułamków monet. Na 102 fragmenty, dla których odnotowano parametry wagowe 38 mieści się w przedziale 0,10-0,19 g (37,25%), następne idą 0,20-0,29 g – 23 szt. (22,55%), 0,01-0,09 – 21 szt. (20,59%). Pozostałe - 0,009 g (1 szt.), 0,30-0,50 (20 szt.) stanowią niecałe 20%.

Wielkopolska – proveniencja monet

Monety rzymskie – 4+2

1. Trajan (98-117), subaeratus – 0+1
2. Hadrian (117-138), subaeratus – 1+1
3. Antoninus Pius ((138-160), subaeratus – 1+0
4. Marek Aureliusz, cesarz (139-161), denar – 1+0
5. Septimiusz Sewer (193-211), denar – 1+0

Monety orientalne – 0+8

6. Samanidzi, Nasr ibn Ahmad (934-940) – 0+1
7. Samanidzi, Mansur ibn Nuh (968/9) – 0+1
8. Buwajhidzi, Adud al.-Dawla (978/9-982) – 0+1
9. Naśladownictwo, X w.? – 0+1
10. Fragmenty nieokreślonych dirhemów, IX-X w. – 0+4

Rzesza Niemiecka – 4+16

11. Górna Lotaryngia, Trewir, Otto III (983-1002) – 0+1 ;
12. Dolna Lotaryngia, Kolonia, Otto III (1014-1024) – 0+2
13. Dolna Lotaryngia, Dinant, anonim (ok. 1030-1040) – 0+1
14. Dolna Lotaryngia?, Maastricht (ok. 1040-1050) – 0+1
15. Saksonia, Mundburg?, ok. 995-1010 – 0+1
16. Saksonia, Erfurt?, 2.-3. ćw. XI w. – 0+1
17. Saksonia, Brema?, ok. 1045-1066 – 0+1
18. Saksonia, Goslar?, Otto III (983-1002) i Adelajda (†999) i immobilizacja – 3+2
19. Frankonia, Moguncja, Otto I (962-972) lub Otto II (973-983) – 0+1
20. Frankonia, Moguncja, Konrad II ces. (1027-1039) i abp Bardo (1031-1051), 1031-1039 – 0+1
21. Frankonia, Würzburg ok. 1020-1034 – 1+0
22. Frankonia, Spira, Otto III (996-1002) lub Henryk III (1039-1056) – 0+1
23. Frankonia, Wormacja (1002-1024)? – 0+1
24. Szwabia, Esslingen, Henryk II (1002-1024) – 0+1
25. Szwabia, Augsburg (978-982) – uł.; = 1 szt.
26. Brandenburgia, Otto IV i Konrad (1281-1291)? – 0+1

Denary krzyżowe – 28+35

- 27. CNP I, 2. poł. X w. – 0+9
- 28. CNP II, ok. 1020-1030 – 1+0
- 29. CNP IV, 1015-1025 – 1+0
- 30. CNP IV, 1100-1105 – 1+0
- 31. CNP V, ok. 1015-1050 – 3+5
- 32. CNP V, 1050-1100 – 3+7
- 33. CNP VI, ok. 1025-1050 – 0+4
- 34. CNP VI, ok. 1050-1100 – 2+3
- 35. CNP VII, ok. 1050-1100 – 16+5
- 36. CNP?, (V, VI, VII), ok. 1025-1100 – 1+2

Czechy – 0+4

- 37. Władywoj (1002-1003)? – 0+1
- 38. Brzetysław I (1035-1055)?, z lat 1050-1055 – 0+1
- 39. Spitygniew II (1055-1061) – 0+1
- 40. Wratysław II ks. (1061-1086) -0+1

Polska – 15+6

- 41. Bolesław Chrobry (ok. 995-997) – 0+1
- 42. Bolesław Chrobry (992-1025)?, naśladownictwo denarów saskich lub łupawskich – 1+0
- 43. Bolesław Chrobry (ok. 1010-1015), naśladownictwo denarów saskich lub bawarskich – 0+1
- 44. Bolesław Śmiały ks. (ok. 1068-1076) – 1+1
- 45. Bolesław Krzywousty (1102-1138), brakteat – 0+2 = 1+0
- 46. Władysław II Wygnaniec (1138-1140) – 5+1
- 47. Bolesław Kędzierzawy (1160-1165) – 4+1
- 48. Mieszko Płatonogi (1202-1211) – 1+0
- 49. Emitenci nieokreśleni XII-XIII w. – 2+1

Anglia – 0+3

- 50. Etelred II (978-1016), typ CRVX (991-997) – 0+2
- 51. Knut (1017-1035), typ Short Cross (1029-1035) – 0+1

Dania – 0+1

- 52. Magnus Dobry (1042-1047) – 0+1

Skandynawia ? – 0+1

- 53. Fragment klipy z pseudolegendą, 1. poł. XI w. – 0+1

Naśladownictwa – 1+2

- 54. Moneta czeska?, X/XI w. 0+1
- 54. denar Ottona III lub III, XI w. – 1+0
- 55. słowiańskie naśladownictwo OAP, ok. 1015?-ok. 1040? – 0+1

Monety nieokreślone – 4+16+x

Fragmenty ozdób – 0+6

Fragmenty blaszek srebrnych – 0+31

Wielkopolska – groby z większą ilością monet

Lp.	Miejsce ukrycia i nr grobu	Liczba egz. i łączna waga	Chronologia monet	Najwcześniejsza i najpóźniejsza moneta	Różnica lat
1	Dziekanowice 9/92	2 0,28 g	CNP I, 970-990 jw.		0
2	49/95	5 1,89 g	srebrny krążek bez stempla 1002-1024 1020-1034 ok. 1050? nieokreślona	1002-1024 ok. 1050?	ok. 40
3	53/95	2 0,35 g	fr. dirhema, IX_X w. (po 821) 996-1002 lub 1039-1056	IX_X w. 996-1002 lub 1039-1056	ok. 100?
4	104/95	2 0,22 g	fr. dirhema, X w.? blaszka z grafitti		?
5	67/97	2 0,20 g	fr. ozdoby nieokreślony fr., X_XI w.		?
6	23/97	6 4,52 g	CNP V, XI/XII w. CNP VII, XI/XII w. CNP V l. VII, XI/XII w. CNP VII, XI/XII w. jw. jw.		0
7	82/97	3 0,59 g	nieokreślony fr. CNP VI, 2 ćw. lub poł. XI w. fr. zausznicy		?
8	42/99	2 0,52 g	1031-1309 CNP V, 4 ćw. XI w.	1031-1039 1075-1100	ok. 50
9	76/99	2 0,18 g	fr. dirhema, IX-X w. fr. monety naśl.		?
10	37/01	2 0,51 g	ok. 1030-1040 CNP VI, 4 ćw. XI w.	ok. 1030-1040 1075-1100	ok. 50
11	65/01	2 0,24 g	1 poł. XI w. 1002-1024		0
12	29/03	2 0,56 g	1135-1138? ta sama moneta		0

13	33/03	2 0,97 g	CNP V, 2 ćw. XI w. XI w.		?
14	2/05	2 0,14 g	1138-1140 fr. srebrnego krążka		?
15	4/06	2 0,11 g	fr. dirhema, 934-940 1002-1003?	934-940 1002-1003?	ok. 65
16	28/10	2 0,47 g	ok. 1065-1073 srebrna blaszka		?
17	Giecz IV 46/99	2 1,80 g	ok. 1070-1100		0
18	52/99	2 0,67 g	ok. 1030-1040 po 1166?	ok. 1030-1040 po 1166?	ok. 40
19	44/04	2 1,50 g	CNP VII, ok. 1070-1100		0
20	13/07	4 3,55 g	CNP IV, ok. 1015-1025 CNP II, ok. 1020-1030 1010-1025 992-1025	992-1025 ok. 1015-1025	ok. 25
21	Poznań XV 87	3 0,513 g	CNP VII, ok. 1070-1100 2 fr. srebrnej blaszki		0
22	161	3 0,624 g	CNP I, k. X w. CNP VII, po 1090 2 fr. srebrnej blaszki	k. X w. po 1090	ok. 100

Pomorze. Tutaj liczba grobów z obolem jest trzykrotnie mniejsza niż w sąsiedniej Wielkopolsce. W depozyt ten wyposażonych było tylko 48 pochówków, w tym aż w 42 odkryto całą monetę lub jej fragment. W 3 grobach znalazły się po 2 szt., ale w jednym z nich (Kałdus gr 400) prócz nieczytelnej ułamka, drugi, też nieczytelny, był wykonany z miedzi. W jednym 3 egz. XII-wiecznych denarów węgierskich, ale wybitych w miedzi, przekłutych nożem; czyżby oznaka fałszerstwa? Za to w dwóch pozostałych, odkopanych w Kałdusie, mamy pokaźnie zwielokrotniony *obol zmarłych*. W pierwszym z nich (gr nr 444) pod prawą kością łokciową szkieletu mężczyzny, *senilis* (powyżej 55 roku życia) natrafiono na skórzany woreczek zawierający 7 monet całych, 1 regularną połówkę, 8 większych i mniejszych fragmentów oraz kawałek srebrnego drutu. Drugi (gr nr 210) stanowił prawdziwą rewelację. Przy nasadzie dalszej prawej kości ramieniowej szkieletu kobiety? W wieku koniec *maturus* (30-55 rok życia), złożony był skórzany woreczek z monetami, srebrnymi ozdobami i fragmentami srebrnych półproduktów. Monet całych było 30 szt., większych i mniejszych rozpoznanych fragmentów 64 oraz 71 fragmentów nierozpoznanych monet. Kruszec niemonetarny złożony z 96 fragmentów o wadze 61,77 g⁴.

4 Por. A. Musiałowski, *Analiza numizmatyczna wczesnośredniowiecznych monet*, [w:] *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie* (stanowisko 4), Mons Sancti Laurentii, t. 5, red. W. Chudziak, Toruń 2100, s. 139-157 oraz A. Drozd, *Srebro niemonetarne z depozytu wczesnośredniowiecznego cmentarzyska szkieletowego w Kałdusie, woj. kujawsko-pomorskie. Przyczynek do interpretacji funkcji „skarbu” w gro-*

135 monet cały ułamek pod względem proveniencji przedstawia się następująco:

- arabskie – 5,92%
- Rzesza Niemiecka – 40%
- denary krzyżowe – 30,37%
- francuskie – 0,74%
- czeskie – 11,11%
- morawskie – 2,96%
- polskie – 0,74%
- węgierskie – 0,74%
- angielskie – 2,96%

Ponownie więc widoczna jest dominacja monety niemieckiej, stanowiąca aż 70,37% ogółu zdeponowanych, a brylują mennice saskie (łącznie z denarami krzyżowymi) – 69,73%, następne frankońskie i bawarskie tylko po 10,53%.

Metrologia. Najliczniejszą grupę stanowiły przedziały 0,20-0,29 g (30 szt.) i 0,10-0,19 g (27 szt.), co daje odpowiednio 26,79% i 24,11% a więc stanowiły ponad połowę analizowanych. Ale też najdrobniejsze fragmenty o wadze 0,01 nie stanowiły wcale najmniejszej części – 15 szt. dawało udział w 13,39%.

Pomorze – proveniencja monet

Monety arabskie – 0+8

1. Abbasydzi, al.-Mahdi 781/2 – 0+1
2. Abbasydzi, 2. poł. VIII-1. poł. IX w. – 0+1
3. Abbasydzi?, Samanidzi?, IX-X w. – 0+4
4. Nieokreślony dirhem – 1+1

Rzesza Niemiecka – 23+32

5. Górna Lotaryngia, Trewir, Poppo, abp 1035-1041 lub 1024?-1040 – 1+0
6. Górna Lotaryngia, Andernach, Pilgrim, bp ok. 1030-1050 – 1+0
7. Dolna Lotaryngia, Lens, Eustachy I hr. ok. 1020-1049 -0+1
8. Dolna Lotaryngia, Kolonia, Konrad II, ces. 1027-1039 – 1+0
9. Dolna Lotaryngia, Jever, Bernard II, ks. ok. 1030-1050 – 2+0
10. Dolna Lotaryngia, Wsch. Fryzja ok. 1000-1010 – 0+1
11. Dolna Lotaryngia, Wsch. Fryzja, Thietmar, hr. ok. 1025-1035 – 0+2
12. Saksonia, Bardowick?, ok. 1035-1055 – 0+1
13. Saksonia, Bardowick, ok. 1120-1140 – 2+1
14. Saksonia, Lüneburg, Bernard I, ks., ok. 995-1011 – 0+1
15. Saksonia, Hildesheim lub Mundburg, Bernward, bp 993-1022 – 0+1
16. Saksonia, Soest k. XI w. – 0+1
17. Saksonia, obszar Harzu, OAP od 983 – 2+7
18. Saksonia, obszar Harzu, OAP 983-ok. 995 – 1+0
19. Saksonia, obszar Harzu, OAP od ok. 996? – 1+0
20. Saksonia, obszar Harzu, OAP ok. 1020-1050 – 0+3

bie, [w:] *Do, ut Est – dar, pochówek, tradycja*. Funeralia Lednickie 7, Re. W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński, Poznań 2005, s. 189-198.

21. Saksonia, obszar Harzu, OAP ok. 1035-1050 – 1+0
22. Saksonia, obszar Harzu, OAP ok. 1040-1050 – 1+0
23. Saksonia, Quedlinburg? Od 983 – 0+1
24. Saksonia, Naumburg?, Eberhard, bp ok. 1050-1065 – 0+1
25. Frankonia, Fritzlar, ok. 1030-1050 – 2+0
26. Frankonia, Moguncja, Konrad II, ces. 1027-1039 – 0+1
27. Frankonia, Moguncja, Bardo, bp 1031-1051 – 1+0
28. Frankonia, Moguncja?, Konrad II 1024-1039 – 0+1
29. Frankonia, Wormacja, denar immobilizowany, ok. 1025-1045 – 1+0
30. Frankonia, Spira ok. 1020-1040 – 0+1
31. Frankonia, Spira ok. 1005-104 – 1+0
32. Frankonia, Spira, Henryk III, kr. 1039-1046 – 1+0
33. Frankonia, Moguncja, Wormacja, Spira?, Otto II lub Otto III 973-1002 – 1+0
34. Szwabia, Bazylea, Adalryk, bp 1025-1040 – 0+1
35. Szwabia, Augsburg, Henryk II 1009-1024 _ 1+0
36. Bawaria, Ratyzbona, Henryk I, ks. lub Henryk II, ks. 948-967 lub 985-995 – 0+1
37. Bawaria, Ratyzbona, Henryk II, ks. 985-995 – 0+1
38. Bawaria, Ratyzbona, Henryk IV, ks. 995-1002 – 0+1
39. Bawaria, Ratyzbona, Henryk II, kr. 1002-1009 – 0+1
40. Bawaria, Ratyzbona, Henryk V, ks. 1018-1026 – 1+0
41. Bawaria, Cham, Henryk II, kr. 1002-1009 -0+1
42. Bawaria, Nabburg, Henryk III, ks. 983-985 – 0+1
43. Bawaria, Salzburg, Hartwig, bp i Adalbero, ks. 1012-1023 – 1+0
44. Bawaria, Ratyzbona lub Salzburg, Henryk V, ks. 1018-1026 – 0+1
45. Bawaria, Henryk I-Henryk IV 948-1002 – 0+1

Denary krzyżowe – 11+32

46. CNP I, Magdeburg ok. 950-985 – 1+3
47. CNP I, Magdeburg ok. 985-1000 – 0+3
48. CNP II, Magdeburg ok. 1000-1030 – 2+3
49. CNP II, Magdeburg ok. 1020-1030 – 2+0
50. CNP V, ok. 1030-1060 – 0+1
51. CNP V, ok. 1025-1030 – 2+1
52. CNP V, ok. 1020-1060 – 0+2
53. CNP V, ok. 1030-1050 – 1+3
54. CNP V, 1080-1100 – 1+0
55. CNP V, ok. 1020-1105 0+4
56. CNP VI, ok. 1025-1050 – 0+1
57. CNP VI, ok. 1025-1065 – 0+1
58. CNP VI, 2. Poł. XI w. – 0+1
59. CNP VI, 2. poł. XI w. – 0+1
60. CNP VI?, ok. 1015-1100 – 0+2
61. CNP V-VII, 2. poł. XI w. – 2+0
62. CNP?, X-XI w. – 0+6

Francja – 0+1

63. Neustrien, immobilizowany typ Carolus, k. X-1. poł. XI – 0+1

Czechy – 3+12

64. Sobiesław ok. 985-995, Malin – 0+1

65. Udalryk 1012-1034, Praga – 0+1

66. Brzetysław 1035-1050, Praga – 3+10

Morawy – 0+4

76. Brzetysław I 1019-1050, Ołomuniec – 0+4

Polska – 1+0

68. Bolesław Chrobry ok. 1010-1020, Wielkopolska – 1+0

Węgry – 1+0

69. Piotr I 1038-1046, Ostrzyhom – 1+0

70. Denary z XII w. – 3+0

Anglia – 0+4

71. Etelred II 1009-1017, Huntington, typ Last Small Cross – 0+1

72. Knut 1017-1023, Ilchester?, typ Quatrefoil – 0+1

73. Knut 1017-1023, Stamford, typ Quatrefoil – 1+0

74. Knut 1017-1023, typ Quatrefoil – 0+1

75. Knut 1024-1030, typ Pointed Helmet – 0+1

Naśladownictwa –

76. Zachodni Słowianie?, X-XI w. – 4+6

Monety nieokreślone – 0+90**Monety nieokreślone, fałszerstwo z mosiądzu – 1+1****Srebro niemonetarne –****Pomorze – groby z większą ilością monet**

Lp.	Miejsce ukrycia i nr grobu	Liczba egz. i łączna waga	Chronologia monet	Najwcześniejsza i najpóźniejsza moneta	Różnica lat
1	Cedynia I 160	2 0,18 g	2 fr. nieokreślonej monety niemieckiej		?
2	Dębczyno II 18	2 0,408 g	XI w. ?	XI w. ? ok. 1020-1105	0
			ok. 1020-1105		

**W końcu XIX i na początku XX w. odsłonięto tu nieznaną ilość grobów, z których pozyskano 6 denarów krzyżowych typu V-VII i 12+4 niezidentyfikowanych a także 1 denar Etelreda II i 2 nieokreślone ułamki. Por. FMP II, 86, Kaldus I, s. 239-240.*

3	Kaldus VIII* 210	30+138 +96 fr. srebra niemonetarnego 123,93 g	fr. dirhema, X w.	948-967 lub 983 ok. 1050-1065	ok. 100
			948-967 lub 983 – ok. 1050-1065		
			niemieckie lub naśladownictwa XI w.		
			ok. 950-983;ok. 1030- 1060		
			ok. 985-1030-1050		
			1019-1050		
			ok. 1010-1020		
			1038-1046		
			1009-1017		
			naśladownictwa zachodniosłowiańskie, XI w.		
			nieokreślone ?		
4	444	7+9 10,09 g	fr. dirhema, X w.	973-1002 1018-1026	ok. 45
			973-1002 – 1018-1026		
			ok. 1000-1030		
			ok. 1015-1038		
			naśladownictwa zachodniosłowiańskie, XI w.		
			nieokreślone ?		
5	121	3+0 1,05 g	XII w.	XII w.	0

Sąsiedzi wyżej omawianych obszarów, tereny Mazowsza, Podlasia i środkowej Polski, złożyli *obola zmarłych* do 115 grobów. W tym 24 groby odsłonięto na rewelacyjnym cmentarzysku w Bodzi⁵. Zdecydowanie przeważają groby z pojedynczymi egzemplarzami – 91. Po 2 obole znalazły się w 14 pochówkach, 3 były w 4 i 4 w 1 grobie. Cztery groby zawierały odpowiednio 5, 6, 12 i 16 monet całych, ułamków bądź też srebra niemonetarnego.

Emisje monet pochodzą z tych samych obszarów co w Wielkopolsce i na Pomorzu, a przedstawiają się następująco:

- arabskie – 12,69%
- Rzesza Niemiecka – 17,16%
- denary krzyżowe – 36,57%
- francuskie – 0,75%
- czeskie – 2,24%
- polskie – 18,66%
- węgierskie – 2,99%
- angielskie – 8,21%
- szwedzkie 0,75%

5 S. Suchodolski, *Obol zmarłych*, [w:] *Bodzia ...*, s. 285-303.

I znowu dominuje moneta niemiecka, stanowiąca ponad połowę 53,73% wszystkich. I ponownie dominują mennice saskie z 82,94%. Nie zadziwia duży odsetek monet arabskich pochodzących z początków – 906/907 – i I połowy X w., a ich ofiary datować trzeba na 2 połowę tego stulecia. Moneta polska natomiast z udziałem 18,66% z końcem XI w. wchodzi powoli w miejsce niemieckiej⁶

Tak jak u poprzedników, tak i tutaj dominują najlżejsze frakcje. Ułamki o wadze 0,10 – 0,19 g stanowią 37,97%, 0,01 – 0,09 g 26,58% a w przedziale 0,20 – 0,29 g 17,72%. Daje to razem 82,27%.

Mazowsze, Podlasie i Polska środkowa – proveniencja monet

Monety orientalne – 16+1

1. Samanidzi, 906/907 – 16+0
2. Samanidzi, I. poł. X w. – 0+1

Rzesza Niemiecka – 8+15

3. Dolna Lotaryngia, obszar Kolonii, Henryk II, kr. (1002-1014?) – 0+1
4. Dolna Lotaryngia, obszar Kolonii, Duisburg, Henryk IV (1084-1106) – 1+0
5. Dolna Lotaryngia, obszar Fryzji, Garrelswear, Ekbert II (1068-1090) – 0+1
6. Dolna Lotaryngia, obszar Fryzji, Jever, Bernard II, ks. (1030-1045) – 0+2
7. Saksonia, Dortmund, Otto III (983-996) – 1+0
8. Saksonia, Dortmund?, Henryk II (1002-1024) lub naśl. – 0+1
9. Saksonia, Lüneburg, Bernard II (1010-1020) – 0+1
11. 10. Saksonia, Lüneburg, Bernard II, (1000-1001) – 0+1
12. Saksonia, Goslar?, OAP, od 983 i immobilizacja – 3+3
13. Frankonia, Würzburg, Otto III (983-1002) – 1+1
14. Frankonia, Moguncja, Henryk II (1002-1024) – 1+0
15. Bawaria, Ratyzbona, Henryk I (948-955/967) – 0+1
16. Bawaria, Ratyzbona, Henryk IV (995-1002) – 0+2
17. Bawaria, Ratyzbona, Henryk IV lub Henryk V (995-1009) – 0+1
18. Bawaria, Nabburg lub Ratyzbona, Henryk IV lub Henryk V (995-1009) – 0+1
19. Niemcy?, Otto I lub Otto III (962-1002) 1+0

Denary krzyżowe – 21+28

20. CNP I, 2. poł. X w. – 0+13
21. CNP II, 1. ćw. XI w. – 2+0
22. CNP V, ok. 1030-1050 – 1+1
23. CNP V, 4. ćw. XI w. – 1+0
24. CNP V, 1050-1090 – 2+1
25. CNP V, XI w. – 0+2
26. CNP V lub VI, 4. ćw. XI w. – 1+0

6 O obolu zmarłych na tym obszarze por. Ł. Miechowicz, *By pewniej i szybciej przeniósł się na tamten świat ... pieniądz jako element praktyk pogrzebowych na Mazowszu, Podlasiu i w Małopolsce w średniowieczu i czasach nowożytnych*, [w:] „*In sil vis, campis ... et urbe. Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim*”, *Collectio Archaeologica Resoviensis*, red. S. Cygan, M. Glinianowicz, P.N. Kotowicz, T. XIV, Rzeszów-Sanok 2011, s. 331-355.

27. CNP V-VII, XI w. – 1+0
28. CNP VI, ok. 1015-1060 – 0+1
29. CNP VI, ok. 1025-1060 – 1+0
30. CNP VI, 3. ćw. XI w. – 0+1
31. CNP VI, ok. 1065-1100, 1+0
32. CNP VI, XI w. – 0+1
33. CNP VII, ok. 1070-1100 – 9+1
34. CNP VII, XI w. – 2+0
35. CNP?, XI w. – 0+7

Francja – 0+1

36. Normandia, Rouen, Richard I (ok. 990-996) – 0+1

Czechy – 1+2

37. Praga, Bolesław II (972-999) – 1+1
38. Praga, Bolesław III (999-1003) – 0+1

Polska – 18+7

39. Bolesław Chrobry (ok. 995-1005) – 0+1
40. Bolesław Śmiały (ok. 1070-1076) – 6+1
41. Bolesław Śmiały (1076-1079) – 2+0
42. Władysław Herman (1079-1102) – 1+0
43. Bolesław Krzywousty (1002-1038) – 0+1
45. 44. Bolesław Krzywousty (1107-1112/13) – 1+0
46. Bolesław Krzywousty (1113-1138) – 2+0
47. Bolesław Krzywousty lub Władysław II (1007?-1013? Lub 1138-1146?) – 0+1
48. Władysław II (1138-1146) – 2+0
49. Władysław II (ok. 1140-1142) – 1+2
50. Bolesław Kędzierzawy (1146- ok. 1152) – 0+1
51. Kalisz?, XI w. – 1+0
52. CNP VI, 858/1480, ok. 1095-1100 – 1+0
53. Polska?, naśl. CNP II, XI w. – 1+0

Węgry – 4+0

54. Andrzej I (1047-1060) – 1+0)
55. Bela I (1060-1063) – 2+0
56. Bela II (1131-1141) – 1+0

Anglia – 3+8

57. Etelred II (991-1003) – 0+8
58. Chester, Lincoln, Londyn, Knut (1017-1029) – 3+0

Szwecja – 0+1

59. Sigtuna, Olaf Skötkonung (1017-1023) – 0+1

Naśladownictwa – 0+10

Monety nieokreślone – 0?+24? lub 15 +24? (15+0 Grajewo)

Kruszec niemonetarny – 0+4

Blacha z mosiądzu, stempel CNP V? – 2+0

Mazowsze, Podlasie i środkowa Polska –groby z większą ilością monet

Lp.	Miejsce ukrycia i nr grobu	Liczba egz. i łączna waga	Chronologia monet	Najwcześniejsza i najpóźniejsza moneta	Różnica lat
1	Bodzia 162	2 1,17 g	CNP I, 2. poł. X w. ok. 985-995	ok. 985-995 2. poł. X w.	ok. 100
2	164	2 0,16 g	od 983 ?		?
3	171	3 0,16 g	980-995 srebrna blaszka złota blaszka		?
4	E33	2 0,73g	983-996 nieokreślony ułamek		?
5	E34	3 0,76 g	996-1002? ok. 950-985 1007-1009	ok. 950-985 1007-1009	Ok. 50
6	E57	4 1,01 g	ok. 995 ok. 985-1000	ok. 985-1000 ok. 995	10
7	E58	6 2,23 g	983-996 od 983 948-955/967 ok. 950-985 ok. 985-1000 997-1003	948-995/967 997-1003	ok. 50
8	E63	2 0,19 g	ok. 985-1000 991-997	ok. 985-1000 991-997	5
9	E67	2 0,20 g	995-1002? 1002-1009	995-1002? 1002-1009	7
10	E72	4 0,36 g	948-955/67? 995-1002 950-985 991-997	948-955/67? 995-1002	ok. 50
11	E851	5 3,38 g	ok. 1020-1030 ? 1017-1023 1023-1029 1023-1029	1017-1023 1023-1029	6
12	E856	2 0,24 g	991-997 nieokreślony ułamek		?

13	E864/II	16 1,69 g	1. poł. X w.	1. poł. X w. ok. 1010-1020	ok. 100
			ok. 1010-1020		
			od 983		
			ok. 1000-1030		
			ok. 1000-1030		
			X/XI w.		
			990-1000		
			990-996		
			999-1003		
			ok. 995-1003		
			5 fr. monety?		
			blankiet		
14	E870	2	ok. 1017-1023		?
		1,01 g	nieokreślony ułamek		
15	Brześć Kujawski 17	2	1002-1014?	1000-1011 1002-1014?	2
		0,33 g	1000-1011		
16	Dębina 11	2	1002-1024		?
		1,48 g	nieokreślony ułamek		
17	22	3	ok. 1030-1050		?
		0,78 g	XI w.		
			XI w.		
18	Grajewo-Prostki prawdopodobnie przy gościńcu w grobie	16	906/906		?
		2,90 g (dla 15 brak wagi)	15 nieokreślonych (prawdopodobnie dirhemy)		
19	Końskie 99	2	od 983		?
		0,23 g	nieokreślony ułamek		
20	Lubień 5	2	XI w.		?
		0,72 g	XI w.		
21	47	2	ok. 1090		?
		1,43 g	XI w.		
22	Podgórze-Parcele 15/71	3	ok. 1070-1076	ok. 1070-1076 ok. 1070-1076	0
		brak wagi ok. 1,50 g	ok. 1070-1076		
			ok. 1070-1076		
23	Radom I 63	2	XI w.		?
		0,12 g	nieokreślony ułamek		

W Małopolsce⁷ *obola zmarłych* w porównaniu do Wielkopolski i Mazowsza odkryto jedynie w 75 grobach. Skromnie też przedstawiają się zwielokrotnione dary. W 6 pochówkach złożono po 2 monety, a w dwóch kolejnych 3 i 6, ale w tym ostatnim przypadku łączna waga wynosiła zaledwie 1,891 g.

Skromniej prezentują się też emitenci. Brak przede wszystkim monet arabskich, czeskich i angielskich.

⁷ Por. K. Wachowski, *Obol zmarłych na Śląsku i w Małopolsce we wczesnym średniowieczu*, [w:] Przegląd Archeologiczny, t. 39, 1992, s. 123-138.

Obraz przedstawia się następująco:

- Bizancjum – 1,33%
- Rzesza Niemiecka – 10,67%
- denary krzyżowe – 74,67%
- polskie – 12%
- węgierskie – 1,13%

I po raz kolejny zdecydowaną przewagę mają emisje niemieckie, obejmując aż 85,34% przekazanych zmarłym. Bardzo ubogo zaistniały emisje nie saskie. Na Dolną Lotaryngię i Frankonię złożyły się tylko 4 ułamki.

Może w inny sposób Mazowszanie byli hojniejsi? W tym przypadku rozkład wagowy był bardziej zrównoważony, a nawet podwyższony. 13,51% stanowił przedział 0,01-0,09 g; 24,32% – 0,10-0,19 g; 29,73% – 0,20- 0,29 g; 16,21% – 0,30- 0,39 g; 10,81% – 0,40- 0,40 g; 5,41% – 0,60-0,69 g.

Małopolska – proveniencja monet

Bizancjum – 1+0

1. Bazyli II i Konstantyn VIII (ok. 977-989), pozłacany moliarion – 1+0

Rzesza Niemiecka - 3+5

Dolna Lotaryngia, Flandria, Baldwin, hr. po ok. 1020 – 0+1

Dolna Lotaryngia, Namur, Albert II, hr. od ok. 1040 – 0+1

Saksonia, OAP, po 983 – 1+0

Saksonia, OAP (983-1050) – 0+1

Saksonia, OAP, 1. poł. XI – 1+0

Saksonia, Otto III (983-1002) – 1+0

Frankonia, Moguncja?, Henryk II, kr.? (1002-1014)? – 0+1

Frankonia, Moguncja, Henryk III i abp Bardo (1039-1051) – 0+1

Denary krzyżowe – 25+28

CNP II, 1000-1025 – 0+2

CNP V, 1025-1050 – 1+1

CNP V, 1050-1075 – 1+2

CNP V, 1075-1095 – 8+3

CNP, XI w. – 0+7

CNP VII, po 1050 – 0+1

CNP VII, 1075-1095 – 11+5

CNP VII, XI w. – 0+2

CNP V-VII (XI) – 0+1

CNP?, 1 poł. XI w. – 0+2

CNP?, po 1050 – 2+0

CNP?, XI w. – 2+3

CNP? – 0+2

Polska – 8+1

Bolesław Śmiały (1069-1079) – 2+0

Bolesław Śmiały(1069-1076) – 2+0
Władysław Herman (1079-1002) – 2+0
Bolesław Krzywousty, po 1097 – 1+0
Bolesław Krzywousty, ok. 1125-1138 – 1+0
Władysław II (ok. 1138-1140) – 0+1

Węgry – 0+1

Stefan I ok. 1015-1038 – 0+1

Falszerstwo CNP VI w miedzi – 1+0

Nieokreślone – 3+6

Małopolska – groby z większą ilością monet

Lp.	Miejsce ukrycia i nr grobu	Liczba eg. i łączna waga	Chronologia monet	Najwcześniejsza i najpóźniejsza moneta	Różnica lat
1	Goryslawice 43	3 2,26 g	ok. 1075-1090	ok. 1075-1090 ok. 1090	15
			ok. 1090		
			ok. 1090		
2	Grodowice 2	2 0,98 g	ok. 1090	ok. 1090 ok. 1090	0
			ok. 1090		
3	Modlnica Ob. 2991	2 0,188 g	983-ok. 1050		?
			ułamek denara krzyżowego		
4	Ob. 6210	6 1,891 g	1050-1075	1050-1075 1075-1095	ok. 25
			XI w.		
			XI w.		
			XI w.		
			1075-1095		
			XI w.		
5	Prandocin bez nr	2 0,903 g	1113-1138	1113-1138 1113-1138	0
			1113-1138		
6	Sandomierz 78	3 1,194 g	ok. 1090	1075-1090 ok. 1090	ok. 25
			ok. 1090		
			1075-1095		
7	109	3 0,978 g dla 1+0 brak wagi	1. poł XI w.		?
			1. poł. XI w.		
			XI w.		
8	Przęsław 4	2 0,58 g	1075-190		?
			2. poł. XI w.		

Jeszcze skromniejszy obraz widzimy na Śląsku. Depozyty grobowe ujawniono jedynie w 28 pochówkach. Tylko w dwóch z nich pojawiło się więcej niż 1 sztuka. W Kamieńcu pomorskim odkryto 5 lub 8 egz. nieokreślonych monet (nie odnotowano też ich wagi). Na

tym tle wyróżniał się pochówek w Niemczech, gdzie natrafiono na sakiewkę z 16 ułamkami monet, srebrnym blankietem i fragmentami 2 ozdób⁸.

Prowienienca monet ułożyła się tutaj z niewielkimi odstępstwami, podobnie jak w Wielkopolsce, Pomorzu i Mazowszu. Przeważa, ale już nie dominuje moneta niemiecka:

- arabskie – 11,76%
- Rzesza Niemiecka – 23,53%
- denar krzyżowe – 20,59%
- czeskie – 14,71%
- polskie – 23,53%
- węgierskie – 2,94%
- duńskie – 2,94%

Jak zatem widać moneta polska zrównała się z niemiecką (bez denarów krzyżowych), a razem z czeską prawie dorównywała wszystkim niemieckim 37,94% - 44,12%.

Metrologia ułamków, trochę zniekształcona przez ich znikomość (20 szt.) i zawyżenie w najcięższym przedziale przez fragment dirhema kształtuje się następująco: 0,01-0,09 g – 5%; 0,10-0,19 g – 15%; 0,20-0,29 g – 25%; 0,30-0,39 g – 15%; 0,40-0,49 g – 15%; 0,50-0,59 g – 5%; 0,60-0,69 g – 5%; 0,70-0,79 g – 5%; 0,80-0,89 g – 5%; 1,20-1,29 g – 5%.

Śląsk – proveniencja monet

Arabskie – 0+4

1. Samanidzi, Nasr bin Ahmad 913-942 – 0+1
2. Ichszydyci, Abul Quasim, 946-960 0+1
3. nieokreślony dirhem – 0+1
4. nieokreślony dirhem – 0+1

Rzesza Niemiecka – 2+6

5. D. Lotaryngia, Jever (1030-1045) – 0+1
6. Saksonia OAP (po 985) – 1+0
7. Szwabia, Augsburg, Henryk I, bp (973-978) lub Henryk II (985-995)?, możliwe naśladownictwo – 0+1
8. Bawaria, Ratyzbona, Henryk II (955-976) – 0+3
9. Bawaria, Nabburg, Henryk II (955-976) – 0+1
10. Bawaria, Nabburg, Otto szwabski (976-982) – 1+0

Denary krzyżowe – 3+4

11. CNP I, k. X – 0+1
12. CNP V-VII, 2. poł. XI – 1+0
13. CNP VII, 2. poł. XI w. – 1+0
14. CNP VII, po 1090 – 1+0
15. CNP?, 2. poł. XI – 0+1
16. CNP? – 0+2

⁸ O darach grobowych na Śląsku por. K. Wachowski, *Obol zmarłych ...*, s. 123-138 oraz B. Buttent-Stefaniak, D. Małarczyk, *Obieg pieniężny na Śląsku we wczesnym średniowieczu (od X do połowy XII wieku)*, Wrocław 2009, s. 223-228.

Czechy – 0+5

17. Bolesław I (935-972) lub Bolesław II (972-999) – 0+3
 18. Bolesław II (972-999) – 0+1
 19. Brzetysław I (1037-1050) – 0+1

Polska – 3+5

20. Bolesław Śmiały (1069-1076) – 0+1
 21. Bolesław Krzywousty, po 1097-1007 – 1+1
 22. Bolesław Krzywousty (1107-1138) – 0+1
 23. Władysław II (1138-1140) – 0+1
 24. Bolesław Kędzierzawy (1152-1157) – 1+0
 25. Polska, denar krzyżowy ok.1080-1120 – 1+0
 26. Polska?, denar krzyżowy po 1080 – 0+1

Węgry – 1+0

27. Stefan I, ok. 1015-1038 – 1+0

Dania – 0+1

28. Hedeby, 975-985 – 0+1

Naśladownictwo – 0+1**Nieokreślone – 5 lub 8+3****Srebro niemonetarne – 0+1****Ozdoby -0+8****Śląsk – groby z większą ilością monet**

Lp.	Miejsce ukrycia i nr grobu	Liczba egz. i łączna waga	Chronologia monet	Najwcześniejsza i najpóźniejsza moneta	Różnica lat
1	Kamieniec Ząbkowicki bez nr	5 lub 8 brak wagi	monety nieokreślone		?
2	Niemcza II 91	16+ srebro niemonetarne 7,126 g	913-942 946-960 fr. dirhema fr. dirhema 975-985 k. X w. 973-978 lub 985-995 967-973 967-973 973-976 973-976 ok. 970 ok. 979 ok. 970 ok. 978-980 fr. nieokreślony srebrny blankiet ozdoby srebrne	913-942 ok. 978-980	ok. 65

Jaki zatem obraz wyłania się dla zwielokrotnionego *obola zmarłych*? Dla całego obszaru Polski średnia pochówków z więcej niż jednym artefaktem wynosiła 14,15%. Granicę tę przekroczyły tylko, a to dzięki swoim wyjątkowym nekropoliom, Mazowsze z Podlasiem i środkową Polską – 38,33% (Bodzia) oraz Wielkopolska – 36,35% (Dziekanowice). Prawie trzykrotnie mniej grobów wyposażonych w *obol zmarłych* było w Małopolsce – 13,33%. Na Pomorzu, pomimo dużego cmentarzyska w Kałdusie, tylko w 8,33% pochówków odkryto tego rodzaju dary, a najmniej na Śląsku – 3,33%.

Pomorze – 10,42% (Kałdus). Za nimi pozostały Małopolska – 8% i Śląsk – 7,14%.

Wielokrotność daru nie gwarantowała jeszcze jego szczodrości. Bardzo rzadko dochodziło, by dorównywał on, czy też przekraczał wartość jednego denara. Wartość *obola zmarłych* była odbiciem stosunków rynkowych. Mogła też działać tu chęć zaoszczędzenia gotówki lub też silniejszego zadziałania na rzecz zmarłego, przy większej ilości – albo był tak lubiany, by wiodło mu się jak najlepiej, a druga możliwość, był tak nielubiany, że próbowano go przekupić, by szybko nie wracał.

Banking of the underworld – repeated obol of the dead in the early Middle Ages Summary

Published in recent years, inventories of the Polish monetary finds in the early Middle Ages (Frühmittelalterliche Münzfunde aus Polen. Inventar II-V) allows us to take a closer look at the phenomenon of obol dead. Particularity applies. For the entire area of the Polish average burials with more than one artifact was 14,15%. The border crossed only, thanks its unique necropolis: Mazovia with Podlasie land across and Central Poland – 38,33% (Bodzia) and Wielkopolska – 36,35% (Dziekanowice). Only three times less graves with the dead obol was in Malopolska – 13,33%. In Pomerania, despite a large burial ground in which facilitated (Kałdus) only 8,33% of the burials discovered this kind of gifts, and the least in Silesia – 3,33%.

The multiple gift does not guarantee its generosity. Very rarely it happened to match it, or exceed the value of one denarius.

Wiktor Kakareko
(Białoruś)

MONETY POLSKIE DYNASTII PIASTÓW W ZBIORACH MUZEUM W GRODNIE

W prastarym grodzie Witolda, Jagiellonów i Batorego, nad Niemnem z sędziwemi na brzegach ruinami zamczysk – niemym świadkiem dziejów, których nie sięga historia, w grodzie, którego początki giną w czasach, kiedy mieszkańcom tutejszym jeszcze metale nie były znane – powstała placówka, której zadaniem jest zbieranie i ochrona dokumentów przeszłości, – Muzeum w Grodnie. ...należy się spodziewać, że apel Muzeum znajdzie oddźwięk w sercach ludzi dobrej woli i że przyszłość tej placówki kulturalno-oświatowej będzie oparta na mocniejszych, niżli dziś, podstawach¹.

Józef Jodkowski
kustosz Muzeum w Grodnie

Wstęp

Prawie 100 lat dzieli nas od wydarzeń z tamtych dni, kiedy po objęciu Ziemi Wschodnich przez władze polskie, po I wojnie światowej, zaopiekowano się zabytkami. Wtedy to w marcu 1920 r. powstała Komisja Opieki nad Zabytkami Sztuki i Kultury Polskiej przy urzędzie powiatowym w Grodnie. Dwa lata później, po wojnie polsko-bolszewickiej, w powiatowym mieście Grodnie został otwarty jedyne w województwie białostockim Muzeum – placówka kulturalna władz polskich do spraw opieki nad zabytkami sztuki i kultury polskiej na odzyskanych Kresach Wschodnich.

Terenem działalności Muzeum były powiaty augustowski, białostocki, bielski, grodzieński, sejneński (do 1925 r.), sokólski, suwalski i wołkowyski, w których prowadzono prace w celu wyszukiwania, gromadzenia i ochrony przedmiotów mających wartość historyczną i kulturalną dla narodów byłej Rzeczypospolitej.

Jak już pisałem wcześniej², od początku istnienia Muzeum w Grodnie numizmatyka zajmowała istotne miejsce w jego zbiorach. Dzięki bardzo aktywnej działalności kustosa Józefa Jodkowskiego w krótkim czasie w Muzeum udało się znacznie powiększyć zbiory i skompletować jedną z największych kolekcji numizmatycznych na terenach północno-wschodnich województw przedwojennej Polski. Początek kolekcji numizmatycznej dały monety, które pochodziły z darów społeczeństwa grodzieńskiego i mieszkańców innych regionów kraju. Rzadkie monety pozyskiwano przeważnie drogą zakupów, ale znacznie

- 1 J. Jodkowski, *Muzeum w Grodnie. Zarys dziejów powstania i rozwoju. 1920-1922. Grodno. 1923.* – 42 s. (s. 21).
- 2 W. Kakareko, *Muzeum Państwowe w Grodnie i jego straty w okresie II Wojny Światowej* / W. Kakareko // *Pieniądz i wojna : Białoruś – Litwa – Łotwa – Polska – Słowacja – Ukraina: materiały z VI Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej, Supraśl, 9–11 IX 2004 / Polskie Towarzystwo Numizmatyczne, Zarząd Główny, Wyższa Szkoła Ekonomiczna w Białymstoku. – Warszawa, [2004], s. 211-226.*

uzupełniały kolekcję monety pochodzące ze znalezisk. Już w pierwszych latach istnienia (1922-1924) do kolekcji numizmatycznej Muzeum w Grodnie wpłynęło 547 monet, 32 medale (w tym 2 wykonane ze złota) i 18 rzadkich banknotów. Cenne rarytasy przekazali do Muzeum hr. Henryk Ciecierski, dr Marian Gumowski, Józef Jodkowski, J. Rozenblum, Leon Wilkoński oraz wielu innych wielbicieli starożytności. Jako potwierdzenie odbioru rzeczy złożonych w darze lub jako depozyt, Muzeum Państwowe w Grodnie wydawało specjalny certyfikat – pokwitowanie, podpisane przez kustosa Józefa Jodkowskiego.



Potwierdzenie Muzeum w Grodnie odbioru darów monet otrzymanych od Henryka Ciecierskiego. Zbiory rodzinne Ciecierskich.

Zacniemy naszą opowieść o numizmatycznej kolekcji Państwowego Muzeum w Grodnie od prezentacji kilkudziesięciu najstarszych monet polskich, które przetrwały wojnę i są obecnie przechowywane w Muzeum. Proponuję jeszcze raz dokładnie przyjrzeć się tym zabytkom, sprawdzić poprawność opisu ikonografii tych monet, podać ich dane metrologiczne i tym samym wprowadzić pierwsze monety polskie, z przedwojennych zbiorów Muzeum w Grodnie, do obrotu naukowego, a to jest głównym celem tej pracy.

Monety polskie dynastii Piastów w zbiorach Muzeum

W świetle najnowszych badań prof. Stanisław Suchodolski, opierając się na analizie znalezisk, doszedł do wniosku, że początek mennictwa polskiego należy liczyć na ostatnie dziesięciolecie X w., na lata 992-995, a za jego twórcę należy uznać króla Polski – Bolesława I Chrobrego³. Te najdawniejsze polskie denary znalazły się przede wszystkim w Wielkopolsce, a także na Kujawach i północnym Mazowszu.

W tym samym czasie na terenie młodego polskiego państwa znajdowały się w obiegu różne monety obce. Jednymi z najbardziej powszechnych ze znanych monet tego czasu były saksońskie denary Otto III (983-1002).

Jeden z takich denarów, tzw Otto-Adelheid-Pfennige (OAP), znajdował się w kolekcji wczesnośredniowiecznych monet Muzeum Państwowego w Grodnie (Ryc. 1). Na awersie w centralnym kole znajduje się krzyż, w narożnikach którego są umieszczone litery O-D-D-O, prawie nieczytelne fragmenty legendy otokowej: DI GRA Rex. Na rewersie bardzo stylizowany wizerunek kaplicy. W otoku napis z błędem: ATEAHLHT [ATHALHET], z którego można odczytać tylko trzy litery: TAE. Po obu stronach od kaplicy i w jej wnętrzu nie ma żadnych dodatkowych znaków [Dbg 1167]. Monety te były bite według stopy menniczej niemieckiej, z funta karolińskiego czystego srebra wagi 409,31 g. miało się wybić 240 denarów, każdy po 1,70 przeciętnej wagi. Mennica polska za Bolesława Chrobrego też dążyła do wybicia odpowiedniej ilości monet z ówczesnego funta (grzywny), czyli około początkowo 240 zaś później 270 denarów⁴.

3 S. Suchodolski, *Spór o początki mennictwa w Polsce* // Biuletyn Numizmatyczny. – 2005, nr. 340, s. 261-272.

4 R. Kersnowski, *Pieniądz kruszcowy w Polsce wczesnośredniowiecznej*, Warszawa 1960, s. 398.

Ale ta moneta wykonana została ze srebra niskiej jakości⁵, wybita nie bardzo starannie, z niezrozumiałą legendą, co jest sprzeczne z głównym, manifestacyjnym celem jej wydania. W oparciu o to wszystko możemy przypuszczać, że jest to denar naśladowujący wyobrażenia i napisy z denara „z kapliczką” Ottona i Adelajdy, który powstał w mennicy Bolesława I Chrobrego.



1. Saksonia, Otto III (983-1002), denar typu OAP, Goslar Ag<500, waga= 1,49 g., ϕ =19,9 mm., grub.=0,8 mm, nr inv. 10235/03;



2. Polska, Władysław I Herman (1081-1102), denar typu „profil władcy / trój-wieżowiec, Kraków, Ag<500, waga= 0,87 g., ϕ =13,9 mm., grub. =1,3 mm, nr inv. 10216/01;



Wszystkie zdjęcia monet są wykonane z w skali 2:1

Za rządów Władysława I Hermana, władającego krajem w latach 1079-1102, bito tylko jeden typ monety z wyraźnie pogorszoną techniką produkcji. Na awersie jest symboliczny profil władcy, otoczony legendą: VLADIZLAVS. Na rewersie budowla z trzema wieżami o spiczastych dachach zakończonych krzyżykami. Legenda: CRACOV. Na monecie, która obecnie znajduje się w muzeum (Ryc. 2), otokowa legenda obu stron jest prawie nieczytelna. [Frynas P.5.1, Gum. H. 72, Gum. P. 52, Str. 35, Such. XI/1, Kop. 34a (R2);]

Przejdziemy do następnych monet z kolekcji Muzeum w Grodnie, to denary krzyżowe, potocznie zwane – krzyżówki⁶, które opatrzone w kołach środkowych: na awersie krzyżem prostym, a na rewersie krzyżem kawalerskim, końce którego są znacznie zwiększone, jakby składają się z czterech klinów. Inną cechą charakterystyczną krzyżówek są wysokie brzegi monety, 2-5 razy większe niż grubość monety, były one podobne do kołnierza, chroniącego strony monety przed wytarciem.



3. Saksonia, denar (obol) krzyżowy, Meissen, Ag=875-916, waga=1,14 g., ϕ =14,3 mm., grub.=1,9 mm. nr inv. 10200/01



4. Saksonia, denar (obol) krzyżowy, Zall, Ag=875-916, waga=0,84 g., ϕ =13,6 mm., grub.=2,2 mm. nr inv. 10200/02

5 Według danych Państwowej Probierczej Inspekcji Ministerstwa Finansów Republiki Białoruś próbka metalu monety jest mniejsza niż 500, to znaczy, że to nie jest metal szlachetny [?].

6 „Krzyżówki” monety z cechą charakterystyczną: wysokie, podwinięte brzegi, tworzące jakby kołnierz. Niemcy od dawna przypisywali te monety – denary wendyjskie (wendehpfennige) swojemu mennictwu. Niektórzy polscy uczeni – numizmatycy wiązali niektóre odmiany tych monet z mennictwem polskim.

Na awersie denara krzyżowego (Ryc. 3) widnieje krzyż perełkowy (z trzema małymi kulkami na końcu każdego ramienia), w legendzie otokowej są trudne do odczytania cztery litery, które są oddzielone za pomocą kulek. Na rewersie krzyż kawalerski, a w jego kątach na przemian litera V i kule [CNP 625. Dbg 1335]. Domniemane miejsce emisji monet – Meissen (Miśnia).

Na awersie innego denara krzyżowego (Ryc. 4) w centrum krzyż prosty z kulkami w kątach, w otoku widoczne perełki i fragmenty liter. Na rewersie krzyż kawalerski, w otoku taka sama legenda jak na awersie [Gum. CNP 813., Dbg 1338]. Ten typ monety z prostym krzyżem odnosi się do regionu Zall. Takie monety mogły być wybite w Naumburgu, Merseburgu, Halle, Wallhausen i innych miastach.



5. Saksonia, denar brakteatowy krzyżowy, Meissen, Ag=875-916, waga=0,83 g., ϕ =16,8 mm., grub.=1,1 mm. nr inw. 10235/020



6. Polska, Bolesław III Krzywousty (1107-1138), denar typu „walka ze smakiem”, Kraków, Ag<500, waga= 0,50 g., ϕ =12,9 mm., grub.=0,5 mm. nr inw. 10216/02

W kolekcji Muzeum w Grodnie znajdował się jednostronny brakteat krzyżowy (Ryc. 5). Na awersie w środkowym kręgu wykonanym z kresek pionowych znajduje się krzyż perełkowy, w otoku imitacja lub fragmenty napisu. Moneta ma pęknięcie. Hipotetyczne miejsce emisji monety – Meissen.

Józef Jodkowski⁷ jeszcze w 1949 roku postawił pytanie o mennictwie Zbigniewa, pierwotnego syna Władysława I Hermana, władającego Śląskiem, Wielkopolską, ziemią sieradzko-łęczycką i Mazowszem – w latach 1097-1106 (od 1102 r. samodzielnie). Bardzo długo to pytanie pozostawało bez odpowiedzi, nie było żadnych numizmatów, które można było powiązać ze Zbigniewem. W 2005 r. Adam Kędzierski wyróżnił dwa typy denarów, które przypisał Zbigniewowi⁸. Oba typy należą do grupy denarów krzyżowych, mających na awersie krzyż prosty z czterema kulkami między ramionami w obwódce i pseudolegendą w otoku oraz krzyż kawalerski w obwódce i też pseudolegendą w otoku. Na drugiej – awers: krzyż prosty w obwódce, rewers: krzyż kawalerski oraz dwie litery V w obwódce lub bez nich. Nie wykluczam, że wkrótce inne typy denarów krzyżowych, podobne do tych, które są przechowywane w muzeum, mogą być przypisane Zbigniewowi.

Następna moneta z kolekcji Muzeum w Grodnie (Ryc. 6) została wybita za panowania króla Bolesława III Krzywoustego (1107-1138). Na awersie rycerz przebijający włócznią gardło leżącego smoka. Na rewersie w potrójnej perełkowej obwódce krzyż z kulkami na końcach ramion, w kątach krzyżyka po jednej kuli [Frynas P.6.5, Gum.H. 80, Gum.P. 57, Kop. 44 (R2), Str. 39].

Pod koniec panowania Bolesława III Krzywoustego nastął okres rozdrobnienia pań-

7 J. Jodkowski, *Czy istnieją monety Zbigniewa – syna Hermana?* / J. Jodkowski. // Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne. T. XXI. Rocznik 1940-1948. – Kraków, 1949. – S. 127.

8 A. Kędzierski, *Czy istnieją monety Zbigniewa, syna Władysława Hermana?* / A. Kędzierski // Wiadomości Numizmatyczne. XLIX, 2005, z. 1, s. 23–38.

stwa, zwany rozbięciem dzielnicowym, ale w mennictwie do decentralizacji doszło tylko pod koniec XII w., monety polskie emitowano nadal w Krakowie.

Władysław II Wygnaniec (1138-1146) dzięki wprowadzeniu systemu *renovatio mone-tae* – wprowadzenie periodycznej wymiany monet – wprowadził do obiegu cztery różne typy monet. Dwa rodzaje tych monet są w zbiorach Muzeum w Grodnie.

Zdjęcia (Ryc. 7, 8) pokazują drugi chronologicznie rodzaj denara – typ „książę i biskup”, bity około roku 1141. Na awersie umieszczono wizerunek popiersia rycerza zwróconego twarzą wprost, z mieczem i tarczą. Po obu stronach portretu na monecie widoczne sygły (znaki) mennicze. W otoku pseudolegenda. Na rewersie jest popiersie biskupa, także zwróconego wprost, z postorałem i księgą, w otoku pseudolegenda. Wizerunki ukazują prawdopodobnie Władysława i św. Wojciecha [Str. 42, Such. XVII/1, Kop. 51a (R1)] [Gum. H. 86, Kop. 51a (R1), Str. 42, Such. XVII/1].



7. Polska, Władysław II Wygnaniec (1138-1146), denar typu „księżę i biskup”, Kraków, sygły mennicze – gwiazda, po prawej gwiazda i S, Ag<500, waga = 0,39 g., ϕ =13,0 mm., grub.=0,5 mm. nr inw. 10216/03



8. Polska, Władysław II Wygnaniec (1138-1146), denar typu „księżę i biskup”, Kraków, sygły mennicze – po prawej +, Ag<500, waga = 0,49 g., ϕ =13,6 mm., grub.=0,7 mm. nr inw. 9567

Następna moneta Władysława II Wygnańca ze zbiorów Muzeum w Grodnie (Ryc. 9) to czwarty, ostatni chronologicznie, rodzaj denara – typ „orzeł i zając”. Po obu stronach monety brutalne sceny. Na awersie widać zabójcę unoszącego miecz nad zasłaniającym się obiema rękami nieszczęśliwkiem – jeńcem, na rewersie natomiast orzeł wbija szpony w grzbiet zająca [Frynas P.7.6, Gum.H. 87, Kop. 53h (R2), Str.43, Such. XVIII].



9. Polska, Władysław II Wygnaniec (1138-1146), denar typu „orzeł i zając”, Kraków, Ag=875-916, waga=0,47 g., ϕ =14,4 mm., grub.=0,5 mm. nr inw. 10551/03



10. Polska, Bolesław IV Kędzierzawy (1146-1173), denar typu „dwaj książęta za stołem”, Kraków, Ag<500, waga= 0,52 g., ϕ =16,2 mm., grub.=0,5 mm. nr inw. 10216/04

Na lata panowania Bolesława IV Kędzierzawego (1146–1173) przypada okres zakończenia scentralizowanego mennictwa pierwszych wieków w Polsce, a zarazem czasu dominacji denara bitego dwustronnie. Za prawie trzy dziesięciolecia panowania pozostawił on po sobie tylko pięć głównych typów monet, doprowadził do znacznego stopniowego spadku nominalnej stopy menniczej od 360 do 540 sztuk z funta o wadze ok. 408 g.

W zbiorach Muzeum w Grodnie (Ryc. 10) znajduje się drugi w kolejności chrono-

logicznej typ denara „dwaj książęta za stołem”. Na awersie rycerz stojący na wprost z proporcem i tarczą w dłoniach, po bokach kulki, to może być znak. Rewers wypełnia scena ukazująca Bolesława z Mieszkim Wielkopolskim, unoszących wspólnie jabłko, symbol władzy [Frynas P. 8.2, Gum. H. 93, Kop. 56 (R1), Str. 591, Such. XIX/2].

W zbiorach numizmatycznych Muzeum w Grodnie są przechowywane monety, które można przypisać do artefaktów mennictwa wielkopolskiego okresu podziału Wielkopolski na monetarne prowincje kaliską i poznańską.



11. Polska, Bolesław Pobożny (1247–1279), Księstwo Kaliskie, denar brakteatowy, Kalisz, Ag=875-916, waga= 0,12 g., $\phi=15,3$ mm., grub.=0,2 mm. nr inw. 10216/09

Przykład mennictwa kaliskiego jest pokazany na zdjęciu (Ryc. 11), które przedstawia denar brakteatowy księstwa kaliskiego, ze zbiorów Muzeum w Grodnie, wybity za panowania Bolesława Pobożnego (1247-1279), prawnuka Mieszka III (1173-1202). Przedstawia popiersie księcia na murze z dwiema wieżami, nad bramą zamkową [R5, Kop. 195].

W mennictwie wielkopolskim XIII w. dominują monety nieme albo niepewne, po części wyraźnie skopiowane z XII-wiecznych emisji Władysława II Wygnąńca i Bolesława IV Kędzierzawego⁹. Poszczególne typy brakteatów trudno przypisać konkretnym emitentom związanym z mennicą w Poznaniu. Prezentujemy jeden z najpiękniejszych polskich denarów (Ryc. 12), znajdujący się w zbiorach Muzeum w Grodnie. To denar wielkopolski Przemysła I i Bolesława Pobożnego z lat 1239-1247, bity w Gnieźnie. Na awersie uroczysty rytuał sakry książąt piastowskich w połowie XIII w.: władca klękający na prawe kolano, w prawej ręce unoszący miecz, opatrzony legendą otokową z imieniem ojca książąt Władysława – VOLDIZV. Po drugiej stronie oblicze św. Wojciecha, podkreślone legendą otokową z jego imieniem – ZADAZBVZD [BRP Wlkp. s. 96, Gum.H. 235, Gum. P. 139, Str. 175, R4, Kop. 145].



12. Polska, Przemysław I i Bolesław Pobożny (1239-1247), Wielkopolska, denar dwustronny, Gniezno, Ag<500, waga= 0,25 g., $\phi=15,5$ mm., grub.=0,3 mm. nr inw. 10216/05



13. Polska, Przemysław I i Bolesław Pobożny (1239-1247), Wielkopolska, denar brakteatowy, Gniezno, Ag=875-916, waga= 0,15 g., $\phi=13,6$ mm., grub.=0,2 mm. nr inw. 10216/06

Wyraźniejszy wizerunek świętego Wojciecha z rewersu tej monety można zobaczyć na jednostronnym denarze brakteatowym (Ryc. 13) z przedwojennej kolekcji Muzeum w Grodnie [Str.175 (denar), R3, Kop. 148].

Przejdźmy teraz do dwóch wczesnych płaskich brakteatów z dzielnicy krakowskiej,

9 J. Piniński, *Mennictwo Wielkopolskie w XII w.* / J. Piniński // *Biuletyn Numizmatyczny*, 1967, nr 47-48, s. 885-889.

wybitych za rządów Bolesława Wstydliwego (1243–1279), pochodzących z tej samej kolekcji muzealnej. Na zdjęciach przedstawiono dwa różne denary brakteatowe wykonane z dwóch różnych stron denara dwustronnego. Na jednym brakteacie (Ryc. 14) Borys Paszkiewicz rozpoznał wizerunek św. Stanisława siedzącego na tronie z nimbem otaczającym głowę, z dwiema palmami. Na drugim brakteacie (Ryc. 15) nad łukiem półpostać św. Stanisława między dwoma orłami, strzegącymi ciała świętego, poniżej leżący lub wstający z grobu Piotrowin.



14. Polska, Bolesław Wstydliwy (1243–1279), Księstwo Krakowskie, denar brakteatowy płaski, Kraków, Ag=875-916, waga= 0,26 g., ϕ =17,4 mm., grub.=0,3 mm. nr inw. 10216/07



15. Polska, Bolesław Wstydliwy (1243–1279), Księstwo Krakowskie, denar brakteatowy płaski, Kraków, Ag=875-916, waga= 0,26 g., ϕ =17,5 mm., grub.=0,3 mm. nr inw. 10216/08

Śląską monetą dzielnicową w zbiorach Muzeum w Grodnie reprezentuje denar Konrada Bolesławica z marchii głogowskiej (polskich zmilitryzowanych pogranicznych struktur politycznych końca XII w.) pochodzący z roku około 1180. (Ryc. 16). Na awersie świątynia z krzyżami po bokach, na rewersie mur miejski z bramą. Naśladownictwo monety Kotoru.



16. Polska, Konrad Laskonogi (1178-1190), Marchia Głogowska, denar, Głogów, Ag=875-916, waga = 0,35 g., ϕ =16,0 mm., grub.=0,4 mm. nr inw. 10235/021



17. Polska, Biskup Iwo Odrowąż (1218-1229), Biskupstwo Krakowskie, denar, Kraków, Ag<500, waga= 0,25 g., ϕ =15,4 mm., grub.=0,3 mm. nr inw. 10235/013

Kończąc opowieść o kolekcji wczesnośredniowiecznych monet z Muzeum w Grodnie, zaprezentuję monety ze stosunkowo nielicznej emisji kościelnej. Działalność mennicza biskupów i opatów nie miała charakteru lokalnego i pod względem stempla i stopy była podporządkowana zwierzchniej władzy księcia. Zdjęcie (Ryc. 17) przedstawia denar, przypisywany biskupstwu krakowskiemu, Iwo Odrowążowi (1218-1229). Na awersie książę zasiadający na tronie, obok niego chorągiew i krzyżyk. Legenda otokowa: SCS VENCEZLAVS, z której przeczytać można tylko pojedyncze litery. Na rewersie biskup z postorałem na murze z dwiema wieżami, legenda taka jak na awersie.

Odrębną grupę monet średniowiecznych w kolekcji numizmatycznej przedwojennego

Muzeum w Grodnie tworzą brakteaty guzickowe. Zostały one wykonane w różnych wiekach, w różnych miejscach, lecz atrybucja i naukowy opis tych monet niech będzie tematem innego opracowania.

A teraz bardzo byśmy chcieli znaleźć odpowiedź na pytanie, które pozostaje bez odpowiedzi od wielu lat: jak omawiane monety mogły dostać się do przedwojennej kolekcji Muzeum w Grodnie? Żadna z opisanych powyżej monet nie mogła być w obiegu pieniężnym na terenach Podlasia i górnego biegu Niemna (teren działalności Muzeum), ponieważ w X-XIII wiekach na ogół tutaj prawie nie był stosowany obieg pieniężny. Monety te były dostarczone do zbiorów Muzeum w okresie międzywojennym z zachodnich terenów Polski. Kto przekazał je do Muzeum w darze lub jako depozyt? A może zostały zakupione przez Muzeum? Odpowiedź można było znaleźć w przedwojennej księdze inwentarzowej placówki, ale zniknęła wraz z monetami w pierwszych latach powojennych.

Aby dowiedzieć się, co stało się ze zbiorem numizmatycznym Muzeum w Grodnie i jego książką inwentaryzacyjną należy uważnie prześledzić los kolekcji od początku jej stworzenia aż do połowy lat 40., kiedy zniknęła.

Skarby w kolekcji numizmatycznej Muzeum w Grodnie

Pierwszy skarb monet, który trafił do Muzeum, składał się z 294 monet srebrnych z XV-XVI wieków. Został przekazany do Muzeum w przeddzień jego otwarcia przez mieszkańca wsi Makarowcy pana J. Rozenbluma¹⁰.

W grudniu 1928 roku do zbiorów Muzeum został przekazany skarb 1511 litweskich i polskich szelągów miedzianych (tzw. boratynek), znalezionych przez Stanisława Iwanowicza podczas kopania dołu dla piwnicy przy domu we wsi Kowalewcy, teraz gmina Zabłudów w województwie podlaskim¹¹.

18 grudnia 1930 r. posterunek policji państwowej w Jeziorach, pow. grodzieński, nadesłał wykopane przez A. Chochę na swym gruncie we wsi Szczeniec, gm. Bierszty, pow. grodzieński, 260 monet srebrnych, znalezionych w glinianym naczyniu. Najwcześniejszą monetą był szóstak Jana Kazimierza 1656 roku, najpóźniejszą, z 1757 r. – 6 groszy pruskich¹².

W czerwcu 1932 r. we wsi Torczewo, dzisiaj gm. Wyszki, woj. podlaskie, w ogrodzie przy plebanii (przy robotach drogowych?) znaleziono 2 lub 3 garnki z monetami z XVII wieku, schowanymi po 1696 roku. Większa część znaleziska została rozproszona, ale część monet z tego skarbu trafiła do Muzeum w Grodnie, Warszawie i Krakowie¹³.

We wrześniu 1933 r. we wsi Racewo, teraz gm. Sidra, woj. podlaskie, przy oraniu

10 W. Kakareko, *Muzeum Państwowe w Grodnie ...*, s. 34

11 J. Jodkowski, *Skarby monet znalezione na terenie województw półn.-wschodnich w latach 1928-1930 (Komunikat Muzeum Państwowego w Grodnie) Boratynki z Kowalówców, pow. Białostockiego* // Odbitka z Wiadomości Numizmatyczno-Archeologicznych t. XIV, rocznik 1931-1932 str. 126-130; M. Męcłewska, A. Mikołajczyk, *Skarby monet z lat 1650-1944 na obszarze PRL. Inwentarz [III]*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1991. nr 1025.

12 J. Jodkowski, *Skarby monet znalezione ... Wykopalisko tymfów i szóstaków ze Szczence* // Odbitka ... str. 126-130; A. Mikołajczyk, *Skarby monet z XVI, XVII i XVIII wieku zanotowane na byłym obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego. Materiały do inwentaryzacji* // PiMMAiE[NK], nr 5, 1985, s. 129-196. (s. 182-183); A. Mikołajczyk, *Lenne monety kurlandskie na rynku pieniężnym Rzeczypospolitej* // BN nr 5-6, 1984.

13 M. Fredro-Boniecka, WNA. 14: 1931-1932. s. 133-134; WNA, 15: 1933, s. 131; Arch. PMA (B. Paszkiewicz, WN, 32: 1988. s. 233; M. Męcłewska, A. Mikołajczyk, *Skarby monet z lat 1650-1944 ...* Nr 1235.

poła znaleziono naczynie z 4376 monetami z XVI-XVII wieków. W 1934 roku skarb trafił do numizmatycznej kolekcji Muzeum w Grodnie. Wśród monet znajdowało się m.in. 7 monet z wizerunkiem kwiatu ostu – szkockie tarnery lat 1633-34¹⁴.

Na wiosnę roku 1930 pewien włościanin z podwileńskiej wsi Rybiszki podczas orania znalazł ponad 400 srebrnych sztabek, tzw. grywny litewskie, oraz kijowskie i nowogrodzkie, ogromnej wartości materialnej i numizmatyczno-naukowej. Chłop w tajemnicy przed wszystkimi zawiózł sztabki do miasta i sprzedał pewnemu złotnikowi za 5000 zł. Badania tych sztabek przez uczonych-numizmatyków ustaliły, że prawie wszystkie znalezione sztabki są pochodzenia starożytnoliteńskiego. Muzeum w Grodnie, dzięki pomocy ks. Władysława Tołłoczki w Wilnie, udało się nabyć zaledwie 10 sztuk sztabek z tego wy-



kopaliska, które przedstawione są na zdjęciu niżej.

Bardziej szczegółowo o znalezionych grywnach można przeczytać w pracy J. Jodkowskiego na łamach *Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne* w latach 1931-1932¹⁵. W tym samym tomie *Wiadomości* opublikowany został artykuł Jodkowskiego *Skarby monet znalezione na terenie województw północno-wschodnich w latach 1928-1930*.

W roku 1934 *Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne* publikują o dalszych znaleziskach monet, które otrzymało Muzeum w Grodnie. W latach 1928-1930 Kuratorium Zamkowe, pod zarządem komendanta Grodna generała Kleberga, buduje kamienne nabrzeże i tworzy nowy malowniczy bulwar u stóp Góry Zamkowej. Podczas tych prac z dna Niemna wydobyto ponad dwa tysiące monet. Najciekawsze z nich to dwie rzymskie monety: jedna z czasów Konstantyna I (306-337), druga Teodora Flawiusza (379-395). Znalezione też węgierskie denary Stefana I (997-1058) oraz ogromną ilość litewskich i polskich monet, w tym także fałszywych¹⁶.

Los zbiorów podczas wojny

Po wojnie 1939 roku Grodzieńszczyzna została włączona do BSRR. Na początku grudnia 1939 r. utworzono pięć nowych obwodów, w tym białostocki. Nowo utworzone Komitety Wykonawcze przeprowadziły nacjonalizację banków, przedsiębiorstw, szlacheckich majątków, handlu i mieszkań, wiązało się to ze zwolnieniami polskich urzędników, aresztowaniami i deportacjami.

W lutym 1940 roku Grodzieńskie Muzeum zostało przekazany Zarządowi do Spraw

14 J. Jodkowski, *Wykopaliska monet z Racewo* // WNA, 16: 1934, s. 107-109; M. Męciewska, A. Mikołajczyk, *Skarby monet z lat 1650-1944 ...* Nr 830.

15 J. Jodkowski, *Sztabki srebrne z Rybiszek pod Wilnem* // Odbitka z *Wiadomości Numizmatyczno-Archeologicznych* t. XIV, rocznik 1931-1932 s. 1-9.

16 J. Jodkowski, *Skarby monet znalezione ... Wykopaliska monet na Koloży w Grodnie* // Odbitka ... s. 126-130.

Sztuki przy RKL BSRR celem zorganizowania obwodowego Muzeum Sztuk Pięknych. Wydział Sztuki Białostockiego Obwodowego Komitetu Wykonawczego wyznaczył na dyrektora Grodzieńskiego Muzeum tow. M.J. Krynskiego. Jednak przekazanie Muzeum nowemu dyrektorowi nie odbyło się, ponieważ były dyrektorem M. Meszczyński podczas przekazania mienia uciekł w nieznanym kierunku. 17 czerwca 1940 roku komisja, pod przewodnictwem A.M. Bielkowicza, przeprowadziła spis przejęcie mienia i eksponatów, znajdujących się w Grodzieńskim Państwowym Zamku-Muzeum. Komisja przyjęła zgodnie z aktem 34 172 eksponaty, w tym 14 356 książek, 15 722 monety i 334 obrazy¹⁷. Zachowały się wszystkie pięć ksiąg inwentarzowych na książki i eksponaty, z numeracją od 1 do 16 000 i jedna inwentarzowa księga opisu mienia. To było jedynym zachowanym aktem przekazania mienia i eksponatów, chociaż w latach 1939-1941 nadzór nad Muzeum sprawowało kolejno sześciu dyrektorów.

Działalność podczas niemieckiej okupacji urzędów kulturalno-oświatowych, w tym Muzeum, jest tematem niezbadanym. Radziecka i białoruska historiografia omijała działalność kolaborantów. Tylko otwarcie zespołów akt z gryfem "tajne" w archiwach państwowych pozwoli zbadać to zagadnienie od strony naukowej.

Muzea takie jak w Grodnie, znajdujące się na terytorium Rzeszy, były przekazywane do Departamentu Nauki i Sztuki przy Zarządzie Oświaty. Stworzeniu nowej ekspozycji, tym bardziej prowadzeniu przez Muzeum działalności kulturalno-oświatowej nowa władza nie sprzyjała. Pracownicy Muzeum zajmowali się zabezpieczeniem i systematyzacją zbiorów¹⁸. Radzieckie wystawy propagandowe były demontowane i wyrzucone do piwnicy.

16 lipca 1944 r. wojska Armii Czerwonej wyzwoliły prawobrzeżną centralną część Grodna, a 24 lipca oczyściły lewy brzeg miasta z ostatnich oddziałów niemieckich.

Ze sprawozdania kierownika wydziału GorONO: *Według stanu... na 26.07.44 r. w Grodnie. ...Muzeum Zamku. Budynek uszkodzony. Sala baterij [Batorego] zrujnowana, sala sztuki ludowej zrujnowana, sala Orzeszkowej ze [strony sali] starej broni zasypana, a ostatnie wydziały zachowały się. Część rzeczy historycznych rozciągnięte. Budynek potrzebuje remontu kapitalnego*¹⁹.

Wkrótce zostały wyznaczone powojenne granice Białoruskiej SRR i 20 września 1944 roku postanowieniem Rady Najwyższej BSRR utworzony został obwód grodzieński. Na obwodowe Muzeum zwróciło uwagę Biuro Grodzieńskiego Obwodowego Komitetu KP(b) B, które uchwaliło 2 października 1944 r. postanowienie *O odbudowie Muzeum historycznego zrujnowanego przez niemiecko-nazistowskich najeźców w mieście Grodnie*²⁰.

Obwodowe Muzeum, z jego niewielkim personelem etatowym i skąpym budżetem przez wiele lat nie było w stanie naukowo opracować posiadanych przez Muzeum zabytków historyczno-kulturalnych. Sekretarz OK KP(b)B ds. propagandy w kwietniu 1945 r. prosi CK KP(b)B o pozwolenie utworzenia w Grodnie Historycznego Muzeum Narodowego, motywując to tym, że w *Grodnie i na Grodzieńszczyźnie w ogóle, znajduje się bardzo dużo starożytnych pomników historycznych kultury rosyjskiej... i że pełne wykorzystanie tego*

17 GAOO, Grodno. f. 6195, op. 1, d. 395, l. 25

18 Przedwojenni pracownicy muzeum Nestor Ulejczyk z żoną Aleksandrą i jego córka z pierwszego małżeństwa żyli w Starym Zamku, opiekowali się Muzeum, ogrzewali pokoje podczas zimy. Po wojnie córka Ulejczyka wyjechała na stałe w Polskę.

19 GAGO, Grodno. f. 484, op. 1, d. 122, l. 189.

20 GAOO, Grodno. f. 1, op. 1, d. 7, l. 24. 41.

*calego bogactwa odegrałoby ogromną rolę w sprawie propagandy kultury rosyjskiej... w warunkach zachodnich obwodów Białorusi, gdzie wielce mocne odurzenie religijne i gdzie fanatyzm religijny – katolicyzm, przeplatał się z nacjonalizmem polskim*²¹.

2 sierpnia 1945 r. RKN BSRR postanowieniem nr 1121 „biorąc pod uwagę, że ze względu na obecność eksponatów, pomników historii i materialnej kultury, oraz szerokiej naukowo-badawczej bazy grodzieńskie muzeum wychodzi za ramki muzeum obwodowego” zdecydowano przekształcić *grodzieńskie obwodowe muzeum w Grodzieńskie Państwowe Historyczno-Archeologiczne Muzeum (GGIAM) z filiami przyrodniczą i literacką. Muzeum zakwalifikowano do drugiej ogólnozwiązkowej kategorii*²². W owym czasie w Muzeum trzykrotnie zwiększono liczbę personelu etatowego (do 53 osób) i dwukrotnie zwiększono wynagrodzenie pracowników.

Materiały z wykopalisk archeologicznych z lat 1932-1939 na terenie Starego Zamku wywołały ogromne zainteresowanie ze strony archeologów radzieckich. Od listopada 1945 do marca 1946 r. materiałami z wykopalisk w Grodnie, na polecenie Instytutu Historii AN BSSR, zajmowali się prof. W.I. Gołubowicz i J.A. Cegak-Gołubowicz²³, którzy uporządkowali zbiór i sporządzili metryki kolekcji wykopaliskowej 1932-1939 r.



Inwentaryzacja eksponatów muzealnych w Grodzieńskim Państwowym Historyczno-Archeologicznym Muzeum (GGIAM) rozpoczęła się dopiero w kwietniu 1946 r. Wśród zachowanych artefaktów znaleziono i rejestrowano przedmioty numizmatyczne: dwa

21 GAOO, Grodno. f. 1, op. 1, d. 37, l. 2, 3, 4

22 GAGO, Grodno. f. 1269, op. 1, d. 1, l. 1-2.

23 Małżonkowie Gołubowicz w latach międzywojennych byli kolegami i starymi dobrymi przyjaciółmi Józefa Jodkowskiego, wielokrotnie odwiedzali Muzeum w Grodnie i byli dobrze zaznajomieni z eksponatami Muzeum i badaniami archeologicznymi, prowadzonymi przez Jodkowskiego na Starym Zamku i w cerkwi Kałozkiej w Grodnie, na górze szwedzkiej w Wołkowysku, etc. W 1946 roku rodzina Gołubowiczów przeniosła się na stałe w Polskę.

skarby z prawie tysiącem miedzianych szlągów-boratynek (1660/66), kilkanaście dzieł siałków monet srebrnych – półtoraków koronnych w innym skarbie, a także niewielka garstka monet, która przypuszczalnie znajdowała się w najbardziej widocznym miejscu, w ekspozycji muzealnej, i tylko dlatego te skarby i monety przetrwały.

Wnioski

To tylko kropla z dużej przedwojennej numizmatycznej kolekcji. Dzisiaj odnowienie jej dokładnego składu nie jest możliwe, ponieważ nie zachowały się u nas polskie księgi inwentarza zabytków ani inne materiały, dokumentujące dokładny skład przedwojennego zbioru (księga inwentarza działu numizmatycznego zniknęła razem z monetami).

Podsumowując losy zabytków numizmatycznych należy stwierdzić, że w oficjalnie przyjętych wersjach uważa się, że najprawdopodobniej zgromadzony w Muzeum zbiór monet stał się trofeum wojennym żołnierzy jednej z walczących stron podczas działań wojennych w Grodnie albo został skradziony przez mieszkańców w okresie bezwładzy, czy po wyzwoleniu miasta.

Ale niektórzy badacze uważają, że prawie cała numizmatyczna kolekcja przedwojennego Muzeum w Grodnie, razem z książką zapasów, na wniosek Józefa Jodkowskiego i dzięki staraniom jego wiernych przyjaciół i krewnych²⁴ zostały przewiezione do Polski i są przechowywane w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie, gdzie po przyjeździe do Warszawy w połowie lata 1945 r. aż do swojej śmierci w roku 1950 pracował Józef Jodkowski jako kustosz gabinetu numizmatyki polskiej. Zajmował się porządkowaniem ocalałych zbiorów oraz rejestracją nowo napływających numizmatów, zabezpieczonych na odzyskanych Ziemiach Zachodnich i Północnych²⁵. Wiele starożytnych rarytasów, ukrytych przed wzrokiem ciekawskich, jest przechowywanych w zbiorach tego muzeum. Miejmy nadzieję, że wkrótce w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie zostaną wykryte i pozostałe²⁶ przedmioty z grodzieńskiej numizmatycznej kolekcji, kiedyś starannie zebranej przez Józefa Jodkowskiego.

WYKAZ SKRÓTÓW

f. – fond (zespół aktów);

op. – opisz (...);

d. – dzieło (akta);

l. – list (arkusz)

AN BSSR – Akademia Nauk BSRR

24 A. Śnieżko, *Wydobył z ziemi gród o którym nikt nie wiedział. Wspomnienia o Józefie Jodkowskim*. – Białystok, 2000. – S. 48. – *Latem 1946 r. przyjechała do Jodkowskiego z Grodna jego siostra Aniela Markiewiczowa. Na stałe osiadła w Łodzi. Dla brata przyniosła trochę notatek naukowych, dokumentów rodzinnych itp. „szpargałów”*. Reszta przepadła.

25 Białostoczczyzna, wraz z m. Grodno, przez niemieckie władze okupacyjne została włączona do Prus Wschodnich (Niemcy). Po wojnie, południowa część terytorium Prus Wschodnich odszedł do północnych regionów Polski.

26 Kustosz Gabinetu Monet i Medali Muzeum Narodowego w Warszawie Andrzej Romanowski w roku 2012. potwierdził obecność w zbiorach Muzeum zabytków numizmatycznych z przedwojennego Muzeum grodzieńskiego – 10 sztuk sztabek srebrnych z wykopaliska rybiskiego, które Józef Jodkowski nabył w Wilnie. A również wykonaną przez Jodkowskiego tablicę do publicznej prezentacji tych sztabek srebrnych – grzywnien litewskich.

GAGO – Gosudarstwennyj Archiv Grodnenskoj Oblasti – (Państwowe Archiwum Obwodu Grodzieńskiego)
GAOO – Gosudarstwennyj Archiv Obszczestviennych Obiedinienij, Grodno. – (Państwowe Archiwum Stowarzyszeń Społecznych w Grodnie)
GGIAM – Grodnienskij Gosudarstviennij Istoriko-Archeologičeskij Muzej – (Grodzieńskie Państwowe Historiko-Arheologiczne Muzeum)
GorONO – Gorodskoj Otdel Narodnogo Obrazovanija – (Mejski Wydział Edukacji Ludowej)
KP(b)B – Komunističeskaja Partia (bolševikov) Belarusii – (Komunistyczna Partia (bolszewików) Białorusi)
OK KP(b)B – Oblastnoj Komitet KP(b)B – (Obwodowy Komitet KR(b)B)
CK KP(b)B – Centralnyj Komitet KP(b)B – (Komitet Centralny KP(b)B)
BSSR – Bieloruskaja Sovetskaja Socjalističeskaja Respublika – (Białoruska Socjalistyczna Respublika Radziecka; Białoruska SRR)
SNK BSSR – Soviet Narodnych Komisarow BSSR – (Rada Komisarzy Ludowych BSRR)
NKP BSSR – Narodnyj Komisariat Prosveszczenija BSSR – (Komisariat Ludowy ds. Oświaty) Vierchovnyj Sovet BSSR – (Rada Najwyższa BSRR)

Монеты польской династии Пястов в собрании музея в Гродно Резюме

Без малого сто лет тому назад в Гродно был создан музей – учреждение культуры польских властей по сохранению польских памятников истории и культуры на отвоёванных Kresach Wschodnich. С самого начала существования музея нумизматика занимала важное место в его собрании. Благодаря активной деятельности хранителя Юзефа Иодковского, музею удалось собрать одну из крупнейших нумизматических коллекций в северо-восточных воеводствах довоенной Польши.

В представленной статье автор попытался проследить судьбу нумизматической коллекции предвоенного Государственного музея в Гродно. Подробно описал несколько десятков польских монет династии Piastów, которые пережили войну и сейчас хранятся в собрании гродненского музея. Представлена иконография и подробное описание этих средневековых монет, указаны их метрологические данные, что позволяет ввести информацию о них в научный оборот. Высказаны предположения о послевоенной судьбе нумизматической коллекции.

Принято считать, что собранная в музее нумизматическая коллекция, насчитывавшая более 15 тысяч монет и медалей, стала добычей, военным трофеем, солдат одной из воюющих сторон, во время боевых действий в Гродно, или же монеты были украдены местными жителями во время безвластия или после освобождения города.

Некоторые исследователи предполагают, что вопреки официальной версии, почти вся нумизматическая коллекция предвоенного музея в Гродно, вместе с инвентарной книгой этого собрания, по просьбе основателя и многолетнего директора музея Юзефа Иодковского, благодаря помощи его верных друзей и родственников, была вывезена в Польшу. Доставленные раритеты были переданы в собрание Национального музея в Варшаве, где в послевоенные годы Юзеф Иодковский занимался возрождением нумизматической коллекции музея.

Андрій Крижанівський
(Україна)

ТРИКРЕЙЦАРІВКА ЛЕОПОЛЬДА І З 1699Р. БЕЗ НОМІНАЛУ

Серед маси трикрейцарівок австрійського імператора Леопольда І хотів би виділити одну цікаву монету, на якій не вказано номіналу – тобто цифри 3 (фото 1), що зазвичай позначається на аверсі у овальному картуші під портретом монарха (фото 2).



Фото 1. Стандартна трикрейцарівка Леопольда I



Фото 2. Срібна монета Леопольда I (трикрейцарівка?) з 1699р. без означення номіналу – цифри 3 під портретом монарха на аверсі

Ця монета карбована у Сілезії, що входила у XVII-XVIII ст. в склад Священної Римської імперії. Дата її випуску 1699 рік. Атрибуувати трикрейцарівку можна за ініціалами мінцмайстра F. N. – Франца Новака. Він працював на сілезьких монетних дворах – у 1699-1702 роках на монетному дворі у Ополе, а потім у Вроцлаві у 1704-1723 роках¹. За загальним виглядом штемпеля монета походить із монетного двору в Ополе.

Які причини призвели до появи такої монети? Можна вважати її помилкою різника штемпелів, котрий забув вирізати на штемпелі номінал трикрейцарівки, а ніхто з контролюючих осіб на монетному дворі цього не зауважив. Така ймовірність є доволі високою. Однак можна припустити й інше. При детальному огляді монети впадає у вічі золотиста патина чи наліт на полі монети – на аверсі і на реверсі. Не виключено, що ця трикрейцарівка карбована штемпелем дуката. Про випадки карбування на опольському монетному дворі монет з іншого металу, ніж встановлено монетною ординацією для даного номіналу, подає J. Ceinek, *Österreichische, Ungarische, Bömische und Schlesische Münzprägungen v. 1519-1705*, Wien 1936. Так, за його даними в Ополе неодноразово карбували в золоті грешелі, які мали б бути мідними (у 1680, 1686-1690, 1693, 1694, 1696 та 1699 роках), чотири гелери у 1654 році та фірер у 1699 році. У випадку нашої монети замість золота могло бути використано срібло. Можливо при припиненні карбування дукатів збережений штемпель використали для випуску трикрейцарівки, або це був пробний відтиск дуката в сріблі.

Вивчення спеціалізованих каталогів сілезьких монет Леопольда I дало такі результати².

Найсоліднішою публікацією стосовно австрійських монет від 1657р. до 1740р. є CORPUS NUMMORUM AUSTRIACORUM (CNA). Том 5. LEOPOLD I – KARL VI (1657-1740), виданий віденським Kunsthistorisches Museum у 1975 році. Його автор Гельмут Юнгвірт³ на сторінці 101 під номером 12 наводить інформацію про трикрейцарову срібну монету (Groschen) з опольської монетарні з ініціалами мінцмайстра F. N., зазначаючи при цьому, що на ній немає позначення номіналу і вона легша від «грошена». З цієї примітки випливає, що Гельмут Юнгвірт має сумнів, чи маємо справу з трикрейцаровиком без нанесення номіналу, чи з карбуванням в сріблі дуката. Гельмут Юнгвірт вказує, що вага наведеної ним монети є меншою від трикрейцарівок. Вага нашої монети – 1,50 г і діаметр 20-22 мм. За даними метрології інших трикрейцарових монет Леопольда I, який визначив чеський нумізмат І. Галачка на базі 22 трикрейцарівок їх середня вага складає 1,59г і діаметр 21,5 мм.⁴. Тобто наша монета дійсно дещо легша від стандартної ваги трикрейцарівки, як і зазначав Г. Юнгвірт. Проте фотографії цієї монети автор каталогу не наводить.

Згаданий чеський нумізмат І. Галачка наводить інформацію, що в Ополе Леопольд I карбував дукати у 1699 р. та 1700 р. (фото 3). Подає фото дуката з 1700 році, але з інакшим, ніж на нашій монеті, реверсом, на якому ініціали F.N. нанесені в легенді під орлом, а не біля орла. Фото дуката з 1699р. не наводить, а в примітках до цієї монети зазначає з покликанням на CNA Гельмута Юнгвірта, що можливо є ще й дукат карбований у сріблі, що знаходиться у австрійському музеї Kunsthistorisches Museum Wien⁵.

Натомість у двох каталогах польських авторів з останніх років знаходимо більш конкретну згадку про нашу монету.

Typu:

1650



Rok	Mincmistr	Typ	Citace	Značka	Poznámka
1699	Nowak	1650	CNA-101/2	mincm. v R	{?}, navíc Ag-od-ražek (WMK)
1700	Nowak	1650	Fr-709	mincm. v R	

I. Halačka. „Mince zemí Koruny české 1526-1856“. t. III. Kroměříž - 1988, s.776

Так у каталозі Д.Ейзенгарта і Р.Міллера подано срібну монету з ініціалами F. N. обабіч орла, карбовану в Опольє у 1699 р., яку вони назвали трикрейцарівкою без нанесення на монету номіналу⁶ (фото 4). Наведено і фотографію цієї монети.

926	1699	F - N po bokach orla, bez nominalu aw.: LEOPOLDUS (...) REX rw.: stempel odwrócony o 180°	R5	600	900	1500
927	1700	FN aw.: LEOPOLDUS·DG·R·I·S ③ (...) rw.: ARCHID·AUS (...) BUR·SIL	—	80	120	200



920



923



926



927



D. Ejzenhart, R. Miller. „Monety 3-krajarowe z mennic śląskich“. Wrocław – 2012, s.146 Nr 926

У іншому каталозі – П. Каліновського, автор інформує про наявність «проби в сріблі» дуката з 1699 р., проте не пише про яку конкретно монету йдеться, тобто чи

Nr	Nominał	Rok	Metal	Opis	III	II
----	---------	-----	-------	------	-----	----



652	Talar	1703	Ag 28,7g			1550,-
653	1/12 Dukata	1699	Au 0,28g			
654	1/6 Dukata	1678	Au 0,57g			



655	1/6 Dukata	1699	Au 0,57g			650,-
656	1/4 Dukata	1699	Au 0,85g			



657	1/2 Dukata	1697	Au 1,74g			1600,-
658	Dukat	1699	Au 3,42g			
659	Dukat	1699	Ag	Próba w srebrze		

P. Kalinowski. „Śląskie monety Habsburgów 1657-1705. Katalog lata 1657-1705”. *Kalety* - 2008, s. 86, nr 659

на ній є ініціали F. N., чи ні⁷ (фото 5). Не наведена тут і фото монети, тому можемо лише гадати, чи П. Каліновський мав на увазі ту ж саму монету, що і Д. Ейзенгарт та Р. Міллер, називаючи її, однак, пробою дуката в сріблі.

У кожному випадку – чи то помилка різчика штемпелів, чи то використання штемпелю дуката – маємо цікавий різновид сілезької трикрейцарівки.

ENDNOTES

1. Z. Petráň, *Ilustrovaná encyklopedie české, moravské a slezské numismatiky*, Praha 2010, s. 152.
2. Автор складає щирю вдячність п. Роберту Пеньковському з Вроцлава (Польща) за ласкаву допомогу у відшуванні згадок про розглядувану монету у спеціалізованих каталогах, що стосуються сілезького карбування Леопольда I.
3. H. Jungwirth, *CORPUS NUMMORUM AUSTRIACORUM (CNA). BAND V. LEOPOLD I - KARL VI (1657-1740)*, Vienna: Kunsthistorisches Museum 1975, s. 101.

4. J. Halačka, *Mince zemi Koruny české 1526-1856*, t. III, Kroměříž 1988, s. 781.
5. Ibidem, s. 776, (typ 1650).
6. D. Ejzenhart, R. Miller, *Monety 3-krajcarowe z mennic śląskich*, Wrocław 2012, str. 146, nr 926.
7. P. Kalinowski, *Śląskie monety Habsburgów. Katalog lata 1657-1705*, Kalety 2008, s. 86, nr 659.

Trójkrajcarówka Leopolda I z 1699 r. bez nominalu **Streszczenie**

Wśród masy trzykrajcarówek Leopolda I trafiła się jedna z 1699 r. z mennicy Opole z inicjałami F. N. bez oznakowania nominalu „3”. Czy to błąd rytownika, czy odbitka dukata w srebrze? W katalogu „Corpus nummorum Austriacorum” (Wien 1975) Helmut Jungwirth podaje taką monetę, z wagą mniejszą od trzykrajcarówki, z przypuszczeniem że to dukat bity w srebrze. Badacze traktują tę monetę w różny sposób. Czeski badacz J. Halačka oraz polski autor katalogu śląskich monet Habsburgów P. Kalinowski podają ją jako odbitkę dukata w srebrze. D. Ejzenhart, R. Miller włączyli ją w swój katalog „Monety 3-krajcarowe z mennic śląskich”. O przypadkach bicia w opolskiej mennicy monet z innego metalu, niż zaznaczono w ordynacji menniczej dla pewnego nominalu, podaje J. Ceinek w *Österreichische, Ungarische, Bömische und Schlesische Münzprägungen v. 1519-1705*, Wien 1936.

Dlaczego bito takie monety, przecież nie mogły uczestniczyć w obiegu pieniężnym? Możliwe, że spowodowane to było pasją kolekcjonerską, innego wyjaśnienia na razie nie widzę. A jak wyjaśnić nasz przypadek? Też chęcią kolekcjonowania rzadkości albo faktem, że w mennicy nie było stempla trzykrajcarówki (istniejące zniszczyły się), a w warunkach masowej ich emisji, żeby nadażyć z produkcją pewnej ilości tych pospolitych monet, do czasu wykonania poprawnego stempla awersu wykorzystano stempel dukata.

**ATRYBUTY WŁADZY I PRESTIŻU
W IKONOGRAFII MONET ŚLĄSKICH XVI I XVII WIEKU**

Niezależność państewek śląskich złamał król węgierski Maciej Korwin. Dążył do centralizacji władzy, a rządy sprawował przez nadstarostów. Po śmierci Macieja Korwina w 1490 roku biskup wrocławski oraz książęta śląscy wyrazili zgodę na uznanie za swego pana Władysława II Jagiellończyka, tym samym ponownie poddając Śląsk królom czeskim. Po śmierci Ludwika II Jagiellona Czechy stały się lennem Habsburgów, co sprawiło, że Śląsk znalazł się pod pełną władzą Habsburgów. Część lokalnych władców zachowała wywodzące się z dawnej tradycji prawa i przywileje. Sam Śląsk dzielił się na dwa odrębne terytoria – Dolny i Górny Śląsk. W skład ziem śląskich weszły jeszcze terytoria łużyckie oraz Hrabstwo Kłodzkie. Ze Śląskiem powiązane są też graniczące z Czechami księstwa Karniów i Opawa, a także administrowane przez Hohenzollernów Księstwo Krośnieńskie. Po włączeniu w obręb ziem podległych władzy Habsburgów Śląska wzmocniły się naciśki Habsburgów, aby ograniczyć rolę lokalnych panów. Na konflikt prestiżowo prawny nałożył się też konflikt religijny, bowiem znakomita większość książąt śląskich przyjęła w XVI w. protestantyzm. W początkach XVII w. większość z nich zaostrzyła ten konflikt, przyjmując kalwinizm. To wywoływało napięcia, jako że Habsburgowie reprezentowali obóz katolicki. Od połowy XVI w. Śląsk przeżywał rozkwit gospodarczy. To sprawiło, że było to miejsce w którym zamożność władców przekładała się na rozwój sztuk. Bogactwo lokalnych władców znalazło odbicie właśnie w mennictwie książęcym i jego ikonografii. Dziedziczni książęta śląscy, a także ci, których władza opierała się na nadaniach kościelnych lub cesarskich, starali się podkreślać nie tylko bogactwo księstwa którym władali, ale także zademonstrować swoje historyczne prawa i przywileje. Spór z Habsburgami nie tylko zaostrzał ten konflikt, ale sprawiał, że poprzez ikonografię monet i medali książęta demonstrowali swoją pozycję i niezależność. Na czas lokalnej świetności Śląska nakładała się bowiem barokowa przesada dominująca w ówczesnej sztuce. Bardzo szybko lokalni władcy zdali sobie sprawę, jak wielką siłę oddziaływania ma moneta. Nie tylko jako element pokreślenia swojej gospodarczej pozycji, ale jako wyraz prestiżu. Książęta rywalizowali pomiędzy sobą nie tylko pełniąc rozmaite funkcje polityczne na Śląsku, ale także w sposób demonstracyjny budując swój wizerunek władcy doskonałego. Do tego celu wykorzystywano rodzimą tradycję, heraldykę czy emblematykę.

Sposób zaprezentowania władcy i historii rodu znalazł swoje odbicie w ikonografii monet. Oczywiście jest, że tak czynili wszyscy ówczesni władcy – od papieża, cesarzy, królów, książąt, a na lokalnych baronach kończąc. Na monetach śląskich utrwaliło się wiele schematów charakterystycznych dla danej epoki, co widać w ikonografii ich monet. Ale wykształcono też wiele elementów ikonograficznych i emblematycznych, charakterystycznych właśnie dla monet władców śląskich.

W XV w. wymarło wiele piastowskich rodów, w ich miejsce kolejni władcy czescy, lenni zwierzchnicy nad Śląskiem, nadawali te ziemie zasłużonym magnatom czeskim czy węgierskim. Budowali własną tradycję i symbolikę, korzystając z historycznej i heraldycznej tradycji ziemi. Ciekawa jest tutaj tradycja rodu Podiebradów, którzy w końcu XV w.

otrzymali z nadania Księstwo Ziębickie¹. Ród ten miał w swojej historycznej tradycji tytuł królewski. Ziemie wchodzące w skład księstwa ziębickiego (ziemia kłodzka i Księstwo Ziębickie) nabył w 1454 r. Jerzy z Podiebradów jeszcze w okresie, gdy był namiestnikiem Królestwa Czeskiego. Po objęciu królestwa w 1458 r. podniósł Kłodzko do rangi hrabstwa i zapewnił swoim synom – Wiktorynowi (1459 r.), Henrykowi starszemu i Henrykowi młodszemu (1462 r.) – uzyskanie od cesarza Fryderyka III tytułów Książąt Rzeszy. W 1465 r. nadał im Hrabstwo Kłodzkie oraz Księstwo Ziębickie w lenno, co umożliwiło powstanie nowej dynastii książęcej. W 1495 roku Podiebradowie stali się właścicielami Księstwa Bierutowskiego na Dolnym Śląsku, zakupili też Księstwo Oleśnickie². Po śmierci 50-letniego Henryka I rządili wspólnie jego synowie Albrecht, Jerzy I i Karol I wraz z matką. Ich tytułatura brzmiała *Albrecht, Jerzy i Karol, bracia z łaski bożej Świętego Cesarstwa Rzymskiego książęta, na Śląsku ziębiccy, oleśniccy, hrabiowie na Kłodzku, panowie z Kunstatu i Podiebradów*. Książęta borykający się z niedostatkiem pieniędzy zaciągali w 1495 r. oraz w 1500 r. u Żydów praskich pożyczki na wysoki procent. 5 maja 1501 roku bracia wspólnie sprzedają Hrabstwo Kłodzkie za sumę 70 tys. guldenów reńskich z zachowaniem dożywotniego tytułu hrabiów Kłodzka. W 1501 r. Albrecht i jego bracia zapisali w dożywocie Wołów wraz z ziemiami swojemu teściowi Janowi II, wyzutomu od 1488 r. z Księstwa Głogowskiego³. On z kolei zapisuje w testamencie (choć jest tylko władcą tytularnym) Księstwo Głogowskie swoim zięciom. W 1570 roku Podiebradowie zbankrutowali, pomimo posiadania mennicy i kopalni złota w Złotym Stoku, tracąc księstwo ziębickie, Złoty Stok. W ich władaniu pozostaje już tylko Oleśnica.

Paradoksalnie pozbycie się Ziębic i kosztów użytkowania kopalń sprawiło, że z początkiem XVII Księstwo Oleśnickie przeżywa rozkwit, czyniąc z Podiebradów jeden z zamożniejszych władców na Śląsku. Heraldyka Podiebradów została uformowana za panowania Henryka I oraz jego synów (widnieje na goldguldenie). W 1520 roku czteropolową tarczę wzbogacono o herb rodowy Podiebradów, umieszczony w polu sercowym (dukat 1520).

- 1 1454 r. Władysław Pogrobowiec przekazał księstwo ziębickie namiestnikowi i wielkorządcy królestwa czeskiego Jerzemu z Podiebradów. Ten w 1455 roku uzyskał od cesarza Fryderyka III nadanie księstwa ziębickiego jako lenno dla swoich synów. Od 1455 roku aż do 1569 roku księstwo było własnością Podiebradów. Panowanie Podiebradów w Ziębicach trwało do 1569 roku. Po wygaśnięciu linii Piastów oleśnickich w 1492 r., księstwo przechodzi do rąk króla czeskiego Władysława Jagiellończyka. Po roku przekazuje je pod tymczasowy zarząd księcia cieszyńskiego Kazimierza II, będącego jego generalnym namiestnikiem na Śląsku. Jednak w 1495 roku Władysław, chcąc uzyskać ziemie Henryka I (Podiebrady i Kostomlaty), leżące w pobliżu Pragi zamienia je 28 kwietnia, aktem wystawionym w Budzie na księstwo oleśnickie wraz z wołowskim, dopłacając Henrykowi i jego dzieciom 5 tys. kóp groszy praskich. Henryk I zostaje pierwszym księciem ziębickim i na Śląsku oleśnickim. Księstwo oleśnickie obejmowało w tym czasie następujące miasta: Oleśnica, Wołów, Wińsko, Sulów, Ryczeń, Bierutów, Trzebnice, Psie Pole, Wąsosz i Wolczyn. Po 1569 roku księstwo ponownie stało się własnością koronną. W dniu 30 maja 1570 roku na zamku w Pradze stany księstwa ziębickiego złożyły hołd lenny cesarzowi Maksymilianowi II Habsburgowi. Cesarz nadał księstwu konstytucję krajową, w której zobowiązał się do zachowania wszystkich dotychczasowych przywilejów, oraz przyrzekł stanom, że księstwo ziębickie z Ziębicami i Żąbkowicami Śl. na zawsze pozostanie przy koronie czeskiej i nie będzie przedmiotem zastawu ani sprzedaży.
- 2 Książę Henryk planował przyłączyć do Ziębic księstwo głogowskie, żeniąc jego małoletnich synów Albrechta, Jerzego i Karola z córkami księcia żagańskiego Jerzego II, namiestnika w Głogowie. To miało zapewnić małoletnim synom Henryka księstwa głogowskiego. Jednak prawnie księstwo to stanowiło lenno królów czeskich.
- 3 Ważną rolę odegrało posiadanie tytułu księcia Rzeszy przez Henryka I. Na ziemiach „podiebradzkich” Henryk był „zwykłym panem czeskim”. Natomiast w księstwie ziębickim był księciem Rzeszy. Być może, to był to był powód, wyrażenia zgody na sprzedaż rodowych dóbr Podiebrady oraz Kostomlaty Władysławowi II.



Półpostać księcia Adama Wacława w zbroi z regimementem i rycerskim hełmem. (śr. 41 mm)



Orzeł górnośląski na tarczy herbowej księstwa cieszyńskiego (śr. 41 mm)



Elżbieta Lukrecja w sukni dekorowanej dużą broszą



Tarcza herbowa z wolutami księstwa cieszyńskiego z orłem górnośląskim de

Taka tarcza utrzymała się w niezmienionej postaci do końca istnienia władzy Podiebradów (do 1563 roku, kiedy to zmarli ostatni władcy tej dynastii. Kiedy się przyjrzeć tej tarczy, okazuje się, że widniejące na niej herby nie odzwierciedlają realnie sprawowanej władzy. O ile jeszcze w XVI wieku bracia panują w Księstwie Ziębickim i Oleśnickim, to pozostałe odzwierciedlają historyczne pretensje. Po 1593 roku i XVII wieku tarcza Podiebradów miała już charakter historyczny, jako że książęta utracili większość ziem tworzących w XV i XVI wieku Księstwo Ziębicko-Oleśnickie. W tym czasie realnie panują tylko w Księstwie Oleśnickim. A jednak (fot. dukat 1593) nadal przyjęta w XVI wieku formuła zostaje nie tylko utrzymana, ale i wzbogacona. Co zatem buduje prestiż władcy, to herb władztwa. Jego podstawą jest tarcza herbowa, jednak ikonograficznie przetworzona czteropolowa tarcza herbowa. Tarcza Podiebradów, czteropolowa tarcza herbowa z małą tarczą z herbem rodzowym w środku. Podobny schemat, z ekspozycją herbu rodzowego w połączeniu z herbem ziemskim, zazwyczaj stosowany jest na monetach królewskich. Bardzo rzadko widnieje na

książęcych. Na Śląsku poza Podiebradami takie wzorce stosowali władcy wywodzący się z margrabiów brandenburskich, herbem rodzowym ubogającą tarczę biskupi wrocławscy. Pozostali władcy posługują się herbem księstwa. Herb księstwa lub jego tarcza pełni rolę identyfikującą, władcę, księstwo i jego ród. Naśladowanie wzorców królewskich przez Podiebradów nie było przypadkowe, mieli oni wśród swoich antenatów króla Czech. Jednak kompozycja tarczy herbowej, na której widniały herby aż czterech ziem śląskich miała postawić ród Podiebradów ponad rodzimymi dynastami wywodzącymi się z Piastów, jak i ponad innymi nadaniowymi książętami. Taki układ heraldyczny, sformułowany wtedy, gdy jeszcze te ziemie były pod ich władzą, w wieku XVII był tylko historyczną tradycją. Ich tarcza herbowa nie odwzorowywała realnie sprawowanej władzy. Wracamy zatem do tytułów, które brzmią: *z Łaski Bożej Świętego Cesarstwa Rzymskiego księżęta, na Śląsku ziębiccy, oleśniccy, hrabiowie na Kłodzku, panowie z Kunstatu i Podiebradów, a także historyczni „spadkobiercy” praw synów Henryka I i Jana II do 1488 roku pana na Głogowie*⁴. Te skomplikowane i niejasne pretensje do różnych ziem wyrażała na monetach heraldyka Podiebradów. Początkowo na monetach Karola II księcia oleśnickiego widniała prosta tarcza herbowa. Po wznowieniu mennictwa w początkach XVII w. ikonografia została znacząco rozbudowana, poprzez nakrycie tarczy potrójnym klejnotem⁵. Były to od lewej pawie pióra wychodzące z szachownicy, to klejnot księstwa ziębickiego, dwa orle skrzydła skierowane ku sobie umieszczone centralnie nad tarczą to nawiązanie do Hrabstwa Kłodzkiego, pawie pióra z Orłem z przepaską to klejnot Księstwa Oleśnickiego. Tej ikonografii towarzyszy tytułatura: CAROL(olvs) D(ei) G(ratia) DVX MVNST(erbergensis) OLS(nensis) CO(mes) GLA(censis) SVPREM(vs) CAP(itaneus) VT(triunsque) SI(elesiae) – *Karol z Bożej Łaski książę ziębicki, oleśnicki hrabia Kłodzka, najwyższy namiestnik obu części Śląska*. Taka sama ikonografia heraldyczna została zastosowana na monetach jego synów. Widnieje tam tarcza herbowa nakryta trzema klejnotami. Na monetach przedstawiających po obu stronach monety pięć małych tarcz herbowych wkomponowano w napis. Monety książąt oleśnickich są wyrazem niezwykłych, nawet jak na Śląsk, ambicji władców tego skromnego terytorialnie księstwa. Ambicje te są widoczne na serii talarów i wielodukatów, na których tarczę księstwa nakryto pięcioma klejnotami. Były one w dwu wypadkach powtórzeniem zdobiących tarczę klejnotów. Był to pasy klejnot Hrabstwa Kłodzkiego oraz szachownica. W tym wypadku znowu mamy problem, czy potraktować ją jako klejnot księstwa głogowskiego, czy też wyraz zadawnionych pretensji do Wołowa, lub nawiązanie do historii rodu, kiedy to książęniczki podiebradzkie były żonami książąt zagańskich.

4 Najwięcej problemów interpretacyjnych nastręcza Szachownica. Był to wyraz pretensji Podiebradów do księstwa głogowsko-wołowskiego, którym w XV wieku kilkakrotnie administrowali lub z książętami głogowskimi poślubionymi przez synów Henryka I. Czasem błędnie spotyka się odwołanie w przypisaniu szachownicy Legnicy (prawidłowo to raczej księstwo wołowskiemu), jednak Legnica nie była we władzy Podiebradów. Friedensburg F., Seger H., *Schlesiens Münzen und Medaillen der neueren Zeit*, Breslau 1901, s. 34 traktował szachownicę, jako ogólne heraldyczne odwołanie do Śląska. Ostatnio Felcman, O., Fukala, R., *Poděbradové. Rod českomoravských pánů, kladských hrabat a slezských knížat*, Praha: Nakladatelství, Lidové noviny, 2008), s. 145n.) powiązał ten herb z pretensjami do Żagania, którego władców małżonkami były dwie książęniczki podiebradzkie, jednak Żagań, Henryk II sprzedał wcześniej panom saskim. Tę teorię wspiera Marek Nienaltowski. Identyfikacja herbów znad bramy „Pałacu Wdów”. Kwartalnik Powiatu Oleśnickiego nr 11/2005 s. 16-18, dopełnienie: Opis herbów Podiebradów i księstwa ziębickiego – <http://www.lukov.cz/hrad/erb8.htm>.

5 Klejnot, zwieńczenie hełmu łączące się z nim za pośrednictwem korony rangowej lub przepaski, z której rozwijały się labry. Później mianem klejnotu herbowego zaczęto określać wyłącznie figurę na hełmie heraldycznym, zobacz Alfred Znamierowski, *Insygnia, symbole i herby polskie*, Warszawa 2003



Popiersie Karola Oleśnickiego w zbroi dekorowanej motywem wici roślinnej i w krecie



Tarcza herbowa Podiebradów nakryta potrójnym klejnotem



Czteropolowa tarcza herbowa księstwa oleśnickiego z małą tarczą z herbem Podiebradów w środku



Nakryta potrójnym klejnotem tarcza herbowa księstwa oleśnickiego

Nakryta pięcioma klejnotami tarcza herbowa księstwa oleśnickiego



Inną drogę budowania prestiżu władzy na monetach przyjęli książęta karniowscy. Użytkowali oni lenno śląskie w wyniku nadań cesarskich. Pochodzili z dynastii Hohenzollernów. I odwołania do heraldyki tego rodu znalazły na ich monetach wybijanych w Karniowie. Początkowo umieszczali na monetach czteropolową tarczę z małą tarczą z orłem brandenburskim w środku. Na tarczy znalazły się lew, herb związany z tytułem burgrabiów norymberskich, orzeł dolnośląski, gryf pomorski oraz tarcza rodowa Hohenzollernów. Nie pojawił się natomiast żaden herb związany z księstwem karniowskim. Jerzy Fryderyk tytułował, tylko lub aż, tytułem księcia na Śląsku. Na jego monetach wymieniano nazwy księstwa. Wynikało to z pozycji księcia wśród panów niemieckich, był on bowiem dziedzicznym margrabią w księstwie Brandeburgia-Ansbach, pełnił rolę opiekuna prawnego Fryderyka Albrechta, a potem elektora w Prusach Książęcych, na Śląsku władał nie tylko Karniowem. Pozyskał czy to w formie nadań, zakupów, czy też koligacji szereg domen na Śląsku, takich jak Żagań, Bytom, Tarnowskie Góry, Bogumin. Pełnił też rolę namiestnika w Księstwie Opolsko-Raciborskim. W swojej ikonografii skupiał się na podkreśleniu wielości pełnionych funkcji. Na jego monetach ważniejsza od nazwy była dewiza „Si Deus pronobis quis contra nos” (*Jeżeli Bóg z nami, to kto przeciwko nam*). Książę kreował się na obrońcę nowej wiary, zatem używany przez niego tytuł księcia na Śląsku miał znacznie większą wymowę niż tytuł księcia w małym Karniowie. Na swoich monetach nawiązywał do ikonografii monet cesarskich. Na monetach ukazywany był w pełnej postaci w zbroi z mieczem (dużym rapierem) przy pasie i birecie zdobionym piórem. Jest to motyw znany przede wszystkim z monet cesarskich i rzadko stosowany przez innych panów mennicznych, którzy prezentowali się zazwyczaj w półpostaci. Jego syn jeszcze bardziej rozbudował odwołania do roli Hohenzollernów wśród władców niemieckich. Jan Jerzy w przeciwieństwie do ojca realnie władał tylko w Karniowie. Używał, jak wszyscy z rodu Hohenzollernów, tytułu margrabiego brandenburskiego. Jednak na swoich monetach był pokazywany jako władca znacznie potężniejszy niż realnie był. Stosował zarówno wyobrażenie stojącej postaci w pełnej zbroi, jak i popiersia. Na rewersie widniała nazwa Karniowa. Ale towarzyszyła jej 12-polowa tarcza Hohenzollernów, na której pokazano herby ziem którymi władali lub do których rościli pretensje Hohenzollernowie. Były to herby: lew norymberski, orzeł brandenburski, gryf szczeciński, gryf pomorski, dalej dwie postaci gryfów symbolizujące pana Kaszubów i Wenedów (pomorzan), następnie trzy orły dolnośląskie symbolizujące Śląsk, oraz Księstwa Karniowskie i Kostrzyńskie. Dolny pas tarczy to połulew na stopniach ziemia rugijska, następnie gałązka tzw. regalia i wreszcie herb rodowy Hohenzollernów. Charakterystyczne, że była to praktyka stosowana przez większość władców z tej dynastii, władających nie tylko rodzimą Brandenburgią. Od późnego średniowiecza pełnili oni rolę namiestników czy książąt nadaniowych w różnych księstwach i włościach, które często przejmowali, niezależnie od tego, czy graniczyły z Brandenburgią czy nie. Ich heraldyka wyrażała też pretensje do ziem i tytułów, które niegdyś osobistości z tego rodu uzyskały lub miały uzyskać. Podobnie jak ojciec, Jan Jerzy kreował się na wielkiego wodza. Na swoich monetach był wyobrażany w bojowej zbroi, z mieczem, często z leżącym na ziemi szyszakiem. W dłoniach miał zazwyczaj regiment (buławę), a pierś przepasana była szarfą dowódcy. W 1619 roku stanął na czele zjednoczonych sił czesko-śląskich i doznał wielkiej porażki w bitwie pod Białą Górą. Nie jest wykluczone, że powołanie na naczelnego wodza było wynikiem nie talentów dowódczych, ale propagandą księcia wojownika prezentowaną na monetach. Jest charakterystyczne, że Hohenzollernowie na Śląsku mieli wcześniej jedynie skromne włości wokół Kostrzyna. Dopiero działania ich ojca sprawiły, że władał



Księżę karniowski Jan Jerzy w zbroi trzy czwarte z rapierem i szarfą dowódcy



Półpostać księcia karniowskiego Jan Jerzy w zbroi płytowej dekorowanej motywem wici roślinnej i nitami i rozetami, z wysokim naramiennikiem z regimementem, w dłoni



Półpostać księcia karniowskiego Jan Jerzy w zbroi płytowej dekorowanej motywem wici roślinnej i nitami i rozetami, z wysokim naramiennikiem z regimementem, w dłoni, szarfą dowódcy i chustą zawiązaną na ramieniu

on nie tylko w Karniowie, ale i Żaganiu, Bytomiu, Tarnowskich Górach. Nie udało się jego synowi utrzymać władztwa nad innymi śląskimi domenami, ale stał się dziedzicznym księciem w Karniowie. Po przegranej bitwie pod Białą Górą, jako naczelny dowódca sił śląskich, został pozbawiony przez cesarza wszystkich dóbr na Śląsku.

Pokazaliśmy tutaj sposób budowania prestiżu przez książąt, którzy władzę w księstwa śląskich otrzymali jako nadania królewskie lub cesarskie. W XV wieku w większości wymarły rodzime piastowskie dynastie, ich ziemie stały się lennem królów czeskich. I były przez nich nadawane zasłużonym dla dworu magnatom. Na Śląsku przetrwały jedynie dwie rodzime piastowskie dynastie, byli to książęta: cieszyński na Górnym Śląsku oraz legnicko-brzeski na Dolnym Śląsku⁶. Posiadali status książąt dziedzicznych, a więc ich władzy nie musiał zatwierdzać król czeski. Posiadali też szereg przynależnych ich księstwom, w tym regale mennicze. Fakt, że byli „od zawsze” na swojej ziemi sprawiał, że odwoływali

6 M. Kaganiec, *Heraldyka Piastów śląskich 1146-1707*, Katowice 1992.

się przede wszystkim do historycznej tradycji i ona zdominowała ikonografię. Dla książąt cieszyńskich był to orzeł górnośląski barwy złotej w koronie, na polu niebieskim. Zgodnie z tradycją XVII-wieczną na monetach nad tarczą znalazł się klejnot. Klejnot stanowił powtórzenie herbu, czyli wyobrażenie orla cieszyńskiego. Na monetach orzeł był prezentowany w tarczy nakrytej klejnotem. Ale bardzo często umieszczano go w polu monety, w ogóle bez tarczy. To wskazuje, że książęta tej dynastii uważali, że głównym elementem prestiżu jest orzeł, który był herbem ziemi, ale też osobistym znakiem dynastów. Na monetach Podiebradów i Hohenzollernów istotnym elementem był herb rodu. W przypadku Piastów orzeł to symbol dynastii i ziemi, którą władają.

W ikonografii monet panów śląskich duże znaczenie przywiązywano do portretu księcia. Oczywiście portret na monecie nie był specjalnością czysto śląską, jest to tradycyjny element informacyjny wskazujący na emitenta monety. Jednak widoczna jest pewna maniera i sposób charakterystyczny dla monet śląskich. O ile w XVI w. władcy występują często z głową zakrytą czepcem, kołpakiem czy też biretem, to bardzo rzadko noszą mitrę książęcą. To w wieku XVII popularne są wyobrażenia księcia z odkrytą głową. To wymagało wypracowania nowych schematów w taki sposób, aby nadal przedstawienia władcy miało jak najbardziej majestatyczny wygląd. Podstawowym elementem prestiżu staje się zbroja. Co ważne, nie wymyślona, nawiązująca do antyku, ale taka, która znajdowała się w książęcym arsenale. W wieku XVII w arsenalach rzadko spotykamy dawne klasyczne rycerskie zbroje rycerskie. Te widoczne na monetach to są zazwyczaj zbroje turniejowe, rzadziej bojowe. Jednak w XVII w. były one bogato dekorowane. Zdobiono napierśniki i naramienniki wicią roślinną, miejsce łączenia folg przybierano rozetowymi nitami. Czasami władca występował w zbroi rajtarskiej lub tylko w samym napierśniku czy kirsie⁷. Adam Waclaw książę cieszyński występuje na monetach właśnie w zbroi, łączącej elementy turniejowe ze zbroją bojową. Widzimy półpostać księcia w zbroi folgowej z regimenterem w dłoni i leżącym obok szyszakiem⁸. Zbroja jest bogato dekorowana, widać dekorujące ją rozetowe nity, napierśnik ozdobiony wicią roślinną, sam naramiennik jest wysoki, przydatny w walce turniejowej, który osłabia uderzenie kopią. Przez pierś przepasana jest szarfa dowódcy. Regiment, szyszak i szarfa to z jednej strony często spotykane symbole naczelnego dowódcy. Jednak w tym przypadku nie są tylko symbolem władzy, ale nawiązują do faktu, że książę wystawił własnym sumptem pułk jazdy i osobiście nim dowodził w walkach z Turkami na Węgrzech. Orzeł i rycerski etos to ideowa konstrukcja awersu i rewersu widoczna na jego talarach. Widać tutaj bliskie pokrewieństwo stylistyczne z monetami Jana Jerzego karniowskiego. Tam też obok półpostaci księcia widnieje położony obok szyszak. Jan Jerzy prezentuje się często w zbroi typu płytowego, z wysokim naramiennikiem oraz ozdobnym napierśnikiem (typu paradnego), w dłoni niemal zawsze trzyma regiment lub buławę⁹. Jan Jerzy obok półpostaci pojawia się też w całej postaci ubrany w kompletną zbroję rajtarską z dużym rapierem, m.in. na dwudukatach¹⁰. Jest charakterystyczne, że książęta karniowscy na monetach mocno eksponują rycerskość i odwołanie do wojennego

7 A. Chodyński, *Numizmatyczne exempla z XVI-XVII wieku z wizerunkami suwerenów w zbroi*, PN 3/2011, s. 48.

8 Regiment (łac. *regimentum* dowództwo) – oznaka militarna, wywodząca się z tradycji cesarstwa rzymskiego Aleksander Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Krakowska Spółka Wydawnicza.

9 A. Chodyński (2011), s. 49

10 E. Kopicki, *Ilustrowany skorowidz pieniędzy polskich z Polską związanych*, Warszawa 1995, s. 259, ilustracja za J. Dutkowskiego, *Złoto czasów dynastii Wazów – Śląsk*, t. 3 s.



*Portret trzech braci w zbrojach z regimentami
w dłoniach*



*Pięciopolowa tarcza brandenburska z małą
tarczą z orłem śląskim księstwa karniowskiego*



*Nakryta potrójnym klejnotem
czteropolowa tarcza herbowa legnicko-brzeska*



*Nakryta potrójnym klejnotem tarcza herbowa
księstwa legnicko-brzeskiego*



*Orzeł dolnośląski na dwudukacie z 1672 legnickim
Christiana wołowskiego*

rzemiosła. Jan Jerzy popierając Fryderyka z Palatyna na tronie czeskim został naczelnym wodzem. Nie jest wykluczone, że stanowisko to otrzymał z racji widocznej na monetach swojej rycerskiej propagandy, a nie na podstawie rzeczywistych zasług, przegrał główną bitwę pod Białą Górą, chaotycznie dowodząc siłami czesko-śląskimi i został pozbawiony praw do Księstwa Karniowskiego na Śląsku¹¹.

Zupełnie inaczej wyobrażenia portretowe budowali książęta legnicy Jan Chrystian i Jerzy Rudolf, na tron powołani jako małoletni synowie Joachima II, a ich prawną opiekunką i regentką była ich matka Anna Maria oławska. Na pierwszych monetach występują w bogato haftowanych wamsach (kaftanach). Widać charakterystyczne przecięcia rękawów, był to bardzo modny element tego typu strojów. Dopiero po dojściu do pełnoletniości na monetach pojawiają się w zbrojach. Siłą książąt legnickich był fakt, że obok książąt cieszyńskich odwoływali się do piastowskiego rodowodu. Dla ich dynastii podstawą do budowania książęcej ikonografii była tradycja. Odwoływali się do panowania Fryderyka II, który zjednoczył w jednym ręką Księstwo Legnickie, Brzeskie i Wołowskie, tworząc jednolite administracyjnie księstwo. Po nim, nawet kiedy dochodziło do podziałów pomiędzy synów, całość terytoriów była nienaruszalna. Fryderyk II kładł na swoich monetach czteropolową tarczę herbową z naprzemiennie ustawioną szachownicą i orłem dolnośląskim. Całość nakryta była klejnotem z labrami. Szachownica odwoływała się do Legnicy, ale też i Wołowa, natomiast orzeł dolnośląski symbolizował Księstwo Brzeskie, zaś klejnot był symbolem jedności czy niepodzielności ziem księstwa¹². Sam klejnot przedstawiał orła dolnośląskiego na tle ogona z pawich piór. Początkowo jego następcy jako element ikonograficzny kładli nakrytą mitrą prostą czteropolową tarczę herbową księstwa. W XVII wieku, gdy księstwem wspólnie władali Jan Chrystian i Jerzy Rudolf rozbudowano klejnot. Tarczę nakryto trzema a nie jednym klejnotem. Teraz nad tarczą w klejnocie znalazły się trzy przedstawienia: czarny orzeł z przepaską przedstawiony w półprofilu z czarno-złotymi labrami. Centralnie umieszczono główny klejnot, symbol zjednoczonego księstwa orzeł śląski z przepaską w złotym okręgu ze strusich piór. Trzeci klejnot nawiązywał do Księstwa Brzeskiego i Wołowskiego – była to szachownica z czerwono-srebrnymi labrami¹³. W praktyce tak ukształtowana kompozycja tarczy była używana na monetach aż do końca istnienia tej dynastii. Jedynie jeden z ostatnich władców na części monet kładł orła brzeskiego jako odwołanie nie tyle do dziedziny którą władał, ale w ten sposób podkreślał że jest księciem na Śląsku.

Po śmierci Joachima Fryderyka władza w księstwie przypadła małoletnim synom, ich opiekunem do 1605 roku była Anna z Anhaltu księżna oławska. Wybijane wtedy monety, aż do uzyskania pełnoletniości przez obu braci, ukazywały dwie półpostacie książąt zwrócone twarzami ku sobie¹⁴. Na emisjach z lat 1604-1610 Jan Chrystian jest zawsze wyższy od brata, co ma związek z tym, iż jest od niego starszy. Po dojściu do pełnoletniości Jerzego Rudolfa zmieniono ikonografię monet, tak że na awersie znalazła się postać

11 *Historia Śląska*, pod red. Marek Czapliński, Wrocław 2007, s. 177-178.

12 E. Kopicki, t. IX, cz. 2, s. 58-59, tab. Ve, s.29. J. Dutkowski, *Złoto Wazów*.

13 M. Kaganiec, *Heraldyka Piastów śląskich 1146-1707*, Katowice 1992. W latach 1471-1504 Księstwo Wołowskie stanowiło odrębne księstwo. W tym czasie w Wołowie ostatnie lata życia pod opieką swoich zięciów (ok. 1497-1504) spędził Jan II Szalony (1435-1504) – książę zagańsko-głogowski. Tutaj też zmarł 22 września 1504 r. W 1504 r. Wołów został przejęty przez Księstwo Ziębickie, w 1517 r. sprzedany bogatej rodzinie Thurzo, która 6 lat później odsprzedała Wołów książętom legnickim.

14 J. Dutkowski, *Złoto...*, t. 3, s. 62 – zamieszcza dwie ilustracje dukatów z datą 1604, na pierwsze emisji obaj książęta są tej samej wielkości, na następnej, też wybitej w 1604, Jan Chrystian jest wyższy od brata.



*Nakryta mitrą książęcą czteropolowa
tarcza herbowa legnicko-brzeska*



*Książęta legnicy w wamsach kaftanach
z rozciętymi rękawami*



*Książęta legnicy w zbrojach
z krótką peleryną na ramieniu*



*Książęta legnicy w zbrojach folgowych
z szarfami dowódcy*

Jana Chrystiana, a na rewersie Jerzego Rudolfa. W latach późniejszych, gdy obaj bracia byli pełnoletni, ich postacie są zazwyczaj tej samej wielkości. Obok odwołań do tradycji historycznych czy książęcej heraldyki, istotnym elementem i symbolem widocznym na monetach jest ich strój. Zazwyczaj bracia prezentowani są w podobnych zbrojach folgowych bogato dekorowanych¹⁵. Obaj noszą też szarfy dowódców. Początkowo bracia noszą dworskie ubiory. Stebnowane wamsy (kaftany) z bufiastymi, nacinanymi wedle ówczesnej mody rękawami. Na kaftan mają wyłożone proste koszule. Jednak z czasem ich ubiór się zmienia. Bracia pokazują się na monetach w zbrojach folgowych i to bogato zdobionych. Na ich piersiach widnieją szarfy dowódców. Czasem możemy znaleźć drobne różnice, Jan Chrystian nosi koszulę obszytą koronkami, podczas gdy Jerzy Rudolf nosi krótką koronkową krezę. Jednak zawsze ich strój jest podobnie reprezentacyjny. Gdy na jednej

¹⁵ A. Chodyński (2011), s.50

z emisji Jan Chrystian nosi na ramieniu pelerynę, to podobna zawisła też na ramieniu Jerzego Rudolfa. Te stosowane są również wtedy, gdy w latach 1650-1661 księstwem włada trzech braci – wszyscy ukazani są razem na wprost w podobnych zbrojach przepasanych szarfami dowódców i zazwyczaj każdy z regimementem w dłoni. Równie bogato prezentują się na talarach i wielodukatach książęta oleśniccy.

Oczywiste jest, że ówczesne arsenale zawierały podobne w kształcie zbroje, charakterystyczne dla swojej epoki. Były bogato dekorowane motywami wici roślinnej, a dodatkowo dekorowane rozetami. Przy wykonywania napierśników ostre krawędzie były opukiwane tak, że tworzyły charakterystyczną widoczną na monetach plecionkę. Najczęściej były to zbroje folgowe, zbudowane z gęsto zachodzących na siebie folg łączonych nitami. Te uwidocznione stają się elementem dekoracyjnym¹⁶. Karol ziębicki na talarach i wielodukatach pojawia się w typowej dla epoki zbroi folgowej, ale na ramieniu ma zawiązaną batystową chustę. To element tak tradycji rycerskiej, jak i symbol zamożności. Batyst to była wyjątkowo delikatna i droga tkanina, odpowiednik dalekowschodniego jedwabiu¹⁷. Dla jego synów Henryka Waclawa i Karola Fryderyka, obok precyzyjnie odwzorowywanych zbroi, ważnym wyróżnikiem ich pozycji są szerokie koronowe koszule, wyłożone na zbroje i usztywnione jak krezy. Nie jest przypadkiem, że książęta śląscy odwołują się do tradycji rycerskiej, ale i eksponują wszystkie elementy, wskazujące na ich pozycję i zamożność. A także wielkość i sławę rodu, który reprezentują. Bite przez nich monety są odzwierciedleniem ich pozycji. Warto zauważyć, że portret na monetach drobnych, takich jak trzykrajcary, 12 czy 24 krajcarówki, zachowuje wiele elementów dekoracyjności ich stroju, tak precyzyjnie odtwarzanego na talarach, pomimo iż jest to moneta pospolita. Strój bowiem, w jakim występują, jest symbolem ich książęcej władzy.

Wydaje się, że gama użytych środków jest niewielka, jednak siła oddziaływania monet była znaczna. Władcy śląscy posiadali szereg dawnych praw i przywilejów, jednak podlegali władzy cesarskiej, jako lennicy królestwa Czech. W I połowie XVII w. Śląsk osiągnął niebywały poziom rozwoju gospodarczego i zamożności. To sprawiło, że książęta mieli środki i możliwości uwypuklenia swojej pozycji władców cieszących się dużą autonomią.

Wielkie znaczenie miała tutaj historyczna tradycja. A co więcej, zasadzie tej ulegli też władcy, którzy otrzymali władzę w swojej domenie od cesarza czy króla czeskiego.

Iconography of medals to Oliva Treaty 1660, 1760 and -1910

Abstract

The Polish-Swedish war started in 1655 and some of the neighbouring countries were also involved. Treaty signed in Oliva (1660), a city near Gdansk, ends a long-lasting argument not only between these countries but also between the Polish and Swedish Vasa Dynasty. The results of the Oliva Treaty have a great significance not only for Poland and Sweden but for all countries in the region of the Baltic Sea. A series of medals devoted to Oliva Treaty has been minted in Gdansk, for the King to the order of Gdansk City Council, was presented to the City partners in trade. Medals devoted to this occasion

16 A. Chodyński (2011), s. 50

17 J. Dutkowski, *Złoto czasów dynastii Wazów – Śląsk*, t. 3, s. 308 (w druku)

were minted also in Wroclaw (Breslau). The author is intrigued by the use of the wide range of universal iconographic symbols showing the idea of the eternal peace by the Mint Masters, Sebastian Dadler, Jan Hoehn and Jan Buchheim. Mythological, Christian and political symbols create numerous meanings, showing not only political character of Treaty ending the war between these two countries. What is obvious, links to the place of Treaty – Oliva is essential. The name Oliva is associated with the antique olive, calming the arguments and enriching the lands devastated by the war. Author describes and resolves the numerous symbols shown on medals, which are meaningful only in connection with political circumstances and have the universal sense. On this occasion the author shows the extraordinary meaning of religious symbols of European middle class society. Also the different attitude to the idea of Peace presented by the middle class and the Royal Court is shown by complementing emblems and symbols on the coins.

The history shows that the meaning of Oliva Treaty signed in 1660 was more imperishable than the numerous European peace treaties, as the City of Gdansk came back to the recollection of its meaning in 1760 and 1910 in completely different political and economic circumstances. On this occasion the durability of symbols in middle class culture since 17th Century up to nowadays was underscored.

MONETA CIVITATIS BIDGOSTIENSIS.
ZAGADKOWY EPIZOD W DZIEJACH MENNICY BYDGOSKIEJ

Dzieje mennicy bydgoskiej, jak zresztą innych mennic koronnych, obfitują w epizody, które nie doczekały się jeszcze satysfakcjonującego wyjaśnienia, co nie dziwi zważywszy na fakt, że regularne badania nad polskim mennictwem nowożytnym obecnie praktycznie nie są prowadzone¹. Jeden z takich zagadkowych epizodów miał miejsce w latach 1650-1652, kiedy administratorem mennicy był Krzysztof (Christoph)² Guttman. Światło dzienne ujrzały wówczas monety koronne z nazwą Bydgoszczy w legendzie rewersu, zapisaną w sposób sugerujący, że to nie Rzeczpospolita, ale miasto właśnie jest ich emitentem. Badacze zauważali wprawdzie ten fakt, pozostawiali go jednak z reguły bez komentarza³. Marian Gumowski napisał jedynie, że napis „mylnie informuje, że to moneta miejska”, lub też nadaje jej „charakter jakby monety miejskiej”⁴. Z kolei Jarosław Dutkowski stwierdził ostatnio wprost, że „nie jest jasne z jakich powodów na monecie tej pojawiała się nazwa miasta BIDGOSTIENSIS” zauważając tylko, że „wynajęty przedsiębiorca menniczy [sc. Guttman] wzorował się na monecie gdańskiej”⁵. Celem niniejszej pracy jest próba wyjaśnienia przyczyn pojawienia się na monetach bydgoskich tak oryginalnych legend w oparciu – z braku źródeł kwestii tej bezpośrednio dotyczących – o przesłanki pośrednie.

- 1 Dotyczy to zwłaszcza dziejów mennic. Prace im poświęcone pojawiają się tylko sporadycznie, na co zwracałem uwagę w odniesieniu do mennic wielkopolskich – W. Garbaczewski, *Mennice nowożytne w Poznaniu – stan i perspektywy badań* [w:] W. Garbaczewski, R. Macyra (red.), *Pieniądz i banki w Wielkopolsce (= Studia nad Dziejami Pieniądza i Bankowości w Polsce, Tom 1)*, s. 135-142. Ostatnio na temat mennicy bydgoskiej por. Garbaczewski, *W którym roku mennica bydgoska zakończyła regularną działalność? (problem tzw. monet fałszywych z lat 1685-1692)*, Bydgoski Rocznik Muzealny, IV, 2015, s. 105-122. Na temat mennicy lubelskiej pojawiła się książka Dariusza Marzęty, *Mennica koronna w Lublinie 1595-1601*, Lublin 2017 (non vidi). W przygotowaniu jest, o ile mi wiadomo, praca dotycząca historii mennicy wschowskiej autorstwa Ryszarda Kozłowskiego (por. tegoż autora: *Monety wschowskie czy poznańskie? Propozycja nowej systematyki wschowskich monet królewskich z okresu panowania Zygmunta III Wazy*, „Warszawski Pamiętnik Numizmatyczny”, 5: 2016, s. 78-105). Natomiast w miarę regularnie pojawiają się katalogi monet poszczególnych władców i okresów historycznych, por. ostatnio: J. Parchimowicz, *Monety Stefana Batorego króla Polski 1576-1586*, Szczecin 2014; J. Parchimowicz, M. Brzeziński, *Monety Stanisława Augusta Poniatowskiego*, Szczecin 2016; J. Dutkowski, *Złoto czasów dynastii Wazów*, t. I, Gdańsk 2015, t. II, Gdańsk 2016; C. Wolski, *Miedziane szelągi Jana Kazimierza Wazy z lat 1659-1667*, Lublin 2016 (tu szersze wprowadzenie historyczne).
- 2 Pomimo tego, że poprawniej byłoby podawać imiona niemieckich zarządców mennic koronnych w wersji oryginalnej, idę w niniejszej pracy za ustaloną już w literaturze polskiej tradycją spolszczania owych imion, tym bardziej, że w niektórych przypadkach – jak Krzysztofa Guttmana właśnie – dokumenty z epoki nie dają jednoznacznej odpowiedzi na pytanie o ściśle ustaloną formę.
- 3 K. W. Stężyński-Bandtkie, *Numizmatyka krajowa*, tom II, Warszawa 1840, s. 7-8; I. Zagórski, *Monety dawnej Polski jakoteż prowincyj i miast do niej niegdy należących z trzech ostatnich wieków*, Warszawa 1845, s. 58, 62, 63; H. Wojtulewicz, *Pieniądz polski za Jana Kazimierza*, Warszawa 1971, s. 19; I. Borowczak, *Przedsiębiorcy menniczy w Bydgoszczy – próba syntezy* [w:] 400-lecie mennicy bydgoskiej 1594-1994, Bydgoszcz 1994, s. 69.
- 4 M. Gumowski, *Mennica bydgoska*, Toruń 1955, s. 235, 236.
- 5 J. Dutkowski, *Talary Jana Kazimierza*, Gdańsk 2012, s. 84.

Nazwa miasta zaczyna pojawiać się na bydgoskich monetach z chwilą objęcia administracji mennicy przez Krzysztofa Guttmana w 1650 roku, przy czym już od początku nowy administrator zdecydował się na rozwiązania, które określić można – gdy chodzi o monety koronne – jako niestandardowe. W przypadku niższych nominalów nie rzuca się to jeszcze specjalnie w oczy. Na stosunkowo licznych szelągach miedzianych z tego roku (Gum.1110-1123; Kop.1542)⁶ słowo BIDG lub BIDGO⁷ pojawia się obok SOLIDVS REGNI POLONI⁸ (ryc.1), przy czym na sztukach wybijanych jednocześnie we Wschowie tak wyraźnych odniesień do miejsca wybicia nie znajdujemy⁹. Nazwa BIDG obecna jest także na wybijanych w 1650 roku w Bydgoszczy dwugroszach (kosztem napisu SVECIE, który skrócony został tylko do inicjału, przy czym istnieją także dwugrosze z tej oficyny bez nazwy miasta – Gum.1126-1149; Kop. 1578-1581). Niejako na całość poszedł Guttman w przypadku bardzo rzadkich trojaków bydgoskich z tego samego 1650 roku. Są one nietypowe pod względem ikonograficznym (rezygnacja z napisu rządowego), mają też nietypową legendę rewersu: III.MON.ARG.CIV. – BIDG. (Gum.1156; Kop.1593), którą bez wątpliwości przetłumaczyć można jako „Moneta srebrna miasta Bydgoszczy”¹⁰. Z taką samą sytuacją mamy do czynienia w przypadku szóstaków koronnych z 1650 roku (również bardzo rzadkich), na których rewersie pojawia się legenda: MON: ARG: CIVIT: – BIDGOST: (Gum.1157; Kop. 1605). Z kolei na ortach z 1650 roku legenda, tym razem skrócona, brzmi: CIVITAT: BIDG-OSTIENS (w domyśle: MONETA) (ryc.2).

Zwrócić tu należy uwagę, że na rewersach monet tego nominalu, obok standardowej, nieco zmodyfikowanej tarczy herbowej w typie hiszpańskim, pojawia się w 1651 r. po raz pierwszy tarcza w kształcie zbliżonym do dwóch połączonych ze sobą, ustawionych pionowo podłużnych bochnów, która swoje szczytowe rozwinięcie artystyczne znajdzie na próbnym talarze lwowskim z 1661 r. (Kop.1837) i odbitym jego stemplami półportugale (Dut.K340). Dążenie do dekoracyjności uwidacznia się także na talarze bydgoskim z 1650 r., na rewersie którego, otoczona legendą: MON: ARGENT. CIVIT: – BIDGOSTIENS:, pojawia się owalna tarcza herbowa, flankowana bogatym zestawem barokowych form (ryc.7), która wcześniej wyobrażona została tylko na talarach i półtalarach medalowych Władysława IV dłuta Jana Höhna starszego¹¹. Można tu dodać, że talar ten – zarówno forma popiersia króla, jak i kształt elementów herbowych wraz z ich zdobieniem na

6 Występujące przy monetach odnośniki oznaczają następujące pozycje: Gum. – M. Gumowski, *Mennica bydgoska*, Toruń 1955; Kop. – E. Kopicki, *Ilustrowany skorowidz pieniędzy polskich i z Polską związanych*, Warszawa 1995; Dut. – J. Dutkowski, *Złoto czasów dynastii Wazów*, t. II, Gdańsk 2016.

7 W. K. Stężyński-Bandtkie (op. cit., s. 15) rozwija ten napis jako: SOLIDUS. REGNI. POLONI. BIDGO. (stiae) i dodaje: „(factus, dorozumieć się wypada)”. Stąd zapewne w książce Maxa Kirmisa (*Handbuch der polnischen Münzkunde*, Posen 1892, s. 155) przy opisie monet bydgoskich z początku lat 50. XVII w. podana jest m.in. legenda „Bidgosti factum”, w rzeczywistości nieistniejąca.

8 Istnieje rzadsza odmiana szeląga bydgoskiego z 1650 r., na której słowo BIDG zastąpione zostaje datą emisji. W ten sposób data pojawia się na awersie i rewersie monety, co jest rozwiązaniem nieczęsto praktykowanym.

9 Jedynie litery MW na bardzo rzadkiej odmianie Kop. 1541.

10 Dobra ilustracja zamieszczona została w opracowaniu zbioru Tadeusza Igera, *Katalog trojaków polskich*, Warszawa 2008, B.50.1, s. 218. Unikatowy trojak wschowski z tego samego roku, znajdujący się w zbiorach Muzeum Czapskich w Krakowie (Iger W.50.1) jest bardziej tradycyjny jeśli chodzi o ukształtowanie legendy rewersu, nie ma także elementów wyraźnie wskazujących na miejsce wybicia.

11 W. Garbaczewski, *Monety bite w mennicy bydgoskiej. Ikonografia i miejsce w sztuce polskiej doby manieryzmu i baroku*, „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu”, 5, Bydgoszcz 2000, s. 21-22.



Ryc. 1. Jan Kazimierz, szeląg miedziany, 1650, śr. 22 mm, mennica Bydgoszcz (źródło: Archiwum Warszawskiego Centrum Numizmatycznego, www.wcn.pl)



Ryc. 2. Jan Kazimierz, ort koronny, 1651, srebro, śr. 28 mm, mennica Bydgoszcz (źródło: Archiwum Warszawskiego Centrum Numizmatycznego, www.wcn.pl)

rewersie – wyraźnie wzorowany jest na niektórych talarach i ich wielokrotnościach cesarza Ferdynanda III (1637-1657)¹², co dodatkowo wzmacnia manifestacyjny charakter przedstawienia, tym razem jednak w odniesieniu do władcy. Legendy sugerujące miejskie pochodzenie pojawiają się również na sygnowanych przez Guttmana monetach złotych, a mianowicie na niezwykle rzadkich dukatach z 1651 r. (MON. AVR. BID-GOST. lub MON: AVR: CIVIT: – BIDGOST: – Gum.1295-1297, Dut.K281-284)¹³ (ryc. 3) oraz na jednym z najbardziej reprezentacyjnych numizmatów bydgoskich – portugale koronnym z 1652 roku, znanym obecnie w jednym egzemplarzu ze zbiorów British Museum w Londynie, którego stemple wzorowane są na talarze z 1650 roku (ryc. 4). Legenda rewersu brzmi tutaj: MON: AVREA: CIVIT – BIDGOSTIENS, a popiersie Jana Kazimierza otoczone jest umiejscowionym przy krawędzi wieńcem laurowym (pojawia się

12 Por. Ch. L. Krause, C. Mishler, C. R. Bruce, *Standard Catalog of World Coins 1601-1700*, Iola 1996, nr 432, 437, s. 55; nr 439, s. 56.

13 Dukaty z mniej rozwiniętą legendą mają tytulaturę władcy na awersie rozbudowaną o tytuł Wielkiego Księcia Litewskiego, chociaż większą ozdobność rewersu wykazuje typ z CIVIT w legendzie.

on również na rewersie), wzmacniającym triumfalny wydzźwięk monarszego wyobrażenia (Gum.1300, Dut.K335)¹⁴.

Omówione powyżej przykłady legend nie znajdują odpowiedników we współczesnych im monetach koronnych. Jako zbliżoną analogię przywołać tutaj można ewentualnie emisje z mennicy w Poznaniu, poczynawszy od 1651 roku. W legendach rewersów części z nich pojawia się fragment wskazujący na ich poznańską proveniencję (denary koronne z 1652 i 1653 r. DE. R. P. – POS. FAC (*Posnaniae facta*) (Kop. 1536-1537); orty z lat 1651 – 1656 r. (Kop.1706-1707, 1715 i n.) (ryc. 5); talary i półportugał z 1652 r. MONE-TA. NOVA. REG. P-OLO. POSNAN. FAC. (Kop.1832, Dut. K336), dwudukat z 1654 r. MON. NOV. AVRE. REG. – POLO. POS. FAC. (Dut. K194), ale zawsze w połączeniu z informacją, że przeznaczone są one dla Królestwa Polskiego. Nie jest to więc w żadnym razie sytuacja tożsama.



Ryc. 3. Jan Kazimierz, dukat koronny, 1651, złoto, śr. 22 mm, mennica Bydgoszcz (źródło: Antykwariat Numizmatyczny – Michał Niemczyk)



Ryc. 4. Jan Kazimierz, portugał koronny, 1652, złoto, śr. 47 mm, unikat ze zbioru British Museum w Londynie, rysunek na podstawie kopii galwanicznej wykonanej dla hr. Kazimierza Sobańskiego, przy wolutach na rewersie niewidoczne inicjały C-G Krzysztofa Guttmana (źródło: Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne, 1891, nr 2, szp. 196)

14 W. Garbaczewski, *Monety bite w mennicy bydgoskiej...*, s. 23-24, gdzie szerzej o symbolice tego typu przedstawienia.



Ryc. 5. Jan Kazimierz, ort koronny, 1654, śr. 29 mm, mennica Poznań (źródło: Archiwum Warszawskiego Centrum Numizmatycznego, www.wcn.pl) (125634)

W poszukiwaniu dalszych analogii powinniśmy teraz wykonać dziesięcioletni skok w czasie, a natkniemy się na pewien bardzo interesujący epizod z dziejów mennicy poznańskiej. W roku 1661 zarządzający tą mennicą Mikołaj (Nicolaus) Gilli zdecydował się – nie konsultując tego pomysłu ze swoimi zwierzchnikami – na wybite w dwóch seriach dwudukatów pod wieloma względami nietypowych, „różniących się zasadniczo od tych, jakie z innych mennic koronnych wychodziły i do jakich publiczność była przyzwyczajona”¹⁵. Po raz pierwszy na monetach poznańskich władca wystąpił na nich w wieńcu laurowym, co było czytelnym podkreśleniem symboliki zwycięstwa, widocznej na stronie odwrotnej. Co jednak najważniejsze – powrócono w omawianych przypadkach do zainicjowanego w czasach ostatnich Jagiellonów zwyczaju umieszczania na stemplach monet koronnych cytatów z Pisma Świętego (choć nie są to już Psalmi)¹⁶, zmieniono również tradycyjny stempel rewersu złotych monet koronnych. W tym ostatnim przypadku Gilli zastosował rozwiązanie praktykowane już na monetach Jana Kazimierza, w tym również na złotych¹⁷, nieco je tylko modyfikując. Orzeł występuje tu w bardzo reprezentacyjnej formie, nie przypomina już „wychudzonych” Orłów z monet wschowskich, ale raczej Orły cesarskie, których adaptacją jest piękny Orzeł z talarów olkuskich Batorego z 1580 roku. Na piersi królewskiego ptaka zamiast zwyczajowego Snopka kazał Gilli umieścić tarczę z herbem królestwa Szwecji (w jednej z dwóch odmian otoczoną dodatkowo łańcuchem Orderu Złotego Runa). Jarosław Dutkowski wiąże ten fakt z podwartościowością rzeczo-

15 M. Gumowski, *Przedsiębiorcy menniczni w Poznaniu*, Poznań 1927 (odbitka z „Kroniki Miasta Poznania”), s. 75.

16 Cytaty z Księgi Psalmów pojawiają się na monetach Zygmunta I (dukaty z legendą IVSTVS VT PALMA FLOREBIT, szóstaki koronne z legendą DEVS IN VIRTUTE TVA LETABITVR REX) oraz Zygmunta Augusta (trojak błędnie zwany „szyderyczym” z legendą QVI HABITAT IN COELIS IRRIDEBIT EOS) – por. W. Garbaczewski, *Piękno monety polskiej. Opowieść o władcach, artystach i symbolach* (= Katalog Jubileuszowej Aukcji Nr 65 Warszawskiego Centrum Numizmatycznego), Warszawa 2016, s. 60-65, 68-70.

17 Wśród monet złotych wymienić należy przede wszystkim emisje wschowskie: dwudukaty (Dut.K177) i dukaty (Dut.K275) z 1650 roku oraz półdukaty z lat 1653, 1654 i bez daty (Dut.K316, K317, K318, K319).

nych dwudukatów¹⁸, jednak zdaje się nie ulegać wątpliwości, że – znając obsesję Jana Kazimierza na punkcie jego szwedzkich roszczeń – był to wyraźny ukłon w stronę króla.

Można założyć, że bezpośrednią przyczyną wybitcia interesujących nas dwudukatów – co dowodzi zbieżność czasowa¹⁹ – była zwycięska kampania wojsk polskich na Ukrainie w 1660 roku, kontynuowana z mniejszym rozmachem w roku następnym, zamknięta uroczystie 8 maja 1661 roku prezentacją przez Stefana Czarnieckiego jeńców rosyjskich oraz złożeniem zdobytych sztandarów u stóp króla w Warszawie²⁰. Nie jest wykluczone, że monety te uświetniły triumfalny wjazd do Warszawy hetmanów koronnych Jerzego Lubomirskiego i Stanisława Potockiego oraz hetmana wielkiego litewskiego Pawła



Ryc. 6. Jan Kazimierz, dwudukat koronny, 1661, złoto, śr. 27 mm, mennica Poznań (źródło: Antykwiariat Numizmatyczny – Michał Niemczyk)

- 18 Autor ten pisze, że Gilli „z pełną świadomością wprowadził do obiegu po prostu złoty pieniądz kredytowy. A co więcej, niejako z króla zdjął odium złej monety, bowiem wybita została na rachunek Szwecji, co sugerują eksponowane herby” (*Spektakularny upadek mennicy w Poznaniu za panowania Jana Kazimierza* [w:] B. Paszkiewicz (red.), *Moneta czasów kryzysu, moneta czasów pomyślności*, Nowa Sól 2015, s. 254). Trudno się z tym zgodzić, biorąc pod uwagę reprezentacyjnego Orła Królestwa Polskiego oraz popiersie władcy z tytułaturą królewską na awersie. Moim zdaniem niższa zawartość złota, o ile nie była po prostu wynikiem zwykłej chęci nielegalnego dorobienia się przedsiębiorcy, mogła wiązać się ze szczególnym charakterem interesujących nas dwudukatów, które miały być raczej żetonami rozrzuconymi na uroczystościach w Warszawie (por. niżej), niż środkiem płatniczym *sensu stricto*. Przy czym w takim wypadku sprawę bez wątpienia komplikowało umieszczenie na stemplach herbu podskarbiego, co musiało spowodować jego ostrą reakcję. Na marginesie można zaznaczyć, że emisja nie musiała być wysoka, jak twierdzi J. Dutkowski (*Spektakularny upadek...*, s. 255), nie musiała również koniecznie trafić na rynek przez urząd podskarbiowski. Dokładną analogią są tutaj złotówki koronne Michała Korybuta z 1671 roku, które również – wybite próbnie w ilości 5600 sztuk (M. Gumowski, *Mennica bydgoska*, s. 239) – dostały się na rynek i pojawiły się w niemieckich taryfach – por. J. Dutkowski, *Czy w Gdańsku wybijano talary w 1630 roku?* [w:] W. Garbaczewski, R. Macyra (red.), *Pieniądz i banki na Pomorzu* [w druku].
- 19 Mogły być one wybite pomiędzy 9 kwietnia (podpisanie umowy pomiędzy Żegockim a Gillim) a 16 lipca (pismo podskarbiego Krasieńskiego z oskarżeniami pod adresem Gillego – por. przyp. 23). Biorąc pod uwagę czas, jaki potrzebny był na dojście informacji o dwudukatach do podskarbiego, jak również na wstępne rozpoznanie sprawy przez tego ostatniego i przygotowanie pisma, najbardziej prawdopodobny wydaje się maj, a konkretnie druga jego połowa.
- 20 A. Kersten, *Stefan Czarniecki 1599-1665*, Lublin 2006, s. 505-506. Tym samym nie można zgodzić się ze zdaniem Jarosława Dutkowskiego (*Spektakularny upadek...*, s. 254), że „w 1661 r. nie zaistniała żadna okoliczność czy wydarzenie natury politycznej usprawiedliwiająca te cytaty”. Autor ten w swojej nowszej publikacji (*Złoto czasów dynastii Wazów*, t. II, Gdańsk 2016, s. 62-63) uważa już, że rzeczzone dwudukaty „nawiązują do rozpadu koalicji zawiązanej przez Szwecję i Prusy”.

Sapiehy, odbyty ponad miesiąc później (12-13 czerwca)²¹. Obie legendy wzięte zostały z 1. Księgi Samuela (ARCVS FORTIVM CONTRITVS EST, 1 Sm 2: 4²² (ryc. 6); NON EST FORTIS SICVT DEVS NOSTER – 1 Sm 2: 2) i – co trzeba przyznać – dobrane zostały nadzwyczaj stosownie do sytuacji.

Chociaż królowi takie stemple mogły się podobać – na co zapewne liczył Gilli – to jednak nie spodobały się one podskarbiemu Krasińskiemu, zwłaszcza że powziął on słuszne podejrzenie, że dwudukaty owe nie spełniają norm przypisanych ordynacją dla monet złotych. Polecił zatem generalnemu wardajnowi mennic koronnych Andrzejowi (Andreasowi) Tympfowi zbadanie sprawy²³. Po perypetiach związanych z wizytą Tympfa w Poznaniu, podskarbi wytoczył Gillemu proces przed sądem królewskim. W konsekwencji, po sześciu miesiącach od nagłośnienia sprawy, przedsiębiorca zwolniony został ze swego urzędu. Nie mając widoków na kontynuowanie kariery w Polsce, zdecydował się na siłowe przejście zaaresztowanych w mennicy narzędzi, które mocą kontraktu z Żerońskim stanowiły jego własność, po czym *via* Wschowa wyjechał na Śląsk²⁴. Sprawa ta pokazuje nam, że zarządcy mennic – w każdym razie niektórzy – nie mieli w zasadzie większych zahamowań, aby wpływać na kształt stempli monet koronnych, z drugiej jednak strony dowodzi, że podskarbi skrupulatnie dbał o przepisowy wygląd stempli. O ile jednak Gilli wprowadził na stemple dodatkowe elementy apoteozy króla, to Guttman postąpił odwrotnie – wydobyl na pierwszy plan akcenty miejskie kosztem państwowych. Zachował jednak schemat obrazowy, co mogło zadziałać na jego korzyść w ewentualnym

21 A. Kersten, op. cit., s. 506.

22 W Wulgacie: *Arcus fortium superatus est* – jak się wydaje zmiana na „contritus” nie jest tutaj przypadkowa, nie miejsce tu jednak, aby szerzej poruszać ten temat.

23 Hipoteza J. Dutkowskiego, że Andrzej Tympf był cichym współnikiem Gillego w wybijaniu podwartościowych dwudukatów, jest pozbawiona jakichkolwiek podstaw. Na jej niekorzyść świadczy już chociażby zachowanie tego pierwszego w całej sprawie. Poza tym Tympf nie był zwierzchnikiem administratora mennicy poznańskiej, jak twierdzi wspomniany badacz (*Spektakularny upadek...*, s. 257), gdyż był nim Krzysztof Żeroński, nie osłaniał też raczej Gillego, bo przedsiębiorca ten został osądzony i skazany w normalnym trybie. Podczas trwania procesu, a więc do czasu udowodnienia winy, miał prawo kontynuowania w Poznaniu działalności menniczej, co czynił, przy czym na pewno nie wbrew woli podskarbiego. W kilkakrotnie publikowanym piśmie Krasińskiego do Gillego z 16 lipca 1661 roku (por. E. Hutten-Czapski, *Catalogue de la collection des médailles et monnaies polonaises*, vol. III, St.-Petersbourg – Cracovie, s. 51) jest wprawdzie mowa o natychmiastowym nakazie zamknięcia mennicy poznańskiej, ale tylko „do dalszej deklaracji mojej” (sc. Krasińskiego). Najwidoczniej, uzyskawszy kontrolę nad sprawą, podskarbi uznał, że mennica poznańska w 1662 roku może być ponownie otwarta.

24 Spotyka się w literaturze opinie, że działalność Gillego była głównym, a nawet wyłącznym, powodem zamknięcia mennicy poznańskiej w połowie 1662 roku (M. Gumowski, *Podręcznik numizmatyki polskiej*, Kraków 1914, s. 111 pisze o Gillym, że „na sądzie warszawskim 1662 zasądzono go, a mennice poznańską zamknięto już na zawsze”, co sugeruje bezpośredni związek pomiędzy tymi dwoma wydarzeniami. Z kolei Jarosław Dutkowski, *Spektakularny upadek...*, s. 257, stwierdza już stanowczo: „jest jasne, że za bicie nietypowych monet została zamknięta mennica w Poznaniu”), co jednak jest nieporozumieniem. Prawdziwych powodów upatrywać raczej należy w postulowanej wówczas centralizacji produkcji menniczej, jak świadczy o tym „Quit z mennicy poznańskiej IMP. Podkomorzemu Krzysztophowi Żegockiemu wydany”, w którym czytamy, że ów Żegocki 29 marca 1662 roku „dobrowolnie ustąpił z pomienionej [sc. mennicy poznańskiej] dzierżawy (...), upatrując większe dobro skarbu Rzplitej, gdy wszystkie mennice partykularne w jedną uniwersalną includowane będą” – W. Kostrzębski, *Niektóre wiadomości o mennicach koronnych za Jana Kazimierza*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne”, t. III: 1898, nr 2-3, szp. 435. Andrzej Tympf, zaangażowany na trzy miesiące, od 1 kwietnia do 30 czerwca 1662, jako arendarz mennicy poznańskiej, miał zapewne formalnie zakończyć funkcjonowanie oficyny, co też nastąpiło 17 maja tego roku – M. Kirmis, op. cit., s. 174-175; Gumowski, *Przedsiębiorcy menniczni...*, s. 78. Mennica poznańska nie upadła zatem, jak twierdzi J. Dutkowski, tym bardziej spektakularnie, a została po prostu planowo zamknięta.

sporze z podskarbim. Jeśli przez dwa lata uchodziło mu to na sucho²⁵ to można założyć, że nie działa się to wbrew prawu, czy też wbrew woli podskarbiego. A więc również omówiona powyżej sytuacja nie jest w pełni adekwatna do tego, co w początku lat 50. XVII stulecia działa się w mennicy bydgoskiej.

O ile do legend monet bydgoskich z okresu administracji Guttmana trudno znaleźć odpowiedniki wśród emisji koronnych, to znajdujemy je bez trudu na monetach miejskich – gdańskich, toruńskich, elbląskich czy ryskich – na których rewersie standardowo pojawia się formuła *Moneta argentea* (bądź *aurea*) *civitatis* ..., z tym oczywiście, że nie towarzyszy jej tam herb państwowy, a miejski. Tu trzeba przypomnieć, że Bydgoszcz posiadała prawo do bicia własnej monety, nadane jej wraz z przywilejem fundacyjnym przez Kazimierza Wielkiego w 1346 roku. Miasto nad Brdą mogło wybijać tzw. monetę pospolitą (czyli zgodną zarówno jeśli chodzi o stopę, jak i wygląd stempli z pozostałymi emisjami danego władcy – moneta taka mogła bez ograniczeń obiegać na terytorium całego państwa), jednak cały dochód z tej działalności miał wpływać do kasy królewskiej²⁶. Miasto zatem zyskiwało tylko możliwość uzupełniania nagłych niedoborów gotówkowych na lokalnym rynku, poza tym poprzestać musiało jedynie na ewentualnych korzyściach natury propagandowej. To zapewne sprawiło, że Bydgoszcz nigdy nie zorganizowała mennicy we własnych murach (a w każdym razie do dzisiaj nie zidentyfikowano, pomimo podejmowanych prób²⁷, monet miejskich Bydgoszczy). Posiadanie własnego przywileju menniczego było jednak bez wątpienia wyróżnieniem prestiżowym, czy zatem Guttman zdecydował się owo prawo zamanifestować w praktyce?

Krzysztof Guttman był synem Henninga, obywatela bydgoskiego. Ten ostatni przeniósł się do Poznania (1620), gdzie pracował początkowo jako mincerz, zostając wkrótce dzierżawcą mennicy miejskiej (1623), tam też zmarł (1629)²⁸. Krzysztof doświadczenie zdobywał od najmłodszych lat u boku swego ojca, był zatem w sprawach mennicznych z pewnością doskonale zorientowany, prowadził zresztą także inne dochodowe interesy²⁹. Podkreślić tu trzeba jego bliskie związki z bydgoskim ratuszem, mające, jak się wydaje, pewien wpływ na działalność administracyjną w mennicy. Guttman był mianowicie mieszczaninem i rajcą bydgoskim, pierwszym członkiem bydgoskiego patrycjatu, któremu udało się objąć kierownictwo nad położoną na wyspie Okole mennicą państwową.

25 Zastopowanie nieprzepisowej działalności Gillego nie zajęło dużo czasu (zapewne około dwóch miesięcy), chociaż sam przedsiębiorca utrzymał się na stanowisku jeszcze przez ponad pół roku, bijąc już monetę zgodnie z prawem. Podskarbi Krasiński zareagował w tej sprawie błyskawicznie. Umowa pomiędzy dzierżawcą mennicy poznańskiej Krzysztofem Żegockim a Mikołajem Gillim podpisana została w Poznaniu 9 kwietnia 1661 r. (W. Kostrzębski, op. cit., s. 434), a już w lipcu tego roku podskarbi wydał pismo, w którym wyluszczone zostały wszystkie zarzuty przeciwko Gillego (Czapski, op. cit., s. 51). Dwa tygodnie później w grodzie poznańskim był już wardajn generalny mennic koronnych Andrzej Tympf, a 7 września wpisano do ksiąg grodzkich poznańskich wezwanie przed sąd królewski w Warszawie (M. Gumowski, *Przedsiębiorcy menniczni...*, s. 76-77).

26 B. Paszkiewicz, *Uprawnienia mennicze Bydgoszczy na tle mennictwa miejskiego w Polsce w XIV w.* [w:] 400-lecie mennicy bydgoskiej 1594-1994. Referaty z sesji numizmatycznej 23 września 1994, Bydgoszcz 1994, s. 7-23.

27 Por. B. Paszkiewicz, *Brakteaty z literami typu Waschinski 211-217* [w:] A. Kuźmin (red.), Międzynarodowa sesja numizmatyczna w Gdańsku z okazji 65-lecia prof. Stanisława Suchodolskiego. Materiały, Gdańsk 2003, s. 10-14; W. Garbaczewski, „Mennica bydgoska” Mariana Gumowskiego – pół wieku później [w:] M. Gumowski, *Mennica bydgoska*, Bydgoszcz 2005 (reedycja), s. 11-14.

28 Gumowski, *Przedsiębiorcy menniczni...*, s. 54. Więcej informacji o Henningu Guttmanie dają Zenon Guldon i Ryszard Kabaciński, *Szkice z dziejów dawnej Bydgoszczy XVI – XVIII w.*, Bydgoszcz 1975, s. 52.

29 Z. Guldon, R. Kabaciński, op. cit., s. 52-54.

Będąc jej administratorem reprezentował oczywiście interes Rzeczypospolitej, mógł jednak zgrabnie łączyć go z interesem Bydgoszczy, co wcześniej było raczej trudne do zrealizowania, gdyż mennica leżała wprawdzie na gruntach należących do miasta, była jednak jurysdykacją królewską, a więc nie sięgała tam władza rajców miejskich³⁰. Monety bite zgodnie z ordynacją z 1650 r. odznaczały się swoją dobrocią na tle XVII-wiecznych emisji polskich, były zatem szczególnie poszukiwane i nie rozstawano się z nimi łatwo³¹. Jeśli planowano przydać nieco blasku aspirującej do roli znaczącego ośrodka handlowego Bydgoszczy poprzez wprowadzenie na stemple nazwy miasta, nie można było wybrać lepszego momentu. Jakie były bliższe okoliczności tej decyzji, tego z braku źródeł na razie nie wiadomo, mimo to pewną hipotezę można tutaj zaproponować.

Krzysztof Guttman miał „wardajnow wiernych i *in hac arte* [w tej sztuce] biegłych, także czeladź wszelką do mennicy należącą swym kosztem przyjąć, chować i onym płacić”, miał także doprowadzić „officinę Jacobsonową” do stanu używalności i rozpocząć produkcję monet w przeciągu pięciu tygodni³². Wiązały się z tym bez wątpienia znaczne wydatki, być może zatem, jako obywatel Bydgoszczy z dobrymi koneksjami³³, uzyskał on na ten cel pożyczkę od rajców miejskich, którzy jednocześnie wykorzystali sytuację do oryginalnej „promocji” miasta, powołując się na stary przywilej królewski. Czy administrator uzgadniał to z przełożonym – tego nie wiadomo, wiadomo natomiast, że dopuszczalna była wówczas, bliżej chyba niesprecyzowana, forma oznaczania proveniencji monet pochodzących z mennic koronnych³⁴, w pewnym więc sensie taki kształt legendy mógł wpisywać się w ten trend. W każdym razie Guttman, jak się wydaje, „kryty” był na tyle dobrze, że mógł zdecydować się na ten krok bez porozumienia z podskarbis³⁵.

Powracając do celów całej akcji wskazać tu trzeba na wspomniany już jej aspekt „promocyjny”, przez Guttmana (a zapewne i Radę) w pełni zamierzony³⁶. Monety bydgoskie – zarówno o niższych nominałach (półtoraki, trojaki), jak też talary oraz emisje złote – rozchodziły się po Europie szeroko, stanowiąc swego rodzaju wizytówkę miasta nad Brdą. Ówczesny sposób oznaczania emisji wychodzących z poszczególnych mennic koronnych był dość enigmatyczny, wobec czego tzw. zwykli użytkownicy pieniądza (bo wyłączyć tu trzeba wielkich kupców i finansistów), zwłaszcza poza granicami Rzeczypospolitej, nie zawsze chyba mieli świadomość, produktami jakiej oficyny obracają, chociaż nazwy obiegowe niektórych monet spotykane za granicą, jak „półtorak bitkowski”, „brummer”,

30 R. Kabaciński, *Miasto i mennica. Kartka z dziejów staropolskiej Bydgoszczy* [w:] 400-lecie mennicy bydgoskiej..., s. 79-80.

31 „...szlachta zaś nie chciała nową monetą płacić podatków, gdyż była dwa razy lepsza. Płacono zatem monetą dawniejszą i według dawniejszego kursu”. – M. Gumowski, *Mennica bydgoska*, s. 196-197.

32 Umowa Bogusława Leszczyńskiego z Mincmajstrem, 31 maja 1650 roku [w:] I. Zagórski, *Monety dawnej Polski jakoteż prowincyj i miast do niej niegdy należących z trzech ostatnich wieków*, Warszawa 1845, s. 163.

33 Jego szwagrem był notariusz miejski Stanisław Lankiewicz – Z. Guldón, R. Kabaciński, op. cit., s. 52.

34 We Wschowie np. oznaczano monety, aczkolwiek nie zawsze, inicjałami M(oneta) W(schovensensis).

35 Dlatego jest raczej mało prawdopodobne, aby niewyjaśnione zamknięcie mennicy bydgoskiej w 1652 roku (kontrakt z Guttmanem nie został odnowiony) spowodowane było wprowadzeniem na stemple monet koronnych legend charakterystycznych dla emisji miejskich, nawet jeśli przyjmiemy, że – tak jak w przypadku Gillego (na co dowodu nie mamy, ale co zdają się sugerować obliczenia Davida Brauna, na które powołuje się M. Gumowski, *Mennica bydgoska*, s. 197) – doszły do tego oskarżenia o nieprzepisową jakość kruszcu.

36 O terminie „promocyjny” w tym kontekście por. W. Garbaczewski, *Bydgoszcz na mapie XVII-wiecznej Europy – perspektywa numizmatyczna* [w:] M. Opiola-Cegielka, S. Pastuszewski, Z. Zyglewski, *Bydgoszcz. Związki z Europą*, Bydgoszcz 2016, s. 9.



Ryc. 7. Pierwsza strona
wydawanego w Hamburgu
periodyku „Historische
Remarques uber die neuesten
Sachen in Europa”, No. XXXIV
z 1707 r. z rysunkiem talara
koronnego Jana Kazimierza
z 1650 r. wybitego w mennicy
bydgoskiej

czy „bromberger”, wskazywały na miejsce ich wybicia³⁷. Forma legendy zastosowana przez Guttmana nie pozostawiała co do tego wątpliwości.

Monety pięknie wybite i niestandardowo wyglądające niewątpliwie przyciągały uwagę. Oprócz tego, że ich rysunki spotkać można było w taryfach ewaluacyjnych, to także, począwszy od XVIII stulecia, publikowano je w różnego rodzaju czasopismach lub drukach ulotnych, jako interesujące przykłady sztuki menniczej. Talar bydgoski z 1650 r. pojawia się na przykład w 1707 roku na pierwszej stronie wydawanego w Hamburgu periodyku „Historische Remarques uber die neuesten Sachen in Europa” (ryc.7). Towarzyszy mu obszerniejszy tekst, w którym wyczytać możemy m.in., że „Bidgost lub Bydgost, gdzie owa sztuka wybita została (jak wykazuje to napis na drugiej stronie MONeta ARGENTea CIVITatis BIDGOSTIENSis 1.6.5.0, to jest: moneta srebrna miasta Bydgoszczy), jest wprawdzie małym i nieszczególnie sławnym miejscem, ma jednak swojego własnego kasztelana i jest znana w nowszej historii z powodu układu zawartego 19 września 1657 roku pomiędzy królem polskim Janem Kazimierzem a kurfirstem brandenburskim Fryderykiem Wilhelmem, który pospolicie zwany jest Umową Bydgoską, chociaż właściwie zawarty i podpisany został w Welawie”³⁸. Jak zatem widać, piękna bydgoska moneta

37 Szerzej na ten temat: W. Garbaczewski, *Bydgoszcz na mapie...*, s. 15-16.

38 „Historische Remarques uber die neuesten Sachen in Europa”, No. XXXIV, MDCCVII, S.266-267. W oryginale tekst ten brzmi: „Bidgost oder Bydgost, wo dieses Stück ausgemünztet (wie die Umschrift der andern Seite: MON:eta ARGENT:ea CIVIT:atis BIDGOSTIENS:is 1.6.5.0 das ist: Silbermünze der Stadt Bidgost ausweist) ist zwar ein kleiner und nicht sonderlich berühmter Ort/ hat jedoch seinen eigenen Castellan/ und ist in der neuen Historie wegen des Anno 1657. 19. Sept. zwischen König Iohann Casimiro in Pohlen und Churfürst Friderico Wilhelmo zu Brandenburg geschlossenen Vertrags bekannt/ als welcher insgemein der Bidgostische Vergleich genennet wird/ wiewohl er eigentlich zu Welau geschlossen und gezeichnet ist”. Tu także kilka dalszych wiadomości o Bydgoszczy oraz sugestia – raczej mało prawdopodobna – że talar ten mógł zostać wybity na okoliczność narodzenia córki Jana Kazimierza Marii Teresy (ur. 1.07.1650, zm. 1.08.1651).

dała powód do ogłoszenia po Europie kilku wiadomości o „małym i nieszczególnie sławnym” mieście nad Brdą. Na marginesie można dodać, że znajdujący się na rewersie, ponad klejnotem Orderu Złotego Runa, herb podskarbiego Bogusława Leszczyńskiego (Wieniawa, czyli bawola głowa z pierścieniem w nozdrzach) opatrzone został uwagą: „vielleicht der Stadt Bidgost-Wappen”, co poświadcza, że o Bydgoszczy rzeczywiście niewiele wówczas wiedzano. Co więcej – ową bawolą głowę za herb (a w każdym razie znak) Bydgoszczy bierze również tak wybitny znawca talarów jak David Samuel Madai, pisząc, że moneta wybita została właśnie w mieście nad Brdą, „wie der kleine Oschsenkopf anzeigt”, dodając, że jest to „einer der zierlichsten Thaler dieses Königes”³⁹. Nie ulega zatem wątpliwości, że talar ten od początku postrzegany był przez znawców jako arcydzieło sztuki menniczej.

Na pytanie, czy w przypadku omówionych monet bydgoskich mamy do czynienia z emisjami miejskimi, czy też państwowymi, nie da się na obecnym etapie badań dać jednoznacznej odpowiedzi⁴⁰, gdyż odnośnych źródeł brakuje (nie wiadomo zatem czy Rada partycypowała w jakikolwiek sposób w działalności mennicy), a sam Guttman, kładąc na stemple taką a nie inną legendę, pozostawił nas niejako w połowie drogi, prowadzącej do rozwikłania tej zagadki. Pomimo tego przesłanki pośrednie pozwalają na wskazanie bardziej prawdopodobnego rozwiązania. Oznaczenie na monecie praw menniczych miasta, w którym ujrzała ona światło dzienne, opierało się na współistnieniu elementów obrazowych (herb) oraz epigraficznych (ustalona forma legendy), przy czym ważniejsze były z pewnością te pierwsze⁴¹. Brak jakichkolwiek odniesień do heraldyki miejskiej może w takim wypadku zastanawiać, biorąc nawet pod uwagę specyfikę przywileju dla Bydgoszczy. Poza tym jeśli Guttman podpisał kontrakt dzierżawny z podskarbis wielkim koronnym, a nie z bydgoską Radą, to nie można uważać go za urzędnika miejskiego, jakim byłby, prowadząc mennicę dla miasta. W umowie pomiędzy Leszczyńskim a Guttmanem ten ostatni występuje jako „Mincarz albo Mistrz monety koronnej”, oficyna bydgoska natomiast nazwana została „porządną główną mennicą” zaopatrującą państwo w pieniądź⁴², trudno więc przypuścić, aby jeszcze w tym samym roku nagle zmienił się jej status. A zatem dopóki nie znajdą się źródła, które pozwolą spojrzeć na ten problem inaczej, monety bydgoskie z czasów Krzysztofa Guttmana uważać należy za niestandardowe pod względem epigraficznym emisje koronne. Guttman, być może z inicjatywy bydgoskiej Rady, wprowadzając na stemple legendy charakterystyczne dla monet miejskich, mógł nawiązywać w ten sposób do przywileju menniczego, którym Bydgoszcz poszczycić się mogła od momentu lokacji, a z którego – jak wskazują na to dotychczasowe badania – nie zrobiła nigdy użytku. Można założyć, że decydującą rolę grały tutaj względy manifestacyjne (ważne nie tylko

39 D. S. Madai, *Vollständiges Thaler-Cabinet aufs neue ansehnlich vermehret*, Erster Theil, Königsberg 1765, nr 370, s. 118.

40 Co trzeba podkreślić, wobec pojawiających się tendencji do wydzielania monet miejskich Bydgoszczy na tej samej zasadzie, co monet gdańskich, toruńskich etc. (por. ostatnie katalogi aukcyjne Warszawskiego Centrum Numizmatycznego). Można tu dodać, że monety bydgoskie z lat 1650-52 zostały ujęte jako miejskie w osobnej grupie już w katalogu zbioru Reichla (*Die Reichelsche Münzsammlung in St. Petersburg*, zweiter Theil, 1842, poz. 1652-1655).

41 J. Dutkowski, *Nowe problemy metodologiczne w badaniach numizmatycznych na podstawie powstania monografii „Złoto czasów dynastii Wazów”* [w:] K. Filipow (red.), *Forum Numizmatyczne. Pieniądz i mennice. Studia i Materiały* No 1, Białystok 2016, s. 86. Zapewne dlatego uporczywie szukano na rewersach monet bydgoskich z lat 1650-52 odniesień do heraldyki miejskiej, znajdując je błędnie w herbie Wieniawa podskarbiego koronnego.

42 I. Zagórski, op. cit., s. 163.

dla Bydgoszczy, ale także dla samego Guttmana, którego inicjały widoczne są m.in. na stemplach talara, dukatów i portugała), bo reprezentacyjne sztuki srebrne i złote z nazwą miasta na rewersie trafiały nie tylko do rąk wielkich przedsiębiorców, ale także – a może przede wszystkim – na najprzedniejsze dwory ówczesnej Europy.

Coin of civitatis Bidgostiensis. Ejective episode Summary

The present article concerns the period from 1650 to 1652, when the administrator of the Bydgoszcz mint was Christoph Guttman, the citizen and councillor of the city of Bydgoszcz. Guttman has struck some sorts of coins (schilling, two-, three- and six-groschen, orts, thalers, portugaloser) with the inscriptions that underline not the state origin but the municipal one (MON: ARGENT. CIVIT: - BIDGOSTIENS: and alike). One can notice such inscriptions on the municipal coins (from Gdańsk, Toruń, Elbląg or Riga) but they are absent on the state (crown) coins (with the exception of some examples from the Poznań mint with the inscription POSNAN.FAC struck during the 1650s). A little closer analogy make double-ducats 1661 struck in Poznań mint under Nicolaus Gilli. As one can suppose, these coins were some kind of memorial (ostentatious) coins, struck to add splendour to the solemn entry to Warsaw of Royal Hetmans Jerzy Lubomirski and Stanisław Potocki and Great Hetman of Lithuania Paweł Sapieha after the victorious campaign of the Polish troops on the Ukraine (1660-1661). These double-ducats have got untypical inscriptions (ARCVS FORTIVM CONTRITVS EST, 1 Sm 2: 4 (ryc.6); NON EST FORTIS SICVT DEVS NOSTER – 1 Sm 2: 2) as well as unprecedented heraldic motifs on the reverse. They were struck with the lower gold standard than prescribed. However, the analogy to the Bydgoszcz coins is not exact.

One can put forward the hypothesis that Christoph Guttman – maybe on the Bydgoszcz City Council initiative – could refer to the Bydgoszcz mint privilege (1346, moneta communis) through placing on the reverses the characteristic inscriptions with the name of the city (it probably did not use its mint right at all – up to now we do not know any certain city coin of Bydgoszcz). Possibly one can connect it with some unknown participation of the City Council in profits from the striking of the coins (a loan for Guttman?). It is rather obvious that very important were the manifestation reasons, too. The „promotion” was important both for the city (aspirations to be above-regional economic centre) and for Guttman himself (his initials C. G. appear i. a. on thalers, ducats and portugaloser). The idea, however, was successful indeed, because the beautifully made Bydgoszcz coins found their way to the hands of eminent merchants as well as to the courts of Europe. In spite of the original inscriptions, they were coins of the Crown, not of the city.

Антон Калиновский
(Беларусь)

ШОСТАК ЯНА КАЗИМИРА 1669 Г. ПОДРАЖАНИЯ, ФАЛЬШИВКИ ИЛИ ОРИГИНАЛЫ?

Середина XVII века-период кризиса Речи Посполитой. Страна, начиная с 1648 г., вела изнурительные войны, которые привели к кризису денежной системы Речи Посполитой. Для покрытия военных расходов огромными тиражами производились медные солиды(или баратинки), появился также новый номинал – 30-грошовики(или тынфы).

В денежном обращении Речи Посполитой присутствовали также фальшивые монеты и подражания. Например подражания виленским солидам Яна Казимира 1652-1653 г. выпускалось в Молдавии князем Еустратием Дабижа¹ в 1661-1665 г. Очень активно также подделывались баратинки, находки которых массово фиксируются на всех территории бывшей Речи Посполитой.

Часть фальшивых монет того периода киевский нумизмат Валерий Нечитайло в своей работе «Монеты Украины периода казаков»² относит к чеканке гетманов Петра Дорошенко и Богдана Хмельницкого.

В этом каталоге были описаны подражания баратинкам, солидам Шведской Прибалтики, Пруссии и Речи Посполитой, трёхгровевидам Сигизмунда III Вазы и шестигрошевидам Яна Казимира. Подражания солидам Речи Посполитой, Пруссии и Шведской Прибалтики автор относит к чеканке Богдана Хмельницкого, а подражания баратинкам, троякам и шестигрошовикам автор относит к чеканке 1666-1676 г. Это период гетманства Петра Дорошенко³. Автор считает, что данные монеты были отчеканены на монетном Дворе в гмине Лысянка, Черкасской области Украины.

Автор определил три типа подражаний шестигрошовику. Они получили максимальную степень редкости в каталоге – R8⁴, однако в каталоге не опубликовано ни фотографий, ни изображений интересующих меня монет.

Подделки баратинок встречаются очень часто, как в кладовых комплексах, как и в виде единичных находок. Подделки серебряных монет Яна Казимира чрезвычайно редки, они практически не появляются на нумизматическом рынке, не встречаются вкладах. Небольшое количество таких монет попадают в качестве единичных находок.

Подделкам и подражаниям много внимания в своей монографии⁵ уделил Андрей

1 Еустратий Дабижа, молдавский боярин, господарь Молдавского княжества с 19 сентября 1661 по 11 сентября 1665 года

2 Нечитайло Валерий, *Монеты Украины* период казаков 16-18 век. Год: 2011. Изд-во: Киев, журнально-книжная фабрика

3 Пётр Дорофеевич Дорошенко(1627-1696), украинский государственный деятель, гетман войска Запорожского в 1665-1676 г.

4 Нечитайло Валерий, *Монеты Украины* период казаков 16-18 век. Год: 2011. Изд-во: Киев, журнально-книжная фабрика стр. 24

5 Фндрей Бойко-Гагарин, *Фальшивомонетчество в Центральной и Восточной Европе в эпоху средневековья и раннего нового времени*, Киев, 2017

Бойко-Гагарин. В своей монографии он описывает историю фальшивомонетчества в Украине во второй половине XVII века, также допуская возможность функционирования монетного двора в селе Лысянка.

Андрей Бойко-Гагарин приводит исторические факты, подтверждающие факт чеканки фальшивых монет по заказу гетмана Петра Дорошенко. К таким фактам можно отнести историю шляхтича Яна Грановского, бывшего сотрудника монетного двора во Львове, перрехавшего на территорию Гетманской Украины и занявшегося фальшивомонетчеством.

В 1675 г. Ян Грановский был задержан царскими властями и во время допроса признался, что имел необходимое оборудование для изготовления фальшивых шестигрошовиков, чехов (или полтораков) и солидов. По мнению Андрея Бойко-Гагарина, факт чеканки монеты по заказу гетмана Петра Дорошенко не является полностью доказанным из-за отсутствия необходимого количества материала, а отчеканенные украинскими гетманами подражания нужно искать среди высококачественных имитацией польско-литовских монет средних номиналов⁶.

Изучив несколько десятков шестигрошовиков Яна Казимира, которые можно отнести к фальшивкам с эпохи, я выделил несколько монет, очень похожих по стилистике чеканки и прорисовки деталей (рис.1). Этот тип монеты я бы условно назвал шестигрошовиком 1669 г., которому и посвящено проводимое мною исследование.



Эта монета первый раз была описана в каталоге монет Яна Казимира⁷. В комментарии было написано, что монета, возможно, является фальсификатом с эпохи, ей была присвоена степень редкости R3. Это может говорить о том, что составителям каталога было известно большое количество подобных монет.

На нумизматическом рынке монеты данного типа достаточно редки, у меня получилось найти три прохода данной монеты на нумизматических аукционах. На

6 Андрей Бойко-Гагарин, «Фальшивомонетчество в Центральной и Восточной Европе в эпоху средневековья и раннего нового времени», Киев 2017 стр.134

7 Kamiński Czesław, Kurpiewski Janusz, Katalog monet polskich. 1649-1696 (Jan Kazimierz – Michał Korybut Wiśniowiecki – Jan III Sobieski), Warszawa 1982, №171

аукционе WCN⁸ 67, интересующая меня монета была описана как фальсификат, также была определена дата – 1666 год. Также интересующие меня монеты были проданы на аукционе PDA/PGNUM⁹ A8/ 814, 815. Обе проданных там монеты были определены как подражания шестигрошовику Яна Казимира 1669 г. выпуска, в описании было отмечено, что монета была отчеканена технологией вальца и высокое качество чеканки.

Во время работы над статьей мне удалось найти еще несколько монет с инициалами LI под гербом Речи Посполитой, в данный момент эти монеты находятся в частных коллекциях. Все экземпляры, фотографии которых мне удалось получиться или увидеть, имеют определенные отличительные черты, которые дают основания сделать вывод, что штемпеля этих монет были сделаны одним мастером.

К этим отличительным чертам, кроме букв LI под портретом, я бы отнёс абсолютно идентичные разделители, стилистику в надписи легенды и исполнении изображений. У всех интересующих меня монет идентично вырезана последняя цифра даты, которую можно прочесть и как 0 и как 6 и как 9. На мой взгляд, эта цифра более всего напоминает перевернутую девятку, и в этом случае это вполне может быть настоящая дата чеканки данной монеты. Андрей Бойко-Гагарин считает, что чеканка данной монеты должна была происходить до 1669 г.¹⁰ Все изученные мною монеты имеют ту же самую ошибку в обозначении номинала вместо VI на них изображена IV. Вместе с выдуманными инициалами менчмайстера характерной чертой данных монет являются разделители (рисунок 2).



Их непропорционально большое количество присутствует в написании легенды, оформлении государственного герба Речи Посполитой, портрета короля Яна Казимира.

При сравнении с фальшивыми шестигрошовиками (рисунок 3) бросается в глаза высокое художественное исполнение рассматриваемой мною монеты, прорисовка

8 Warszawski centrum Numizmatyczny

9 Poznański Dom Aukcyjny, Podlaski Gabinet Numizmatyczny

10 Андрей Бойко-Гагарин, «Фальшивомонетчество в Центральной и Восточной Европе в эпоху средневековья и раннего нового времени», Киев 2017, стр. 132



мельчайших деталей штемпеля, мне кажется очень важным факт, что резчик штемпеля не пытался копировать реально существующие инициалы менчмейстера, например АТ, АСРТ, ТТ, GBA как обычно делалось на фальшивых монетах, а написал придуманные инициалы, которые не изменялись после износа штемпеля. Только на одной монете присутствует другой инициал, буквы CL.

Можно предположить, что буквы IT являются каким-то отличительным знаком мастера. Возможно, что это его инициалы или мастер таким образом подчёркивает свое участие. То, что штемпеля интересующих меня монет изготовлены одним автором, доказывает то, что интересующие меня монеты выполнены высокохудожественно.

Во время подготовки данной статьи я взвесил одну из монет. Также удалось определить пробирный анализ металла на определение качества серебра. Эта монета весом 3,36 грамма, проба – 345.

Вес монеты практически совпадает с оригиналом¹¹, проба данной монеты хуже¹² чем у монет государственного чекана, однако гораздо лучше, чем у обыкновенных

11 Вес оригинального шестигрошовика Яна Казимира составляет 3,48 г.

12 Проба оригинального шестигрошовика Яна Казимира - 375

фальшивок той эпохи. Количество серебра примерно на 4,5% меньше, чем у оригинальной монеты того периода. Стилистика портрета Яна Казимира на данных монетах мне напоминает шестигрошовики с Львовского монетного двора 1661-1662 г. чеканки. Стилистика исполнения портретов и герба Речи Посполитой на всех монетах практически идентичны.

Хочется отметить также, что в легенде практически отсутствуют ошибки, в некоторых монетах пропущена буква Е в слове SEX, в большом количестве разделители разделяют слова не в том порядке либо присутствуют в середине слова, характерные разделители присутствуют на всех монетах.

На мой взгляд, характерной чертой интересующих меня монет является технология чеканки. Данная монета была изготовлена при помощи вальцового станка. Станок для чеканки вальцованных монет не могли иметь обычные фальшивомонетчики, это была очень дорогая и редкая вещь, которая могла быть куплена по заказу богатого и влиятельного человека.

Четкие детали, высокая проба и небольшое расхождение в весе в сторону понижения может указывать на то, что организаторы монетного производства рассчитывали на продолжительную работу монетного двора, а резчиком штемпеля был человек знакомый с монетным делом.

Высокая проба говорит о массовом объеме чеканки данной монеты. Фальшивомонетчики зарабатывали на объеме чеканки. Заработок составляло соотношение между количеством серебра в монете официальной чеканки и описываемых мною подделках, кроме этого организаторы чеканки зарабатывали на разнице между рыночной стоимостью серебра и официальной ценой шестигрошовика.

Факт массового производства интересующих меня монет доказывает разнообразие штемпелей. Все монеты, фотографии которых я имею на данный момент, являются разноштемпельными. Исходя из вышеперечисленного, а также из редкости интересующей нас монеты, можно сделать вывод, что монеты с инициалами IT могли изыматься из обращения.

Из четырех монет, фотографии которых у меня есть, у меня получилось узнать точное место находки одного экземпляра¹³, это была единичная находка (рисунок 4). Две монеты, проданные на аукционе в PDA/PGNUM, были найдены на территории Венгрии.

Опровергают факт чеканки интересующих меня монет в городском поселке Лысянка отсутствие фальшивых монет такого типа их в крупном кладе¹⁴ монет второй половины XVII века, найденном в 1960 г. в городском поселке Лысянка.

Можно предположить факт одновременного платежа и ухода большей части тиража на другие территории. Как пример перемещения фальшивых монет в большом количестве можно привести факт нахождения клада фальшивых полугрошей Сигизмунда II Августа, найденных в 2002 г. в Новогрудском районе Республики Беларусь, и хранящийся в музее Национального Банка Беларуси.

Исходя из имеющихся исторических фактов, а также из проделанного поштемпельного анализа монет можно сделать вывод, что на территории Украины действительно находился полуподпольный монетный двор, производящий шестигрошови-

13 Украина, Тернопольская обл, Кременецкий раён. февраль 2017 г.

14 Клад найден 1960 г. В кладе присутствовало 1043 монеты Речи Посполитой, Пруссии, Московского Царствачеканки второй половины XVII века, он был описан нумизматом Раисой Яушевой-Омельчак

ки относительно высокого качества, этот монетный двор мог издавать продукцию по заказу гетмана Петра Дорошенко.

На данный момент невозможно однозначно определить, являются ли интересующие меня шестигрошовики работой Яна Грабовского и являлась ли Лысянка местом чеканки данных монет, также мы не можем однозначно ответить на вопрос, были ли изготовлены интересующие меня монеты по заказу гетмана Петра Дорошенко.

Szóstak Jana Kazimierza w 1669 – imitacje, podróbki czy oryginały? **Streszczenie**

Artykuł przywołuje rozważania dotyczące proveniencji szóstaków króla Jana Kazimierza Wazy z 1669 r. Przypisywane one były niejednokrotnie emisjom kozackim na Ukrainie podczas wojen z Rzeczypospolitą. Niektórzy wiązali emisję z hetmanem Piotrem Doroszenką, w latach 1666-1676 w Łysance w obwodzie Czerkaskim oraz Bohdanem Chmielnickim. Inni zaś emisję tych naśladownictw (?) czy też po prostu fałszerstw (?) sporu nie rozwiązują. Autor po analizie łączy emisję 6 groszy z 1669 r. z hetmanem Piotrem Doroszenką.

Tomasz Maćkowski
(Polska)

TOKENY FUNDACJI GDAŃSKIEGO KUPCA ZACHARIASZA ZAPPPIO DLA ROZLICZENIA POMOCY UBOGIM

Zachariasz Zappio (ok. 1620-1680) jest postacią dobrze znaną w historii Gdańska¹, jednak niewiele wiadomo o początkach jego kariery zawodowej z okresu przed osiedleniem się nad Motławą. Prawdopodobnie urodził się w Jeleniej Górze (*Hirschberg*). Na płycie nagrobnej Zappiów w kościele św. Jana w Gdańsku widnieje tarcza herbowa przedstawiająca w godle zwróconego w prawo, biegnącego pod górę jelenia – co być może stanowi symboliczne nawiązanie do rodzinnego miasta. Także jeden ze spadkobierców kupca pochodził z Jeleniej Góry.



Fot. 1. Herb na płycie nagrobnej Zachariasza Zappio i jego rodziny, kościół pw. św. Jana w Gdańsku (fot. T. Maćkowski)



Fot. 2. Wejście do biblioteki przy kościele pw. św. Jana w Gdańsku ufundowanej przez Zachariasza Zappio (fot. T. Maćkowski)

Sporego majątku kupiec dorobił się na handlu zbożem, żelazem oraz na piwowarstwie. Najstarsza wzmianka o Zachariaszu Zappio w Gdańsku pochodzi z akt kościoła św. Jana, gdzie pod datą 25 lutego 1644 został zapisany jako ojciec chrzestny Zuzanny Lubke². Prawdopodobnie był już wówczas żonaty z Katarzyną, której imię zostało podane po raz

1 Z. Nowak, *Zappio Zachariasz, Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 4, red. S. Gierszewski, Z. Nowak, Gdańsk 1997, s. 516-517; W. Schumacher, *Zacharias Zappio: ein treues Lebensbild eines Danziger Bürgers. Mit dem Anhang: W. Schwandt, Geschichte über Zacharias Zappio und die Zappiosche Bibliothek in der St. Johanniskirche zu Danzig*, Danzig 1924.

2 W. Schumacher, op. cit., s.75.

pierwszy w aktach chrzcielnych kościoła św. Jana w dniu 1 lutego 1649 roku. Łącznie Katarzyna została zapisana jako matka chrzestna 57 razy, a sam Zachariasz kolejnych 72 razy³. Rodzice chrzestni nie tylko przyrzekali troszczyć się o właściwy rozwój życia duchowego dzieci, ale zapewne podjęte zobowiązanie dotyczyło także strony materialnej. Tak liczne występowanie Zachariasza i Katarzyny Zappiów jako rodziców chrzestnych świadczy o ich statusie społecznym w miejscowej parafii, ale także o ich nastawieniu na dobroczynność i pomoc potrzebującym. Zappiom w 1654 roku urodziła się córeczka Adelgunda, jednak dziecko przeżyło jedynie 10 lat. Z tym smutnym wydarzeniem wiąże się budowa epitafium rodziny Zappiów w kościele św. Jana w Gdańsku (fot. 3)⁴. Zachariasz bardzo angażował się w życie parafii, wielokrotnie był wybierany na kuratora rady kościelnej i był odpowiedzialny za finanse parafialne oraz stan samej świątyni, fundując przy tym wiele z jej wyposażenia, m.in. zegar, lichtarze, chrzcielnicę, dzwon, a także opłacając renowację ołtarza, ambony i organów. Obok nabycia spichlerza oraz browaru w Gdańsku, a także zakładu topiącego rudę, gospody i młyna w Zagórzcu⁵, część swojego kapitału Zappio zainwestował w 1654 roku w zakup 12-hektarowego majątku wokół Zielonego Źródła (Zielonej Studzienki)⁶. Nad okazałą posiadłością wznosiła się Cygańska Góra, z której roztaczał się wspaniały widok na Gdańsk i zatokę. Zappio wybudował tu letnią rezydencję, w której gościł w 1677 roku Jan III Sobieski z królową Marysieńką. W podzięk za gościnność monarcha zezwolił nazywać to miejsce Królewska Dolina. Dwa lata po królewskich odwiedzinach zmarła żona Zachariasza – Katarzyna.



Fot. 3. Fragment epitafium rodziny Zappiów w kościele pw. św. Jana w Gdańsku, z portretami Zachariasza i żony Katarzyny (fot. T. Maćkowski)

Trzy miesiące później, 13 lutego 1680 roku, osamotniony i schorowany kupiec sporządził testament, w którym rozdysponował majątek⁷. Część spadku podzielił pomiędzy swoich

3 Ibidem.

4 K. Cieślak, *Epitafia obrazowe w Gdańsku, XV-XVII w.*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1993, s. 22, 61, 67.

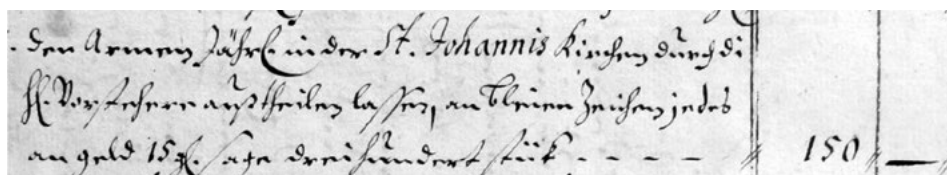
5 Obecnie dzielnica Rumii.

6 Obecnie część dzielnicy Gdańsk Wrzeszcz.

7 G. Löschin, *Beiträge zur Geschichte Danzigs und seiner Umgebungen. Meistens aus alten Manuscripten und selten gewordenen Druckschriften*, H. 3, Danzig 1837, s. 34-37.

Z punktu widzenia niniejszego tematu najważniejszy jest siódmy z zapisanych legatów, dotyczący rozdawnictwa dorocznego zapomóg dla biedaków.

Fot. 5. Pkt. 7 legatów odnoszący się do ołowianych znaków wymienianych na pomoc ubogim (APG 352,179, s. 319).



7) Biednym przy kościele św. Jana dorocznie kurator rady kościoła powinien kazać rozdać, za okazaniem ołowianego znaku, każdemu po 15 groszy w pieniądzu; łącznie powinno być 300 sztuk znaków (co daje sumę 150 florenów).

Przed dniem św. Jana miejscowi biedacy mieli zgłaszać się do rady parafialnej z prośbą o zapomogę. Po ewentualnym jej uwzględnieniu potrzebujący otrzymywał ołowiany znak, który w pierwszą środę po św. Janie wymieniał przy kościele na 15 groszy¹⁰.

Czy była to na owe czasy znacząca wartość? Jak pokazuje poniższe zestawienie cen towarów oferowanych na gdańskim rynku w tym czasie – była to suma pozwalająca na dzienne, ewentualnie dwudniowe wyżywienie.

Zestawienie 1. Wartość produktów w Gdańsku w latach 80. XVII w.¹¹

CENA TOWARU	WARTOŚĆ w 15 groszach
1 strucla – 6 groszy	2,5 strucli
1 korzec żyta (ok. 36,5 kg) – 60 groszy	9 kg żyta
1 korzec grochu (ok. 43 kg) – 66 groszy	11 kg żyta
1 sztof (ok. 1,4 litra) piwa – 3 grosze	7 litrów piwa
1 szof wina – 18 groszy	1 litr wina
1 para trzewików – 67 groszy	½ buta

Praktyka posługiwanie się ołowianymi znakami w Gdańsku przy przekazywaniu pomocy materialnej, rozliczaniu powinności i zezwoleń, bądź wykonanej pracy, okazywaniu uprawnień na terenie miasta – miała nad Motławą długą tradycję. Najstarsze znaleziska archeologiczne tego typu są datowane na XV wiek, a apogeum ich zastosowania to okres od 2 poł. XVI – do 1 poł. XVIII wieku¹². Dość powszechnie są one przez badaczy nazywane

10 W. Schumacher, op. cit., s. 86; E. Kotarski, op. cit., s. 128.

11 *Historia Gdańska*, t. III, cz.1, red. E. Cieślak, Gdańsk 1993, s. 119.

12 E. Bahrfeldt, *Die Münzen- und Medaillen- Sammlung in der Marienburg*, Bd. V – Münzen und Medaillen der Stadt Danzig, Danzig 1910, s. 172-192; A. E. Cahn, *Sammlung des Herrn Hugo Ruff-Cottbus Münzen, Medaillen, Jetons etc. nach Städten geordnet*, Frankfurt a. M 1903, s. 15-18; *Catalog der Polonischen Münzen und Medaillen der Mathy'schen Sammlung*, Danzig 1858, s. 159-162; J. Dutkowski, *Motywy idei mieszczańskich na monetach, medalach i żetonach gdańskich od końca XVI wieku do połowy XVIII wieku*, (maszynopis pracy doktorskiej), Uniwersytet Gdański 2007; J. Dutkowski, A. Suchanek, *Corpus*

„żetonami”. Jednak z uwagi, że w zachodnioeuropejskiej literaturze przedmiotu pojęcie to najczęściej odnosi się do „liczmanów” – ów termin nie jest zbyt fortunny¹³. Dlatego lepiej wrócić do nazw, którymi posługiwali się współcześni: „*zeichen*” lub „*teken*”. Oba można przetłumaczyć jako „znak”, ale tylko ten drugi funkcjonuje w języku polskim jako „token”. Również we współczesnym języku angielskim terminem tym określa się omawiane w niniejszym artykule artefakty.

Przekazywanie części spadku na rzecz potrzebujących nie było w 2 poł. XVII wieku żadnym *novum*. Tyle, że o ile na przełomie średniowiecza i nowożytności były to najczęściej jednorazowe datki na rzecz np. szpitali bądź przytułków, to od połowy XVI stulecia testatorzy dysponujący większymi sumami zaczęli przekazywać środki władzom miasta, specjalnym fundacjom kapitałowym lub rodzinnym, aby z uzyskanych od tej sumy procentów, corocznie przeznaczać określoną sumę na konkretny cel¹⁴. G. Löschin podaje tu fundację m.in. Konrada i Barbary Suchten z 1564 roku, którzy przekazali 15 tys. grzywnien pruskich, od której to sumy procent przeznaczony został na pomoc ubogim i chorym¹⁵. Badacz ten wskazał też kilka fundacji testamentowych z czasów Zappia¹⁶.

Interesującym dopełnieniem źródeł archiwalnych są także źródła kultury materialnej, mianowicie wzmiankowane tokeny testamentowe, które o swoim przeznaczeniu informują umieszczonymi na nich inskrypcjami¹⁷. Przykładowo¹⁸:

A) Znak ołowiany Davida Tornaua, 1592.

Hf: DAVIDT | TORNAW | EN•SIN TES | TAMENT SOL
ANNO 1592

Rf: AVF • HI | MEL • FAHRT | CHRISTI • AVS | GET HELT | WERDEN ANNO 1592
42 Mm.

[W Święto Wniebowstąpienia Pańskiego powinien zostać rozdany]

Nummorum Gedanensis, Gdańsk 2000, s. 277-312; P. Garlicki, *Żetony z wykopalisk przeprowadzonych w południowo-zachodniej części kwartału ulic: Długie Ogrody, Szafarnia, Angielska Grobla i św. Barbary w Gdańsku w latach 2008 i 2009*, „Archeologia Gdańska” 5, 2013, s. 285-307; K. M. Kowalski, *Gdańskie żetony kościelne od XVI do XVIII wieku. Studium kalkulologiczne*, „Przegląd Numizmatyczny” 2004, 1, s. 3-7. (także w: *Computationis et Commemorationis Testimonia. W kręgu zagadnień kalkulologicznych, medaloznawczych i numizmatycznych*, Grajewo 2015, s. 21-32; idem, *Żetony ołowiane z wizerunkami nożyczek z XVI–XVIII w., odkryte w Gdańsku*, w: *Computationis et Commemorationis...*, s. 33-42; T. Maćkowski, *Funkcjonowanie miejskich żetonów walowych (Wallzeichen) oraz szarwarkowych (Scharwerkzeichen) w nowożytnym Gdańsku*, „Przegląd Numizmatyczny” 2008, 3, s. 60-65; idem, *Żetony gdańskie z herbami Prus Królewskich oraz Korony Polskiej*, „Przegląd Numizmatyczny” 2009, 4, s. 49-51; idem, *Gdańskie cechowe znaki ołowiane (żetony) XVI-XVIII w.*, „Przegląd Numizmatyczny” 2016, 3, s. 54-56; idem, *Znaki ołowiane (tokeny/żetony) z wykopalisk przy ulicy Chmielnej 73-74 w Gdańsku*, *Dantiscum*, t. 1, red. R. Krzywdziński, 1916, s. 219-234.

13 T. Maćkowski, *Numizmatyka na pograniczu różnych specjalności. Żetony czy tokeny? Uwagi o nazewnictwie nowożytnych numizmatów*, *Acta Archaeologica Lodziensia*, t. 61, 2015 Łódź, s. 111-117.

14 E. Kotarski, *Fundacje stypendialne w dawnym Gdańsku*, w: *Fundacje i fundatorzy w średniowieczu i epoce nowożytnej*, red. E. Opaliński, T. Wiślicz, Warszawa 2000, s. 128.

15 G. Löschin, op. cit., H. 2, Danzig, s. 62-64.

16 Ibidem, H. 3, s. 34-41.

17 F. A. Vossberg, *Münzgeschichte der Stadt Danzig*, Berlin 1852, s. 59, 110; *Catalog der Polonischen Münzen und Medaillen der Mathy'schen Sammlun*, s. 159-162; A. E. Cahn, op. cit., s. 15-18; E. Bahrfeldt, op. cit., s. 176-177; J. Dutkowski, A. Suchanek, op. cit., s. 277-280.

18 Za E. Bahrfeldt, op. cit, poz. nr 8787, 8787a., 8790, 8791.

* * *

B) Znak ołowiany Abrahama Hövelke, 1636¹⁹.

Hf. EGO SVM LVX M-VIA VERI-ET VITA Christi Brustbild nach rechts.

Rf. (Wygrawerowany napis) *Abraham Houelken vnd seiner Erben Testa | ment für die Armen A° 1636 Danzig*

Bronze, 32 Mm.

[Testamentem Abrahama Hövelke i jego spadkobierców dla biednych]

* * *

C) Znak ołowiany Johana Mathiasa Holste, 1722

Hf. (napis otokowy) IOHAN • MATTHIAS • HOLSTE • SIGNATOR S IOH • (w centrum) Z obłoku wystaje ramię trzymające skierowany ku ziemi krzyż, pod nim data 1722

Rf. BEVDE | EHELEUTE | TESTAMENT | VOR BETTELAEGRIGE | HAVS ARMEN | AVS•THEILVNG | S • IOHANI | TAG •

42 Mm.

[Testamentem obojga małżonków obłożnie chorym biedakom do rozdania w dzień św. Jana]

* * *

8791. Znak ołowiany Elżbiety Holste, 1722²⁰.

Hf. (napis otokowy) FRAV • ELISABETH • HOLSTEN • GEBOHRNE • VESTERS • (w centrum) Z obłoku wystaje ramię trzymające skierowany ku ziemi krzyż, pod nim data 1722

Rf. BEYDE | EHELEVTE | TESTAMENT | VOR BETTLAEGRIGE | HAVSARMEN | AYS•THEILVNG | ELISABETH | TAG

42 Mm.

[Testamentem obojga małżonków obłożnie chorym biedakom do rozdania w dzień św. Elżbiety]

Znanych jest kilka tokenów ołowianych fundacji Zachariasza Zappio, co ciekawe wszystkie datowane na rok 1687²¹. W kolekcji numizmatycznej Biblioteki PAN w Gdańsku znajduje się jeden, zachowany w bardzo dobrym stanie egzemplarz z inskrypcją „Zach. Zappio”²²:

19 J. Dutkowski, A. Suchanek, op. cit., nr 662, s. 278.

20 Ibidem, nr 664, s. 278.

21 Oprócz egzemplarzy przedstawionych w artykule, m.in. J. Dutkowski, A. Suchanek, op. cit., nr 672, s. 279; także E. Bahrfeld, op. cit., nr 8789, za *Catalog der Polonischen Münzen und Medaillen der Mathy'schen Sammlung*, nr 2746 i A. E. Cahn, op. cit., nr 475 i – podaje token z datą 1687.

22 Bibl. PAN w Gdańsku, nr kat. 861 - *Katalog Zbioru Numizmatycznego Biblioteki Gdańskiej Polskiej Akademii Nauk*, oprac. H. Dzienis, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1984, nr 1823, s. 149 – omyłkowo podaje także istnienie znaku drugiego nr 1824.



Fot. 6. Token fundacji Zachariasza Zappio (Biblioteka PAN w Gdańsku, sygn. 861)



Fot. 7. Token fundacji Zachariasza Zappio, kolekcja prywatna²³

Znaki ołowiana fundacji Zappio z 1687 roku były dwustronnie wybijane, stosunkowo duże jak na tego typu artefakty (średn. 35 mm) – i ciężkie (21 g). Były to tokeny wyciskane z dwóch stron przez odpowiednie stemple. Ich datacja świadczy, że najprawdopodobniej corocznie musiały być przetapiane i wykonywane z oznakowaniem nowego roku.

Z punktu widzenia niniejszego tematu ważne są odpowiedzi na pytania:

A) czy skoro znane są jedynie tokeny datowane na 1687 rok, to czy w późniejszym okresie nadal posługiwano się znakami ołowianymi dla rozliczania tego legatu?

B) czy ich wartość ulegała zmianie?

C) czy zmieniała się ich ikonografia?

Odnosnie pierwszego pytania źródła archiwalne poświadczają, że 300 „*zeichens*” cały czas było użytkowanych przez fundację, aż do ostatniego zachowanego bilansu z 1733

²³ Token z kolekcji B.G., pełna dokumentacja artefaktu znajduje się w posiadaniu autora

roku. Dlaczego nie rozliczano w podobny sposób pozostałej pomocy potrzebującym? Prawdopodobnie wynikało to z faktu ilości osób obdarowywanych pomocą. W przypadku biedaków wpływ miała ich przypuszczalna niepiśmienność oraz trudności w ich administracyjnej identyfikacji; chodziło wszak o biednych nie tylko „z domów”, ale i „z ulic”. Ponadto rozliczanie żebrakom pomocy poprzez ołowiane znaki miało w Gdańsku już długą tradycję. W pozostałych przypadkach chodziło bądź to o stosunkowo niewielką liczbę wspomaganych, których łatwo zarejestrować w dokumentach, bądź czyniono to za pośrednictwem zarządu szpitala chorych na ospę.

Archiwalia pozwalają w miarę precyzyjnie ustalić – jak zmieniała się w czasie wartość tokenów fundacji. Rozliczenia fundacji wykazują²⁴, że zaordynowana przez testatora wartość ołowianych znaków dla ubogich równa 15 groszom, w rzeczywistości nie była przestrzegana. Przeznaczona na ten cel suma 150 florenów stanowiła podstawę, od której to – proporcjonalnie do całości uzyskiwanych rocznie dochodów fundacji – ustalano sumę do rozdzielenia między ubogich. Zarazem liczba znaków ołowianych odpowiadająca ilości wspomaganych osób pozostawała cały czas niezmienna (= 300). Stąd różne wartości tokenów fundacji w pierwszych dekadach jej funkcjonowania.

Najstarsze zachowane rozliczenie legatów (prawdopodobnie z samego końca XVII w.) pokazuje, iż zdarzało się, aby suma ta była wyższa wynosząc 231 floreny i 2 grosze, co przy jej podziale na 300 osób daje wartość przekraczającą nieco 23 grosze za znak²⁵. W rozliczeniu za rok 1700 widnieje już tylko suma 80 florenów i 8 groszy²⁶. Z notatki wykonanej przez inspektorów, którzy z ramienia rady miasta dokonali kontroli i protokołowali stan zastanych w 1726 roku dokumentów oraz rzeczy należących do fundacji wynika, że istniały wówczas zestawienia wydatków na legaty z lat 1681-1687, a także księga rachunkowa z lat 1706-1710²⁷ – które nie figurują w obecnych archiwaliach²⁸. Niemniej przynajmniej od 1726 roku ustaliła się praktyka, aby na wymianę za 300 ołowianych znaków rozdawanych biednym z „domów i ulic” przeznaczać stałą sumę równą 90 florenom, co wyniosło 9 groszy za token (zestawienie 2). Ostatnie tego typu rozliczenie jest poświadczane archiwalnie za rok 1733²⁹.

Zachowane współcześnie dane są bardzo fragmentaryczne, mimo to pozwalają zarysować obraz zachodzących zmian w finansowaniu pomocy biednym. Należy tu zwrócić uwagę, że wymienione w sprawozdaniach fundacji sumy na pomoc biednym (zapisywane w pkt. 9), sprzed 1726 roku, nie dają się zamienić bezpośrednio na będące wówczas w obiegu monety (grosze, szelągi, ternary, ewentualnie denary); wyjątkiem jest rok 1700 – gdzie za ołowiany znak można było otrzymać równe 24 szelągi. Oznaczać to może, że w rachunkach ujmowano także jakieś koszty dodatkowe, np. koszt

24 APG 352, 179 – jest to zestawienie niepełne, odnoszące się jedynie do kilkunastu lat – głównie z pierwszych trzech dekad XVIII w.

25 APG 352, 179, s. 175, § 9 – rozliczenie to wpięte między inne dokumenty wymagałoby dodatkowej analizy w celu ustalenia precyzyjnej datacji; data jest zapisana na górze dokumentu i obecnie niewidoczna bez rozszczępienia skoroszytu z aktami; dodatkowe wpięte do skoroszytu zestawienia nie są ułożone w kolejności chronologicznej, ale odwrotnie – od najmłodszych do najstarszych.

26 APG 352, 179, s. 197.

27 APG 352, 179, s. 201.

28 Zachowały się bilanse finansów fundacji i jej aktywów z lat 1680, 1685, 1687, 1688 (APG 352, 178; APG 352, 179, s. 360-363, za rok 1687) – jednak nie ma tam uwzględnionych szczegółowych wydatków na legaty.

29 APG 352, 179, s. 233.

wykonania nowych znaków – stąd rzeczywista pomoc jest nieco zawyżona. Być może dokładniejsza analiza dokumentów pozwoliłaby ustalić – skąd brały się różnice w zestawieniach z 1701 i 1702 roku, zapisanych w księdze rachunkowej i tych wpiętych do niej na osobnych arkuszach.

Zestawienie 2. Zapisy wartości sum wymienianych na ołowiane znaki fundacji Zachariasza Zappio.

ROK/ sygnatura APG	Zapisana wartość	Wartość w groszach	W przeliczeniu 1 os./gr.
1700 (352/ 179, k. 197)	80 fl., 8 gr.	2408	8,03 gr. (24 szelągi)
1701 (352/ 179, k. 181) ³⁰	88 fl.	2640	8,8 gr.
1702 (352/ 179, k. 183) ³¹	84 fl., 17gr.	2537	8,46 gr.
1703 (352/ 179, k. 187)	brak pozycji		
1706 (352/ 179, k. 199)	78 fl, 25 gr.	2365	7,9 gr.
1726 (352/ 179, k. 205)	90 fl.	2700	9 gr.
1727 (352/ 179, k. 209)	90 fl.	2700	9 gr.
1728 (352/ 179, k. 213)	90 fl.	2700	9 gr.
1729 (352/ 179, k. 217)	90 fl.	2700	9 gr.
1730 (352/ 179, k. 221)	90 fl.	2700	9 gr.
1731 (352/ 179, k. 225)	90 fl.	2700	9 gr.
1732 (352/ 179, k. 229)	90 fl.	2700	9 gr.
1733 (352/ 179, k. 233)	90 fl.	2700	9 gr.

Dużo trudniej udzielić odpowiedzi na trzecie z pytań. Póki co autorowi nie są znane tokeny fundacji z lat innych niż z roku 1687. Wiadomo, że majątkowe rozstrzygnięcia testamentu weszły w życie dopiero w 1688 roku, jednak legaty prawdopodobnie były realizowane wcześniej – na co zdaje się wskazywać adnotacja z 1726 roku (przyp. 27). Czyli te wykonane z datą 1687 raczej nie były pierwszymi. Nie można wykluczyć, że te same tokeny użytkowano dalej przez kolejne lata, bez zmiany daty.

Wspomniane już zestawienie rzeczy przejętych przez komisję w 1726 roku wzmiankuje o „sakwie z 300 ołowianymi znakami, co jednak budzi wątpliwości”³². Jeśli było ich zbyt mało trzeba było dorobić kolejne, bądź jeżeli miały nieaktualną datę – należało je wykonać na nowo. Chyba, że w użyciu były już inne znaki – tańsze w wykonaniu i dostosowane wielkością oraz ciężarem do prawie o połowę niższej niż pierwotnie kwoty zapomogi, (bądź też takie właśnie wprowadzono w 1726 roku). Co prawda materiał do ich wykonania nie był drogi i mógł pochodzić z zebranych tokenów, jednak koszt wytworzenia trzystu nowych, w tym przynajmniej jednego nowego stempla z datą – zapewne nie był

30 Wpięte do teczki rozliczenie APG 352, 179, s. 191, §9 z 1701 roku, podaje sumę 171 fl., 22 gr., 3 3/9 den.

31 Wpięte do teczki rozliczenie APG 352, 179, s. 179, §9 z 1702 roku, podaje inną sumę: 59 fl., 14 gr., 10 3/8 den.

32 APG 352, 179, s. 202.

nieistotny. Zwłaszcza przy spadających w XVIII wieku dochodach fundacji. Gdańskie tokeny ołowiane, podobnie jak to było ze srebrnymi monetami, swoją okazałością często wyrażały stosowną wartość. Nie można wykluczyć, że fundacja Zappio wraz z obniżeniem wartości zapomóg o połowę dostosowała ich wielkość do małej już wartości. Mogłoby to wyjaśniać znaleziska jednostronnych tokenów z głową św. Jana. Najprawdopodobniej są one związane z dobroczynną działalnością parafii pw. św. Jana w Gdańsku – stąd wyobrażenie jej patrona.



Fot. 8. Jednostronny token ołowiany z głową św. Jana, kolekcja prywatna³³



Fot. 9. Jednostronny token ołowiany z głową św. Jana, kolekcja prywatna³⁴

33 Token z kolekcji B.G., pełna dokumentacja artefaktu znajduje się w posiadaniu autora.

34 Pełna dokumentacja artefaktu znajduje się w posiadaniu autora.

Mimo, że w Gdańsku dominował luteranizm, postaci świętych patronów parafii niekiedy były umieszczane na protestanckich tzw. „żetonach kościelnych” (*Kirchenzeichen*, *Abendmahlsmarken*), np. postać św. Barbary. Jednak były one dwustronne i zazwyczaj opatrzone otokowymi sentencjami oraz symboliką odnoszącą się do Eucharystii³⁵. Toteż te z głową św. Jana nie należały do tej kategorii. Są one wyraźnie mniejsze (2 cm x 1,7 cm) i aż osiem razy lżejsze (2,75 g.), a ich wykonanie przez odlew do jednostronnych form, a następnie wycinanie, było łatwiejsze i tańsze. Brak jakichkolwiek dat likwidowałby potrzebę corocznego wykonywania nowych tokenów. Gdyby ta hipoteza była prawdziwa, mogłaby wyjaśniać – dlaczego w rachunkach sprzed od 1726 roku zapisana suma na wymianę za znaki ołowiane pokrywa się z będadymi w obiegu monetami, a wcześniej nie.

Jednak, z drugiej strony, nie musiała być to pomoc związana ze spadkiem Zachariasza Zappio. Brak dodatkowych informacji, poza głową świętego, uniemożliwia jednoznaczne rozstrzygnięcie odnośnie genezy tych znaków. Zarazem należy zauważyć, że nie była to jedyna fundacja w tym czasie związana z parafią św. Jana. Należy mieć zatem nadzieję, że dalsze badania archeologiczne pozwolą w przyszłości na weryfikację postawionych tu hipotez.

Gdańsk in the 17th century, lead tokens, Zacharias Zappio Foundation Summary

Zacharias Zappio was a merchant died in Gdańsk, in 1680. In the testament he decided to formed foundation in order to support the St. John's Church and to help poor people. Among other things he ordered to exchange 300 lead tokens for a small amount of money annually.

The paper shows the tokens of the Zappio Foundation in collection of the Gdańsk Library of the Polish Academy of Sciences and in private collections, especially their value and iconography.

(Footnotes)

1 Wpięte do teczki rozliczenie APG 352, 179, s. 191, §9 z 1701 roku, podaje sumę 171 fl., 22 gr., 3 3/9 den.

2 Wpięte do teczki rozliczenie APG 352, 179, s. 179, §9 z 1702 roku, podaje inną sumę: 59 fl., 14 gr., 10 3/8 den.

35 E. Bahrfeldt, op. cit., s. 172-176; J. Dutkowski, A. Suchanek, op. cit., s. 299-306; K. M. Kowalski, Gdańskie żetony kościelne od XVI do XVIII wieku. Studium kalkulologiczne, s. 3-7.

PRZESTĘPSTWO FAŁSZOWANIA MONET W ŚWIELE ARTYKUŁÓW WOJSKOWYCH PIOTRA I

Monopol państwowy na bicie monety był cechą wspólną w zasadzie wszystkich państw europejskich w epoce wczesnonowożytnej. Niekoniecznie władze musiały osobiście zarządzać mennicą (a nawet takowe posiadać), jednakże to one w pełni decydowały o polityce monetarnej państwa¹. Produkcja mennicza przynosiła znaczne dochody państwu, system monetarny stanowił istotny element polityki gospodarczej, politycznej i propagandowej. Tym samym oczywistym jest fakt bardzo surowego karania osób dopuszczających się tego przestępstwa, które nierzadko było utożsamiane ze zbrodnią obrazy majestatu².

W artykule prezentujemy regulacje karne dotyczące fałszowania monet wprowadzone przez Piotra I w artykułach wojskowych³. Analizujemy wprowadzone wówczas przepisy prawne na tle istniejących dotychczasowych rosyjskich regulacji i ukazujemy przemiany w systemowym rozwiązaniu problemu podrabiania monet.

W 2. dziesięciolecie Wielkiej Wojny Północnej (1700-1721) – 30 marca 1716 r.⁴ – Piotr I (1682-1725) ogłosił kodeks wojskowy, funkcjonujący powszechnie pod nazwą *Kodeks wojskowy 1716 roku*⁵. Jednakże druga księga, zawierająca przepisy prawa karnego materialnego – *Artykuły wojskowe z krótkim komentarzem* (część 1) i procesowego – *Krótkie przedstawienie procesów...* (część 2) została opublikowana już w 1715 r.⁶ Wbrew tytułowi

- 1 Zob. A. Mikołajczyk, *Geneza i rozwój nowożytnej monety polskiej na tle europejskim (XVI – poł. XVIII w.)*, Kraków 1983.
- 2 Przykładowo: J. Koredczuk, *Ordynacja kryminalna Józefa I z 1707 roku: z dziejów procesu karnego na Śląsku w pierwszej połowie XVIII wieku*, Wrocław 1999, s. 256 i n.; M.H. Dyjakowska, *Kara konfiskaty majątku za crimen laesae maiestatis*, [w:] *Podstawy materialne państwa. Zagadnienia prawno – historyczne*, red. D. Bogacz, M. Tkaczuk, Szczecin 2006 s. 603; M. Kamler, *Kary za przestępstwa pospolite w dużych miastach polski w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, „Kwartalnik Historyczny” 101 (1994), 3, s. 26, 28, 30, 33, 36.
- 3 *Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku*, opracowali, tłumaczyli i przygotowali do druku Paweł Krokosz i Karol Łopatecki, Kraków-Oświęcim 2016.
- 4 W artykule stosowana jest datacja według kalendarza juliańskiego obowiązującego w Rosji od 1 I 1700 r.
- 5 L. Pauli, *Najważniejsze wojskowe kodyfikacje Europy Wschodniej XVII i XVIII wieku (dokończenie)*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 2 (1946), 4, s. 205.
- 6 *Инструкции и Артикулы военные, при том же и краткая примечания. Напечатаны повелением Царского Величества. В Санктпетербурхе, Лета Господня, 1714. Декабря в 22 день*, [Санкт-Петербург (dalej: СПб.) 1714]. Według kalendarza gregoriańskiego publikacja ta nastąpiła już w 1715 r. Wcześniej, bo w 1712 r. wyszło drukiem *Krótkie przedstawienie procesów...* autorstwa szwedzkiego ober-audytora Ernsta Friedricha Krompeina, który w 1710 r. dostał się do niewoli rosyjskiej, a następnie przyjął carską służbę, zob.: *Краткое изображение процессов или судебных тяжёб, против римских, цесарских и саксонских прав, учреждённое от Эрнста Фридриха Кромпена обер-аудитора. В Санкт Питебурхе, Лета 1712 июля 7*, [СПб. 1712]; М.П. Розенгейм, *Очерк истории военно-судных учреждений в России до кончины Петра Великого*, СПб. 1878, с. 104. W 1715 r. wydawnictwo to było dostępne w sprzedaży w Sankt-Petersburg, zob.: П.О. Бобровский, *Военные законы Петра Великого в рукописях и первопечатных изданиях*, СПб. 1887, с. 30, 52-53; Д.О. Серов, *Забытые редакции Артикула воинского и „Краткого изображения процессов или судебных тяжёб” (из истории кодификации военного законодательства России XVIII в.)*, „Lex russica” 2 (2013), с. 113-121; *Артикул воински купно с процессом надлежащих судящим. Напечататася повелением Царского Величества. В Санктпитебурхе лета Господня 1715, Апреля 26 дня*, [СПб. 1715].

ten akt prawny nie miał charakteru klasycznych artykułów wojskowych rozumianych jako wojskowy kodeks karny⁷. Wprowadzone tam regulacje miały znacznie szerszy zakres podmiotowy. Przy niektórych (lecz nie przy wszystkich) umieszczone były komentarze dopowiadające, bądź tłumaczące przepis prawny ewentualnie dopuszczające wyjątki wyłączające bezprawność czynu. Charakter szczególny miały rozdziały – I, II, XVIII, XIX, XX, XXI, XXII, XXIII, XXIV – gdyż poświęcone były ogólnym przestępstwom⁸.

Taki charakter ma również artykuł 199 wchodzący w skład rozdziału XXII *O fałszywej przysiędze i tym podobnych ekscesach*. Sama norma prawna miała charakter typowy i nie odbiegała od analogicznych ówczesnych regulacji:

„Kto fałszywą monetę będzie bił lub robił, ten ma być pozbawiony życia, i według wielkości naruszenia [prawa – K.Ł., P.K.] spalony na stosie”⁹.

Warto podkreślić, iż zapis ten znalazł się także na kartach dwóch XVIII-wiecznych polskich przekładach *Artykułów wojskowych...*, przechowywanych w zasobach Archiwum Narodowego w Krakowie i Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie. Obydwa tłumaczenia w odpowiedni sposób oddają normę prawną czynu, przy czym „wersja krakowska” normy prawnej przekładu jest bardziej precyzyjna niż „wersja warszawska”¹⁰.

Istotny charakter miała jednak „refleksja” (komentarz), który został dodany jako uzupełnienie do przepisu prawnego:

„Moneta trojakim sposobem może być fałszowana:

1) kiedy kto zdradliwie stempel drugi [w rękopisie jest: „sztemfel drugiego” – K.Ł., P.K.] na monecie bije;

2) kiedy kto nie należyty metal miesza;

3) kiedy monetę obrzyna i w wadze krzywdzi.

A ci ostatni, nie na życiu ale na honorze i ciele lub dobrach bywają karani”¹¹.

Piotr I wprowadził więc formalną wykładnię prawa – wskazując na trzy rodzaje przestępstwa. Po pierwsze, fałszowanie monety *sensu stricte*, czyli podrabianie monety poprzez zmianę znaku emitenta. W takim procederze moneta nabywała większą od rzeczywistej wartości, co stanowiło zysk przestępcy. Po drugie, bicie nowych monet, które miały imitować inne – zysk polegał na zaniżaniu ilości srebra, złota lub miedzi (podwyższanie

7 K. Łopatecki, „*Disciplina militaris*” w *wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku*, Białystok 2012, s. 703-704.

8 Akt normatywny składał się z 209 jednostek redakcyjnych podzielonych na 24 rozdziały. *Военная Энциклопедия* (dalej: ВЭ), под. ред. В.О. Новицкого, А.В. фон.-Шварца, В.А. Апушкина, Г.К. фон.-Шульца, т. III, СПб. 1911, с. 73.

9 *Артикул воински купно с процесом надлежащии судящим...*, с. 62.

10 „Kto fałszywą monetę kuje, albo [tj. albo – K.Ł., P.K.] robi, takowy na życiu na życiu ma być karany, i podług wielkości excessu [tj. wykroczenia – K.Ł., P.K.] spalony”. Zob. Archiwum Narodowe w Krakowie (dalej: ANKr.), Archiwum Sanguszków, sygn. 29/637: Archiwum Podhoreckie II, 39 (dalej: AS:AP II, 39), s. 1565 [*Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku...*, s. 286], por. *Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku...*, s. 286. Nieco odmiennie, choć zachowując ten sam sens, brzmi „wersja warszawska”: „Ten który robi albo bije fałszywą monetę ma być karany na życiu i według wielkości winy spalony na koniec”, zob. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Radziwiłłów, dz. VII, sygn. 711, s. [*Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku...*, s. 222].

11 Treść artykułu przytoczona w oryginalnym tłumaczeniu na język polski z połowy XVIII w. – „wersja krakowska”, zob. ANKr., AS:AP II, 39, s. 1565, por. *Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku...*, s. 286.

stopy menniczej) – zob. il. 2-4¹². W końcu ostatni sposób – niewątpliwie najprostszy technologicznie, to skrawanie brzegów monet. Produkcja mennicza nie była doskonała – wiele egzemplarzy wybijano o odchyleniach wagowych od średniego ciężaru. Takie egzemplarze można było obrzynać wokół stempla umieszczanego na awersie i rewersie¹³. W świetle refleksji – jedynie dwa pierwsze czyny przestępcze karane były śmiercią, przy czym egzekucja mogła mieć formę kwalifikowaną. Widoczny jest w przepisie element prewencji ogólnej, egzekucja miała odstraszać, ale również kształtować świadomość o wadze popełnionej zbrodni. Wobec pozostałych przestępców złagodzone grożącą sankcją – ograniczając ją do kar na honorze, publicznej chłosty oraz konfiskaty majątku.

A contrario pozbawiony winy był ten, który w sposób nieumyślny przyczynił się do szkody na rzecz skarbu państwa. Mogło to polegać na dostarczaniu maszyn, towarów lub świadczeniu usług związanych z pracą nielegalnej mennicy.

Badania prowadzone nad rosyjskimi artykułami wojskowymi wskazują, że większość przepisów prawnych została dosłownie przetłumaczona lub recypowana ze szwedzkich artykułów wojskowych wydanych w 1683 r.¹⁴ Szczegółowa analiza wykazała, że artykuł 199 poświęcony fałszerstwu nie mógł być przejęty ze skandynawskich rozwiązań, gdyż taki przepis nie występował w artykułach Karola XI (1660-1697)¹⁵. Również inne ówczesne prawa wojskowe nie przewidywały podobnej regulacji – tym samym art. 199 należy uznać za oryginalną normę prawną.

Potrzeba wprowadzenia nowych regulacji karnych wiązała się z reformą systemu pieniężnego i finansów państwa przeprowadzoną przez Piotra I (zob. il. 1)¹⁶. Jasno określony został także wymiar kary dla przestępców, którzy próbowali podrabiać wypuszczaną przez państwo monetę (nie tylko srebrną¹⁷, lecz także miedzianą). Na przyjęte złagodzenie karanía wpływ miały czynniki oświeceniowe. Nie to było jednak najważniejsze. Warto zauważyć, że na przełomie XVII i XVIII w. został znacznie unowocześniony sposób produkcji monet, które okazały trudniejsze do sfalszowania niż poprzednio, co w szczególności odnosiło się do trzeciego z wymienionych sposobów kary¹⁸.

12 W przypadku pieniędzy miedzianych ich podróbki powstawały w sposób bardzo prymitywny przy pomocy glinianych form zdjętych z będących w obiegu prawdziwych kopiejek, zob. В. Семенов, *Подделки российских монет*, СПб. 2012, с. 14.

13 W wyniku takiego działania z czasem większe monety wycofano z obiegu lub je skrawano, co prowadziło do stosowaniu na rynku coraz lżejszych monet. J. Kisielewski, *Prawo Kopernika-Greshama w świetle badań numizmatycznych w ostatnim dziesięcioleciu*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2 (1969), s. 267-272.

14 K. Łopatecki, *Najstarsze północnoamerykańskie artykuły wojskowe*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 65 (2013), 1, s. 198-199.

15 E. Anners, *Den Karolinska Militärstraffrätten och Peter den Stores Krigsartiklar*, Uppsalla 1961, s. 117-146.

16 П. фон Винклер, *Из истории монетного дела в России*, СПб. 1897, с. 2-55; А.И. Юхт, *Русские деньги от Петра Великого до Александра I*, Москва 1994, с. 9-36.

17 W pierwszych latach panowania władcy (do 1700 r.) jedynym nominałem płatniczym w Rosji była srebrna kopiejka. W kolejnych latach wprowadzono już łącznie pięć takich zakładów, zob.: И.Г. Спасский, Е.С. Шукина, *Медали и монеты петровского времени (Medals and Coins of the Age of Peter the Great)*, Ленинград 1974, с. 23-24 i nast.

18 Pierwszy zmechanizowany zakład produkujący monety powstał w 1700 r. na Kremlu Moskiewskim, a kierownictwo nad nim objął słynny rosyjski ekonomista doby panowania Piotra I Iwan Pososzkow. W niedługim czasie w samej Moskwie pracowało już łącznie pięć takich zakładów, zob.: И.Г. Спасский, Е.С. Шукина, op.cit., с. 23-24; А.И. Юхт, op.cit., с. 13-14. Pod koniec panowania Piotra I zakład bijący monety otwarto także w Sankt Petersburgu, zob.: И.Г. Спасский, *Петербургский монетный двор от возникновения до начала XIX в.*, Ленинград 1949, с. 34.

Znaczenie artykułu 199 polegało na trwałości przepisu prawnego. *Kodeks wojskowy 1716 roku* nie uległ zasadniczej zmianie i z niewielkimi korektami podejmowanymi w kolejnych dziesięcioleciach obowiązywał aż lat 90. XVIII w. (kwestie dotyczące organizacji armii i egzekucji wojska), a nawet do 1. poł. XIX w. (prawo karne materialne i formalne)¹⁹. Dopiero w 1812 r. tuż przed uderzeniem Napoleona (1804-1815) na Rosję został wydany akt prawny pod nazwą *Polowy Kodeks Karny dla Wielkiej Czynnej Armii*, który wnosił zmiany i uzupełnienia do II księgi *Kodeksu wojskowego 1716 roku*. W odróżnieniu od *Artykułów wojskowych* zapisy *Polowego Kodeksu Karnego...* zawierały usystematyzowane rodzaje przestępstw możliwych do popełnienia tylko podczas wojny – zmieniony kodeks karny obowiązywał tylko podczas wojny i ograniczony był do miejsc objętych działaniami wojennymi²⁰.

Dopiero 25 czerwca 1839 r. ukazał się manifest zatwierdzający *Zbiór zarządzeń wojskowych* stanowiący zebranie i zestawienie wszystkich aktów prawnych proveniencji wojskowej poczynawszy od 1716 r. aż do 1 maja 1838 r. Długo oczekiwany kodeks – prace nad jego zestawieniem rozpoczęto na początku panowania Mikołaja I (1825-1855) – wszedł w życie 1 stycznia 1840 r. i dzielił się na pięć części, te z kolei na księgi. Część V *Zbioru zarządzeń wojskowych* stanowił *Kodeks karno-wojskowy* dzielący się na dwie księgi: 1. *O przestępstwach i karach* (zbiór praw materialnych) i 2. *O sądzie wojennym* (zbiór praw procesowych), które w sumie stanowiły dwa osobne kodeksy karne stosowane na czas pokoju i wojny. Kodeks „na czas pokoju” nadal bazował na *Artykułach wojskowych...* Piotra I, zaś podstawą aktu normatywnego stosowanego „na czas wojny” był *Polowy Kodeks Karny...* z 1812 r.²¹

Aby ocenić treść normy prawnej zawartej w omawianym art. 199, należy prześledzić

19 Л.Г. Бескровный, *Русская армия и флот в XVIII веке (Очерки)*, Москва 1958, с. 407. *Krótkie przedstawienie procesów...* w swojej pierwotnej formie przetrwało do 1812 r., a jego zapisy obowiązywały oficjalnie podczas pokoju aż do 1839 r. (w istocie aż do 1867 r.), zob.: *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона* (dalej: ЭСБЕ), т. XVIa, СПб. 1895, с. 570-571.

20 Полное собрание законов Российской Империи (dalej: ПСЗРИ), Собрание 1-ое, т. XXXII, СПб. 1840, № 24975; Учреждение для управления Большой Действующей Армии, СПб. 1812; Т.Ю. Сухондяева, Российское военно-уголовное законодательство и его эволюция в период абсолютизма (XVIII - начало XX вв.): Автореферат дисс. канд. юр. наук, СПб. 2006, с. 15, https://www.google.ru/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=7&ved=0ahUKEwjddqea2r6vPAhVEVCZoKHSjUC5YQFg hJMAy&url=https%3A%2F%2Fwww.gup.ru%2Funi%2Faspirant%2Faref%2F2_02.doc&usq=AFQjC-NEEU7Wwn9kc8w2osRZO-UTHb-Y6Ng&bvm=bv.133700528,d.bGs&cad=rjt (dostęp: 25.09.2016); P.P. Камаев, Развитие отечественного уголовного законодательства об ответственности за посягательства на военное имущество до 1917 г., „Бизнес в законе. Экономико-юридический журнал” 2 (2013), с. 41-45.

21 ПСЗРИ, Собрание 2-ое, т. XIV, отд. 1, СПб. 1840, № 12468; ЭСБЕ, т. XXXV, СПб. 1902, с. 39; *Энциклопедия военных и морских наук* (dalej: ЭВМН), сост. под гл. ред. Г.А. Леера, т. I, 1883, с. 206; т. VII, СПб. 1895, с. 111-112; т. VIII, СПб. 1897, с. 62-63; ВЭ, т. III, с. 73; А.С. Янчев, *Концепция издания Свода военных постановлений 1839-1840 гг. (ход работ и персоналии)*, „Вестник Челябинского государственного университета” 25 (2010), с. 82-84. Taki podział *Kodeksu karno-wojskowego* wprowadzał niezgodność i sprzeczności nie tylko w ogólnych regulaminach, ale i w tych samych działaniach przestępczych, przy czym niejednokrotnie podczas wojny kary okazywały się łagodniejsze, niż te orzekane w czasie pokoju. *Kodeks karno-wojskowy* doczekał się dwóch kolejnych wydań w latach 1855 i 1859; jego I księga obowiązywała do czasu wydania *Kodeksu wojskowego o karach* w 1868 r., a druga do 1867 r., kiedy wydano *Kodeks wojskowo-sądowy*. Jak zauważyła T. Suchonidajewa dotychczas nie powstało żadne większe opracowanie poświęcone *Kodeksowi karno-wojskowemu* z 1839 r., zob. Т.Ю. Сухондяева, *Историко-правовые аспекты влияния римско-византийского права на российское военное законодательство XVIII – XIX вв.*, „Известия высших учебных заведений, серия: Гуманитарные науки 3 (2012), с. 287.

kontekst historyczno-prawny. Z fałszerstwem monet borykano się w już za panowania carów – Iwana IV Groźnego (1533-1584), jego syna Fiodora Iwanowicza (1584-1598) oraz Borysa Godunowa (1598-1605). Sytuacja nie zmieniła się także podczas polskiej i szwedzkiej interwencji w wewnętrzne sprawy Rosji na początku XVII w. oraz po objęciu władzy przez cara Michała Romanowa (1613-1625) w 1613 r. Pierwsze lata rządów tego monarchy nie należały do spokojnych – wojna z Rzeczpospolitą, okupacja Wielkiego Nowogrodu przez Szwedów oraz nieustanne zagrożenie ze strony Chanatu Krymskiego w połączeniu z niezwykle trudną sytuacją gospodarczą państwa sprzyjały fałszowaniu pieniędzy²². Fałszywa moneta rosyjska trafiała na rynek rosyjski także zza granicy – ze Szwecji po 1617 r.²³ i Danii po 1619 r. Analogiczne zjawisko trwało aż do końca XVIII w. (zob. il. 5). Równolegle fałszywe monety produkowano w samej Rosji. Rodzimi producenci – pracujący często na zamówienie – puszczający w obieg tzw. lekkie pieniądze, czyli monetę bitą ze srebra niskiej jakości. W latach 30. XVII w. w produkcji fałszywych monet prym wiodły takie ośrodki jak Kozłów (w 1649 r. działał tam nawet dobrze zorganizowana grupa fałszerzy pieniędzy, której członkowie mieli rozdzielone pomiędzy siebie konkretne zadania), Wołogda, Woroneż, Szack, Rostów, Bieloosiero oraz powiat nowogrodzki²⁴.

Sytuacja z tym związana była na tyle krytyczna, że zmusiła władze państwowe w 1637 r. do ponownego wprowadzenia dla fałszerzy kwalifikowanej kary śmierci, polegającej na zalaniu gardła płynnym metalem dla osób trudniących się podrabianiem pieniędzy. Nie utrzymała się zatem reforma Michała Romanowa z początku swego panowania, kiedy to karę śmierci zastąpiono chłostą knutem na placu miejskim, wypaleniem słowa „złodziej” na policzku i zesłaniem do miast położonych na rubieżach kraju²⁵. Samo zaostrzenie sankcji nie przyniosło spektakularnych rezultatów, gdyż do obiegu nadal trafiały podrabiane pieniądze. Nie pomogły również rozsyłane do miast, od połowy lat 40. i na początku lat 50. XVII w., carskie gramoty nakazujące ścigać fałszerzy, a przechwycone „szalbiczerze pieniądze” odsyłać do skarbu w specjalnie zapieczętowanych skrzyniach²⁶.

22 O sytuacji wewnętrznej w Rosji za panowania Michała Romanowa szerzej zob. D. Czerska, *Między „smutą” a kryzysem lat 40. XVII w. (Polityka wewnętrzna Rosji w okresie panowania pierwszego Romanowa)*, Kraków 1978.

23 Rosyjska moneta była bita przez Szwedów także wcześniej, kiedy w latach 1610-1617 okupowali oni ziemie nowogrodzką. Warto nadmienić, że w owym czasie w Nowogrodzie Wielkim zostały wybite również kopieiki z wizerunkiem królewicza Władysława Wazy, którego w 1610 r. wybrano na tron carski. Szerzej zob. И.Г. Спасский, *Денежное обращение в Московском государстве с 1553 г. по 1617 г. Историко- numизматическое исследование*, „Материалы и исслед. по археологии СССР” 44 (1955): *Материалы и исследования по археологии Москвы*, т. 3, под ред. Н.Н. Воронина, с. 344 (214-354); idem, *Новые материалы о новгородском денежном дворе в 1611-1617 гг.*, [в:] *Новое в археологии. Сборник статей, посвященный 70-летию Артемия Владимировича Арциховского*, под ред. В.Л. Янина, Москва 1972, с. 294-301; idem, *Чеканка копеек шведскими властями в Новгороде в 1611-1617 гг.*, „Вспомогательные исторические дисциплины”, т. XIV, Ленинград 1972, с. 160-173; С.В. Зверев, *Новгородские монеты периода оккупации 1611-1617 гг.*, „Вестник РГГУ” 12 (2011), серия: Исторические науки, с. 58-68.

24 *Акты Московского государства* (dalej: АМГ), т. I: *Разрядный приказ. Московский стол. 1571-1634*, СПб. 1892, № 317; А.С. Мельникова, *Русские монеты от Ивана Грозного до Петра Первого (история русской денежной системы с 1533 по 1682 год)*, Москва 1989, 230-234; eadem, *Особенности русского денежного обращения в XVII веке*, „История СССР” 5 (1966), с. 102-113.

25 *Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел*, ч. III, Москва 1822, № 106.

26 АМГ, т. II: *Разрядный приказ. Московский стол. 1635-1659*, СПб. 1894, № 439; *Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографическою экспедициею Императорской академии наук* (dalej: ААЭ), т. IV: *1645-1700*, СПб. 1836, № 7.

Falszowanie pieniędzy jako przestępstwo zostało odnotowane w *Sobornym Ułożeniju* z 1649 r. – nowym kodeksie prawnym wprowadzonym w życie z inicjatywy cara Aleksego Romanowa (1625-1676). W rozdziale V, tego fundamentalnego aktu prawnego obowiązującego w Rosji aż do XIX w., zatytułowanym *O mincerzach, którzy będą wybijać fałszywe monety*, sprecyzowano co groziło osobom zajmującym się produkcją fałszywej monety. Zgodnie z artykuł 1 tego rozdziału wszyscy, którzy poprzez swoją działalność przysporzyli straty skarbowi carskiemu (państwowemu), za swoje czyny winni ponieść karę śmierci polegającą na zalaniu gardła ołowiem:

„Tych mincerzy, którzy zaczną robić miedziane, lub ołowiane, bądź zmieszane pieniądze, lub podczas bicia pieniądza, do srebra zaczną dodawać miedź, lub cynę, lub ołów, i przez to Carskiemu skarbowi czynią szkodę: i tychże mincerzy za ich czyny karać śmiercią, zalewając gardło [roztopionym metalem – K.Ł., P.K.]”²⁷.

Jak słusznie zauważyła Danuta Czerska nieuczciwi mincerze występowali przeciwko przepisom z dziedziny prawa państwowego, bowiem „(...) fałszowanie dokumentów i monet uważane było za przestępstwo skierowane przeciwko majestatowi panującego”²⁸.

Podobnie jak miało to miejsce wcześniej plagi fałszerstwa monet nie udało się zlikwidować, mimo spektakularnych egzekucji. Nasilenie negatywnych tendencji przypadło na lata 1654-1663, kiedy władze podjęły się reformy finansów państwowych. Zaważyła na tym próba wprowadzenia na rynek monety miedzianej, z której na skutek wielkich wystąpień ludności w różnych częściach kraju zwanych buntem miedzianym szybko się wycofano²⁹. Goszczący wówczas w Rosji poseł cesarza Leopolda I (1658-1705) baron Augustyn Meierberg odnotował, że „(...) w miesiącu grudniu 1661 r. w Moskwie trzymano w ciemnicach do czterdziestu nielegalnych odlewaczy miedzianych kopiejek”. Cudzoziemiec nadmienił również, iż w proceder ten był także zaangażowany nawet teść cara Ilija Miłosławski³⁰.

Najprawdopodobniej napięta sytuacja wewnętrzna w kraju, spowodowana próbą wprowadzenia miedzianej monety w połączeniu z panującą drożyzną i głodem, skłoniła władze do zniesienia kary śmierci za fałszowanie monet. Zgodnie z dwoma carskimi ukazami z 18 września i 21 października 1661 r. dotychczasowym winnym popełnionego

27 ПСЗРИ, Собрание 1-ое, т. I, СПб. 1830, № 1, гл. V. Osoby używające podrobionych pieniądze w sposób „nieświadomy” musiały liczyć się z karą bicia knutem, zsyłką na Syberię połączoną z konfiskatą mienia, zob. Л.А. Муравева, Российское денежное обращение в середине XVII века, „Финансы и кредит” 5 (2008), с. 81. Drugi z artykułów tego rozdziału dotyczył mistrzów złotnictwa i srebrnictwa, którzy podjęli się danego zamówienia i „(...) do złota lub srebra mieszać będą miedź, cynę i ołów”. Tych po przeprowadzonym śledztwie należało „bić knutem”. Ponadto mieli zwrócić osobom poszkodowanym, czyli zleceniodawcom, koszty tytułem strat poniesionych przez nich podczas „mieszania kruszców”.

28 D. Czerska, *Sobornoje Ułożenije 1649 roku. Zagadnienia społeczno-ustrojowe*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, s. 53.

29 К.В. Базилевич, *Денежная реформа Алексея Михайловича и восстание в Москве 1662 г.*, Москва-Ленинград 1936; Л.А. Муравева, op.cit., с. 75-83.

30 А. Майерберг, *Путешествие в Московию барона Августина Майерберга, члена Императорского придворного совета и Горация Вильгельма Кальвуччи, кавалера и члена правительственного совета Нижней Австрии, послов Августейшего Римского Императора Леопольда к Царю и Великому Князю Алексею Михайловичу в 1661 году, описанное самим бароном Майербергом*, Москва 1874, с. 179. Warto nadmienić, że A. Meierberg w 1663 r. dokonał tłumaczenia *Sobornego Ułożenija* na język łaciński, które zostało wydrukowane w jego dziele *Iter in Moscoviam* – łacińskim pierwowzorze opisania podróży, jaką odbył do Rosji, zob. D. Czerska, *Sobornoje Ułożenije 1649 roku...*, s. 50.

przestępstwa zmniejszano kary. Pierwsze rozporządzenie przewidywało, że mincerzom skazanym na śmierć zamieniano ją na karę mutylacyjną. Miała ona polegać na odcięciu lewej ręki, co poprzedzone być powinno publiczną chłostą knutem „bez litości”. Dla z fałszerzy, którzy byli skazani na „bezlitosne” bicie knutem przewidziano łżejsze formy kar cielesnych. Natomiast kolejne popełniane przestępstwa po 18 września 1661 r. miały być karane według 27 punktów. Większość z nowych regulacji przewidywał stosowanie surowych kar mutylacyjnych, co jednak w zestawieniu z dotychczasową praktyką należy uznać za proces łagodzenia przepisów karnych. Ukaz ten przewidywał również przepadek mienia fałszerzy monety na rzecz cara³¹. W 1663 r. władze ostatecznie wycofały się z wprowadzenia miedzianej monety. Jednak ta nadal znajdowała się na rynku i mogła posłużyć do fałszerstwa przywróconych do obiegu monet wybijanych ze srebra. Dlatego władze zabroniły ludności trzymania u siebie miedzianych monet, nakazując ich przetapianie, zaś dla tych którzy się temu nie podporządkowali i zaczęliby powlekać je srebrem, przewidziana była kara zesłania³².

* * *

Walka z fałszerstwem pieniędzy prowadzona była nie tylko poprzez wprowadzanie regulacji prawnych. Równie ważne były rozwiązania systemowe – jak konfiskata i przetopienie monet miedzianych, zakładanie nowoczesnych mennic państwowych itp. W aspekcie prawa karnego w Rosji, następnie w Imperium Rosyjskim, ścierały się ze sobą dwie tendencje. Pierwsza przewidywała najwyższy wymiar kary, nierzadko kwalifikowany. Przykładem tego były regulacje prawne wprowadzone w *Soborym Ułożeniu*, gdzie „głównym celem wymierzonej kary miało być odstraszenie od popełnienia przestępczego czynu, dlatego też kary były niezwykle surowe, a nawet okrutne”³³. Druga natomiast polegała na wprowadzeniu łagodniejszych sankcji – kar mutylacyjnych, zesłania na Syberię, czy też zastosowanie kar na ciele.

Przy pomocy kodyfikacji prawa wojskowego z 1715 r. uporządkowano dotychczasowy stan prawny – stosując rozwiązanie pośrednie. Po pierwsze, wyróżniono trzy formy popełnienia przestępstwa fałszerstwa, przy czym wszystkie one wiązały się z umyślnym popełnieniem czynu zabronionego. Po drugie, złagodzono przewidzianą karę dla osób, które zajmowały się najprostszym sposobem zarobkowym, jakim było obżynanie krawędzi monet. Za taki czyn wprowadzono karę na honorze, ciele, co połączono z konfiskatą majątku. W pozostałych przypadkach nadal pozostawiono karę śmierci, przy czym nadal akcentowano rolę prewencji ogólnej. Odstrasząca miała być nie tylko sama egzekucja, ale i następujące spalanie ciała zbrodniarza.

BIBLIOGRAFIA

1. Źródła rękopiśmienne
2. Archiwum Główne Akt Dawnych (Warszawa), Archiwum Radziwiłłów, dz. VII, sygn. 711.
3. Archiwum Narodowe w Krakowie, Archiwum Sanguszków, sygn. 29/637: Archiwum Podhoreckie II, 39.

31 Акты исторические, собранные и изданные Археографическою комиссиею, т. IV: 1645-1676, СПб. 1842, № 158.

32 ААЭ, № 147.

33 D. Czerska, *Sobornoje Ułożenje 1649 roku...*, s. 107.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

1. *Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku*, opracowali, tłumaczyli i przygotowali do druku Paweł Krokosz i Karol Łopatecki, Kraków-Oświęcim 2016.
2. *Акты исторические, собранные и изданные Археографическою комиссиею*, т. IV: 1645-1676, Санкт-Петербург 1842.
3. *Акты Московского государства*, т. I: *Разрядный приказ. Московский стол. 1571-1634*, Санкт-Петербург 1892.
4. *Акты Московского государства*, т. II: *Разрядный приказ. Московский стол. 1635-1659*, Санкт-Петербург 1894.
5. *Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографическою экспедицею Императорской академии наук*, т. IV: 1645-1700, Санкт-Петербург 1836.
6. *Артикул воински купно с процессом надлежащим судящим. Напечатанася повелением Царского Величества. В Санктпитебурхе лета Господня 1715, Апреля 26 дня*, [Санкт-Петербург 1715].
7. *Инструкции и Артикулы военные, при том же и краткая примечания. Напечатаны повелением Царского Величества. В Санктпитебурхе, Лета Господня, 1714. Декабря в 22 день*, [Санкт-Петербург 1714].
8. *Краткое изображение процессов или судебных тяжб, против римских, цесарских и саксонских прав, учрежденное от Эрнста Фридриха Кромпена обераудитора. В Санкт Питебурхе, Лета 1712 июля 7*, [Санкт-Петербург 1712].
9. Майерберг, А., *Путешествие в Московию барона Августина Майерберга, члена Императорского придворного совета и Горация Вильгельма Кальвуччи, кавалера и члена правительственного совета Нижней Австрии, послов Августейшего Римского Императора Леопольда к Царю и Великому Князю Алексею Михайловичу в 1661 году; описанное самим бароном Майербергом*, Москва 1874.
10. *Полное собрание законов Российской Империи*, Собрание 1-ое, т. I-XXXII, Санкт-Петербург 1830.
11. *Полное собрание законов Российской Империи*, Собрание 2-ое, т. XIV, отд. 1, Санкт-Петербург 1830.
12. *Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел*, ч. III, Москва 1822.
13. *Учреждение для управления Большой Действующей Армии*, Санкт-Петербург 1812.

OPRACOWANIA

1. Anners, E., *Den Karolinska Militärstraffrätten och Peter den Stores Krigsartiklar*, Uppsalla 1961.
2. Czerska, D., *„Między „smutą” a kryzysem lat 40. XVII w. (Polityka wewnętrzna Rosji w okresie panowania pierwszego Romanowa)*, Kraków 1978.
3. Czerska, D., *Sobornoje Ułożenje 1649 roku. Zagadnienia społeczno-ustrojowe*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970.
4. Dyjakowska, M.H., *Kara konfiskaty majątku za crimen laesae maiestatis*, [w:] *Podstawy materialne państwa. Zagadnienia prawnego – historyczne*, red. D. Bogacz, M. Tkaczuk, Szczecin 2006.
5. Kamler, M., *Kary za przestępstwa pospolite w dużych miastach polski w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, „Kwartalnik Historyczny” 101 (1994), 3, s. 25-39.
6. Koredczuk, J., *Ordynacja kryminalna Józefa I z 1707 roku: z dziejów procesu karnego na Śląsku w pierwszej połowie XVIII wieku*, Wrocław 1999.
7. Łopatecki K., „*Disciplina militaris*” w wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku, Białystok 2012.
8. Łopatecki, K., *Najstarsze północnoamerykańskie artykuły wojskowe*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 65 (2013), 1, s. 175-201.
9. Pauli, L., *Najważniejsze wojskowe kodyfikacje Europy Wschodniej XVII i XVIII wieku (dokończenie)*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 2 (1946), 4, s. 198-209.
10. Базилевич, К.В., *Денежная реформа Алексея Михайловича и восстание в Москве 1662 г.*, Москва-Ленинград 1936.
11. Бескровный, Л.Г., *Русская армия и флот в XVIII веке (Очерки)*, Москва 1958.
12. Бобровский, П.О., *Военные законы Петра Великого в рукописях и первопечатных изданиях*, Санкт-Петербург 1887.
13. Винклер, П. фон., *Из истории монетного дела в России*, Санкт-Петербург 1897.
14. *Военная Энциклопедия*, под. ред. В.О. Новицкого, А.В. фон-Шварца, В.А. Апушкина, Г.К. фон-Шульца, т. III, Санкт-Петербург 1911.
15. Зверев, С.В., *Новгородские монеты периода оккупации 1611-1617 гг.*, „Вестник РГГУ” 12 (2011), серия: Исторические науки, с. 58-68.

Камаев, Р.Р., *Развитие отечественного уголовного законодательства об ответственности за посяательства на военное имущество до 1917 г.*, „Бизнес в законе. Экономико-юридический журнал” 2 (2013), с. 41-45.

Мельникова, А.С., *Особенности русского денежного обращения в XVII веке*, „История СССР” 5 (1966), с. 102-113.

Мельникова, А.С., *Русские монеты от Ивана Грозного до Петра Первого (история русской денежной системы с 1533 по 1682 год)*, Москва 1989.

Муравева, Л.А., *Российское денежное обращение в середине XVII века*, „Финансы и кредит” 5 (2008), с. 75-83.

Розенгейм, М.П., *Очерк истории военно-судных учреждений в России до кончины Петра Великого*, Санкт-Петербург 1878.

Семенов, В., *Подделки российских монет*, Санкт-Петербург 2012.

Серов, Д.О., *Забывтые редакции Артикула воинского и „Краткого изображения процессов или судебных тяжб” (из истории кодификации военного законодательства России XVIII в.)*, „Lex russica” 2 (2013), с. 113-121.

Спаский, И.Г., *Денежное обращение в Московском государстве с 1553 г. по 1617 г. Историко-нумизматическое исследование*, „Материалы и исслед. по археологии СССР” 44 (1955): *Материалы и исследования по археологии Москвы*, т. 3, под ред. Н.Н. Воронина, с. 214-354.

Спаский, И.Г., *Новые материалы о новгородском денежном дворе в 1611-1617 гг.*, [в:] *Новое в археологии. Сборник статей, посвященный 70-летию Артемия Владимировича Арциховского*, под ред. В.Л. Янина, Москва 1972, с. 294-301.

Спаский, И.Г., *Петербургский монетный двор от возникновения до начала XIX в.*, Ленинград 1949.

Спаский, И.Г., *Чеканка копеек шведскими властями в Новгороде в 1611-1617 гг.*, „Вспомогательные исторические дисциплины”, т. XIV, Ленинград 1972, с. 160-173.

Спаский, И.Г., Шукина, Е.С., *Медали и монеты петровского времени (Medals and Coins of the Age of Peter the Great)*, Ленинград 1974.

Сухондяева, Т.Ю., *Историко-правовые аспекты влияния римско-византийского права на российское военное законодательство XVIII – XIX вв.*, „Известия высших учебных заведений, серия: Гуманитарные науки” 3 (2012), с. 285-288.

Сухондяева, Т.Ю., *Российское военно-уголовное законодательство и его эволюция в период абсолютизма (XVIII - начало XX вв.): Автореферат дисс. канд. юр. наук*, Санкт-Петербург 2006, с. 15, https://www.google.ru/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=7&ved=0ahUKEwjdeqa2r6vPAhVEVCZoKHSjUC5YQFghJMA&url=https%3A%2F%2Fwww.gup.ru%2Funi%2Faspirant%2Faref%2F2_02.doc&usg=AFQjCNEEU7Wwn9kc8w2osRZO-UTHb-Y6Ng&bvm=bv.133700528,d.bGs&cad=rjt (dostęp: 25.09.2016).

Энциклопедия военных и морских наук, сост. под гл. ред. Г.А. Леера, т. I-VIII Санкт-Петербург 1883-1897.

Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. XVIa-XXXV, Санкт-Петербург 1895-1902.

Юхт, А.И., *Русские деньги от Петра Великого до Александра I*, Москва 1994.

Янчев, А.С., *Концепция издания Свода военных постановлений 1839-1840 гг. (ход работ и персоналии)*, „Вестник Челябинского государственного университета” 25 (2010), с. 82-84.



Rys. 1. Ruble z lat: 1720, 1722, 1723 – awers i rewers

Źródło: И.Г. Спаский, Е.С. Шукина, *Медали и монеты петровского времени (Medals and Coins of the Age of Peter the Great)*, Ленинград 1974



Rys. 2. Falszywe kopiejki Piotra I odlewane z miedzi i spiżu „dzwonowego” różnej mieszaniny, 1. ćw. XVIII w.
В. Семенов, Подделки российских монет, Санкт-Петербург 2012, s. 14



Rys. 3. Falszywa moneta wartości 5 kopiejek z datą 1730 r. В. Семенов, Подделки российских монет, Санкт-Петербург 2012, s. 15



Rys. 4. Grzywna z datą 1726 r. wykonana z niskiej próby srebra o skomplikowanej ligaturze, z dodatkiem arsenu dla dodania połysku jak w u monet wysokiej próby. В. Семенов, Подделки российских монет, Санкт-Петербург 2012, s. 17



Rys. 5. Pięć kopiejek z okresu panowania Katarzyny II, z datą 1787. Moneta wybita w Szwecji podczas wojny z Rosją w latach 1788-1790. В. Семенов, Подделки российских монет, Санкт-Петербург 2012, s. 22

Przestępstwo fałszowania monet w świetle artykułów wojskowych Piotra I

Streszczenie

W artykule poddane jest analizie przestępstwo fałszowania monet wprowadzone przez Piotra I w artykułach wojskowych z 1715 r. W art. 199 ustanowiono karę śmierci i spalenia ciała wobec osób fałszujących monety. Jednocześnie zdefiniowano trzy kategorie przestępstwa: podrabianie stempla, emisja pieniądza o niższej zawartości kruszcu oraz obrzynanie monet. Osoby zajmujące się skrawaniem monet nie miały jednak być karane śmiercią, lecz jedynie karą na ciele, honorze i konfiskatą majątku. Przepis zastępował dotychczasowe różnorodne regulacje prawne w tym zakresie, włącznie z art. 1, rozdz. V Sobornego Ułożenia z 1649 r. (The Sobornoye Ulozheniye of 1649)

The crime of coins forgery in the light of military articles of Peter I

Summary

The article analyses the crime of coins forgery introduced by Peter I in military articles from 1715. In article no 199 death penalty was established as well as combustions of bodies of people who were accused of coins forgery. Simultaneously three categories of crime were defined: falsification of the stamp, issue of money which was of a lower content of ore, and edging of coins. People who dealt with cutting of coins were not sentenced to death. They were punished with corporal punishment, seize of property and loss of honour. The rule replaced previous various law regulations in this range, inclusive with art. 1, chapter V Sobornego of the Arrangement from 1649.

Виктор Малезик
(Беларусь)

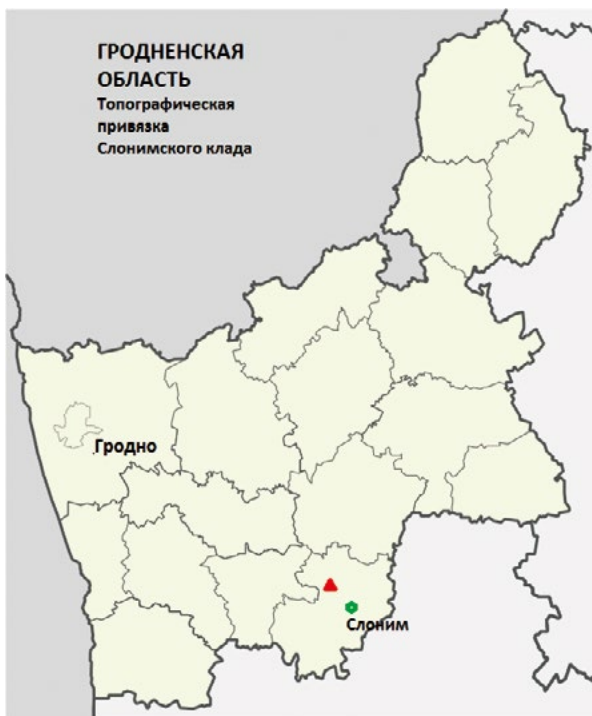
УНИКАЛЬНЫЙ КЛАД МЕДНЫХ МОНЕТ XVIII - НАЧАЛА XIX ВЕКОВ ИЗ СЛОНИМСКОГО РАЙОНА ГРОДНЕНСКОЙ ОБЛАСТИ

Осенью 2011 года на сельскохозяйственном поле между деревнями Костровичи и Павловичи Слонимского района Гродненской области (рис.1) был обнаружен довольно большой клад монет. Содержание этого клада, датируемого не ранее конца 1812 года, довольно интересно и с нашей точки зрения заслуживает особого внимания исследователей.

Этот кладовый комплекс, изначально названный нами «Слонимским», упоминался в разрезе присутствия в нем российской монеты достоинством «денга» эмиссий 1730-1754 годов [3], а также в контексте исследования нумизматических находок, связанных с событиями войны 1812 года [1]. Однако до настоящего времени нет публикаций, посвященных подробному описанию этого, несомненно, уникального комплекса. Тем более, что клад в целостном виде до настоящего времени не сохранился. Информация о содержании комплекса зафиксирована нами через непродолжительное время после его находки и в настоящем содержится только в моих записях фиксации и фотоснимках. В данной работе описание клада публикуется с некоторыми уточнениями, которые в прошлых – промежуточных публикациях, отразить было невозможно по объективным обстоятельствам. Эти уточнения незначительны, однако обязаны присутствовать для формирования полноты картины. Я думаю нет необходимости менять наименование клада, обозначенного в первой публикации как «Слонимский». Тем более, что территориальная привязка к Слонимскому району не меняется и размеры клада в принципе достойны наименования ближайшего районного центра.

Итак, как указывалось выше, клад был обнаружен в ноябре 2011 года на месте хозяйственных построек бывшего господского дома Киев (рядом располагался одноименный фальварок).

Рис.1



Содержание клада было упаковано в матерчатый мешок, который в свою очередь был помещен в деревянный ящик. Это подтверждается отпечатками и остатками материи на нескольких монетах и наличием остатков деревянных досок ящика (последнее со слов находчика). В свою очередь ящик с этим интересным содержимым находился в углу постройки у фундаментных камней. При производстве распашки сельхозтехникой, плугами была разрушена целостность фундамента и вместе с его камнями на поверхность была выпажана верхняя часть клада, которая обнаруживалась визуально.

Клад содержал медные монеты Речи Посполитой, Российской Империи, Австрии, Пруссии, Великого герцогства Варшавского (Приложение). Общее количество монет в кладе насчитывало 5 136 экземпляров. Общий вес клада составил около 100 кг (рис.2) и пока является крупнейшим из обнаруженных когда-либо на территории Беларуси комплексом, датировка которого приходится на начало XIX ст. Его уникальность состоит в том, что он полностью отражает реалии содержания медной монеты на рынке земель бывшей Речи Посполитой, после раздела этого государства и вхождения рассматриваемых земель в состав Российской Империи. Кроме того, этот комплекс несомненно может и должен использоваться исследователями при рассмотрении на сегодняшний день малоизученного вопроса денежного обращения восточных областей Речи Посполитой во второй половине XVIII века. Мое мнение относительно содержания монет этого периода в рассматриваемом комплексе сводится к тому, что его состав, изъятый из денежного обращения начала XIX века, формировался, в том числе, на протяжении второй



Рис.2

половины XVIII века. Именно в этом ракурсе я рассмотрю присутствие некоторых российских монет немного ниже.

Подтверждающие тот факт, что комплекс сформирован на нашей территории монеты Речи Посполитой представлены грошовиками и трехгрошовиками Станислава Августа Понятовского (1764-1795). Присутствие в кладе этих монет довольно интересно, т.к. после вхождения земель Речи Посполитой в состав Российской Империи данная монета изымалась. По всей видимости именно это обстоятельство обуславливает относительно небольшое количество этих монет в кладе (22 гроша и 36 трехгрошовика). В то же время присутствие монет Станислава Августа подтверждает их хождение на рынке даже в начале 10-х годов XIX столетия. Судя по всему, эти монеты, как и некоторые номиналы монет Российской Империи XVIII века, имели хождение на рынке наших земель до второй четверти XIX века.

Конечно наиболее широко в кладе представлены монеты Российской Империи. Серию этих монет открывают два пятикопеечника Екатерины I (1725-1727) 1726 и 1727 годов чеканки соответственно. Далее в кладе представлены монеты всех российских правителей вплоть до Александра I включительно. Закрывают эту линейку копейки и двухкопеечники 1812 года.

Наибольшую долю монет этой группы, да и клада вообще, составляют монеты достоинством денга эмиссий 1730-1754 гг., двухкопеечники Елизаветы Петровны эмиссий 1757-1762 гг, двухкопеечники Екатерины II эмиссий 1763-1796 гг., копейки Павла I, а также самая многочисленная составляющая клада – двухкопеечники Павла I эмиссий 1797-1801 гг. Этих монет в кладе насчитывается 2 783 экземпляра.

Следует отметить, что пятикопеечники Екатерины II представлены только двумя экземплярами. Примечательно, что единичные находки этих монет в Западной Беларуси так же явление нечастое.

Таким образом, мы видим, что российские монеты в кладе представлены в основной своей массе номиналами денга и 2 копейки. Представляется неестественным вкрапление 2 пятикопеечников Екатерины I чеканки 1726-27 гг. и копеек Елизаветы Петровны чеканки 1755-57 гг. Однако, подойдя к этому вопросу более внимательно, мы заметим, что данные монеты стоят в одном метрологическом ряду с двухкопеечниками чеканка которых производилась по нормам 16-ти рублевой монетной стопы (из пуда меди). Копейки, чеканка которых началась в 1755 году, в том числе, были призваны окончательно вывести из оборота так называемые «крестовые» пятикопеечники Петра I и Екатерины I. По проекту П.И. Шувалова эти пятикопеечники обменивались по 2 копейки за монету и в дальнейшем перечекаивались в копейки образца 1755 г. («облачные»). Обмен производился до 1 сентября 1756 года. В 1757 году в России вводится новая 16-ти рублевая монетная стопа и начинается чеканка двухкопеечной монеты весом 20,48 гр. При этом «облачные» копейки 1755-57 годов перечекаиваются в двухкопеечную монету, они идеально подходят под номинал в 2 копейки по нормам вновь введенной монетной стопы. Таким образом, весь представленный ряд российских монет делится по своим метрологическим данным на две подгруппы каждая из которых представлена денгой отчеканенной по нормам 10-ти рублевой монетной стопы и 2 копейками отчеканенными по нормам 16-ти рублевой стопы (из пуда меди). По всей видимости это не случайно и причины в этом кроются в особенностях денежного обращения на наших землях во второй половине XVIII столетия.

Монеты достоинством денга, отчеканенные в период правления Российских императриц Анны Иоановны и Елизаветы Петровны в 1730 - 1754 годах - явление на наших землях очень распространенное. Нами доказано, что они появляются в денежном обороте Речи Посполитой уже в 30-х – 40-х годах XVIII столетия [3]. Вливание этих монет было настолько масштабно, что с нашей точки зрения оно имело целенаправленный характер. Можно предположить, что медной монетой финансировалась пророссийско настроенная шляхта. В истории Речи Посполитой навряд ли можно найти иностранную монету, которая не смотря на некоторые особенности веса так удачно вписалась в ее денежную систему и, судя по массовости единичных находок на территории Беларуси, была принята населением. При уходе с рынка самой массовой медной монеты – медного солида Яна Казимира («боратинки») в 40-х годах XVIII века, денежная система государства практически оказалась не обеспеченной в должной мере разменной монетой. Чеканка Августа III и Станислава Августа не обеспечили этой монетой рынок в полной мере. К этому времени русская денга уже присутствует на рынке Речи Посполитой и *de facto* является ее составляющей в довольно внушительных размерах. Эти утверждения подтверждаются не только единичными находками монет этого номинала, но и кладовым материалом [3].

Вторая по распространенности (исходя из статистики находок на территории Беларуси) среди российских монет XVIII века - двухкопеечные монеты чеканенные в период правления Елизаветы I в 1757 – 1762 годах, а также Екатерины II с 1763 по 1796 год. В кладе первая группа этих монет присутствует в количестве 541 экземпляр, вторая - 672 экземпляра соответственно. Смотря на статистику этих монет в кладе несомненно бросается в глаза их пропорциональное присутствие. Такое же соотношение, по всей видимости, сформировалось и находилось в денежном обороте на протяжении второй половины XVIII века. Кроме того, рассматривая распределение этих монет по годам четко выделяется перевес, причем существенный, присутствия двухкопеечников Елизаветы Петровны чеканки 1757 (222 экз.) и 1758 (207 экз.) годов. Глядя на это соответствие можно предположить о крупных вливаниях этих монет ориентировочно в период с 1757 по 1759 годы. Финансирование определенных российских проектов медью во второй половине XVIII века по всей видимости связано с активной чеканкой этой монеты в России, обеспеченной к тому времени сырьем для чеканки в полной мере за счет активно развивающейся добычи этого металла на уральских рудниках. В частности, можно предположить, что медной монетой финансировались военные закупки для сражавшейся в Восточной Пруссии русской армии во время Семилетней войны 1756 -1762 годов. В дальнейшем присутствие российских войск в пределах Республики несомненно способствовало распространению русской медной монеты, количество которой в российской денежной системе неуклонно росло. Однако, навряд ли можно говорить о чисто военном поступлении русской меди в денежное хозяйство Речи Посполитой, учитывая тот размах с точки зрения количества ее присутствия на этом рынке. Скорее всего, речь здесь идет и о других целенаправленных вливаниях.

В подтверждении этому предположению, отметим что значительный перевес в этой группе монет просматривается и среди двухкопеечников Екатерины II в части чеканки 1763 года. Напрашивается вывод, что в конце 1663 – начале 1664 годов на рынок Речи Посполитой произошло крупное вливание этих монет. Возможно этот

факт скорее всего связан с приходом к власти российского ставленника Станислава Августа Понятовского в конце 1664 года.

Соответственно в Речи Посполитой, где велся златово-грошовый счет, эти монеты должны были выполнять роль местного номинала. Есть мнение, что в XVIII столетии уже уходит щепетильное отношение к весу медной монеты, вариации носят довольно растянутый характер и стоимость монеты определяется ее номиналом. Действительно вес монет на практике варьирует до нескольких десятых вокруг нормы, однако привязка осуществляется к нормам монетной стопы и, мы видим, что это порождает дискуссии. Чего стоит спор между польско-литовской и российской сторонами в 1707 году о курсе копеейки. Первые настаивали на курсе 1х2 (два гроша за копейку), когда российская сторона настаивала на курсе 1х3. При этом реальный вес медной петровской копеейки в этот момент составлял 8,19 гр. и 8,35 гр. в зависимости от места чеканки. В последующем вес русской копеейки в 1718, 1721, 1727-29 годах опускался в два раза до 4,10 гр. Однако в курс 1:2 приблизительно вписывалась копейка весом 8.19 гр. ($1.3 \times 6 = 7.8$) и разница в номинальном весе на 2 гроша составляла 0,39 гр. в пользу русской копеейки. В 1730 году при Анне Иоановне российская монетная стопа увеличивается в два раза. Чеканка копеейки прекращается, а тяжеловесная русская копейка весом 8,19 гр. меди массово перечеканивается в денгу (1½ копеейки) сохраняя естественно вес однокопеечного номинала. Именно эта монета массово заходит на рынок Речи Посполитой сохраняя свои весовые позиции копеейки. И вот здесь я склонен считать, что номинал русской монеты перестает быть определяющим ее курса (может быть благодаря неустойчивости русской монетной стопы в отношении номинала при сохраняемой стабильности польской медной монетной стопы). По всей видимости, эта монета, строго соответствуя метрологическим данным петровской копеейки и благодаря долго сохраняющимся стандартам польской медной чеканки вписываясь в норму двух грошей, катируется именно в этом эквиваленте. Учитывая болезнь рынка медной монеты, порожденной захлестнувшей его массы фальшивого солида, русская медь становится суперстабильной. Даже при незначительном занижении среднего веса медного гроша до 3,69 гр. в 1753-58 гг., при сохраняющемся номинальном весе шеляга в 1,3 гр., денга продолжает занимать устойчивую позицию в медном счете [9]. В этой ситуации, по логике вещей, она должна стать особо популярной у населения страны с дефицитом качественной медной монеты, что и происходит на практике. Так или иначе нужно отметить, что щепетильное отношение к соблюдению монетной стопы и соотношению денежных единиц исходя из весовых норм сохраняется и от этого уходить нельзя. Уже позже, при Станиславе Августе Понятовском в денежной системе Речи Посполитой номинал в 2 гроша находит свое отражение в серебряной чеканке.

Существенное присутствие русской двухкопеечной монеты эмиссий 1757-1796 годов отчеканенной по нормам 16-ти рублевой монетной стопы (из пуда меди), которая так же не имела буквального весового соответствия с каким-либо польским медным номиналом, аналогично порождает множество вопросов. Духкопеечный номинал составляющий по своей весовой норме 20,48 гр. так же находился между нормами пяти и шести грошей и в идеальном расчете составляет 5,26 гроша. Таким образом мы опять наблюдаем балансирование номинала в такой же пропорции, как и в случае с русской денгой. Учитывая некоторые отклонения в сторону за-

нижения реального веса монеты на практике русская двухкопеечная монета вполне удобно укладывалась в номинал 5 грошей так же как денга в 2 гроша. Опять же шестигрошовый номинал (23,34 гр.) этой монете мог дать только принудительный курс, как и в случае расчета 2 гроша за копейку (при расчете по номиналу) приравнивая двухкопеечник к 4 грошам.

Находки русских монет XVIII века в Беларуси и составы кладов (в том числе и представляемый комплекс) указывают на подавляющее преобладание на рынке денги и 2 копеек, т.е. монеты с номинальным весом 8,19 и 20,48 гр. Все попытки подвести эти цифры математическим путем к какому-либо буквально конкретному польскому номиналу не имели успеха и не могли иметь изначально. Эти монеты присутствовали на рынке Речи Посполитой в довольно внушительных размерах и от этого факта нужно отталкиваться, ища интерес рынка. Например, И. Колобова упоминает случай относящийся нас в 1724 год, когда Коллегия иностранных дел направляет Августу II протест по поводу изготовления в Речи Посполитой медных российских копеек. Одновременно принимается решение тайно послать Игнатию Рутковскому – «комиссару» при православном епископате Беларуси – тысячу рублей медными копейками. Интересно, что это решение было вызвано просьбой самого Рудаковского прислать ему копеек для закупки талеров [2]. Здесь мы четко видим «отмывку» серебра за находящуюся «в великом почтении» на рынке Литвы русскую медь и здесь мы навряд ли найдем логику в стандартных математических вычислениях с тремя показателями. Именно в этой ситуации курс копейки мог варьировать в зависимости от рыночных реалий цены на медь и серебро, что по всей видимости и происходило на практике, по крайней мере до вхождения наших земель в состав Российской Империи.

Определив еще один реальный источник массового поступления меди мы продолжим рассуждения о конкретных представленных в кладе русских монетах. Пятикопеечники отчеканенные по нормам 16-ти рублевой монетной стопы (представленные в кладе только двумя экземплярами) как показывает практика тезаврируются отдельно и в находках выступают отдельными кладами. Все это указывает на востребованность на рынке Речи Посполитой середины – второй половины XVIII именно вышеуказанных номиналов. Например, единичные находки монет достоинством денга и копейка отчеканенных по нормам той же 16-ти рублевой стопы в Беларуси крайне редки. В кладовом материале, на сегодняшний день исследований, эта монета так же не фиксируется. В случае «слепого» входа на рынок меди как металла мы скорее всего видели бы другую картину массового разнообразия. Таким образом, наше мнение состоит в том, что во второй половине XVIII столетия русская медная монета вписывалась и присутствовала на рынке Речи Посполитой в виде конкретного вида монет, которые в свою очередь имели весовую привязку к грошовой системе в виде конкретных номиналов и варьирование веса в большую сторону предопределяло их устойчивость и предоставляло поле для рыночных операций.

В настоящее время в белорусских нумизматических исследованиях еще недостаточно статистической фактуры о присутствии русской монеты на нашем рынке в XVIII-начале XIX столетий. Имеющиеся исследовательские публикации носят фрагментарный характер и, настоящая работа не ставит перед собой целью производства глубоких фундаментальных выводов. Выдвинутые предположения,

на которые наводит, в том числе, и состав представляемого клада, обозначают лишь маячки будущих направлений исследований. С этой точки зрения Слонимский клад несомненно является ценнейшим источником информации.

Сменивший на российском престоле Императрицу Екатерину II ее сын Павел отменяет начавшуюся по нормам 32-х рублевой стопы чеканку медных монет. Он производит перечекан уже произведенных по нормам этой стопы монет, ведя новую (а по сути старую) весовую норму 16-ти рублей из пуда меди. Перечекан производится штемпелями двух- и пятикопеечников Екатерины II и входит в историю денежного дела как «Павловский перечекан». В рассматриваемом кладе присутствует 5 экземпляров относительно редких двухкопеечных монет Павловского перечекана, после чего, группу монет императора Павла продолжают двухкопеечные монеты эмиссий 1797-1801 годов. Массовая чеканка этих монет, составляющих основную долю в кладе, представлена продукцией всех трех производивших чеканку этих монет Екатеринбургского, Аненского и Колыванского монетных дворов.

Монеты Павла I достоинством 1 копейка представлены в кладе продукцией Екатеринбургского монетного двора в количестве 390 экземпляров. Отметим, что однокопеечный номинал, отчеканенный по нормам 16-ти рублевой стопы появляется только в виде монет Павла I. Пока мы только отмечаем эту особенность.

Такое большое количество монет императора Павла в кладе естественно неудивительно, т.к. эта полновесная, по своим метрологическим данным уже привычная монета массово хлынула на рынок только что присоединенных к Империи земель и стала довольно популярной у населения.

Массовая чеканка медной монеты при Императоре Павле, обеспечила рынок в полной мере. Пришедший на престол после убийства Павла его сын Александр Павлович, производит относительно незначительную чеканку двухкопеечников («кольцевых») в 1802-1803 годах, а также пятикопеечной монеты. В нашем кладе, опять же присутствует довольно редкие двухкопеечные монеты (31 экземпляр) чеканки 1802 года. Пятикопеечная монета в кладе отсутствует, не смотря на большие объемы чеканки. Предположу, что пятикопеечная монета пока еще не вписывается в счет местного рынка, т.к. является крупным и неудобным номиналом при небольших расчетах, вспомнив при этом факт отдельной тезаврации пятикопеечников Екатерины II на наших землях.

В кладе содержится относительно небольшое количество монет Австрии (57 экземпляров). Эта группа представлена монетами достоинством $\frac{1}{2}$ крейцера, 1 крейцер, три крейцера, 6 крейцеров, а также шестью монетами достоинством три гроша 1794 г. (чеканка для Галиции). Младшими из этой группы монет являются однокрейцеровики 1812 года (19 шт). Все монеты отчеканены в период с 1794 по 1812 год и выступают одной цельной группой.

Монеты Пруссии представлены одним экземпляром одношиллинговой монеты 1806 года чеканки (Фридрих Вильгельм III 1797-1840).

Несомненно, последняя группа монет поступает в клад незадолго до его сокрытия и является отголоском событий 1812 года. Можно, с большей долей вероятности предположить, что эти монеты поступают на рынок, а затем в клад в результате оплаты за военные закупки.

Еще одна группа монет, связанная с событиями наполеоновских завоеваний представлена набором медных монет Великого герцогства Варшавского. Данные

монеты достоинством 1 и 3 гроша (рис.) так же ограничены чеканкой 1812 года. Естественно, все монеты этой группы, отчеканенные в 1812 году имели отличное состояние практически без признаков нахождения в обороте, что указывает на единовременное их поступление в клад в качестве целевого расчета. Вероятно, что расчет был произведен вкупе с австрийской монетой. На это указывает относительно большое количество монет этой группы отчеканенных в 1812 году. Так австрийские монеты достоинством 1 крестер отчеканенные в 1812 году представлены в количестве 47 экземпляров из 75 однокрестерных монет 1810 -12 годов. Одногрошевые монеты Великого герцогства Варшавского 1812 года представлена в количестве 47 экземпляров из 65 монет. Учитывая, что поступления монет в клад прекращается примерно в конце 1812 года указанная статистика позволяет судить о единовременном их поступлении в клад.

Глядя на этот комплекс, конечно напрашивается вывод и, по всей видимости он верен, что он представляет собой кассу разменной монеты некоего предприятия. Исходя из места находки, скорее всего это касса медной монеты находившегося там хозяйства шляхетского имения. Для чего предназначалась эта касса, для повседневного оборота либо была собрана для точечного целевого использования, нам уже по всей видимости не узнать. Например, Павлом Горбанем было высказано небесспорное предположение, что клад является сбором денежных средств для формирования одного из Литовских полков, выступавших на стороне Наполеона в походе 1812 года. Каждая версия имеет право на свое существование. Ясно одно, в конце 1812 – начале 1813 года, в имении произошли некие драматические события, которые оставили эту немалую сумму денег не востребованной. Для нас более важны и интересны ответы на вопросы непосредственно денежного обращения наших земель, которые можно в какой-то мере получить из содержания этого клада.

Завершая описание представленного комплекса, я думаю мне удалось подчеркнуть его уникальность в части источника ценнейшей информации о присутствия медной монеты в таком своеобразном денежном хозяйстве земель Речи Посполитой, окончательно вошедших в состав Российской Империи в 1795 году, но еще некоторое время сохранявшего свои отличительные национальные черты, заставлявшие по-особенному относиться к ним русскому царизму, что в последующем предопределило русско-польскую чеканку монет.

ИСТОЧНИКИ

1. Горбань П.И., *События 1812 года в нумизматических находках на территории Беларуси // Материалы Международной нумизматической конференции «Нумизматика и героическое наследие», 15-18 сентября 2015 г.* / Нац. Банк Респуб. Беларусь – Банкаўскі веснік. – 2016 - №1 (630). – С. 45
2. Колобова И.Н., *Подделка российской монеты в Беларуси 18 – первой половины 19 века / И. Колобова // Международная нумизматическая конференция, посвященная 150-летию Национального музея Литвы, Vilnius, 2010.* – 379 s. – S. 367-368.
3. Малежик В.А., *Феномен денги в денежном хозяйстве Речи Посполитой (территория Беларуси) / В. Малежик, П. Горбань // Pieniądz i systemy monetarne wspólne dziedzictwo Europy. Studia i Materiały.* – Warszawa, 2012. – 367 s. – S. 139-148.
4. Ремецас Э., *Мелкая российская монета XVIII в. В денежном обращении Великого княжества*

Литовского / Ремецас Э., Синчук И.И. // XVI Всероссийская нумизматическая конференция. Санкт-Петербург, Репино, 18 – 23 апреля 2011 года. Тезисы докладов и сообщений. – Издательство Государственного Эрмитажа – С.Петербург, 2011. – 269 с. – С. 93.

5. Рябцевич В.Н., *Нумизматика Беларуси*. – Издательство «Полымя». – Минск, 1995. -

6. Уздеников С.М., *Монеты России 1700-1917*. – Издательство «Финансы и статистика». – Москва, 1986. - 504 с., табл.

7. Синчук И.И., *Литовско-белорусский рублево-златово-грошовый счет конца 18 – начала 19 века* / И. Синчук // Международная нумизматическая конференция, посвященная 150-летию Национального музея Литвы, Vilnius, 2010. – 379 s. – S. 347-366.

8. Parchimowicz Janusz, *Monety polskie od Władysława IV (1633) do 1916*. – Wydawnictwo Nefryt. – Szczecin, 2008.

9. Gumowski M., *Podręcznik numizmatyki polskiej*. / M. Gumowski // – репринтное изд.– 296 s. – S. 291-292.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Состав Слонимского клада (уточненный).

Речь Посполитая

Станислав Август Понятовский (1764-1795)

1 грош: 1772 (1); 1784 (6); 1787 (4); 1788 (8); 1793 (3).

3 гроша: 1770 (3); 1779 (2); 1783 (2); 1786 (2); 1787 (5) 1788 (3); 1789 (2); 1790 (6); 1791 (5); 1792 (5); 1794 (1).

Российская Империя

Екатерина I (1725 – 1727)

5 копеек: 1726 (1); 1727 (1).

Анна Иоановна (1730 – 1740)

Денга: 1730 (10); 1731 (49); 1734 (10); 1735 (20); 1736 (18); 1737 (24); 1738 (11); 1739 (13); 1740 (7).

Елизавета Петровна (1741 – 1762)

Денга: 1741 (10); 1743 (9); 1745 (6); 1746 (6); 1747 (10); 1748 (7); 1749 (21); 1750 (16); 1751 (11); 1753 (23); год не определен (67)

1 копейка (облачная): 1755-57 (3)

2 копейки: 1757 (262); 1758 (248); 1759 (48); 1760 (11); 1761 (59); 1762 (12); год не определен (20).

Екатерина II (1762 – 1795)

5 копеек: 1766 (1); 1781 (1)

2 копейки 1763 (169); 1764 (19); 1765 (35); 1766 (52); 1767 (3); 1768 (9); 1769 (11); 1770 (8); 1771 (9); 1772 (8); 1773 (16); 1774 (7); 1775 (8); 1776 (16); 1777 (8); 1778 (11); 1788 (68); 1789 (25); 1790 (17); 1791 (8); 1796 (4); год не определен (32)

Павел I (1796 – 1801)

1 копейка: 1797 (87); 1798 (226); 1799 (45); 1800 (31); 1801 (4).

2 копейки: 1797 (819); 1798 (682); 1799 (398); 1800 (415); 1801 (469)

Александр I (1801 – 1825)

1 копейка: 1811 (2)

2 копейки: 1802 (31); 1810 (3); 1811 (29); 1812 (31).

Австрия

Франц II (I) (1792-1835)

3 гроша для Галиции: 1794 (6)

½ крейцера: 1800 (1)

1 крейцер: 1800 (25); 1810 (3); 1812 (47)

3 крейцера: 1800 (4)

6 крейцеров: 1800 (4).

Пруссия

Фридрих Вильгельм III (1797 – 1840)

1 шилинг: 1806 (1)

Великое герцогство Варшавское

1 грош: 1810 (2); 1811 (16); 1812 (47)

3 гроша: 1810 (7); 1811 (62); 1812 (41)

**Unikalny skarb monet miedzianych XVIII-XIX w.
z pow. słonimskiego, województwa grodzieńskiego
Streszczenie**

Unikalny skarb monet miedzianych odkryty został jesienią 2011 r. W literaturze nazywany jest „skarbem słonimskim”. Liczył 5136 monet i ważył ok. 100 kg. Interesujący jest rozrzut chronologiczny i terytorialny depozytu. Mamy tam monety Stanisława Augusta, Cesarstwa Rosyjskiego: od Katarzyny I do Pawła I oraz Austrii, Prus i Wielkiego Księstwa Warszawskiego. Skarb ukryty był po 1812 r. w czasie wojen napoleońskich.

Krzysztof Filipow
(Polska)

IGNACY CEJZYK – GENIALNY FAŁSZERZ I ARTYSTA

O Ignacym Julianie Ceyzyku napisano już kilka prac, wszystkie jednak nie oddają pełnego obrazu postaci z XIX w., jego pełnego niedopowiedzeń życiorysu i działalności tak artystycznej jak przede wszystkim fałszerskiej. Barwną i zapomnianą postać Ignacego Ceyzka opisywali Henryk Mościcki, Beata Mróz, Ernest Szum, Zofia Lach, jak również badacze z zagranicy: Wasilij Wasiliew, O. Mazeikienė, Vladas Drema czy ostatnio Dalia Grimalauskaite.

Ceyk to postać pełna tajemnic. Już samo jego nazwisko znane jest w zapisach pod różnym brzmieniem: Ceizik, Cejzik, Cejzych, Ceyzyk, Cezik, Cidzik, Cydzik, Zejzik czy też Zejzych. Związane to jest z faktem, że Ignacy był wnukiem Jakuba, porucznika gwardii litewskiej (herbu Owada), synem Michała i Anny z Sobolewskich, urodzonych na Podlasiu. Ojciec Ignacego (zm. w 1813 r.) najprawdopodobniej zmienił nazwisko z Cydzik na Ceyzik.

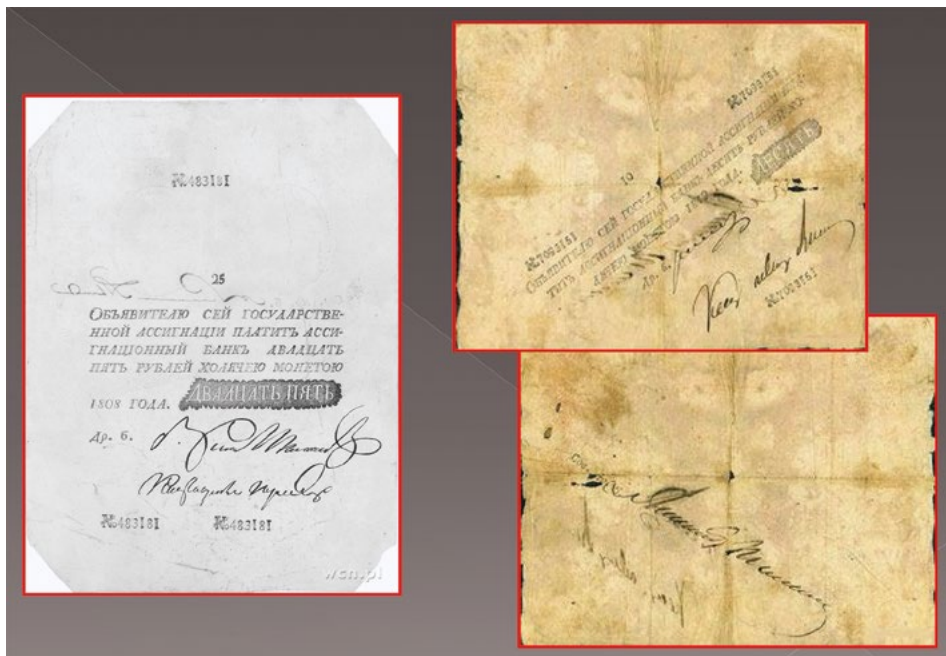
Ignacy Julian Ceyzyk urodził się na Podlasiu Brzeskim, późn. Obwód Białostocki, gub. grodzieńskiej) w 1779 r. w Łyskowie. Inni badacze litewscy jako miejsce jego urodzenia przypisują Sejny. Faktem jest jednak, że był dzieckiem szlachcica, potomkiem drobnej szlachty litewskiej, której przodkowie wywodzili się z Czech, lecz rodzice Ignacego pochodzili już z Podlasia.

Szkołę trzyklasową podwydziałową ukończył w Łyskowie, a naukę na poziomie średnim kontynuował w Wilnie. Gdy rodzina przeniosła się do Mołodeczna, wtedy nastąpiła zmiana pisowni nazwiska. Skutkowało to ciągłą zmianą podpisu co zaintrygowało młodego Ignacego. Odtwarzanie podpisu znajdującego się na urzędowych dokumentach ojca wciągnęło młodzieńca tym bardziej, że dawało mu satysfakcję odtwarzanie podpisów nie różniących się od oryginałów. To był impuls, który w przyszłości zaowocował fałszerstwami banknotów Rosji i habsburskiej Austrii.

Następny etap edukacji Ceyzka to Uniwersytet Wileński – Wydział Sztuk, gdzie od 1798 r. uczęszczał na lekcje rysunku i malarstwa. Szkolił się tam pod ręką mistrza Franciszka Smuglewicza, którego był uczniem w jego katedrze. Poświęcał się także rzeźbie, która go pociągała. Lecz szybko porzucił rygor szkolny i powrócił na wieś. Wziął w dzierżawę folwark z majątku różańskiego księcia Sapiehy. Zupełnie mu nie szło na roli. Szybko ją porzucił i powrócił do Wilna obejmując posadę kancelisty uniwersyteckiego. Zajmował się wypisywaniem dyplomów do stopni naukowych zdobywanych na wileńskiej Alma Mater. Pomogła mu w tym doskonała umiejętność kaligrafii. Było to intratne zajęcie pozwalające zarobić kilkanaście rubli (10 czerwonych złotych) za wypisanie ręcznie kilkunastu (8-9) wierszy tekstu. Wtedy też, wykorzystując swoje zdolności, posmakował bakcyła fałszerskiego. Dorabiać zaczął fałszowaniem biletów teatralnych. Te były najtańsze, nie numerowane i rozprowadzane wśród studentów. Rozpoczęła się więc jego nowa droga życia. Bycia fałszerzem.

Po raz kolejny powrócił do nauki podejmując jeszcze raz studia w Katedrze Rysunku i Malarstwa. Systematycznie zaliczał wykłady z historii powszechnej, chemii i języka francuskiego. Nauka go jednak nie pociągała. Związał się z kręgiem wolnomularskim

malarzy Jana Oleszkiewicza i Jana Damela. Porzucił studia i znalazł się w Warszawie, gdzie w 1805 r. ożenił się z Marią Kaczyńską. Przeniósł się do Słonimia zamieszkując w domu teścia Tomasza Kaczyńskiego. Kolejny etap jego wędrówki to majątek Starzyn w powiecie słuckim. Wydzierżawił tam majątek wspólnie z młodszym bratem Feliksem oraz szwagrem Dominikiem Korzonem (vel Tyrk). Arenda majątku nie przynosiła zysku



więc przenieśli się do kolejnego majątku. Była to tym razem Hanusowszczyzna. Dochody znów nie były imponujące, tym bardziej że Cejzyk mocno wspierał finansowo okolicznych mieszkańców. Jak zanotował słucki adwokat: „Cejzyk miał cechy człowieka należącego do wyższego towarzystwa, był uprzejmy i gościnny. Okolony był zgrają żebraków, z niecierpliwością słuchając próśb ich i molestacyi, w skromnym ubiorze wiejskim, niewielkiego wzrostu, szczupły”.

W wolnych chwilach rzeźbił zabawki dla dzieci z gliny i drewna, a także wyroby z bursztynu czy kości słoniowej. Wtedy też narodziła się idea fałszerstwa pieniędzy. Stało się to w 1811 r. kiedy Ignacy wpadł na pomysł procedury nielegalnej produkcji pieniędzy papierowych. Miał ku temu zdolności, rysunek, kaligrafia itp., wyniesione z nauki na wileńskim uniwersytecie. Dorobił do tego też iluzoryczną – naiwną ideologię, że wpro-



wadzenie na rynek fałszywej waluty zwiększy inflację i osłabi gospodarkę finansową. Uważał, że zakłóci funkcjonowanie rosyjskiej gospodarki finansowej, a poprzez to także osłabi funkcjonowanie carskiego zaborcy. Ignacy Ceyzyk twierdził później na procesie, że jego zamiarem było „poderwanie kredytu rządowi rosyjskiemu”. Oczywiście zamiarem Ceyzyka było jednak osiągnięcie zysku i pomnożenie swojego szczupłego majątku.

Wziął się więc za fałszerski proceder. Na początek zaczął podrabiać banknoty starsze, proste w wykonaniu i w ten sposób łatwiejsze do podrobienia. Te jednak były szybko przez władze wycofywane z obiegu ze względu na praktyczny brak zabezpieczeń. Fałszował więc także te nowe, wprowadzone do obiegu z trudniejszym rysunkiem do odwzorowania.

Jak pisał w 1884 r. historyk – amator Józef Apolinary Rolle (Antoni Rolle), przeceniając rozmiar fałszerstwa: „Ceyzyk zakłada na wielką skalę fabrykę wartościowych papierów w kraju kursujących, a znanych pod nazwą asygnat. Było ich dwa rodzaje – stare i nowe w poprawnym wydaniu: pierwsze wypuszczono do 1817 roku, ale ogólna ich suma dosięgła 836 000 000 rubli, a fałszerstwa zdarzały się dość często, wówczas minister finansów postanowił wycofać je z obiegu, a natomiast w innym, bardziej udoskonalonym produkować odbiciu. Ceyzyk więc i te, i tamte w swoim tajemniczym naśladował zakładzie. Jakim sposobem władze się o tem dowiedziały – nie wiemy, dość, że się dowiedziały”.

W fałszerskim procederze pomagali Ignacemu Ceyzykowi wspólnicy: brat i szwagier. Ignacy i Feliks zajmowali się całym procesem produkcji. Zatem przygotowywali papier do asygnat, farby, potrzebne odczynniki i inne niezbędne do fałszerskiego proceduru narzędzia i przedmioty. Szwagier Korzon (Tyrk) zajmował się logistyką, czyli wprowadzaniem fałszywego pieniądza do obiegu. Współpracował z nimi także ich przyjaciel Ignacy Niemczewski. Produkcja fałszywych asygnat trwała długo, biorąc pod uwagę aktywność carskiego systemu bezpieczeństwa i represji.

Wydawało się, że „produkcja” pieniądza domowym sposobem jest bezpieczna. Stało się jednak inaczej. Wystarczył zwykły donos i w 1814 r. carska policja wpadła na trop fałszerzy. Nie było więc żadnego przypadku. Przeprowadzono rewizję w majątku – folwarku Hanusowszczyzna, podczas której znaleziono ukryte na strychu farby, papier i dosyć prymitywne urządzenia do produkcji banknotów. Skutek był natychmiastowy. Aresztowano fałszerzy i oskarżono o podrobienie znacznej sumy pieniędzy. W toku procesu okazało się, że chodzi o niebagatelną sumę 65 000 podrobionych rubli.

Wszystkich osadzono w śluckim więzieniu, a następnie przewieziono do więzienia w Mińsku. W więzieniu mińskim przebywali jako aresztanci blisko pięć lat. Cały czas mieli status oskarżonych, a sama ich sprawa karna ciągnęła się przez lata. Dziwne też było podejście do oskarżonych. Ignacego więzienny strażnik traktował nad wyraz pobłażliwie, wprost łagodnie. Do tego stopnia, że Ignacy Ceyzyk mógł swobodnie wychodzić z więziennej celi do miasta. Dotyczyło to także pozostałych oskarżonych. Prawdopodobnie zadziałała wręczona przez rodzinę łapówka. Pozwoliło to aresztantom na ucieczkę z więzienia 15 lipca 1819 r. Musieli mieć także podrobione papiery ponieważ swobodnie przekroczyli granicę i udali się do Wiednia.

Tam złodziejski proceder kwitł nadal. Chcąc zdobyć środki finansowe na utrzymanie w stolicy monarchii habsburskiej rozpoczęli fałszowanie tym razem wiedeńskich banco-zettli (reńskich guldenów).

Proces Ignacego Ceyzyka i reszty toczył się jednak nadal pod nieobecność oskarżonych. Sąd zaocznie skazał obwinionych na pozbawienie praw publicznych i dożywotnią karną pracę w kopalniach rządowych. Policja rosyjska zdobyła tymczasem informacje

o pobycie i ukrywaniu się Ceyzika w Wiedniu i powiadomiła o tym policję wiedeńską. Informacja ta dotarła także do poszukiwanych. Zapewne stało się tak po umieszczeniu w prasie obwieszczenia o poszukiwaniu zbiegłych z Imperium Rosyjskiego skazańców. Zdecydowali się oni na krok niekonwencjonalny. Postanowili wrócić do Rosji wychodząc z założenia, że najciężniej jest pod latanią. Przecież w Rosji nikt ich już nie poszukiwał!

Ceyzik korzystając z podrobionych dokumentów jako Jakub Czudowski, z nową tożsamością wraz z towarzyszami wrócił do carskiej Rosji. Osiedlił się tym razem w Międzyborzu na Podolu. Cała szajka wydzierżawiła jeden z hutorów w licznych dobrach księcia Adama Czartoryskiego. Tym razem ich przestępczy proceder nie trwał długo. Zdradziła ich dobroduszość Ignacego, który kolejny raz zasłynął z dobroczynności. Do jego „pustelni” ciągnęły tłumy nędzarzy z całej prowincji, których dokarmiał i którym rozdawał pieniądze. Rzecz jasna także te fałszywe. Nie mogło to ująć uwadze rosyjskiej policji. Z początkiem stycznia 1821 r. policja odkryła proceder i już 7 stycznia zatrzymała fałszerzy. Ignacego Ceyzika i szwagra Dominika Korzona zatrzymano na miejscu, a Feliksa nie ujęto, ponieważ był nieobecny. Aresztowanych ponownie osadzono w

(Zbiory Muzeum Pałacu Króla Jana III - Wilanów)



Pucharki



Wazonik i Czarka z pokrywką



Jajko
z brązowej glinki



więzieniu mińskim. Chcąc uprzyjemnić pobyt w celi Ignacy powrócił do pasji rzeźbiarskiej w glinie. Odbывая karę rzeźbił w glinie wykorzystując wymyśloną przez siebie technikę garncarską. W więzieniu szybko okrył się sławą, za czym szły przywileje. Szczególnie chodliwe były misternie rzeźbione fajki, które miały szczególne wzięcie wśród osadzonych. Poza misternie rzeźbionymi fajkami wykonywał pięknie zdobione kubki, misy i garnuszki. Nie brakowało także krajobrazów szczególnie przez więźniów ulubionych. Uznanie jego talentu owocowało zezwoleniem wyjścia na miasto, podpisane przez naczelnika więzienia.

Ignacy Ceyzyk podrabiał asygnaty według nowej udoskonalonej formy, a szwagier Korzon (Tyrek) zajmował się ich rozprowadzaniem w terenie: „Oto jeździł on do Włodawy słynnej z jarmarków, tutaj za papiery przez szwagra fabrykowane nabywał konie, woły i produkty rozmaite, transportował to wszystko na Podole, zbywał korzystnie, słowem złe pieniądze przemieniał na dobre. Dostatek zawitał pod strzechy fałszerzy, koło działalności handlowej rozszerzało się coraz bardziej. Tyrek [Korzon] pod przybranym nazwiskiem zaczął odbywać podróże po Litwie. Podczas jednej takiej wycieczki poznany przez dawnego sługę na stacji pocztowej w Kobryniu, grodzieńskiej guberni, dostał się pod klucz. Po nitce łatwo było dojść do kłębka. Wkrótce też i Ceyzika aresztowano i przewieziono do Grodna. Tak utrzymuje Przeclawski, a Maksimow dowodzi, że osadzono go w Bobrujsku. Więźniów trzymano pod ścisłym dozorem, tem bardziej, że na hutorze w owej dzierzawie podolskiej odnaleziono wszystkie przyrządy do fałszerstwa służące, odnaleziono i spore zapasy przygotowanych i niezupełnie jeszcze wykończonych asygnat. Sprawa ciągnęła się długo”.

Aresztowany Ceyzik przyznał się do wszystkiego, a sprawę rozpatrzono ponownie w senacie i 8 maja 1828 r. utrzymano w mocy orzeczenie sądowe z 1820 r. skazujące na odbycie kary w kopalniach Nerczyńska na Syberii brata Feliksa. Samego Ignacego zaś zesłano do Tobolska. Feliks wkrótce też zmarł w Ołoczach nad Argunią. Korzona losy pozostają natomiast nieznanne. Pobyt w Tobolsku wspominał Rafał Błoński, polski zesłaniec: „Podczas wypoczynku w tobolskim więzieniu, mieszkając obok niego [Ignacego Ceyzika – KF], miałem sposobność przyjrzeć się jego wyrobom. Wykonywał je z nadzwyczajną łatwością prowadząc rozmowę lub przechadzając się po stacji”. Te uzdolnienia i zdolności artystyczne zwróciły uwagę tobolskiego gubernatora, który skierował utalentowanego rzeźbiarza do pracy jako modelisty w hucie szkła kupca Kurbatowa w pobliskim Berezowie.

Dopiero po latach wyszły na jaw powody aresztowania fałszerzy, bowiem policja poprzez ogłoszenie w „Dodatku Kuriera Wileńskiego” z 2 czerwca 1842 r. ogłaszała: „Wzywa się szlachcica Borkowskiego lub jego sukcesorów do ujawnienia się i odebrania przeznaczonych rzeczonemu Borkowskiemu jako nagrodę za wykrycie przezeń fałszerzy monet Ignacego i Feliksa Ceyzików tudzież Dominka Korzona – tysiąca rubli asygnacyjnych z przypadającymi za nie procentami od roku 1828”.

Co więcej za „czyn haniebny” pozbawiono Ignacego tytułu szlacheckiego. Dotknął także go osobisty dramat. Rozwiązany został bowiem akt małżeński pomiędzy Marią Kaczyńską a Ignacym Ceyzikiem, na wniosek małżonki złożony do kancelarii Nikołaja Nowosilcowa w 1829 r.

Na zesłaniu w Tobolsku powodziło się Ignacemu nad wyraz dobrze. Dzięki artystycznym talentom radził sobie na zesłaniu i przystosował się do nowej rzeczywistości. Co więcej z twórczości artystycznej nieźle zarabiał, a Piotr Moszyński – zesłaniec, kolekcjoner sztuki i filantrop ufundował Ignacemu dożywotnią rentę w wysokości 300 rubli rocznie. W dowód wdzięczności artysta wykonał popiersie darczyńcy. Powodziło mu się tak dobrze, że nabył dom z ogrodem na przedmieściach Tobolska. Zamieszkał tam z drugą żoną Rosjanką, która obdarzyła go dwoma synami. Nauczył żonę języka polskiego i razem wychowywali dzieci w „duchu polskości”.

Ignacy Ceyzik mimo swoistego dobrobytu na zesłaniu, cieszący się lokalną sławą i uznaniem nie potrafił jednak porzucić do końca fałszerskiego procederu. Widocznie nadal chciał doskonalić swój kunszt rysunkowy potrzebny niezmiernie w ręku fałsze-

rza. Nie umiał odrzucić pokusy i na nowo rozpoczął proceder fałszowania pieniędzy papierowych – rządowych asygnat. Nie trwało to już jednak długo. Został złapany na „gorącym uczynku” i po raz kolejny zasmakował aresztowania przez carską policję. A był już przecież recydywistą. Sądzony był na miejscu w Tobolsku i w 1846 r. został uznany winnym ciężkich przestępstw przeciwko państwu rosyjskiemu. Karą były roboty w kopalni srebra w Akatui. Tam spędził kilka lat życia wśród więźniów kryminalnych przy taczce w kopalni srebra i ołowiu. Znowu pomogło Ignacemu Ceyzikowi szczęście, ponieważ dzięki protekcji nabywców jego prac w glinie (ceramik) został „uwolniony na osiedlenie”. Tym razem zamieszkał w Wierchnieudińsku (obecnie Ułan Ude, gdzie oddał się twórczości artystycznej. Podobno z braku papieru i odpowiednich narzędzi dla zabawy zajął się wytwarzaniem z ołowiu kopii monet. Kiedy jednak porzucił proceder fałszerski opuściła go także wena artystyczna. Ten genialny na swój sposób artysta – rzemieślnik skończył się jako fałszerz i jako artysta.

Zachował się opis spotkania Agatona Gillera z Ignacym Ceyzikiem, który miał miejsce w 1856 r.: „Cejzyk jest już starcem ośmdziesięcioletnim, z łoża nie wstaje. Włosy i broda siwe, zdobią twarz pomarszczoną i bladą; oblicze niegdyś piękne, dzisiaj poważne, nosi na sobie ślady i wyraz smutnych i dotkliwych kolei”. Jak zanotował Giller, Ceyzik miał mu powiedzieć: „Jestem jakby na wpół martwy, oczy mi nie dopisują, ręka drży, a jednak ciągle pracuję, pracuję żeby nie zapomnieć i uspokoić się. Gdy rysuję lub lepię, z pamięci mej uchodzi wspomnienie przeszłości, pełnej upadków moralnych i klęsk materialnych”.

W 1857 r. Ignacy wraz z małżonką i synami przeniósł się do Irkucka. Tam też rok później (1858) zmarł. Został też pochowany na miejscowym cmentarzu.

Dzieła Ignacego Ceyzika – ceramikę, wystawiano w Ermitażu oraz muzeach Irkucka i Czyty. Mimo tego pozostał formalnie amatorem. Podziwiano jego prace i osiągnięcia artystyczne, ale nigdy nie osiągnął statusu artysty. Pozostawał dla recenzentów życia artystycznego rzemieślnikiem o walorach artystycznych a nie przedstawicielem „sztuki wyższej”. Mimo to jego prace stały się jeszcze za jego życia przedmiotem pożądania kolekcjonerów ceramiki. Stawiano go na równi z pracami znakomitego angielskiego twórcy Josiaha Wedgwooda. Co więcej został Ceyzik wynalazcą nowej masy ceramicznej. Za podanie jej składu do wyrobu ceramiki proponowano artyście 15 000 rubli! Tajemnicy nie zdradził do końca życia.

Po śmierci wartość materialna jego dzieł horrendalnie wzrosła. Doprowadziło to do masowego naśladowania jego prac przez zabajkalskich artystów – ceramików. Masowo zaczęto podrabiać jego prace do tego stopnia, że wiele osób na Syberii trudniło się fałszowaniem i sprzedażą falsyfikatów udających dzieła mistrza Ignacego. I w ten sposób zamknęło się koło historii. Znakomity, wprost genialny fałszerz pieniędzy papierowych zainspirował innych fałszerzy do podrabiania jego własnych dzieł!

BIBLIOGRAFIA SELEKTYWNA

1. H. Mościcki, *Ceyzik Ignacy Julian*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 3, PAU Kraków 1937, s. 242-243.
2. B. Mróz, *Ignacy Ceyzik genialny artysta i genialny fałszerz*, „Zeszyty dziedzictwa kulturowego”, Białystok 2007, s. 71-79.
3. E. Szum, *Ignacy Ceyzik – z Podlasia na Syberię (1779-1858). Szkic portretu biograficznego*, „Białostockie Teki Historyczne”, t. 10/2012, Białystok, s. 102-115.
4. W. Wasiliew, *Ignacy Julian Ceyzik (1779-1857)*, „Głos z nad Pregoly”, nr 9 (98) wrzesień 2004, s. 3.

5. Dalia Grimalauskaite, *Lokalizacja miasta produkcji falszowych assignacji I. Cejzika (1779-1860) i niekrotoryje aspekty ich rasprostranienija*, [w:] *Pieniądz – kapital – praca – wspólnie dziedzictwo Europy. Białorus – Litwa – Łotwa – Polska – Rosja – Słowacja – Ukraina. Białystok – Augustów 18 – 22 września 2008. Materiały z VIII międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej*, pod red. K. Filipowa, Warszawa 2008, s. 198-207.

Ігнат Сеjзык – геніяльны мастак і фальсіфікатар

Рэзюмэ

Ігнацы Юліян Цэйзік гербу «Авады» (па-польску: Ignacy Julian Cejzyk; 1779, Лыскаў, Ваўкавыскі павет Наваградзкага ваяводзтва, Рэч Паспалітая — 1858, Іркуцк, Расейская імперыя) — дзяяч мастацтва, фальшываманэтчык.

Нарадзіўся ў Лыскаве Ваўкавыскага павету Наваградзкага ваяводзтва (цяпер у Пружанскім раёне Берасьцейскай вобласці). Сын каваля Міхала і Ганны з Сабалеўскіх.

Скончыўшы школу ў Лыскаве, ад 1798 навучаўся плястычнаму мастацтву ў Віленскім унівэрсытэце, з 1802 працягнуў тамсама вывучэнне хіміі, французскае мовы і гісторыі, але ня скончыў навуку. Падчас навучання заняўся падробваньнем тэатральных квіткаў.

У 1805 року ў Варшаве ажаніўся з Марыяй Качынскай і пераехаў пад Слонім. У вёсцы Ігнат Цэйзік пачаў займацца фальшаваньнем расейскіх рублёў, тлумачачы гэта жаданьнем «падарваць расейскую фінансавую сыстэму». У 1814 за гэты занятак арыштаваны разам з саўдзельнікамі. Падлічана, што падрабіў 65 тыс. рублёў; сьледства ў гэтай справе цягнулася некалькі гадоў. Урэшце 15 ліпеня 1819 року ўся група ўцякла з-пад арышту ў Слуцку і пераехала ў Вену, дзе неўзабаве пачалі падрабляць мясцовую валюту. Ратуючыся ад арышту аўстрыйскімі ўладамі, групоўка вярнулася ў Расею пад фальшывымі прозьвішчамі. Тым ня меней, Цэйзік у 1821 року арыштаваны пад іменем Якуба Чудоўскага і асуджаны на пажыццёвую высылку ў Сьбір, куды трапіў у 1828. У 1829 року ягоная жонка атрымала развод.

У Табольску Цэйзік ажаніўся другім разам з расейскай. За выбітныя акторскія здольнасьці замест капальні накіраваны на працу ў гуче, а пасля ў Табольск. Апроч працы для гуты маляваў партрэты, вырабляў люлькі й іншыя вырабы. Вырабы Цэйзіка набывалі найвышэйшыя прадстаўнікі ўладаў і элітаў Сьбіры, дык ён хутка ўзбагаціўся і набыў дом у Табольску. Ізноў заняўся фальшаваньнем рублёў. У 1846 року, калі зноў быў выкрыты, быў пасланы на працы ў капальнях Акатую. Празь некалькі гадоў працы вызвалены дзякуючы хадайніцтвам кліентаў і зноў заняўся рамесніцка-мастацкай працай у Верхневудзінску. У 1857 атрымаў дазвол на пераезд у Іркуцк, дзе й сканаў.

Даля Грималаускайте
(Литва)

**К ИСТОРИИ «РАЗОВОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ПОЖЕРТВОВАНИЯ»
– НАЛОГА НАЦИОНАЛЬНОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА ВОССТАНИЯ
1863-1864 ГГ.: ЦЕННАЯ НАХОДКА ИЗ КАУНАСА**

Восстание 1863-1864 гг., начавшееся в Литве 4 февраля 1863 г., большую часть бывшего Великого княжества Литовского охватило в первой половине 1863 г. В Польше он начался 22 января, центральному народному комитету провозгласив Манифест, призывающий к военному сопротивлению. На территории Исторической Литвы особенно активно действия велись в Ковенской, Виленской и Гродненской губерниях. В первой из них продолжительность военной борьбы была наиболее длительной, продолжалось 10 месяцев и 10 дней (в Виленской – 9 месяцев и 16 дней, в Гродненской – 5 месяцев и 15 дней)¹. Требовались большие денежные затраты, так как даже за косы, принесенные крестьянами, нужно было заплатить. Казну повстанцев пополнял налог, займ, пожертвование; финансовое положение укрепило присоединение к восстанию членов «белой партии» и помещиков, но этого было не достаточно.

Для сбора средств, декретом от 8 апреля 1863 года Национальное правительство в Варшаве объявило о введении всеобщего налога на доходы 1862 г., – Разового национального пожертвования (PODATEK OFIARY NARODOWEJ JEDNORAZOWEJ)². Действие декрета охватывало территории Польского королевства, Литву, Беларусь и часть Украины. Для сбора денег были созданы казначейские комитеты, которые назначали собирателей. Результат по сбору налогов в большей степени зависел от местной администрации, назначенной повстанцами. По инструкции комитета Литовской провинции³, территории Великого княжества Литовского административно были распределены на воеводства (Виленское, Ковенское, Инфляндское, Витебское, Гродненское, Минское, Могилевское, Подляское), воеводства – в поветы. Воеводствами управляли назначенные военные и гражданские начальники. Финансами, налогами и др. вопросами, занимались отдельно созданные подразделения, от которых зависело собирание информации о налогоплательщиках. Руководствуясь декретом от 8 апреля 1863 г., поветовые комитеты по сбору налога должны были быть созданы и работа должна была начата в течении 22 дней, т. е. с 30 апреля⁴.

Налог отличался от ранее введенного, он был дифференцированный: от 2 до 10 процентов, в зависимости от профессий и социального положения налогоплательщика. Т. е. в

1 Šėnavičienė I., 1863 m. sukilimas ir nepriklausomos Lietuvos hipotezė, 1863–1864 m. sukilimas: istorija ir atmintis, Vilnius, 2016, p. 60.

2 *Ruch* Nr. 15, 12 kwietnia 1863, s. 1–2, см. <http://www.bn.org.pl/powstanie/zbiory/Prasa/Ruch/1863/nr15/r25.jpg>; <http://www.bn.org.pl/powstanie/zbiory/Prasa/Ruch/1863/nr15/r26.jpg>.

3 По декрету от 27 февраля (11 марта) 1863 г., Комитет был реорганизован в Отдел исполнительного комитета Литовской провинцией (Wydział prowincjami Litwy. См. 1863–1864 metų sukilimas Lietuvoje, sud. Bieliūnienė A., Kulnytė B., Subatniekienė R., (Vilnius), 2013, p. 168).

4 *Ruch* Nr. 15, 12 kwietnia 1863, s. 2, см. <http://www.bn.org.pl/powstanie/zbiory/Prasa/Ruch/1863/nr15/r26.jpg>.

первые в истории введены прогрессивный налог⁵. От налога были освобождены слуги, ремесленники и селяне. Следует заметить, что в мае 1863 г. Отделом исполнительного комитета Литовской провинцией был выпущен модифицированный вариант декрета по сбору налога, по которому доктора, актеры и вообще все лица, занимающиеся частной практикой, должны были сами оценить свои доходы, так как проверить их сможет только «публичная опиния»⁶. Часть жителей платили добровольно, те, который отказывались – подвергались наказаниям со стороны повстанцев. Сумма собранная при уплате налога не известна, так и от ответственных за соби.

При собирании Разового национального пожертвования – налога, для контроля и учета употреблялись специальные бланки квитанций. Они, как и вся корреспонденция Национального правительства, газеты и печатные документы, в том числе – бланки, квитанции, облигации займа и т. п., из Варшавы доставлялись железной дорогой в восемь воеводств, так же для Литвы (посылалась до станции Гродна) и для «Руси» (до станции Степанковице (Stepankowice (Stefankowice))), от туда – расходилось дальше⁷. Посылки в Литву и «Русь» высылались до декабря, остальным восьми воеводствам железнодорожная «революционная почта» была перекрыта весной 1864 г. арестами сотрудников «Экспедиции».

В Национальном музее Литвы хранится экземпляр бланка квитанции Разового национального пожертвования – налога (НМЛ, инв. № 5116; рис. 1). Он состоит из корешка, собственно квитанции (KWIT) и части, называемой авизацией (AWIZACYA), т. е. – извещение. На левом боку квитанции и извещения – надпись боком: KWITARIUSZ PODATKU OFIARY NARODOWEJ JEDNORAZOWEJ. То есть, бланки были сшиты в книжку (или блокнот), называемую квитариушом⁸. Следуя 4 пункту декрета от 8 апреля 1863 г., квитанции, при помощи которых Комитетами казначейств повятовых и войсковых поставок собирались деньги, так и назывались «kwity sznurowe»⁹. Их сшивали, чтобы из книжки – квитариуша не было бы возможности изъять или поменять ни одного листа.

Надписи на бланке польские, на корешке: N^{er} ... / Złp. ... / Poslano awizacyę dnia ... / Mca / Odebrano podatek dnia / Mca (Т.е. в вписывался номер, сума злотыми, день и месяц высылки авизации, и день, месяц уплаты налога). На бланке квитанции, выдаваемый при оплате вносителю денег: KWIT. N^o ... / OBYWATEL ... złożył na zasadzie / rozporządzenia Rządowego z dnia 8^o Mca Kwietnia 1863 r. / Złp. ... / Wyrażnie Złotych Polskich / na co niniejszy Kwit przy wyciśnięciu urzędowej pieczęci kontrybuentowi wydaje się / ...dnia...Mca... 1863 r. (КВИТАНЦИЯ N^o... ГРАЖДАНИН ..., представил на основании постановления правительства от 8 апреля 1863 года,

5 Fajnhauz D., 1863 metų pagrindinė valstybė Lietuvoje, *Lietuvos atgimimo istorijos studijos 3: Lietuvos valstybės idėja (XIX a.–XX a. pradžia)*, Vilnius, 1991, p. 58; *Ruch* Nr. 15, 12 kwietnia 1863, s. 2, см. <http://www.bn.org.pl/powstanie/zbiory/Prasa/Ruch/1863/nr15/r26>.

6 Fajnhauz D., 1991, p. 58.

7 Wróbel-Lipowa K. Ekspedycja Warszawska w powstaniu styczniowym w świetle akt z procesu Romualda Traugutta, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin – Polonia*, Vol. XLVIII, 7 Sectio F 1993 (см. http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Annales_Universitatis_Mariae_Curie_Skłodowska_Sectio_F_Historia/Annales_Universitatis_Mariae_Curie_Skłodowska_Sectio_F_Historia-r1993-t48/Annales_Universitatis_Mariae_Curie_Skłodowska_Sectio_F_Historia-r1993-t48-s65-73/Annales_Universitatis_Mariae_Curie_Skłodowska_Sectio_F_Historia-r1993-t48-s65-73.pdf).

8 Kwitariusz – блокнот, состоящий из печатанных бланков квитанций («bloczek zawierający drukowane blankiety kwitów»; *Słownik języka polskiego PWN*, см. <https://sjp.pwn.pl/sjp/kwitariusz;2565411.html>).

9 *Ruch* Nr. 15, 1863, s. 1, см. <http://www.bn.org.pl/powstanie/zbiory/Prasa/Ruch/1863/nr15/r25.jpg>.



Рис. 1. Бланк квитанции с авизацией Разового национального пожертвования – налога 1863 г. НМЛ, инв. № NB 5116

... польских золотых, на что квитанция с официальной печатью выдается). По аналогии с документом, касающемся горожан Львова в 1863 г. и правил собирания пожертвований, корешок от квитанции (kirup) служил для контроля собранных денег и возвращался учреждению по сбору податей и платежей¹⁰.

Листок авизации – извещение – служил как уведомление гражданину о его обязанности уплатить выставленную сумму до указанного срока 1863 г.¹¹ На его бланке текст: AWIZACYA... №.../ RZĄD NARODOWY zawiadamia obywatelia / iż podatku narodowego jednorazowego według rozkładu przypada od nie / go Złotych Polskich / ... / które przygotować i na pierwsze żądanie na ręce poborcy złożyć powinien / Dnia...Mca... 1863 r. / Uwaga 1^a. Niniejszą awizację należy starannie zachować a przy złożeniu podat – / ku sprawdzić z kwitem do którego przyleżona, jak najdokładniej wodzinka zga – / dzać się, i jedną calość tworzyć powinna. Uwaga 2^a. Kwity Seryi D przyjmowane bę / dą na równi z gotowizną (АВИЗАЦИЯ...№...НАЦИОНАЛЬНОЕ ПРАВИТЕЛЬСТВО уведомляет гражданина о том, что разовый национальный налог в соответствии с графиком должен быть подготовлен... Польскими Злотыми ..., и по первому требованию от собирателя податей должен представить ... днямесяца 1863 года. Примечание 1е. Эта авизация должна быть сохранена и при налоговой

10 *Wydawnictwo materiałów do historii powstania 1863–1864, T. 3: Dokumenta do historii powstania 1863/64. Galicya*. Lwów, 1890, s. 219–220 (см. http://www.mtg-malopolska.org.pl/images/skany/wydawnictwa_1863/wydawnictwa_1863_tom_III/wydawnictwa_1863_tom_3.pdf).

11 Следуя 5 пункту декрета от 8 апреля 1863 г., налог должен был быть оплачен в течение 45 дней после получения авизации, или, в крайнем случае, в 90 дней (*Ruch* №. 15, 1863, s. 1, см. <http://www.bn.org.pl/powstanie/zbiory/Prasa/Ruch/1863/nr15/r25.jpg>).



Рис. 2. Бланк квитанции с авизацией Разового национального пожертвования – налога 1863 г. № 64797. WCN, Аукcja 46, 2011 06 11. Lot. 744



Рис. 3. Квитанция с авизацией Разового национального пожертвования – налога 1863 г. на имя Леопольда Мошинского (Leopold Moszyński), на 100 злотых, № 68 254. Allegro. 2017 05 08. Lot 3736



Рис. 4. Квитанция и авизация Разового национального пожертвования – налога 1863 г. на имя доктора Яна Генбицкого (Jan Gębicki), на 100 злотых, № 61381. WCN, Аукcja 56, 2014 03 01. Lot 638

проверке сверить с квитанцией, к которой относится, и совершенно совпадает и является целым. Примечание 2е. Квитанции серии D будут приниматься наравне с наличными).

На фоне надписей квитанции и авизации – разной яркости синие/голубые параллельные и скрещивающие линии, в центре белая надпись **WOLNOŚĆ RÓWNOŚĆ NIEPODLEGŁOŚĆ** (СВОБОДА. РАВЕНСТВО. НЕЗАВИСИМОСТЬ), с низу и с верху украшенная белыми линейными не сложного рисунка арабесками.

На оборотной стороне выписка из декрета об налоге: *Wyjątek z dekretu podatki Jednorazowego ofiary narodowej / z dnia 8 Kwietn. 1863 r. // Art. 6^y. Usuwać się od opłaty podatku Ofiary Narodowej ogłaszani będą / z nazwiska przez pisma publiczne, a przypadający podatek wraz z kosz – / tam, drogą przymusową ściągnięty będzie. – / Art. 7^y. Dopuszczający się denuncjacyi Poborców, jakozdrójcy karani / będą. Falszerze kwitów podobnej ulegną karze* (Извлечение из декрета о налоге Разового национального пожертвования (от 8 апреля 1863 г.). Статья 6^a. Уклоняющиеся от платежа налога национального пожертвования будут пофамильно оглашаться в газетах, а полагающийся налог вместе с расходами будут получен с применением силы. Статья 7^a. Доносящие на сборщиков будут наказаны как предатели. Особы, поддельывающие квитанции, будут наказываться подобным образом).

Так же на оборотной стороне поставлены две печати: на части квитанции – темно синяя «**RZĄD NARODOWY // NACZELNIK MIASTA WARSZAWY**», в центре – двухпольный гербовый щит с Польским орлом и Литовским всадником. На реверсе бланка авизации – черная печать «**KOMITET CENTR: NARODOWY**»¹², центре – коронованный двухпольный гербовый щит с Польским орлом и Литовским всадником. Следует заметить, что главная печать Центрального Комитета использовалась и Временным национальным правительством (*Tymczasowy Rząd Narodowy*; действовал до 23 мая), даже до 3 мая 1863 года¹³, по другим данным – печать была аннулирована 10 мая 1863 г.¹⁴ Бланк без водяных знаков, размер 28,5 × 6,5 см. Экспонат в собрание музея поступил вместе с нумизматикой и бонистикой из Научной библиотеки Академии наук Литовской ССР в 1954 г. (совр. Библиотека Врублевских Академии наук Литвы). Он был опубликован в 1977 г. в каталоге музея, посвященном восстанию 1863 г.¹⁵, но объектом специального изучения не был. В 2013 г. изданный каталог¹⁶ бланк не был включен, как и Временная облигация Всеобщего национального займа 1863 г. (см. рис. 12).

На коллекционном рынке квитанции и листки авизаций редкие. Литунистических, т. е. связанных с литовскими воеводствами не встречается. На аукционе «*Warszawskie Centrum Numizmatyczne*» (далее WCN) был выставлен бланк идентичный экземпляру Национального музея Литвы, но с рукой вписанным номером 64797 и одной

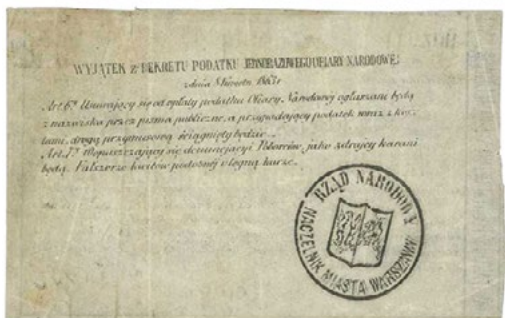
12 Центральный национальный комитет (*Komitet Centralny Narodowy, Centralny Komitet Narodowy*) – руководящий центр польской повстанческой организации в период подготовки и развёртывания январского восстания 1863 года. Основан в октябре 1861 в Варшаве как подпольный Комитет движения, с лета 1862 — ЦНК (https://ru.wikipedia.org/wiki/Центральный_национальный_комитет).

13 *W czterdziestą rocznicę Powstania Styczniowego 1863-1903*. Lwów, 1903, s. (1).

14 Sztakelberg I. J. *Pieczęcie Powstańcze 1863–1864*, Warszawa, 1988, s. 253, Nr. X, 1 (не употреблялась только 15–26 марта 1863 г.).

15 *1863 metų sukilimo medžiaga Lietuvos TSR istorijos-etnografijos muziejuje: katalogas*, Vilnius 1977, kat. Nr. 38, p. 14, pav. 17, p. 42. Публикуется только аверс (28,5 × 6,5 см).

16 *1863–1864 metų sukilimas Lietuvoje*, (Vilnius), 2013.



печатью «✳ KOMITET CENTR : NARODOWY»¹⁷ (рис. 2). Другой аналог был представлен на аукционе «Allegro» в 2017 г., но в отличии от первых – заполнен на имя Леопольда Мошинского (Leopold Moszyński), на 100 злотых, № 68 254, без даты (рис. 3)¹⁸. В низу надпись рукой «Utrzymający Bawaryę i Sklepik pod Nr. 1582», указывающая, что пода- тель был собственником бровара и магазинчика. На 56 аукционе WCN в 2014 г. продавалась квитанция с авизацией (т.е. листок без корешка)

Рис. 5. Листок авизации Разового национального пожертвования – налога, выписанный 23 мая 1863 г. на имя сапожника Антония (?) Секерского (Ant. Siekierski) на 20 злотых, № 19273. WCN, Aukcja 5, 1993 II 19. Lot 133; Aukcja 52, 2012 II 10. Lot. 787

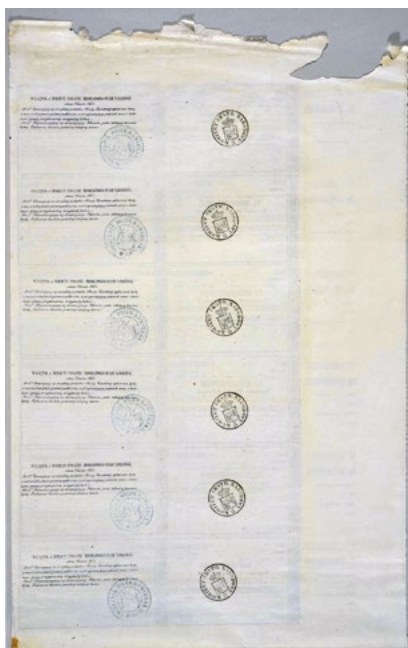
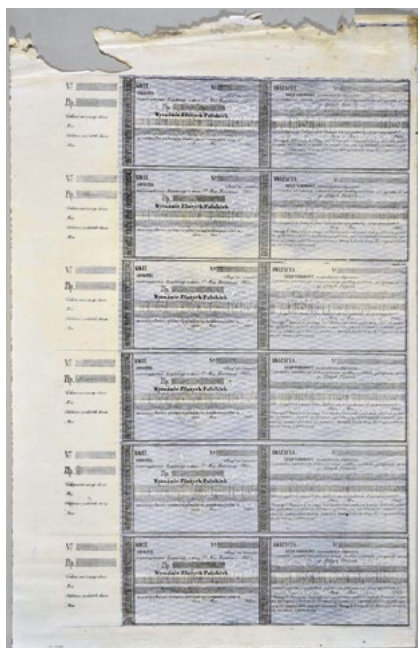


Рис. 6. Лист бланков квитанций Разового национального пожертвования – налога Национального правительства восстания 1863–1864 гг. 447 × 283 мм. НМЛ, приобретение 2016 г.

17 Warszawskie Centrum Numizmatyczne, Aukcja 46, 2011 06 11. Lot. 744. Lucow Nr. 217.

18 Allegro. Аукцион закончился 2017 05 08. Lot 3756. Lokalizacja: Warszawa. Lucow Nr. 217–219 (R5); 28,5 × 6,5 cm (см. <https://archiwum.allegro.pl/oferta/3756-powst-styczniowe-kwit-i-awizacja-1863-i6803204340.html>).

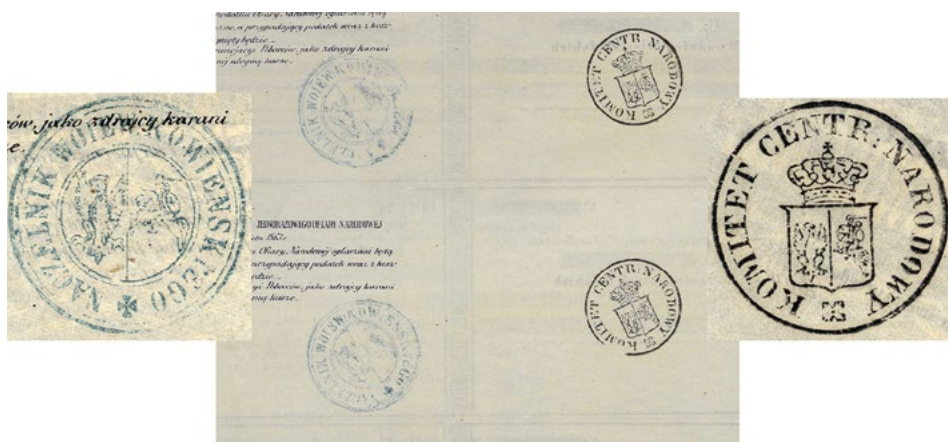


Рис. 7. Печати на оборотной стороне листа: начальника Ковенского воеводства и Национального центрального комитета



Рис. 8. Листы бланков квитанций Разового национального пожертвования – налога Национального правительства восстания 1863–1864 гг. (10 ед.). Находка из Каунаса. НМЛ, приобретение 2016 г.

на 100 злотых, выдана 7 августа доктору Яну Генбицкому (Jan Gębicki), № 61381, с печатями «KOMITET CENTR. NARODOWY», «RZĄD NARODOWY / NACZELNIK MIASTA WARSZAWY» (орел и всадник), «ZARZ. M^{TA} WARSZAWY / [KOMMIS. WERYFIKACYJNA]¹⁹» (трехпольный гербовый щит с короной) (рис. 4)²⁰. Листок авизации был выставлен на аукционах WCN в

1993 и 2012 гг.: № 19273, выданный сапожнику Антонию (?) Секерскому (Ant. Sikiński), 23 мая, который должен был заплатить 20 злотых (рис. 5)²¹. На реверсе печать «RZĄD NARODOWY / NACZELNIK MIASTA WARSZAWY» (орел и всадник).

Квитанции и авизации (или их блоки), выпущены декретом от 8 апреля 1863

19 Sztakelberg I. J., 1988, s. 276, Nr. XII, 3, 33.

20 *Warszawskie Centrum Numizmatyczne, Aukcja* 56, 2014 03 01. Lot 638. Lucow Nr. 217 (R5).

21 *Warszawskie Centrum Numizmatyczne, Aukcja* 5, 1993 11 19. Lot 133; Auction 52, 2012 11 10. Lot. 787. Lucow 216 (R4; из коллекции Я. Луцова).



г. представлены в двух польских каталогах. В 1992 г. изданном каталоге польских облигаций, подготовленном Яном Мочидловским, представлен

Рис. 9. Фрагмент листа бланка квитанции. НМЛ, GRD 121907/1, приобретение 2016 г.

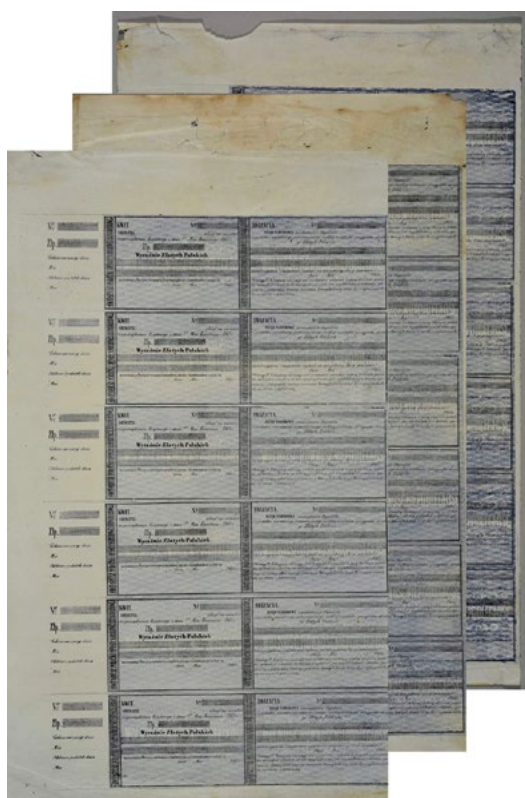


Рис. 10. Отличия в яркости цвета гильеши, от голубова до синего

только вариант квитаниуша с двумя печатями «KOMITET CENTR : NARODOWY», «RZĄD NARODOWY / NACZELNIK MIASTA WARSZAWY», размер 65×290 мм²², без иллюстрации²³. По шкале редкости, указан 2 (из 8), т. е. не редкий. В каталоге знаменитой коллекции Яна Луцова (Jan Lucow), составленном Ежи Козичыньским²⁴, степень редкости увеличен (R4; 5), представлены несколько вариантов.

В конце 2016 г. Национальному музею Литвы каунаским антикваром был предложен лист бланков квитанций Разового национального пожертвования – налога Национального правительства восстания 1863–1864 гг. (рис. 6).

В листе – 6 бланков, каждого из которых составляет корешок, квитанция и авизационная часть. Сохранность хорошая, лишь наверху часть оторвана, местами испачкано. Обратная сторона

22 Точнее, сперва дана ширина 290 мм, потом – высота 65 мм.

23 Moczydłowski J., *Ilustrowany katalog obligacji Polski przed- i porozbiorowej: 1782–1918*, Warszawa, 1992, s. 60, nr. S1. Представлен только вариант с двумя печатями «KOMITET CENTR: NARODOWY» и «RZĄD NARODOWY / NACZELNIK MIASTA WARSZAWY».

24 Koziczyński J., *Banknoty polskie. Polish paper Money. Kolekcja Lucow I*, Warszawa 2000.



Рис. 11. Obligacja Всеобщего национального займа, выпущенная Казначейским отделом Национального правительства в октябре 1863 г. № 15686. 100 злотых. НМЛ, инв. № NB 7820

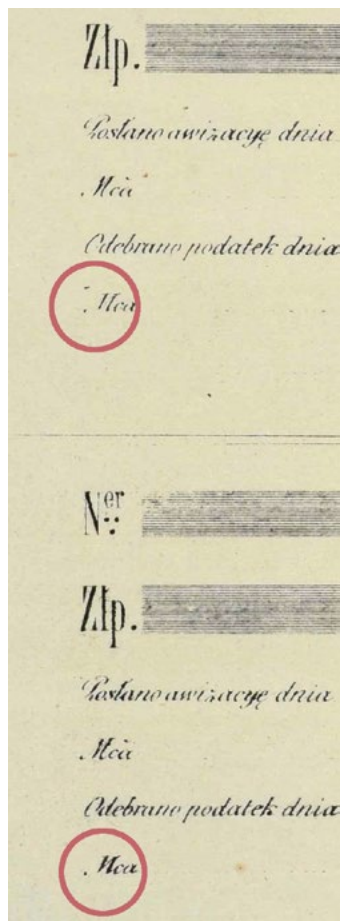
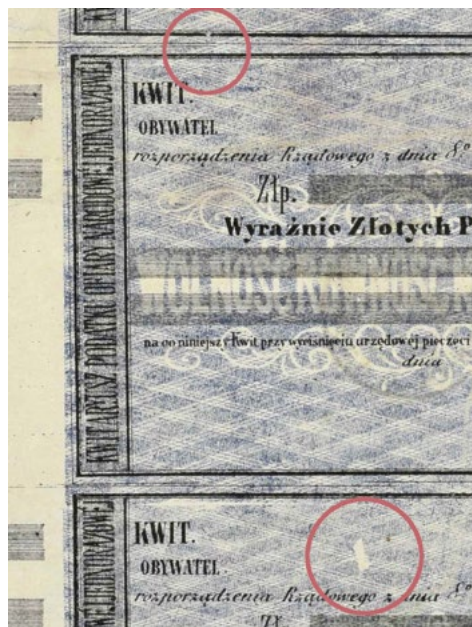


Рис. 12. Признак, характерный всем листам, поступившим в НМЛ в 2016 г.: на корешках в сокращении слова месяца – Мса, перед буквой М есть небольшая черточка, в четвертом сверху корешке М без черточки

Рис. 13. Признаки, характерный листам, поступившим в НМЛ в 2016 г.: 1) брак изображения – изъяз на нижней линии третьей квитанции с верху, характерный всем листам ; 2) на пятой квитанции с верху в гильоше – белое пятно – в семи листах



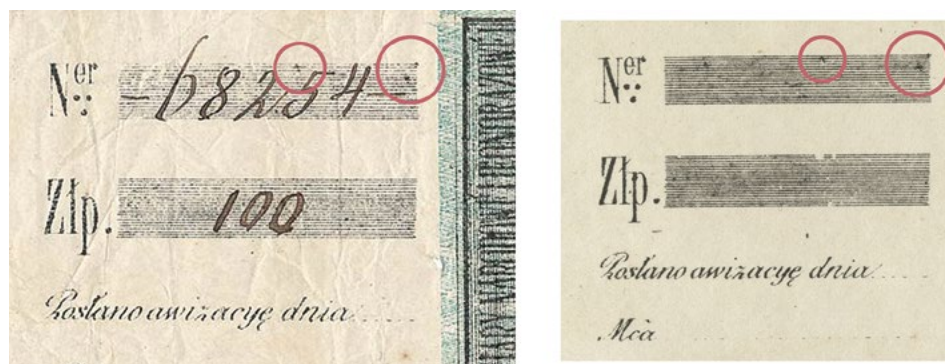


Рис. 14. Признак, характерный всем листам, поступившим в НМЛ в 2016 г. – 3 точки в строке номера в нижнем корешке листа, в сравнении с корешком квитанции на имя Л. Мошинского (см. рис. 3)



Рис. 15. Характерная буква Е в печатях Национального центрального комитета: на бланке из листа поступившего в НМЛ в 2016 г. (GRD 121907), на экземпляре WCN, аукция 46, 2011 (см. рис. 2), на бланке НМЛ, инв. № NB 5116 (см. рис. 1). Печать Ø 26 мм



Рис. 16. Печать начальника Ковенского воеводства, Ø 31 мм (из листа НМЛ, GRD 121907/1)

оказалась с печатями «✠ KOMITET CENTR: NARODOWY» и начальника Ковенского воеводства. Круговая надпись «✠ NACZELNIK WOJEW: KOWIENSKIEGO» (рис. 7).

Как оказалось, подобные листы были предложены еще трем музеям, один экземпляр приобрел Музей денег Банка Литвы. У антиквара удалось узнать, что по меньшей мере есть 11 листов. По его сведениям листы был найденный в Каунасе строителем при ремонте дома, за шкафом, вставленном в стену. Оберточная бумага не сохранилась. Национальному музею Литвы удалось приобрести 10 экз. (рис. 8). Сохранность в основном хорошая, местами испачканы (два листа сильно – GRD 121911; 121912), один лист сильно помятый (GRD 121911), верхняя часть 6 листов оборвана в большей или меньшей степени (GRD 121907/1–5; 121908) (рис. 9). Печати начальника Ковенского воеводства были именно на этих 6 листах.

Листы идентичны, размеры несущественно колеблется, в среднем – 447 × 284 мм (см. таб. 1), без водяных знаков, есть отличия в яркости цвета гильюша, от голубого до синего (рис. 10). Смещения двух печатных клише – главного рисунка и цветного

гильеша в некоторых листах достигает 5 мм (см. таб. 1), т. е. печаталось спешно, в проблематичных условиях угрозы быть задержанными царскими властями. По рисунку, стилю и технике квитанции подобны Временным облигациям Всеобщего национального займа, выпущенным Казначейским отделом Национального правительства в октябре 1863 г. (рис. 11), которые печатались в типографии Каэтана Струпчевского (Kajetan Strupczewski) в Варшаве. До закрытия типографии и ареста Струпчевского 8 октября 1863 г., печатались и другие выпуски облигаций Национального правительства²⁵. Автор проекта бланков налога, как и облигаций, не известен.

Все листы печатались теми же самыми клише, это видно по ряду признаков (см. таб. 1), например, на корешках всех листов в сокращении слова месяца – Мса, перед буквой М есть небольшая черточка, а в четвертом сверху корешке ее нет (рис. 12). Так же, – брак изображения, т. е. изъят на нижней линии третьей квитанции с верху (рис. 13.1). В семи листах на пятой квитанции с верху – белое пятно (рис. 13.2). Сравнив, листы с реализованными квитанциями и авизациями видно, что тем же самым инструментом печатались квитанция на имя Леопольда Мошинского (см. рис. 3), он совпадает с верхней квитанцией в листе бланков по сбору налога (рис. 14).

Листы и заполненные авизационные листки помечены той же самой печатью « KOMITET CENTR : NARODOWY», что видно по характерной букве Е в сокращенном слове CENTRALNY (рис. 15; так же см. рис. 1, 2). Как выше упоминалось, данная печать использовалась в Варшаве до 3/10 мая 1863 г.

Наиболее интересна в данном случае печать начальника Ковенского воеводства. Она по диаметру больше – 31 мм, светло синего цвета, поле в центре вертикальной линией поделено на 2 части, в левой помещен польский орел, в правой – литовский всадник (16 рис). По данным Ю. Штакельберга печать использовалась с конца марта – начала апреля 1863 г. и до 19 (31) января 1864 г.²⁶ В Национальном музее Литвы и в Государственном историческом архиве Литвы хранится не один документ с такой печатью. Один из них – лист с напечатанными декретами Временного народного правительства от 10 (22) января 1863 г. о упразднении крепостнического права и предоставлении земли безземельным крестьянам, которые примут участие в восстании. Документ переведен из польского на литовский язык, был вывешен 17 (29) мая на дверях костела Грудзжай (17 рис)²⁷.

Печать начальника Ковенского воеводства есть на рапорте Цивильного начальника Ковенского воеводства Народного правительства Людвика Дзичковского (псевдоним Wąż; Vonż) Отделу исполнительного комитета Литовской провинцией от 26 октября 1863 г. о протесте Тельшайских горожан, принуждаемых подписываться под актом верности «московскому царю»²⁸. Тем же самым Л. Дзичковским подписана и такой же печатью подтверждена квитанция от 1 ноября 1863 г. о получении 2000 рублей от Отдела исполнительного комитета Литовской провинцией²⁹. Такой же печатью подтвержден приказ от 19 (31) января 1864 г. начальника первого повстанческого

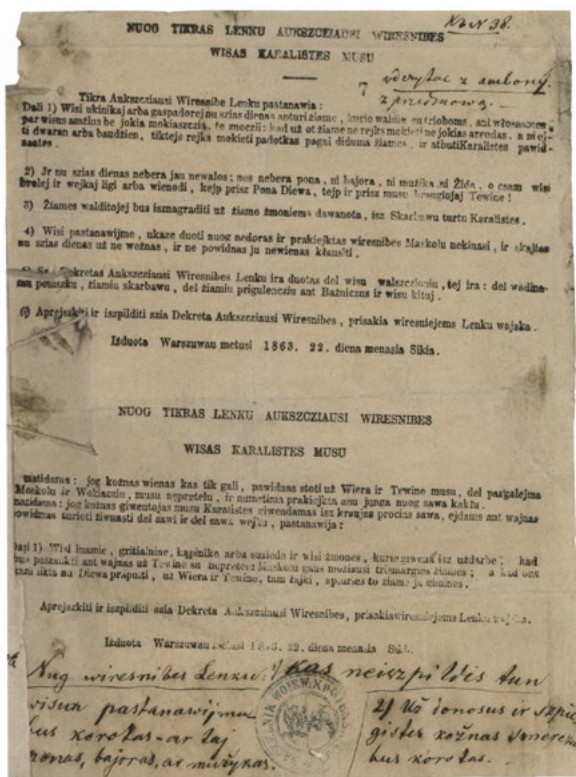
25 Chodyło Z., *Pożyczka narodowa w powstaniu styczniowym*, Poznań 1972, s. 24.

26 Sztakelberg I. J., 1988, s. 232, Nr. VII, 5, 4.

27 *1863-1864 metų sukilimas Lietuvoje*, sud. Bieliūnienė A., Kulnytė B., Subatniekienė R., (Vilnius), 2013, p. 118 (документ хранится в Государственном историческом архиве Литвы, F. 378, PS 1863, b. 1487, l. 7).

28 Там же, p. 317 (документ хранится в Национальном музее Литвы, Inv. nr. R – 15864. Из архива повстанцев, найденного в Бернардинском костеле в Вильнюсе, при реставрации, в 1989 г.).

29 Там же, p. 277 (документ хранится в Национальном музее Литвы, Inv. nr. R – 15818. Из выше упомянутого архива повстанцев).



отряда Ковенского повета Р. Красовского помещику Троковского повета Эдуарду Розеновичу позаботиться повстанцами (рис. 18)³⁰. Все эти документы, как и листы Разового национального пожертвования – налога были подтверждены одной печатью (рис. 19).

Два из упомянутых документов, хранятся в На-

Рис. 17. Лист с декретами
Временного народного
правительства от 10 (22)
января 1863 г. о упразднении
крепостнического права
и предоставлении земли
безземельным крестьянам,
которые примут участие в
восстании. Был вывешен 17 (29)
мая на дверях костела Грудзояй
(из книги 1863–1864 metų sukilimas
Lietuvoje, (Vilnius), 2013, p. 118;
хранится в Государственном
историческом архиве Литвы (LVIA,
f. 378, PS 1863, b. 1487, l. 7)

циональном музее Литвы, они происходят из архива повстанцев, найденного в Вильнюсском костёле бернардинцев в 1989 г. при ремонте каплицы Трёх королей, в тайной нише стены³¹ (документы приобретены у строителя, данных о найденном количестве документов – нет). В музее хранятся и документы, из архива повстанцев, обнаруженного в Вильнюсе при ремонте дома по ул. Диджейи в 1960 г.³² Известно о находке повстанческих документов в окрестностях Вильнюса несколько лет тому назад, но судьба и содержание комплекса не известна. То есть, Каунасская находка будет третьим-четвертым подобным «кладом».

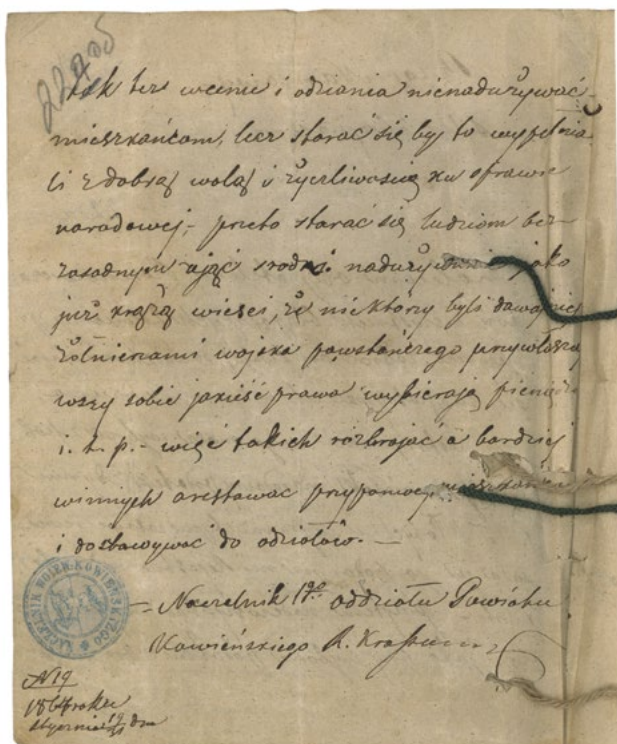
Находка интересна не только как иллюстрация технической стороны по собиранию средств и отчетности по налогу. Он ставит вопрос: почему бланки не были употреблены? Они не были сшиты в квитариушы, и лишь часть – помечена печатями. Известно, что в середине лета 1863 г. расходы у повстанцев превысили доходы и они особенно нуждались в средствах, необходимых для покупки оружия и провианта. Например, 8 июля 1863 г. повстанцами из Вильнюса сообщалось руководству Литовской провинции об «иссякших средствах организации» и о необходимости наибольшего внимания к сбору налогов³³. Выдвигались и осуществлялись призывы отнимать

30 Там же, р. 344 (документ хранится в Государственном историческом архиве Литвы, Ф. 1248, ар.2, б. 756, л. 22–22v). Документ цитируется Ю. Штакельбергом (Sztakelberg I. J., 1988, s. 232, Nr. VII, 5, 4).

31 1863-1864 metų sukilimas Lietuvoje, 2013, p. 43.

32 Там же, р. 38.

33 Fajnhauz D., 1991, p. 59.



денги «принадлежащие Московскому правительству»³⁴, т.е. из государственных касс податей и налогов, были случаи ограбления касс сельских управлений³⁵ и вынуждения денег под угрозой смертной казни у жителей, нежелающих

Рис. 18. Приказ (оборотная сторона) от 19 (31) января 1864 г. начальника первого повстанческого отряда Ковенского повета Р. Красовского (R. Krasowski) помещику Трокского повета Эдуарду Розеновичу (Rozenowicz) позаботиться о повстанцах (из книги 1863–1864 metų sukilimas Lietuvoje, (Vilnius), 2013, p. 345; хранится в Государственном историческом архиве Литвы (LVIA, f. 1248, ap. 2, b. 756, l. 22v)



Рис. 19. Характерная буква W в печатях начальника Ковенского воеводства: на листе НМЛ, GRD 121907/1) и документах повстанцев, датированных 17 (29) мая 1863 г. – 19 (31) января 1864 г. (см. рис. 16–18)

платить налог³⁶ и т.п. Кроме денег повстанцы у помещиков отнимали продовольствие и корм для коней³⁷. Собираение средств в Литве стало особенно затрудненными из-за жестких репрессий царской администрации в виде поборов, контрибуций и конфискации имущества³⁸.

К проблеме со средствами в Литве добавились и проблемы по сбору средств способом введенного налога, который скорее всего не оправдался или оправдался не в ожидаемой мере; доказательством чего может служить и оставшиеся

34 1863–1864 metų sukilimas Lietuvoje, 2013, p. 240.

35 Там же, p. 279.

36 Там же, p. 276, 369.

37 Там же, p. 270.

38 1863–1864 metų sukilimas Lietuvoje, 2013, p. 232, 272, 290, 292.

неиспользованные квитанции. Возможно, это случилось из-за невыполнимого условия оценки дохода, о чем говорит выше упомянутый пересмотр и модификация декрета по сбору налога в мае 1863 г. По уставу введенного пожертвования-налога, сбор денег в большей мере зависело от гражданского сознания населения, как налогоплательщиков, так и от ответственных за их собрание.

Восстание 1863-1864 гг. занимает важное место в истории Литвы и стран, которых оно охватило. Артефакты, касающиеся процесса и персоналий в музейных собраниях и собраниях научных обществ стали собирать уже в конце 19 в., особенно в начале 20 века; юбилей 70-летия восстания в 1933 г. также подтолкнул на мобилизацию сил в поисках аутентичных документов и вещей, освещающих 1863–1864 гг. на территории Литвы. В настоящее время собранный материал в основном хранится в архивах и музеях. Обнаружить новые артефакты напрямую связанные с восстанием, тем более обладающие дополнительной информацией, мало возможностей и потому новые находки особенно ценны.

Таблица 1. Листы бланков квитанций Разового национального пожертвования – налога Национального правительства восстания 1863–1864 гг., поступившие в Национальный музей Литвы в 2016 г.

Номер первично го учета (GRD)	Лист (мм)	Печать 1 ¹	Печать 2 ²	Клише главного рисунка (мм) ³	Клише гильюша (мм)	Цвет	Смещение оттиска гильюша в верх ⁴ (мм)	Смещение оттиска гильюша на право ⁵ (мм)	Изыл на нижней линии третей квитанции сверху (см. рис. 13.1)	Изыл на нижней линии	Характерные признаки в гильюше на печати квитанции с верху (см. рис. 13.2)	3 точки в строке номера в нижнем корешке листа (см. рис. 14)	Пятна в низу листа
121911	447×284	+	-	388×262	387×203	Темно синий	1	1	+	+	+	+	-
121907/3	450×286	+	+	387×248	385×203	Светло синий	5	0,5	+	+	+	+	+
121907/2	447×284	+	+	389×250	387×203	–	4,5	2	+	+	+	+	+
121908	419×283	+	+	389×247	387×202	–	3	2	+	+	+	+	+
121907/1	447×283	+	+	388×248	389×203	–	5	1	+	+	+	+	+
121907/5	446×283	+	+	388×260	385×203	–	1,5	1	+	+	+	+	+
121907/4	449×285	+	+	388×260	386×203	–	1,5	1	+	+	+	+	+
121909	447×283	+	-	388×260	386×203	Голубой	1,5	4	+	+	+	+	-
121910	446×284	+	-	387×260	386×203	Светло синий	0	2	+	+	+	+	-
121912	446×283	+	-	388×254	387×203	Голубой	0	0	+	+	+	+	-

To the history of the “One-time National Donation” – the tax of the National Government of the Uprising of 1863–1864: a valuable find from Kaunas

Summary

Tax of the “One-time National Donation” (Podatek ofiary Narodowej jednorazowej) was introduced on 8 IV 1863 by the National Government during the so called January Uprising. It was an uprising in the former Commonwealth of Two Nations (present-day Poland, Lithuania, Belarus, Latvia, parts of Ukraine, and western Russia) against the Russian Empire.

The tax was a one-off fee of net income earned in 1862. The principle of progression was in force. The blanks of the receipts were in use for payment and control. Each of the blanks consist of a stub, a receipt (KWIT) and an aviso part (AWIZACYA). There are stamps of the different institutions on the other side of the sheet, for example KOMITET CENTR: NARODOWY (Central National Committee. The seal was used in Warsaw until 3/10 May 1863) or RZĄD NARODOWY / NACZELNIK MIASTA WARSZAWY (National Government / Chief of Warsaw City), etc.

It is quite rare financial documents. One blank of the tax receipt are in the bonistics collection of the National Museum of Lithuania (Fig. 1). Only few items were listed in the Auctions in Poland (1993–2017; Fig. 2–5). 10 sheets of receipts of this tax were acquired by the National Museum of Lithuania in 2016 (Fig. 6–9). It was find in Kaunas during the reconstruction of the building. One sheet (447 × 284 mm) consists of six blanks. For the first time sheets were stamped by the stamps of January uprising related with Lithuanian governorate. The stamps of Chief of the Kaunas voivodeship (NACZELNIK WOJEW: KOWIENSKIEGO) were on the 6 lists (Fig. 7). All of the sheets were printed by the same cliché (Fig. 12, 13) in Warsaw lithography of Kajetan Strupczewski, where were printed and others securities of Uprising (Fig. 11). All the sheets are stamped by the same stamp of Central National Committee as the others items (Fig. 15) and the seal of Chief of the Kaunas voivodeship is the same as the stamps on the documents of Uprising, which were keeping in National Museum of Lithuania and National historical Archive of Lithuania (Fig. 16-19).

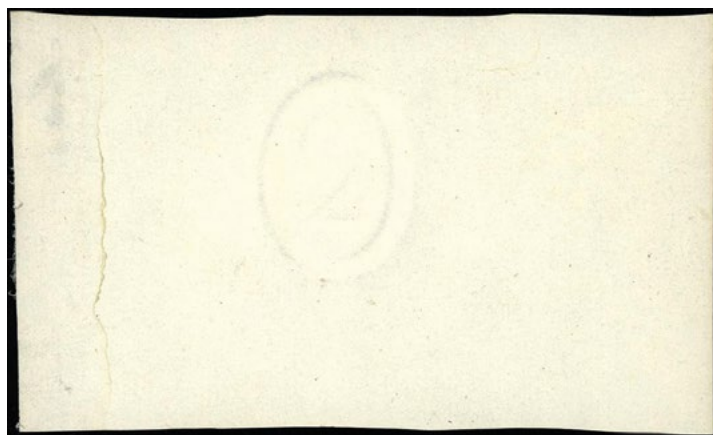
Arūnas Žebrauskas, Valdas Kavaliauskas
(Lithuania)

THE UNIQUE PROJECT OF THE BANKNOTE OF UPRISING OF 1863

In the 2012 in Warsaw at the numismatic auction, held by company WCN (Warszawskie Centrum Numizmatyczne) the unique banknote printing plate was sold¹. **Pic. No. 1.** This printing plate was designed to produce 2 Zloty banknote denomination for Uprising of 1863 (January Uprising) purposes.



*Banknote 1863.
1 pic. Plate*



*Banknote 1863.
2 pic. Blank*

The blank paper example for 2 Zloty banknote prepared for 1863 Uprising and fully matching the printing plate size was sold later in 2012 by the same auction house². **Pic. No. 2.**

1 <http://wcn.pl/auctions/50/browse?cat=8625>.

2 <http://wcn.pl/auctions/51/763>.



*Banknote 1863.
3 pic. Medal*

The issued banknotes for the January Uprising are not known, only variants of special blank paper examples for 25, 50 zloty bills present in museums and large private collections³. Despite that fact, obligations and credit billets issued during Uprising are well known⁴.

The existence of printing plate and blank paper for it shows that project of money issuing for Uprising of 1863 was developed in a huge accuracy and has been almost finished. The cutting and chemical milling technics were used to produce the printing plate. The Project consists only of one side of banknote (only one plate of one side is known) and the situation is quite common to the banknotes in the XIX century and regional notes as well⁵.

The arms of Poland, Lithuania and Ukraine (the Angel) present in the project as well as composition of grouped three persons, symbolizing the unicity of these three nations. The motive of "Three Nations - one State" (separated from Russia Empire) was very strong over the region in the second half of 19th century. It presents on credit bills of uprising⁶. And entire arms of state (divided in three parts) widely used in different medals and other memorabilia at the time⁷. **Pic. No. 3.**

The most challenging element in the entire money project is presence of two languages beside Polish. One language is undoubtedly Lithuanian. The remaining one is East Slavic language and to make sure which is, the expertise was needed. The case is that no one of these languages have never known to be used on money items till the years of World War I. So, the main purpose of authors was to organize linguistic expertise of the text and declare which of East Slavic language is used on printing plate and answer: do all three languages correspond to ones used in the time of uprising of 1863. Following issues are crucial stating the authenticity of printing plate.

3 Kopicki, E 1995, *Ilustrowany skorowidz pieniedzy polskich i z Polska zwiqzanych*, Warsaw, p. 272, 491, positions: 11687, 11688.

4 <http://wcn.pl/auctions/51/762>.

5 Parchimowicz, J., Borkowski, T., 1997, *Katalog banknotow polskich i z Polska zwiqzanych*, Szczecin, p. 31-85.

6 <http://wcn.pl/auctions/55/870>

7 Chomyn, I. 2015, *Katalog plaket, medalionów i medali polskich i z Polska zwiqzanych*, Lwowska Narodowa Galeria Sztuki, Warsaw.

Text in Polish on printing plate:
“MONETA NARODOWA POLSKA
DWA ZŁOTE POLSKIE

Dekretem Rządu Narodowego z dnia 15 Sierpnia 1863 ustanowioda
Rząd Narodowy Polski wypłaca okazicielowi po ukończonej wojnie o niepodległość
wartość niniejszego biletu w monecie srebrnej licząc złotych 86 86/125 z czystej grzywny
Kolońskiej

NARODOWEGO KOMISSARZ RZĄDOWY
FAŁSZERZE MONETY PODLEGAJĄ CAŁEJ SUROWOŚCI PRAWA
MONETA NARODOWA POLSKA “

The linguistic expertise established that Polish language fully corresponds to the formal norms of 19th century. Some linguistic inconsistency remains as well as in other written examples of Polish language till the beginning of 20th century.

Text in Lithuanian on printing plate:
“Du Auksinu Lenkiszku

Turincziam szitą biletą Lenku Randas po wajnas už musų walnastiy užmokes sawajsejs
sidabrinejs pinigajs”

The expertise also constitutes that Lithuanian language corresponds to the tendencies of Lithuanian language used in mainland Lithuania in 19th century and is stated as Middle Lithuanian dialect.

Text in east Slavic language on printing plate:
“Dwa Złoty Polskij

Pokazatelu seho biletu po skinczeniy wijni za wilnist zemli naszej skarb Polski za-
platit serebrannoju Monetoju”.

Experts affirm east Slavic language used in the Project is undoubtedly Ukrainian. It fully corresponds to the genesis of Ukrainian language used in the middle 19th century. The Latin alphabet is used and many Russicisms and Polonisms present. Vowel sounds usually transform O – I. The same style of language is used in Ukrainian poem „Nasza mołytwia“ published by Platon Kostecki in Lvov, 1862. This poem became The Anthem for Ukrainians seeking union with Poland, not Russia. The idea of Three Nations is very strong presented in this poem also.

Wo imia Otca i Syna
To nasza mołytwia:
Jako Trojca, tak jedyna
Polszcza, Ruś i Łytwa⁸.

The language analysis was managed by these experts:

Polish by PhD **Kristina Rutkovska**, Professor of Polonistics centrum of the Faculty of Philology, Vilnius University;

8 The motive of “three nations - one state” is the main in this poem.

Lithuanian by PhD **Giedrius Subačius**, Professor and Endowed Chair in Lithuanian Studies, Department of Slavic and Baltic Languages and Literatures, College of Liberal Arts & Sciences, University of Illinois at Chicago;

Ukrainian by PhD Sergėjus Temčinas, Institute of the Lithuanian Language.

The coordinator of the expertise of languages – Professor, habil. PhD Bonifacas Stundžia, Vilnius University, the Faculty of Philology, Baltic Languages Department.

The following issues can be stated after linguistic expertise of the 2 Zloty banknote project:

1. All the languages set in the Project of banknote fully corresponds to the norms of these language used in the middle 19th century;

2. Some not essential mistakes in the text of Lithuanian and Ukrainian languages shows that the text is written by persons to whom these languages are not the mother tongue;

3. The correspondence of these languages to the norms of these language used in the middle 19th century shows the huge possibility of the authenticity of the banknote plate and 2 Zloty blank paper;

4. This usage of Lithuanian and Ukrainian languages on money pieces (or such projects) is the first time in history and makes this money issuing project really exceptional;

5. The banknote printing plate is the unique artefact from Uprising of 1863. It is the almost only one material evidence of fiscal politics of Uprising administration. The issued banknotes are not known, only variants of blank paper for 2, 25, 50 zloty bills present in museums and large private collections. Obligations and credit billets of uprising are well known;

6. According the text on printing plate the organizers of Uprising were seeking get back to the financial system of 1815, used in The Duchy of Warsaw.

7. Propaganda purposes were set in the first place in this Project of Emission. Usage of Lithuanian and Ukrainian languages next to Polish (the first time in the history of money) shows that the object of interest of Uprising administration was not only Polish speakers and Polish as “*franca lingua*” users. Lithuanian and Ukrainian speakers had to be involved also.

Authors thank Mr. Andrij Kryżawniskij for provided information related to artifacts of uprising of 1863 hold in some collections in Ukraine.

Unikalny projekt banknotu z powstania 1863 r. Streszczenie

Autorzy prezentują unikalny projekt banknotu z powstania styczniowego 1863 r. Przeprowadzają analizę ikonograficzną projektu oraz jego stronę lingwistyczną. Projekt banknotu o nominale 2 złotych polskich miał być emitowany na mocy dekretu Rządu Narodowego z 15 sierpnia 1863 r. Użyto języka polskiego, litewskiego oraz słowiańskiego dialektu używanego wówczas na terenie Litwy Środkowej.

БАНКИ У ЛЬВОВІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У складі європейської та загальносвітової спадщини досвід діяльності банків у м. Львові не достатньо вивчений. Не зважаючи на цілий ряд публікацій у фаховій економічній літературі, а це праці польських і українських вчених [1-4], проблема розвитку банківництва в об'єднуючому два народи, - місті Львові, – центрі торгівлі з давніх часів, потребує більш системного дослідження. Банківські операції мали місце від часів заснування міста, відомі позичкові каси при вірменській церкві та Ставропігійському братстві, однак найбільшого розвитку банківська справа у Львові набуває на початку ХХ ст.

Львів, будучи столицею Галичини у складі Австрії, мав доволі демократичні законодавчі умови розвитку банківництва починаючи від ХІХ ст. Ці умови сприяли поєднанню діяльності у сфері гіпотечного та дисконтного кредитування. Спочатку це були кредитні товариства, згодом створюються акціонерні банки, розвивається кредитна кооперація. У першій половині ХІХ ст. функціонувало кілька десятків невеликих банківських домів. У 1841 р. заснований у Львові Галицький Становий Інститут Кредитовий (Galicyski Stanowy Instytut Kredytowy), який надавав гіпотечні кредити для сільського господарства. Акціонерні банки починають виникати у 60-роках ХІХ ст., і першим таким банком організованим у Львові став Галицький Акціонерний Банк Гіпотечний (Galicyski Akcyjny Bank Hipoteczny SA) у 1867 р. Демократичність банківського законодавства певною мірою збільшувала ризики банків, у наслідок чого до першої банківської кризи у 1873 р., із 8 банків функціонуючих у Львові, тільки два збереглися до Першої світової війни. За даними словника польського банківництва [1] виокремлено банки, які увійшли до 29 найбільших у довоєнний період (табл.1).

Найбільшим за обсягами діяльності та сумою капіталу у Львові був Крайовий Банк для Королівства Галичини і Володимирії з Великим Князівством Краківським (Bank Krajowy dla Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim). Заснований у 1883 р., Крайовий Банк мав свою передісторію. Так у 1881 р. Галицький Сейм створив комісію, яка прийняла проект М.Зиблікевича. Банк був публічною інституцією і підпорядковувався крайовій адміністрації. Сейм обирав Раду банку з 9 осіб і чотирьох заступників. Крайовий Банк поділявся спочатку на два відділи: банківський та гіпотечний, а потім ще додався комунальний та залізничний. Початково капітал банку становив 1 млн. гульденів (2 млн. корон), який забезпечила позика оголошена владою Галичини. З чистого прибутку банку 30 % йшло на Резервний фонд, а 70 % йшло на Статутний капітал, до часу досягнення 4 млн. корон. Після наповнення цієї суми передбачалось скеровувати прибуток у розпорядження Галицького Сейму. У 1889 р. оголошено підвищення капіталу до 4,4 млн. корон, які вдалось досягти тільки у 1906 р., а в 1907 р. чергове підвищення – до 15 млн. корон (табл. 2). Причому за весь цей період тільки у 1912 році Крайовий Банк мав збитки, причиною яких стали асигнування підтримки курсу своїх заставних листів (**Рис.1-2**).

Від початку заснування Крайовий Банк видавав комунальні кредити, а від 1893

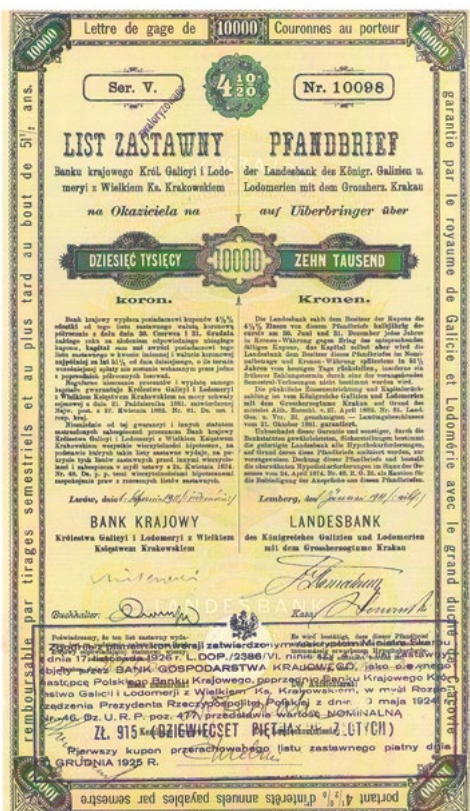
Табл. 1. Вибірка банків заснованих у Львові з рейтингового списку за сумою власного капіталу напередодні Першої світової війни¹

№	Назва	Рік засн.	Власний капітал	Сума балансу
5	Галицький Акціонерний Банк Гіпотечний AC Galicyski Akcyjny Bank Hipoteczny SA	1867	60	569
6	Крайовий Банк Bank Krajowy	1883	42	864
10	Промисловий Банк для Галичини AC Bank Przemysłowy dla Galicji SA	1910	20	75
20	Галицький Земельний Кредитний Банк AC Gal. Ziemski Bank Kredytowy SA	1910	6	64
22	Акціонерний Банк об'єднаний AC Akcyjny Bank Związkowy SA	1902	5	12
24	Галицький Народний Банк AC Galicyski Bank Ludowy SA	1911	4	20
26	Земельний Банк Гіпотечний AC Ziemski Bank Hipoteczny SA	1910	2	23
28	Галицький Банк Купецький AC Galicyski Bank Kupiecki SA	1913	2	-

¹ сума капіталу і балансу перераховано у польські злоті за курсом 1927 р.



Рис. 1



р. почав кредитувати будівництво залізниць. Банк слугував допомогою владі Галичини у розміщенні позик, а також здійснював порятунок приватних банків. Наприклад, у 1902 р. так було врятовано Галицький Банк для торгівлі і ремесла, в 1912 р. – Акціонерний банк. Крайовий Банк для Королівства Галичини і Володимирії з Великим Князівством Краківським по-суті здійснював функції центрального банку, окрім емісії грошей. У 1913 р. Крайовий Банк концентрував 30% капіталів, 70% вкладів, 60% гіпотечних позик і 33% короткотермінового кредиту банківської сфери цілої Галичини (Рис. 3).

З початком Першої світової війни 1914 р. управління Крайового Банку було евакуйоване до Відня. Частина персоналу і фондів, які залишились у Львові була вивезена російськими військами у 1915 р. до Києва. Зворотне

Рис. 2



Рис. 3

об'єднання двох частин банку відбулось вже у 1917 р. З відновленням незалежності Польщі та у зв'язку з розпуском Галицького Сейму Крайовий Банк підпорядковується Міністерству Скарбу. У 1920 р. банк перейменований на Польський Банк Крайовий, а головна садиба переноситься до Варшави.

Таблиця 2. Загальна інформація про діяльність Крайового Банку для Королівства Галичини і Володимирії з Великим Князівством Краківським (1883-1920 рр)

Капітал		Президенти Банку	Директори Банку
Сума	Рік		
1 млн. гульд. (до 4 млн. корон) 4,4 млн. корон	1883	Іполіт Богдан	Antoni Wrotnowski (1882-1888)
	1898	(1882-1908)	Władysław Smolka (1882-1887)
15 млн. корон	1906	Август Горійські	Alfred Zagórski (1883-1912)
33,6 млн. корон	1907	(1908-1913)	Wacław Domaszewski (1887-1911)
23,5 млн. марок пол..	1919	Казімір Ляковські	Józef Milewski (1906-1913)
	1920	(1913-1918)	
1 млрд. марок пол.	1922	Станіслав Незабітовські (1918-1922)	Jan Kanty Steczkowski (1912-1920)

З виступу депутата Галицького сейму Владислава Длугоша від 09-02-1910 р. дізнаємось про стан і потреби у розвитку своїх банків та залучення іноземного капіталу: “...*jesteśmy krajem ubogim. Kapitały, które posiadamy, nie wystarczają na nasze wszechstronne potrzeby. Dość spojrzeć na ową wielką ilość filii rozmaitych banków zagranicznych, operujących w kraju naszym z największym dla siebie zyskiem. Czyż nie dowodzi to, iż rodzime nasze kapitały nie są w stanie pokryć naszych potrzeb kredytowych? Rolnictwo nasze, zwłaszcza drobne, przemysł wielki i mały, a nawet handel nie mogą u nas osiągnąć wyższego stopnia intensywności, właśnie z powodu owej niedostateczności kapitału i owego niezorganizowanego, niewystarczającego kredytu, bez którego nowoczesne gospodarstwo we wszystkich tych dziedzinach rozwinąć się nie może*” [5]. Слід зауважити, що на той час населення Галичини було бідніше від чех у чотири рази, а від населення нижньої Австрії – у 12 разів. Підтвердженням бідності галичан були результати податку особисто-доходового. Якщо у 1898 р., у середньому по Австрії 7,29% жителів сплачувало цей податок, то в Галичині його сплачувало 0,78%. Близько семи мільйонів знаходилось за межею мінімального річного доходу – 1200 корон.

Створенню Промислового банку, як дізнаємось з цього ж виступу В. Длугоша, сприяла пропозиція Князя Любомирського, який запропонував свій вклад до акціонерного капіталу такого банку у сумі 1 900 000 корон. Спочатку він мав назву Банк промисловий для Королівства Галичини і Володимирії з Великим Князівством Краківським АС у Львові (Bank Przemysłowy dla Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim SA we Lwowie). Засновника банку стали С. Любомирський

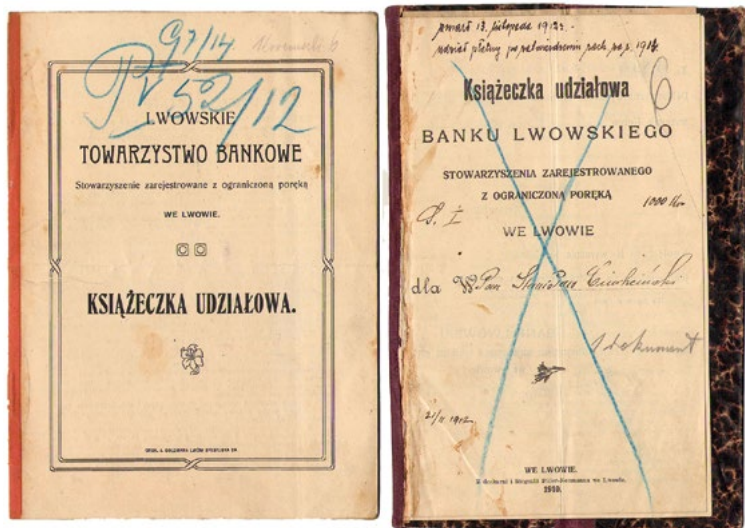


Рис. 4

і Г. Радзішевський у 1910 р. з Крайового Дому Банкового (Рис. 4). До новоствореного банку було залучено чеський капітал Živnostenska Bank. Однак під час війни чехи позбавились своєї частки у капіталі банку, посаду директора посів брат Леона Белінського Марян, який презентував підприємців. Банк проіснував до 1927 р.

Урядом Австро-Угорської держави, як у Львові, так і по всій Галичині було використано широку мережу поштових відділень для організації ощадної справи. Саме на цій основі у 1844 р. заснована перша каса у Львові – Галицька Каса Ощадності (Galicyska Kasa Oszczędności) (Рис. 5, 6). У 1898-1899 рр. Галицька Каса Ощадності опинилась на порозі банкрутства, коли виявились зловживання її президента Францішека Зіми, пов'язаного з банкрутуючим нафтовим промисловцем Станіславом Щепановським. Однак під керівництвом нового президента А. Нікоровіча вдалось опанувати паніку і надалі Галицька Каса Ощадності розвивалась нормально. У 1902 р. було створено Союз Кас Ощадності Галичини. У 1912 році, окрім Галицької Каси Ощадності і Української Щадниці функціонувало 27 повітових і 24 міських ощадних кас (Рис. 7, 8). У 1913 р. усі каси Галичини нараховували вкладів на 658 млн. корон і капіталу на суму 41 млн. корон.

У 1883 р. усім поштовим відділам було розіслано інструкції від головного керівництва поштових ощадних кас у Відні про умови та правила користування цими установами. Згідно інструкції, вкладником “поштової щадниці” (РКО), могла бути будь-яка особа без винятку. На такій самій основі – суспільних пожертвах виникла у 1906 р. Українська Щадниця. Поштова щадниця” приймала будьякі суми без оплати з повною гарантією їх збереження, а вкладнику видавалась книжка не зважаючи на термін вкладів і нараховувались відсотки звільнені від податків. Ощадні книжки не підлягали прийняттю у заставу, їх заборонялось конфіскувати, уряд “поштової щадниці” гарантував таємницю вкладів. Водночас відсоток закладами був невисокий – 3% річних, але враховуючи відсутність витрат на відкриття рахунку та пільги в оподаткуванні, це були оптимальні умови на той час. Досвід успішної діяльності поштових ощадних кас на початку XX століття використовують місцеві органи самоврядування. Виникають комунальні ощадні каси, у тому числі і у Львові (1912 р).



Рис. 5



Рис. 6

Серед банків Львова початку ХХ століття гідне місце займають кредитні установи організовані українськими діячами. Так, завдяки заходам С. Федака, В.Нагірного і Д.Савчака у 1892 р. вдалось отримати дозвіл на організацію Товариства Взаємних Забезпечень Дністер у Львові, яке динамічно розвивалося (на кінець 1900 р. видано 84 765 полісів на суму 89 159 867 корон). Такі темпи розвитку сприяли створенню при страховому Товаристві Дністер у 1895 р. Товариства взаємного кредиту Дністер. Головною метою цієї фінансової структури було надання своїм членам, особливо тим, що займалися рільництвом і ремеслом, матеріальної допомоги шляхом нагромадження ощадностей і надання позичок у формі спеціального кредиту (Рис.



Рис. 7



Рис. 8

9). Згідно статуту, членом новоствореного товариства міг бути повноправний член Товариства взаємних обезпечень або мав уділ (частку) в основному фонді "Дністра". При вступі до Товариства взаємного кредиту "Дністер" необхідно було сплатити вступний внесок на резервний фонд у розмірі двох корон, а також свою частку, яку називали уділом у сумі 50 корон. Внесена частка залишалась власністю члена товариства і приносила дивіденди у розмірі визначеному загальними зборами з прибутку на кінець року. На початку діяльності дана інституція надавала позички до 500 корон, а від 25.09.1896 року Надзирна рада надала право дирекції на кредит до 2000 корон, і на термін 5-10 років (під 50% заставу майном); далі ухвалою від 25.02.1904 року дирекція отримала право надавати ще більші кредити і терміном до 15 років.

Проблема отримання кредиту (дешевого) була не менш актуальною як і сьогодні. У зв'язку з потребою її розв'язання, 2.07.1898 року в окружному суді м.Львова було зареєстровано кредитно-організаційну установу – Краєвий Союз Кредитовий. До складу Комітету засновників цієї фінансової установи були Я.Кулачковський,



Рис. 9



Рис. 10

К.Левицький і С.Федак. Метою діяльності цієї структури – організація кооператив, пошук і забезпечення спілок, що вступили до Союзу дешевим кредитом, а також для контролю їх діяльності. У 1903 р. членами стало 82 спілки.

Першим українським банком у Львові став „Земельний Банк Гіпотечний”, який розпочав свою діяльність у Львові 1 квітня 1910 р., однак до офіційного відкриття було проведено велику організаційну роботу, зміст якої є актуальним особливо сьогодні для відродження іпотечного кредитування в Україні. Комітет засновників об’єднав відомих діячів Галичини, представників релігійних, державних і ділових кіл. У склад комітету входили: митрополит А. Шептицький; єпископи К. Чехович і Г. Хомишин; священник Т. Войнаровський; послы М. Василько; д-р. К. Левицький; д-р. Є. Олесницький і Ю. Романчук; д-р.

Т. Дембицький; д-р. Я. Кулачковський; д-р. Т. Соловій; д-р. С. Смаль-Стоцький; д-р. С. Федак і д-р. Микола Шухевич.

Засновники обрали виконавчий комітет у складі: д-р. Кость Левицький (ініціатор ідеї), д-р. Стефан Федак, д-р. Ярослав Кулачковський і д-р. Тадей Соловій, які й підготували проект Статуту банку. У квітні 1908 р. Міністерство скарбу надало концесію з правом збору основного капіталу банку в сумі 1 млн корон, з можли-

востями майбутнього зростання до 3 млн корон. Підписка на 2 500 акцій 400 корон номіналом, з яких половина були іменні, а половина на пред’явника, завершилась успішно восени 1908 р. (Рис. 10).

Таблиця 3. Періодизація та основна інформація про діяльність Земельного Банку Гіпотечного у Львові (1910-1939 рр)

Періоди	Акціонерний капітал		Президенти Банку	Директорії Банку
	Сума	Рік		
1910-1914	1 000 000 корон	1910	Теофіль Кормош (1916-1929)	Александр Кульчицький (1920-1930)
1914-1920	2 000 000 корон			
1914-1920	2 800 000 марок / пол.	1918	Костянтин Левицький (1929-1930)	
1920 –	263 300 000 марок / пол.	1920	Тит Войнаровський (1930-1932)	Володимир Сінгалевиц (1930-1939)
1925	1 000 000 злотих	1923	Ян Матушевський (1932-34)	
	5 000 000 злотих			
1925 - 1939		1925	Модест Каратницький (1934-1939)	
		1929		



Найбільшими акціонерами „Земельного Банку Гіпотечного” стали: А. Шептицький – 100 акцій; Товариство „Дністер” – 100 акцій; „Крайовий Союз Кредитовий” – 25 акцій; „Народна торгівля” – 25 акцій і д-р Т. Соловій – 25 акцій. Згідно до статуту „Земельного Банку Гіпотечного” кожних

Рис. 11

п’ять акцій забезпечували власникові один голос на загальних зборах товариства, хто мав менше даного числа, міг об’єднатись з іншими власниками акцій, і таким чином реалізувати свою квоту в частці голосу. Водночас існувало верхнє обмеження



Рис. 12

у кількості голосів на загальних зборах, так ні один власник акцій не мав право мати більше двадцяти голосів, що дорівнювало 100 акціям. Упродовж першого періоду „Земельний Банк Гіпотечний” розвивався надзвичайно динамічно за усіма показниками (Рис. 11). Зокрема, на четвертому році від часу існування було вже надано іпотечних позичок у сумі – 6479,062 тис.корон, в вексельних, відповідно – 4343,453 тис.корон (Рис. 12). За весь передвоєнний період банком видано 1846 позик загальною сумою 7355,5 тис.корон. до рівня наданих іпотечних позик „Земельний Банк Гіпотечний” розміщував заставні листи власної емісії. Заставні листи випускались за номіналом: 100, 200, 1000, 2000, 10000 корон. Перший український іпотечний банк створений у Львові упродовж свого існування був елементом світової банківської системи і об’єднував господарство західноукраїнських земель з економікою Америки і Європи через кореспондентів „Земельного Банку Гіпотечного” в Амстердамі, Антверпені, Берліні, Брюсселі, Відні, Вінніпегу, Гданську, Харкові, Лондоні, Мілані, Мукачеві, Нью-Йорку, Парижі, Празі, Ужгороді, Чернівцях, Цюриху. У 1939 р. банк був націоналізований більшовиками.

Таблиця 4. Курс акцій на Львівській біржі станом на 26 липня 1920 р.

№	Емітенти	Номіналь на вартість (корони)	Останній дивіденд (корони)	Платя ть (марки поль.)	Пропо нують	Трансакції
І. Акції банків (за одиницю з поточним купоном)						
1.	Банк акційни звонзкови (4 і 5 емісії)	400	30	370	-	-
2.	Банк Малопольські	400	32	540	-	-
3.	Банк гіпотечни галиційські	400	28	580	-	-
4.	Земельний банк гіпотечний	400	24	340	-	-
5.	Банк повшехни кредитови	200	10	215	-	-
6.	Банк пжемислови	400	20	450	-	-
7.	Банк земські кредитови галиційські	400	30	385	-	-

Львівська біржа на початку 20-х років XX ст. проводилася торгівлю цінними паперами та іноземною валютою [5]. Як видно з даних біржових оголошень, перша частина біржового бюлетеня розкриває інформацію про стан пропозиції, попиту та проведені трансакції з акціями. Так, 26 липня 1920 р. на Львівській біржі котувалися акції семи банків п'ять банків з яких знаходились у Львові. (табл.4). Більшість акцій емітували номіналом 400 корон (за винятком “Банку повсехнего кредитового”). Це були акції, випущені у період панування Австро-Угорської імперії, але, не дивлячись на її розпад, продовжували котуватися на біржах. Відповідно і дивіденди для акціонерів оцінювали в австрійській валюті. Наприклад, найбільші суми дивідендів станом на 26 липня 1920 р. передбачали за купонами акцій “Банк Малопольські” – 32 корони і “Банк акційни зьонзкови” – 30 корон. Як видно з табл.4, найбільшим попитом користувались акції “Банк гіпотечни” (580 марок польських), “Банк Малопольські” (540 марок польських) і “Банк пжемислови” (450 марок польських). Оцінюючи цю ситуацію, варто відмітити, що з переходом від австрійської валюти до польських марок визначений курс співвідношення: 7 марок за 10 корон. Однак загальмувати інфляцію у такий спосіб не вдалося. Тому найбільш надійними інвестиціями було вкладення грошей у нерухомість, що і пояснює підвищений попит на акції банків забезпечених іпотекою.

Вагому частку на Львівській біржі початку 20-х років XX ст. складали заставні листи і облігації банків (табл. 5).

Таблиця 5. Курс заставних листів і облігацій на Львівській біржі станом на 01.05.1922 р. (марки польські)

№	Види цінних паперів	Купують	Продають	Трансакції
I. Заставні листи на 100 марок (без поточних купонів)				
1.1.	4,5% “Банку Малопольского”	104,5	106,5	-
1.2.	4,5% “Банку гіпотечного галицького”	105,5	107,5	-
1.3.	4% “Банку гіпотечного галицького”	100,0	102,0	-
1.4.	4,5% “Земельного банку гіпотечного”	99,0	101,0	-
1.5.	4,5% “Польского Банку крайового”	106,0	108,0	-
1.6.	4% “Польского Банку крайового”	101,0	103,0	-
1.7.	4,5% “Тов-ва кредитового галицького земського”	107,0	109,0	-
1.8.	4% “Тов-ва кредитового галицького земського”	102,0	104,0	-
1.9.	4,5% “Тов-ва кредитового земського”	99,0	101,0	-
II. Облігації на 100 марок (без поточних купонів)				
2.1.	4,5% комунальна “Польского Банку крайового”	105,0	107,0	-
2.2.	4% комунальна “Польского Банку крайового”	96,0	98,0	-
2.3.	4% залізнична “Польского Банку крайового”	92,0	94,0	-

Як видно за даними табл. 5, на Львівській біржі станом на 01.05.1922 р. Було представлено заставні листи і облігації шести банків, як Галичини, так і м. Львова з емісії різних років. Загальновідомо, що заставні листи і облігації передбачали їх тримачам фіксований дохід, забезпечений майном. Заставні листи забезпечувались

іпотекою. Представлені на біржі цінні папери були номіналом 100 марок польських і приносили щорічний дохід у розмірі 4% і 4,5%. Емітентами заставних листів здебільшого були банки, головні садиби яких знаходились у Львові. Рівень цін на них коливався у діапазоні від (-1%) до (+9%) відносно їхнього номіналу, однак трансакцій станом на 1.05.1922 р. не було зафіксовано. Найбільше перевищення біржової ціни від номіналів спостерігалось для заставних листів “Товариства кредитового галицького земського”, “Польського Банку крайового” і “Банку гіпотечного галицького”. Аналогічно виглядала ситуація з представленими на Львівській біржі облігаціями, де, за винятком перших трьох позицій – “Польського банку крайового”, усі решта емітовані у Львові. Рівень цін купівлі-продажу облігацій не значно нижчий від номінальних, за винятком “Польського банку крайового” (позиція 2.1 у табл. 5). Решта облігацій оцінювались у діапазоні від (-8%) до (-2%) номінальної ціни, однак, як і заставні листи не мали фактів трансакцій. Порівнюючи ціни на заставні листи і облігації, представлені на Львівській біржі 01.05.1922 р., видно, що при стандартній маржі (2 марки) ціни на заставні листи у більшості випадків не менші номінальної, тоді як облігації здебільшого оцінювались нижче номіналу, що пояснюється інфляційними очікуваннями населення.

Підводячи підсумок, є усі підстави стверджувати, що Львів на початку XX ст. успішно розвивається не тільки як торговельно-промисловий, але також як один із банківських центрів тогочасної Європи. Цей історичний досвід заслуговує поширення і використання для розвитку сьогоденішнього банківництва у спільній спадщині України та Польщі.

1. Słownik historyczny bankowości polskiej do 1939 roku, MUZA SA MUZA SA, Warszawa 1998
2. W. Morawski, *Mniejsze banki lwowskie*, SBP, „Gazeta Bankowa” nr 27/1990.
3. *Енциклопедія банківської справи України* / Редкол.: В.С.Стельмах (голова) та ін. – К.: Молодь, Ін Юре, 2001 – 680 с.
4. V. Shvets, *Rozwój bankowości hipotecznej na Ukrainie // System bankowy a gospodarka: perspektywy Polski, Białorusi i Ukrainy*, Kielce: WSU, 2007 – s. 157-176.
5. Премовіненіе Посла Влэдислава Длугосза в дебатіе над справу поволаіа до зчія краіowego Банку прчемysłowego wyглосzone w dniu 9 лугего 1910 r. w Sejmie Kraіowym. Lwów: Nakładem „Kurjera Lwowskiego”. Lwów, 1910 – 12 s.
6. Звіт з діяльності Земельного Банку Гіпотечного (акційної спілки у Львові за 1927 рік), Львів 1928 – 20 с.
7. Kursa Gіeldy Lwowskiej z dnia 26 lipca 1920 r. Nr. 137. Lwów: Drukarnia A. Goldmana, 1920 – 1 s.
8. Kursa Gіeldy Lwowskiej z dnia 1 maja 1922 r. Nr. 81. Lwów: Drukarnia A. Goldmana, 1922 – 1 s.

Banks in Lviv at the beginning of the 20th century

Summary

The research focus is being placed upon consideration of Lviv in the early twentieth century, that was the main heart of business banking. Most of all banks were located in Galicia. It is shown the information on the largest banks of Lviv and their activities. Saved artifacts represent the whole range of banking operations in Lviv. The research presents share price and the rates of securities of the most popular banks on the Lviv Stock Exchange.

Иван Синчук
(Беларусь)

ЕЩЕ РАЗ О ГРОШОВО-ЗЛОТОВО-РУБЛЕВОМ СЧЕТЕ НАЧАЛА 19 В. НА «ВНОВЬ ПРИСОЕДИНЕННЫХ ЗЕМЛЯХ» РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

Новый документ с грошово-златово-рублевым счетом

Впервые трехфракционный грошово-златово-рублевым счет начала 19 в. на “вновь присоединенных землях” Российской империи был обнаружен в деле Виленского цеха гончаров и печников с датируемый концом 1811 – началом 1812 г. (полностью приведен ниже):¹

„Rachunek w kasie Cechu Gancarskim znaleziony Pieniędżny zrobiony przez dat dwie to jest od Roku 1810 po rok 1811 przez Przełożonego Jana Minkuwiecza przez różnych Expensow.

Znaleziono w Kasie monetą Srybrną Kursującą w Kraju jdącą Rubli sztuk Dwieście szesdziesiąt pięć № 265. Także Monetą Miedną Złotych Sto piędziesiąt dwa Groszy dwadzieścia.

Więc wogulle zostawuje się [znayduje się – przekreślone, IS] Monetą Srybrną y Miedną Rubli Dwieście Osiemdziesiąt Siedym y Złotych szesc № Rubli 287. Złt. 6.

Julyi 26 Dnia Wzięto ze Skrzynki Rubli 8.”

Приложения издаваемой в Вильне газеты «Литовский курьер»² 1814 г. зафиксировали употребление грошово-златово-рублевого счета в реестре от 5 декабря 1813 г. вырученных сумм при продаже с молотка в литовском городе Шавли имущества дезертира Иосифа Масловского (опубликован повторно последовательно в трех номерах: №23-25, первая и третья публикация идентичны)³. Реестр подписан городскими судьями Шавельского повета, писарем и городничим (в №23 и 25 опубликован перечень подписавших реестр), т.е. является документом официальным.

Шавли (от жемайтйского Šiaulė) – город на севере Литвы ныне Шауляй или Шяуляй (лит. Šiauliai). В начале 19 в. уездный город Ковенской губ. на западной стороне озера Шавли⁴.

1 Синчук И., *Литовско-белорусский грошово-златово-рублевый счет начала 19 в.* // Tarptautinė numizmatikos konferencija, skirta Lietuvos nacionalinio muziejaus 150-mečiui: Vilnius, 2006 = Internacional Numismatic Conference Marking the 150th anniversary of the National Museum of Lithuania: Vilnius, 2006 = Международная нумизматическая конференция, посвященная 150-летию Национального музея Литвы: Вильнюс, 2006. Vilnius, 2010, p. 349, рис.1.

2 Руководство газетой «Kuryer Litewski» в 1812 г. перешло от ксендзов пиаров к Виленскому университету, в 1812-1814 годах редактором был профессор Эвзебий Словацкий, выходила два раза в неделю.

3 Kuryer Litewski, Dodatek, 1814, №23-25.

4 Акты, документы и материалы для политической и бытовой истории 1812 года, сохраненные и изданные по поручению его императорского высочества великого князя Михаила Александровича: Т. 2, *Балтийская окраина в 1812 году* / Сборник Императорского Русского исторического общества, Т. 133. СПб., 1911, с. 556.

2 Regestr wybranych pieniędzy z publiczney licytacji za ruchomość Józefa Masłowskiego dezertera, wojskowego w Grodzie Szawelskim pozostałej dnia 5 xbra 1813 Roku sporządzony.

	Ruble	Złote	Grosze
1 Kożuch mało co noszony - - -	2	3	10
2 Koszula płótna Holender. mało co noszona - - -	1		16
3 Kamizelka wełniana Kazimirkowa pstrokata - - -		10	10
4 Surdut granatowy podarty w całe stary - - -	1	2	10
5 Chustka półjedwabna niebiesko z złotym kolorem wynoszona - - -		2	13
6 Chustka jedwabna z jednej strony ciemno orzechowa, a z drugiej światło orzechowa, brzegi w paskach ziełonych z kłatkami czarno z białym przeplatane mi - - -		4	6
7 Manierka blaszana kalibru jakiegos - - -		2	15
8 Koszula bez rękaw stała czarna - - -		2	15
9 Ostrogi żelazne para jedna - - -			20
10 Łyżka cynowa u stołu do podawania potraw - - -		2	15
11 Zegarek kieszonkowy srebrny z kluczykiem i piedzątką bez wyrznięcia, bez szkła będący w kopercie jednej - - -	3		10
12 Zegarek mosiężny zepsuty w całe, bez indexow i szkła z kluczykiem - - -	3		
13 Samodziału nowego gospodarskiego szarego sążni 6 i ćwierć - - -	3	5	10
14 Worek mało co noszony pocześniany nie wielki - - -			
Summa - - -	17	3	

Autentyczny podpisany tak: takowy Regestr z publiczney licytacji wybranych pieniędzy konnotuemy: Benedykt Taraszkiewicz Sędzia Grodz. Pttu Szawel. Ludwik Pancerzyński S. G. Pttu Szawelskiego. Teodor Godiewski Pisarz G. P. Szaw. Sprawujący powinność Szawelskiego Horodniczego Kapitan Miliat Michał Fietkiewicz Regent G. P. S. Zgodno z oryginałem Maciej Lubński Tytularny So-wietnik.

Рис.1. Фрагмент текста реестра публичных торгов («Kurier Litewski. Dodatek», 1814. №23)

№ 111.

Regeſtr wybranych pieniędzy z publiczney licytacji za rucho-
mość Józefa Maſłowskiego dezertera wojskowego w Grodzie Szawel-
skim pozostały dnia 5 xbra 1813 Roku ſporządzony.

	Ruble	Złote	Grosze
1 Kożuch mały co noszony - - -	2	3	10
2 Koszula płótna Holender. mały co noszona - - -	1		16
3 Kamizelka wełniana Kazimierska pstrokata - - -		10	10
4 Surdut granatowy podarty w całe stary - - -	1	2	10
5 Chustka półjedwabna niebiesko z żółtym kolorem wy- noszona - - -		2	13
6 Chustka jedwabna z jednej strony ciemno orzechowa, a z drugiej światło orzechowa, brzegi w paskach z łopych z kłótkami czarno z białym przeplatane- mi - - -		4	6
7 Manierka blaszana kalibru jakiegoś - - -		2	15
8 Koszula bez rękaw stara czarna - - -		2	15
9 Ostrogi żelazne para jedna - - -			20
10 Łyżka cynowa u stołu do podawania potraw - - -		2	15
11 Zegarek kieszonkowy srebrny z kluczykiem i pieczęt- ką bez wyróżnienia, bez szkła będący w kopercie je- dnej - - -			10
12 Zegarek mosiężny zeparty w całe, bez indexów i szkła z kluczykiem - - -	3		
13 Samodziału nowego gospodarskiego sąrego sążni 6 i ćwierć - - -	3		
14 Worek mały co noszony poczętniany nie wielki - - -	3	5	10
Summa - - -	17	3	

Рис. 2. Фрагмент текста реестра публичных торгов («Kurier Litewski. Dodatek», 1814. № 24)

Документ от 5 декабря 1813 г. опубликован в виде таблички с 14 строчками-позициями и тремя колонками денежных номиналов в очередности уменьшения их величины: Ruble – Złote – Grosze. Итоговая сумма реестра составила 17 рублей, 3 злотых, 0 грошей.

Из документа следует, что его рубль равен 202½ грошей, что не коррелируется с массовыми данными других источников этого времени, рубль которых равен 200 грошам.

Реестр Литовского курьера 1814 г.

Счет колонками

Очевидно, что вычисление производилось по колонкам с переносом целого количества в соседнюю колонку старшего разряда, а именно:

Грошей $10+16+10+10+13+6+15+15+20+15+10+10 = 150$

Гроши делятся на 30 без остатка: $150/30 = 5$

Злотых $3+3+2+2+4+2+2+2+5 = 25$ и $+5$ из младшего разряда $= 30$

В остатке после переноса части денежной суммы в колонку рублей остается 3 злотых, значит в старший разряд перешло 27 злотых. Отсюда следует равенство 27 злотых $= 4$ рубля (первая колонка в сумме дает 13 рублей, в итоге стоит 17, разница составляет 4 рубля, перенесенных из второй колонки) или рубль равен $6\frac{3}{4}$ злотых.

Отсюда $6\frac{3}{4} * 30 = 202\frac{1}{2}$ гроша, или одна копейка равна $202\frac{1}{2} / 100 = 2,025$ гроша

Рублей $2+1+1+3+3+3 = 13$, после переноса 4 рублей в итоге стало 17 рублей.

Если верить предшествующему подсчету курса, то сумма рублей в грошах составила $17*202,5 = 3442,5$, а общая сумма $17*202,5+3*30 = 3532\frac{1}{2}$ грошей.

Как будет показано ниже, ошибка может составить 1 злотый $2\frac{1}{2}$ гроша (при обратном пересчете из рублей в злотые и гроши образуется излишняя сумма), в действительности она равнялась недостающим 10 грошам.

Ошибка счета

Проверим правильность счета по иному алгоритму.

Вычисление количества единиц в каждой колонке

Грошей $10+16+10+10+13+6+15+15+20+15+10+10 = 150$

Злотых $3+3+2+2+4+2+2+2+5 = 25$

Рублей $2+1+1+3+3+3 = 13$

Вычисление суммы в грошах

$13*200+25*30+150 = 3500$ грошей

Вычисление целого числа рублей

$(13*200+25*30+150)/200 = 17,5$ рублей

Вычисление целого числа злотых из остатка от рублей

$0,5*200/30 = 3,(3)$

Вычисление числа грошей из остатка от злотых

$0,(3)*30 = 10$ грошей

Итоговая сумма документа в действительности должна была составить 17 рублей, 3 злота, 10 грошей ($17*200+3*30+10 = 3500$ грошей). Примененный для проверки счет неудобен, он ликвидирует все достоинства применяемого в счете колонками принципа абака с переносом значений в следующий разряд.

Случайная ошибка?

Получается, что в примененном в «реестре» способе вычисления колонками из разных денежных единиц и их фракций пропущен еще один этап – деление переходящих в первую колонку рублями целой суммы злотых на 100 ($27*30/100$) и обратное перемещение остатка от деления в сумму 10 грошей в колонку меньших номиналов – грошей. Возможно, обнаружившееся в публикуемом документе арифметическое неудобство счета в виде возврата к действиям с колонкам меньших

номиналов, приведшее в случае документа 1814 г. к ошибке, могло влиять на степень распространенности нового комбинированного счета на две денежные единицы разного разных систем счета.

Впрочем, ошибка с исчезнувшими 10 грошами в последней колонке могла быть допущена механически при наборе. Подобная оплошность произошла в приложении к «Львовской газете» в 1821 г. – ошибочно в таблице курсов обращающейся монеты вместо 249½ было набрано 249/12 и таблица в течение десяти дней в неизменном виде была перенесена из набора полосы 112-го номера в полосы других номеров еще трижды («Gazeta Lwowska» 14.5.1821, 15.5.1821, 18.5.1821, 23.5.1821)⁵.

Времена военные, год 1812

Появление еще одного документа с трехфракционным грошово-златово-рублевым счетом позволило говорить о хронологическом диапазоне его использования с конца 1811 г. до начала 1814 г. (по имеющимся в настоящее время данным). В связи с этим возникает естественный вопрос о судьбе обсуждаемого денежного счета во время русской компании Наполеона на занятых территориях Российской империи. Документы, говорящие о его использовании отсутствуют, но имеется лишь возможность выяснить существовали ли условия для его использования на оккупированной территории.

С приходом в западные части Российской империи войск Наполеона платежи стали взиматься звонкой монетой, но размер обязательных платежей сохранился в ассигнационном рубле с пересчетом по объявленному курсу. Постановление Курляндских Интендантов 4 августа 1812 г. о взимании государственных доходов гласит: «Ст.6. Все платежи, причитающиеся с арендаторов или иных должников казны кои, в силу закона или условий и договоров, производились в ассигнациях, подлежат отныне взносу звонкою монетою». Однако порядок исчисления устанавливался особый: «Ст.8. Взносы, кои производились в бумажных кредитных рублях, будут отныне оценены по следующему курсу: Альбертовский талер будет соответствовать 5½ рублям ассигнациями; стоимость же его ходячею монетою будет равняться лишь 5 рублям ассигнациями»⁶.

5 Gazeta Lwowska, Dodatek, 1821, №112, 113, 117, 120.

6 Акты, документы и материалы для политической и бытовой истории 1812 года, сохраненные и изданные по поручению его императорского высочества великого князя Михаила Александровича: Т. 2, *Балтийская окраина в 1812 году / Сборник Императорского Русского исторического общества*, Т. 133. СПб., 1911, с. 33. Ранее курс альбертусталера равнялся 6 рублям ассигнациями (Там же. С.155). Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона дает исчерпывающее объяснение этимологии названия: «Альбертов талер (Albertusthaler), или альбертинер, называемый также крейтталером, брабантским или бургундским талером – род монеты, употребляемой с 1598 г. и получившей название от имени штатгальтера Южных Нидерландов эрцгерцога Альберта. Они содержали 13 лотов 8 гранов (840¼ тыс. частей) чистого серебра; на одну марку чистого серебра их шло 9¼. На их оборотной стороне находился большой Андреевский крест с золотым руном и надписью: «Pace et justitia». Они были очень распространены, так как Нидерланды платили многочисленные испанские займы, субсидии, проценты и т.п. этою по большей части из американского серебра чеканенною монетою. Впоследствии они попадали часто в Россию, Польшу и Турцию за получаемые оттуда товары и были поэтому некоторое время почти исключительно употребляемою в торговле с этими странами монетою. Поэтому и другие европейские государства, имевшие надобность там расплачиваться, чеканили такие талеры, — сначала Брауншвейг (1747), затем Мария-Терезия (1752, с Андреевским крестом), герцог Гольштинский (1753), король прусский Фридрих II (1767) и Фридрих Вильгельм II (1797). Герцоги курляндские чеканили их как обычную монету своей страны с 1752-80

Приветствовался и счет российскими серебряными рублями. От имени Наполеона, Императора Французов, Короля Италии, Протектора Рейнского Союза, Медиатора Швейцарских Союзных Кантонов, и проч., в начале августа 1812 г. был произведен указ Областного правления Герцогства Курляндского и Семигальского и Пильтенского округа о казенных зданиях и общественных сооружениях: «В случае же постройки или ремонта какого-либо казенного здания или моста, к означенным сведениям должна быть приложена скрепленная копия изданного по сему случаю распоряжения начальства с примечанием, до какого положения постройка или ремонт доведены и на какую сумму, в серебряных рублях, на это рассчитано»⁷.

Из подобного указа из Областного правления 22 ноября 1812 г. о способе уплаты недоимки в 800 тыс. руб., причитающейся с Курляндии по военной контрибуции ясно, что счет наложенной 22 августа 1812 г. на Курляндию контрибуции в 2 млн. руб. ведется в ассигнационных рублях: «По истечении сроков, определенных Его Светлостью, г. Маршалом Герцогом Тарентским, для полной уплаты военной контрибуции, наложенной на означенную провинцию, в два миллиона рублей ассигнациями, до сих пор не доплачена еще значительная сумма в количестве восьмисот тысяч рублей или франков»⁸.

Постановление Временной правительственной комиссии Великого княжества Литовского⁹ о российских монетах двух и пятикопеечного достоинства от 7 августа 1812 г. гласило: «1) Медная российская двухкопеечная монета уравнивается стоимостью с тремя медными грошами. 2) Медная российская пятикопеечная монета уравнивается стоимостью с 7-ю медными грошами»¹⁰.

Постановление той же Комиссии об иностранной монете от 26 августа 1812 г. предложило всем принять к сведению таблицу курса заграничных монет и пользоваться ею в Вильне – с 28 августа, а в Департаментах – с 1 сентября 1812 г. Преамбула постановления гласит: «Для установления ценности монет, перечисленных в таблице, за основание принята их действительная стоимость по содержанию металла, за исключением незначительных отступлений». Было также определено, что мелкая разменная монета официально будет приниматься на сумму не превышающую 15 грошей. Сама таблица имеет две колонки с обозначением номиналов в «Злотых» и «Грошах».

гг. До 1815 г. А. был самой употребительной счетной единицей в русских остзейских провинциях. На кельнскую марку чистого серебра шло $9\frac{3}{5}$ бывших там в обращении талеров; следовательно, каждый = 1 тал. $13\frac{3}{4}$ зильбергр. прусской валюты; треть А. называлась в остз. пров. альбертусгульден, четверть — альбертусорт и состояла из 90 альбертусгрошей = $1\frac{1}{2}$ талера» (Т.1А(2). Алтай – Арагвай. Спб., 1890, с. 500).

7 Акты, документы и материалы для политической и бытовой истории 1812 года, сохраненные и изданные по поручению его императорского высочества великого князя Михаила Александровича: Т. 2, *Балтийская окраина в 1812 году* / Сборник Императорского Русского исторического общества, Т. 133. СПб., 1911, с. 43.

8 Там же, с. 55, 129, 131, 151, 155.

9 В Вильнюсе 1 июля 1812 г. была создана контролируемая французами Временная правительственная комиссия Великого княжества Литовского, которой были подчинены названные департаментами Виленская, Гродненская, Минская губернии и Белостокская область (*Lietuvos TSR istorija*, Т. 1, *Nuo seniausią laikų iki 1917 metų* // Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Istorijos institutas. Vilnius, 1985. P.252).

10 Акты, документы и материалы для политической и бытовой истории 1812 года, сохраненные и изданные по поручению его императорского высочества великого князя Михаила Александровича: Т.1. Литва и западные губернии / Сборник Императорского Русского исторического общества, Т. 128. СПб., 1909, с. 161.

Серебряные и золотые монеты Речи Посполитой от 1787 г. до 1795 г. включительно и Герцогства Варшавского сохранили свою номинальную стоимость. Монеты Речи Посполитой от 1765 по 1787 г. включительно в соответствии с действительным содержанием металла получили стоимость несколько большую от ординационной: талер в 8 злотых был оценен в 8 злотых 12 грошей, полталера и четверть талера – соответственно, злотый был оценен в злотый, полузлотовик – пропорционально. «По полному курсу» определен прием медных «старопольских» полугроша, гроша и трех грошей, Герцогства Варшавского гроша, трех грошей, пяти грошей и т.д.¹¹

«ИмперIALы» российские 5-рублевые должны были приниматься по 32 злота, 10-рублевые – 64 злота. Российские серебряные монеты номиналом от 1 рубля до 10 копеек сохранили свой прежний курс¹². Временно принималась и медная российская монета по следующему курсу: 5 копеек за 5 грошей, 2 копейки – 2 гроша, 1 копейка – 1 грош, денежка – ½ гроша¹³.

В наново образованном Великом княжестве Литовском в обращении, судя по таблице, могли находиться монеты французские, итальянские, голландские, саксонские, прусские, брауншвейг-люнебургские, австрийские, баварские, вюртембергские, вестфальские и других немецких государств¹⁴.

Обыватели Трокского уезда 23 октября 1812 г. пожертвовали на обмундирование жандармов как рубли, так и польские злотые: президент межевого суда Клечковский – 10 рублей серебром, каноник Волчацкий – 50 злотых, межевой судья Голейевский – 30 злотых, некий Алексей Жылинский – 40 злотых¹⁵.

Захваченные венгерскими гусарами в Пинске деньги казначейства в количестве 46 тыс. руб. ассигнациями и 4 тыс. руб. серебром, а также в магазинах огромные запасы соли, муки, сухарей, водки, фуража и волов были оценены в рапорте в 5 миллионов польских злотых¹⁶.

Исходя из состава денежной массы, можно утверждать, что условия для сохранения трехфракционного грошово-злото-рублевого счета во время французской оккупации «вновь присоединенных земель» Российской империи были – в обращении оставались монеты рублево-копеечных и злото-грошовых номиналов, имело место и одновременное употребление рублевого и злото-рублевого счета.

Ареал бытования счета

Трехфракционный грошово-злото-рубле-ый счет на “вновь присоединенных землях” Российской империи открыт недавно – ныне выявлен второй документ с явным указанием на его применение. Локализовать описываемый счет по месту происхождения документов сложно; пока имеются лишь две точки – Вильнюс и Шауляй, отстоящие друг от друга по прямой на 150 км. Однако, публикация документа в «Литовском курьере», подписном издании с большим ареалом распространения, показывает, что грошово-злото-рубле-ый счет был достаточно широко известен.

11 Там же, с.180-181.

12 Там же, с.180-181.

13 Там же, с.181-182.

14 Там же, с.178-182.

15 Там же, с. 277.

16 Там же, с. 284.

Собственно, публикация есть третий известный случай использования грошово-златово-рублевого счета.

«Литовский курьер» был самой популярной газетой перв. четв. 19 в. в северо-западном регионе. Издавался в 1793-1796 гг. в Вильно, в 1796-1797 гг. в Гродно, в 1797-1840 гг. опять в Вильно. Уцелели сведения о доходах газеты за 1812 г.; это обстоятельство помогает определить ее тираж. В 1812 г. расходы по изданию составили 3656 руб. сер., а прибыль – 5199 руб. сер. Подписка на год строила 9 руб. сер., с доставкой почтой 14 руб. сер., была также реализация в розницу. Известно, что «Литовский курьер» в 1812 г. имел 554 подписчика (данные за 1813 г. и следующие года в архиве отсутствуют)¹⁷. Расчет по цене издания, расходам и прибыли в 1812 г. дает тираж в 1000 экз. $((5199+3656)/9 = 984 \text{ экз.})$ – половина тиража продавалась в розницу. Судя по динамике изменения числа подписчиков у конкурирующих виленских газет в 1816-1822 гг. («Tygodnik Wileński», «Dziennik Wileński»)¹⁸ число подписчиков «Курьера» в 1814 г. осталось таким же или увеличилось. Можно предполагать, что многие сотни читателей «Курьера» в регионе Вильно-Гродно-Белосток-Минск понимали трехфракционный грошово-златово-рублевый счет.

Рассматриваемый счет уцелел и после оккупации во время Отечественной войны 1812 г. – публикация документа датируется началом 1814 г. В настоящее время по выявленным документам установлено, что трехфракционный грошово-златово-рублевый счет использовался с конца 1811 – начала 1812 г. до конца 1813 – начала 1814 г. Однако, установление действительного периода применения недавно открытого счета – дело будущих исследований.

Jeszcze raz o groszowo-złotowo-rublowym przeliczeniu z początków XIX w. na „nowoprzyłączonych ziemiach” Imperium Rosyjskiego Streszczenie

Przyłączenie ziem byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego do Cesarstwa Rosyjskiego po wojnach napoleońskich sprawiło problem dla integracji walutowej. Na ziemiach tych obowiązywał dawny system groszowo-złotowy, który należało zintegrować z obcym kulturowo systemem rublowym Rosji. Na podstawie prasy wileńskiej (Kurier Wileński 1814 r.) podano system przeliczania i wzajemnych relacji walutowych.

17 Životkevičiūtė V., *Vilniaus periodinė spauda ir visuomenė 1797-1832 metais* (magistrinis darbas, Vilniaus pedagoginis universitetas, Istorijos fakultetas, Lietuvos istorijos katedra), Vilnius 2005. P. 22, 98. http://vddb.library.lt/fedora/get/LT-eLABa-0001:E.02~2005~D_20050610_143651-35737/DS.005.0.01.ETD

18 Ibid. P.100.

Antoni Mironowicz
(Polska)

FAŁSZYWE 40 RUBLÓWKI BUŁAK-BAŁACHOWICZA

Stanisław Bułak-Bałachowicz (Станислав-Мариан Никодимович Балахович, Бэй-Булак-Балахович, Булак-Бэй-Балахович) urodził się 10 lutego 1883 r. w Mejsztach w powiecie nowoaleksandrowskim (powiat brasławski) na Wileńszczyźnie. Rosyjski, polski i białoruski wojskowy, oficer kawalerii Armii Imperium Rosyjskiego, generał major Białej Armii, dowódca ochotniczych oddziałów walczących w składzie Wojska Polskiego II RP w 1920 i 1939 r. Brat generała Józefa Bułak-Bałachowicza. Był synem Nikodema Michała i Józefy z Szafranów oraz wnukiem Sylwestra Bałachowicza i Michaliny Jasińskiej. Pochodził z rodziny katolickiej mówiącej w języku polskim. Generał mówił o sobie: „Jeśli niezbyt poprawną polszczyzną wysłowię się, proszę mi to darować. Matki bowiem nasze, tam na dalekich kresach, najpierw uczyły nas Polskę kochać, a potem już prawidłowo po polsku mówić. Dla mnie i mnie podobnych elementarzem był od dziecka Sienkiewicz. Bohaterowie Sienkiewicza byli dla nas wzorem. Naśladując czyny Skrzetuskich, Wołodyjowskich i Kmiciców niejedno zwycięstwo odnieśliśmy na wojnie i nieraz wychodziliśmy cało z opresji, z których wyjścia zdawało się, że już nie było”¹ (z wystąpienia generała do obrońców Lwowa-listopad 1928 r.) Miał trzech braci i sześć sióstr.

Stanisław Bułak-Bałachowicz ukończył studia rolnicze i do I wojny światowej był administratorem majątku Horodziec-Łużki w dobrach hr. Plater-Zyberka w powiecie dziśnieńskim. W odpowiedzi na odezwę wielkiego księcia Mikołaja Mikołajewicza, zwierzchniego wodza naczelnego armii rosyjskiej, do Polaków w sierpniu 1914 roku wstąpił jako ochotnik do drugiego Lejb-Ułańskiego Kurlandzkiego pułku. Rozpoczął służbę w stopniu chorążego, ale szybko awansował. Powierzono mu pod komendę grupę watazków, z których stworzył szwadron kawalerii. W grudniu 1914 roku walczył na froncie zachodnim pod Sochaczewem. Od 5 września 1915 r. Stanisław Bułak-Bałachowicz stanął na czele szwadronu partyzantów z 2 kawaleryjskiej dywizji. Na froncie pod Rygą wszedł w skład oddziału partyzanckiego Leonida Punina. W trakcie walk z Niemcami był pięciokrotnie ranny². W 1915 r. został awansowany na stopień oficerski i został w oddziale podpułkownika atamana Leonida Punina (1892–1916) dowódcą szwadronu. Wojnę skończył jako rotmistrz sztabowy odznaczony krzyżami Św. Jerzego, Św. Stanisława, Św. Anny, Św. Włodzimierza.

Podczas rewolucji lutowej Stanisław Bułak-Bałachowicz przebywał w szpitalu. Po wyjściu ze szpitala znalazł się w kotle rewolucyjnym, walcząc od listopada 1917 do lutego 1918 roku po różnych stronach frontu. Ówczesna jego dewiza postępowania zawierała się w następujących słowach: „Choć z bolszewikami to przeciw Niemcom lub choć z

1 Z. Karpus, O. Łatyszczek, *Życiorys gen. Stanisława Bułak-Bałachowicza*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, Białystok 1995, nr 2 (4), s. 160–169.

2 „Jesienią 1915 roku z 72 ochotnikami, kawalerami św. Jerzego, przechodzi do znanego oddziału Punina na północnym froncie przy armii jen. Ruskiego. Wkrótce jest już dowódcą szwadronu, składającego się z plutonu kozaków, plutonu huzarów, plutonu ułanów i plutonu dragonów. Ze szwadronem tym dokonywa cudów waleczności, grasując na tyłach i siejąc postrach w szeregach niemieckich”. Opis wydarzenia korespondenta wojennego Józefa Relidzyńskiego w artykule z 31 lipca 1920 r. zatytułowanym Śladami Kmicica, „Tygodnik Ilustrowany”, 1920, nr 31.

Niemcami to przeciw bolszewikom”. Zachowały się dokumenty o jego współpracy z kierownictwem Wyższej Rady Wojskowej, w tym z Lwem Trockim, który pozwolił mu wstąpić do Armii Czerwonej. Trocki polecił mu sformować pułk kawalerii konnej. Jako dowódca pułku konnego on uczestniczył w tłumieniu antybolszewickiego powstania pod Ługoj, a następnie przeszedł ze swym wojskiem do obozu przeciwnika.

Po rewolucji w Rosji przez krótki czas był w armii bolszewików. 5 marca 1918 roku we wsi Smołowa stoczył zwycięską potyczkę z niemieckim oddziałem 11 batalionu piechoty. W czasie bitwy jego żołnierze wzięli do niewoli sztab oddziału, przechwytyując jego dokumentację. Rany Stanisław Bałachowicz przechodził leczenie w Petersburgu. Po rekonwalescencji rozpoczął działalność organizacyjną i nawiązał kontakt z formowanym polskim dywizjonem ułańskim, w którym jako dowódca 1-go szwadronu służył jego brat Józef Bułak-Bałachowicz. Bolszewicy rozwiązali jednak niewygodny dla siebie oddział. W tej sytuacji Stanisław Bułak-Bałachowicz przy pomocy francuskiej misji wojskowej sformułował pułk konny złożony w połowie z żołnierzy polskich, na co otrzymał zgodę od władz sowieckich³.

Bałachowicz wkrótce rozczarował się do nowej władzy i postanowił przejść na stronę jej przeciwników. Okazja ku temu nadarzyła się, gdy został skierowany do stłumienia „powstania barona Korfa”⁴. Bałachowicz udał się pod Ługę, gdzie miały miejsce niepokojące chłopskie, które rozwiązał bez przelewu krwi. Niezadowolone tym faktem władze sowieckie wezwały go do Petersburga. Bałachowicz rozumiał, że owo wezwanie było równoznaczne z wyrokiem śmierci. W tej sytuacji oddział przez niego kierowany rozbroił Niemców, po czym przedarł się spod Pskowa do Estonii, gdzie walczył w różnych formacjach „białych”.

W tym czasie w sztabie wojsk antyrewolucyjnych Frontu Północnego tworzył się oddział partyzancki – „Konny oddział szczególnego znaczenia”. Do oddziału weszły osoby walczące z ruchem rewolucyjnym, w tym ludzie Stanisława Bałachowicza. Wkrótce, bardziej awanturzysta aniżeli ideowy dowódca, Bałachowicz zaczął nazywać podległy mu oddział „Oddziałem Bułak-Bałachowicza”. Sam Bałachowicz nie chciał podporządkować się dowództwu generała Aleksandra Pawłowicza Rodzianko (1879-1970). Generał Rodzianko od czerwca do lipca 1917 roku pełnił funkcję komendanta garnizonu Rygi. Od 1 października tymczasowo dowodził 17 dywizją kawalerii. Po zawarciu między bolszewikami i Niemcami pokoju brzeskiego w marcu 1918 r., wraz z częścią sztabu Frontu Północnego pozostał w Pskowie. Został internowany przez Niemców i trafił do obozu w Niemczech. Kiedy wojska niemieckie opuściły miasto 25 listopada tego roku, przyjechał do Rygi, gdzie na brytyjskim okręcie wojennym wraz z księciem Anatolijem P. Liwenem spotkał się z przedstawicielem Ententy. Uzyskał zgodę uzyskania pomocy dla sformowania antybolszewickich oddziałów wojskowych w państwach bałtyckich. Jednakże została ona wkrótce cofnięta, w związku z czym uzyskał wsparcie od Niemców. Jego oddziały weszły w skład Pskowskiego Korpusu Ochotniczego, którego dowództwo mianowało Aleksandra Pawłowicza Rodziankę generałem majorem. 20 stycznia 1919 r.

3 „Zawezwany przez Trockiego do Moskwy śmiało staje przed obliczem tyrana, który... proponuje mu nominację na inspektora czerwonej kawalerji. Propozycję tę odrzuca, natychmiast prosi o pozwolenie stworzenia dywizji kawalerji. Pozwolenie to otrzymuje (fama o nim jako o nieustraszonemu żołnierzu i głośnym pogromcy Niemców, robi swoje) i na razie formuje pułk, do którego wchodzi szwadron polski”. J. Relidzyński, *Śladami Kmicica*, „Tygodnik Ilustrowany”, 1920, nr 31.

4 R. Bergerv, *Stanisław Bułak-Bałachowicz*, www.kresy.pl

przybył on do Rewla w Estonii, otrzymał dowództwo Południowej Grupy Wojsk Korpusu Północnego, która działała w rejonie Juriewa. W lutym tego roku sformował, a następnie został dowódcą 2 brygady Korpusu. Pod koniec lutego brygada powstrzymała natarcie oddziałów bolszewickich na Psków. W kwietniu przy wsparciu części oficerów rosyjskich i dowództwa armii estońskiej przejął faktyczne dowództwo Korpusu Północnego⁵. Po powstaniu Armii Północno-Zachodniej Bałachowicz został podkomendnym generała Mikołaja Judenicza. 10 maja 1919 roku Bałachowicz otrzymał dowództwo grupy wypadowej, z którą 13 maja zdobył Gdów, a następnie razem z wojskami estońskimi generała Johana Laidonera (1884-1953) miasto Psków. Za zdobycie od bolszewików Gdowa i Pskowa Judenicz awansował go do stopnia generała majora⁶.

Bałachowicz był nazywany „atamanem chłopskich i partyzanckich oddziałów”, a przez swych żołnierzy – „Batką”. Zdobywca Pskowa został jego administratorem, wyznaczył komendanta miasta i zorganizował wybory do dumy miejskiej. Latem 1919 r. zaczęły ukazywać się gazety „Odrodzenie”, „Zorza Rosji” i „Życie Pskowa”. Reformy Bałachowicza nie trwały długo. Cofająca się armia Judenicza oddała w połowie sierpnia Psków bolszewikom.

Generał nie był też wiarygodny dla białych generałów. Nie podobały się im jego kontakty z armią estońską, a przede wszystkim jego demokratyczne poglądy. Sprzeciw białych generałów budziła jego deklaracja w zakresie prawa chłopów do ziemi, prawa całego narodu do chleba i ochrona praw ludzi pracy, a także „chęć wejścia w kontakt z Polską”⁷.

Stanisław Bałachowicz pozostawał niezależny w swych działaniach militarnych i nie podporządkował się dowództwu generała Aleksandra Rodzianko. Rodzianko zakazał dostawy zaopatrzenia „bałachowcom”. Dowództwo Korpusu Północnego wydało zarządzenie, że wszystkie majątki otrzymane od władz bolszewickich powinny być w przeciągu 10 dni zwrócone prawowitym właścicielom. Przebywający w Pskowie Bułak-Bałachowicz z komendantem miasta pułkownikiem Ewalicem nie wykonywali poleceń Rodzianko, pozyskiwali od mieszkańców Pskowa pieniądze legalnym i bezprawnym sposobem, nakładając nowe podatki⁸.

Pomimo nowych podatków na utrzymanie podkomendnych Bułak-Bałachowicza nie wystarczało pieniędzy. W tej sytuacji ataman mało znanemu malarzowi Tesznerowi nakazał przygotowanie klisz fałszywych 40-rublowek (*kerenok*). Drukarnia z produkcją fałszywych pieniędzy została uruchomiona w hotelu „Londyn”, a następnie w siedzibie banku handlowego w Pskowie. W produkcji fałszywek uczestniczyła, oprócz Stanisława Bułak-Bałachowicza, miejscowa władza w tajemnicy przed sztabem armii białych. Osoby, które udzielali jakiegokolwiek informacji o produkcji szafszczywych pieniędzy były karane śmiercią. Bałachowcy wydawali sfalszowane pieniądze na zaopatrzenie w restauracjach

5 Хроника Пскова, „Новая Россия Освобождаемая”, Псков 1919, № 1, 31 мая, с. 2; Приказ Северо-Западной армии 15 июля 1919 года № 149, § 1., Российский Государственный военный архив (РГВА). Ф. 40298, оп. 1, д. 33, л. 119; А. С. Кручинин, Деньги Батки Булака [в:] МНА «Монета», Вологда 2003, Вып. 9, с. 76.

6 T. Pałuszyński, *Stanisław Bułak-Balachowicz w estońskiej wojnie narodowowyzwoleńczej w latach 1918–1919*, w: „Poznańskie Zeszyty Humanistyczne”, t. VI, Poznań 2006, s. 81–99.

7 J. Relidzyński, Śladami Kmicica, „Tygodnik Ilustrowany”, 1920, nr 31.

8 В. Малков, Гражданская война и боны Белой России, Рыбинск 2017, с. 100; В. Савченко, Авантюристы Гражданской войны, Москва 2000.

i targowskich Pskowa⁹. Mieszkańcy Pskowa odmawiający przyjmowania opłat od „bałachowców” w 40-rublówkach byli aresztowani, za obrazę atamana „Beja”¹⁰.



Opis katalogowy wskazuje, że pieniądze drukowane początkowo w pokoju hotelowym, choć prymitywnie wykonane, były emitowane na doskonałym papierze z właściwym znakiem wodnym charakterystycznym dla drukarni emisyjnych Rosji carskiej¹¹. Według ustaleń B. N. Uwarowa jeszcze do wydania 40-rublówek pojawiły się fałszywe 5- i 10-rublowe banknoty z pieczętką Bułk-Bałachowicza i napisem „Ataman Bałachowicz, Psków, 1918 r.” („Атаман Балахович, Псков, 1918 г.”). Bałachowicz chciał wydawać inne banknoty rosyjskie, ale Teszner uciekł ze Pskowa i fałszowanie pieniędzy okazało się niemożliwe. Dopiero aresztowanie Tesznera przez „bałachowców” w Peczerach i ponowne sprowadzenie go pod strażą do hotelu Londyn wzwoлиło działalność drukarską¹². Według badaczy zagadnienia, bałachowskie fałszywki były drukowane od połowy lipca do połowy sierpnia 1919 r.¹³ Kurs fałszywego rubla został uznany za równowartość prawdziwego¹⁴.

Inicjatywa pskowskiej emisji pieniędzy wyszła od samego Stanisława Bułak-Bałachowicza i została poparta przez współpracowników władz miejskich. Działania Bałachowicza nie były czymś nadzwyczajnym. Sam generał Aleksander Rodzianko z uwagi na ciężką sytuację materialną zwracał się do generała Mikołaja Judenicza z prośbą o emisję fałszywych „kierenok”. Także i w tym wypadku brany był pod uwagę jako wykonawca zlecenia

9 А. П. Родзянко, Воспоминания о Северо-Западной армии, Берлин 1921, с. 145; В. А. Горн, Гражданская война на Северо-Западе России, Берлин 1923, с. 19, 138; М. Васильев, Псковские «керенки», „Псковская Правда”, Псков 1971, № 264 (14113), 13 ноября, с. 4; А. В. Смолин, Белое движение на Северо-Западе России. 1918-1920 гг. СПб. 1999, с. 217.

10 В. Малков, Гражданская война и боны Белой России, с. 101.

11 Каталог бон и дензнаков России, РСФСР, СССР, окраин и образований (1769-1927), Под редакцией Ф. Г. Чучина, [М., 1991; отпечатано по 3-му изданию: М., 1927; Денежные знаки революции и Гражданской войны, Архив Русской Революции, издаваемый И. В. Гессеном, Т. VIII, Берлин 1923, с. 183-199; *Katalog der Geldscheine von Russland und der Baltischen Staaten. 1769—1950*. Каталог денежных знаков России и Балтийских стран. 1769-1950, N. Kardakoff, Berlin 1953, s. 45; П. Ф. Рябенко, Полный каталог бумажных денежных знаков и бон России, СССР, стран СНГ (1769—1994 гг.), Под ред. М. И. Савлука и М. Ф. Дмитриенко, Киев 1995, с. 67.

12 В. А. Горн, Гражданская война на Северо-Западе России, с. 20.

13 А. В. Смолин, Белое движение на Северо-Западе России, с. 217.

14 А. С. Кручинин, Деньги Батьки Булака, с. 86.

воjskami generał Mikołaj Judenicz wtrzymał działania generała Rodzianko, mówiąc o Bułak-Balachowiczu: «С военной точки зрения не более как преступник, но все же молодчина и полезен в теперешней обстановке»²².

Głównodowodzący generał Judenicz polecił raz jeszcze rozpatrzyć działalność bałachowców, dopatrując się w zaangażowaniu generała Rudzinko chęci pozbycia się niewygodnego konkurenta. Judenicz chciał jedynie osądzić oficera, który bezpośrednio nadzorował druk fałszywych rubli, na co rzekomo w odpowiedzi usłyszał od Balachowicza następujące zadanie: «Преддавайте меня суду, я приказал печатать; мне нужно было что-нибудь дать тем моим партизанам, которых я посылал в тыл большевикам»²³.

Tymczasem do sztabu Armii napływały nowe doniesienia o fałszowaniu pieniędzy przez Bałachowicza i nakładaniu na ludność coraz większych powinności podatkowych. W tej sytuacji generał Judenicz musiał zareagować i w piśmie do pułkownika Borisa Siergiejewicza Piernikina (1890-1971) napisał: «Несмотря на неоднократные напоминания и увещания относительно злоупотреблений, допускаемых чинами Штаба г[енерал]-м[айора] Булак-Балаховича, ко мне продолжают поступать жалобы и прошения в большом количестве. Из этого усматриваю, что г[енерал]-м[айор] Булак-Балахович или не желает прекратить незаконное действие своих подчиненных по отношению к мирному населению, или не в силах это сделать»²⁴. Na rozkaz generała Mikołaja Judenicza 23 sierpnia do Pskowa przybył pułkownik Boris Piernikin z pułkiem konnym i 3 strzeleckim talabskim i semenowskim z trzema uzbrojonymi pociągami i autobusami w celu aresztowania Bułaka-Balachowicza. Balachowicz uciekł do armii estońskiej. Aresztowanie generała i jego sztabu, jak napisano w rozkazie, wynikało za «разбой, грабеж, вымогательство и производство фальшивых бумажных денежных знаков»²⁵. Po ucieczce atamana pułkownikowi Piernikinowi udało się jedynie aresztować jego sztab i sotnię²⁶.

7 września 1919 r. w gazecie „Известия ВЦИК” nr 198 opublikowano informację o fałszowaniu pieniędzy przez wojska białogwardyjskie. „Штаб армии 4 сентября. Белогвардейцы-фальшивомонетчики. В захваченном нашими войсками Пскове в белогвардейском штабе найдено больше пуда почти готовых 40-рублевых керенок. Лицевая сторона их подделана довольно хорошо, оборотную сторону белые офицеры не успели закончить печатанием»²⁷. Informacja ta nie była do końca praw-

22 A. В. Смолин, *Белое движение на Северо-Западе России*, с. 219.

23 А. С. Кручинин, *Деньги Батьки Булака*, с. 88.

24 Cytat za: Н. Н. Иванов, *О событиях под Петроградом в 1919 году*, „Архив Гражданской войны”, Вып. I, Берлин 1921, с. 150, 151.

25 Rozkaz dowódcy frontu Północno-Zachodniego 24 sierpnia 1919 r., № 20. Cytat za: Н. Н. Иванов, *О событиях под Петроградом в 1919 году*, с. 151; А. П. Родзянко, *Воспоминания о Северо-Западной армии*, с. 148.

26 W. Sienkiewicz, *Niepokonani*, Wyd. Demart 2010/2011 r.; T. Paluszyński, *Przejście oddziału generała Stanisława Bułak-Balachowicza z Estonii do Polski (marzec 1920 roku)*, [w:] *Polska i Europa w XIX-XX wieku. Studia historyczno-politologiczne*, red. Jadwiga Kiwerska, Bogdan Koszel, Dariusz Matelski, Poznań 1992, s. 109–124; P. Galik, *Balachowcy – rycerze śmierci*, [w:] „Odkrywca”, 2005 r., nr 8 (79), s. 37–39.

27 В. Малков, *Гражданская война и боны Белой России*, с. 102. «В 1919 г. при вступлении частей Красной Армии в г[ород] Псков красноармейцы таскали целыми листами не-допечатанные денежные знаки, похожие на «керенки», только значительно меньшего размера. Деньги эти были напечатаны только на одной стороне, а другая оставалась чистой, и найдены были в помещении штаба Балаховича в довольно большом количестве, и, как рассказывали, печатание их производилось Балаховичем, но вследствие его ареста и наступления красных войск закончить печатание их не удалось. Все эти денежные знаки, по всей вероятности, были уничтожены, так как больше нигде не встречались». А. С. Кручинин, *Деньги Батьки Булака*, с. 95.

dziwa. W obiegu na terenie Pskowa i okolicy znajdowało się bowiem wiele fałszywych 40-rubłówek. Rotmistrz Józef Bałachowicz, brat atamana Stanisława sam przekazał generałowi Rudenko ponad 4 tysięcy fałszywych „kerenok”²⁸.

Podsumowując działalność emisyjną Stanisława Bułaka Bałachowicza należy stwierdzić: 1. Drukowanie fałszywych 40-rubłówek „kerenok” na własnoręcznych wykonanych kliszach i na prymitywnych urządzeniach nie miało prawny, ale wojeno-ekonomiczny charakter. Druk fałszywek dokonywał się za wiedzą a nawet za cichym przyzwoleniem sztabu Armii Północnej. 2. Równocześnie w Pskowie trwały przygotowania do emisji tymczasowych obligacji (weksli), które nie weszły do obiegu w wyniku szybkiego zajęcia Pskowa przez bolszewików. 3. Emisja „kerenok” Bałachowicza miała co najmniej dwa etapy: okres prymitywnego podrabiania pieniędzy i przygotowanie emisji dopracowanych, które nie weszły do obiegu, ale pojawiły się w znacznej liczbie w następnych latach.

Fake 40 rubles Bulak-Balachowicz Summary

Broadcasting services of Stanisław Bułak Bałachowicz took place in three stages: 1. Printing of fake 40 – “kerenok” rituals on hand-made clichés and on primitive devices had no legal but war-economic character. False printing was done with knowledge and even with the permission of the North Army. At the same time, Pskov was preparing to issue temporary bonds (bills of exchange) that were not in circulation due to the rapid occupation of Pskov by the Bolsheviks. 3. The issue of „kerenok” Bałachowicz had at least two stages: the period of primitive counterfeiting of money and the scraping of finely polished emissions, which did not come into circulation but appeared in large numbers in the following years.

28 А. П. Родзянко, *Воспоминания о Северо-Западной армии*, с. 145; А. С. Кручинин, *Деньги Батьки Булака*, с. 90-91.

Aldona Podolska-Meducka
(Polska)

SYSTEM PIENIĘŻNY NA ZIEMIACH POLSKICH W CZASIE WOJEN ŚWIATOWYCH

Wstęp

Z ekonomicznego punktu widzenia najważniejszą sprawą dla państw uczestniczących w globalnych konfliktach zbrojnych, a taki charakter miały I i II wojna światowa, jest dbanie o własną walutę i zapewnienie środków finansowych na prowadzenie walki. Możliwości działań w tym zakresie zależą od położenia uczestnika konfliktu. Państwo, które jest agresorem i dokonuje okupacji terytoriów innego państwa, w rzeczywistości wojennej może wykorzystywać potencjał finansowy kraju podbitego i wchodzić w rolę dotychczasowych jego władz. Kraj podbity podlega władzy okupanta. Stara się jednak zachować ład na własnym terytorium, czego wyrazem troska o utrzymanie własnej waluty. Taka rola przypadła Polsce w czasie II wojny światowej, kiedy po utracie wolności znalazła się pod dwiema okupacjami: niemiecką i radziecką, a część jej ziem została bezpośrednio wcielona do Rzeszy. W tzw. Wielką Wojnę zaś ziemie polskie weszły jako część trzech osobnych organizmów państwowych, w których funkcjonowały ponad sto lat. Brak państwowości oznaczał istnienie na ziemiach polskich różnych walut państw zaborczych, którymi Polacy w każdym z zaborów posługiwali się od dawna. Wszelkie zmiany w kwestiach pieniężnych uzależnione były od przesuwającej się linii frontu i decyzji nowych okupantów.

Wojna 1914-1918

a) okupacja niemiecka na ziemiach polskich zaboru rosyjskiego

W Królestwie Polskim walutą obiegową były ruble. Od połowy 1915 roku, wraz z nastaniem okupacji niemieckiej, pojawiła się druga waluta obiegowa. Zaczęto dokonywać płatności również w markach niemieckich i wytworzył się stan dwuwalutowości. Kurs marki względem rubla ulegał kilkakrotnym zmianom (tab. 1). We wrześniu w 1914 roku niemieckie władze wojskowe ustaliły relację marki do rubla na poziomie 2:1 (200 marek = 100 rubli), która utrzymała się do marca następnego roku.¹ Wtedy to obniżono kurs rubla. Marka, obok waluty rosyjskiej, stała się przymusowym środkiem płatniczym. Od lipca 1915 roku wierzyciele uzyskali prawo wyboru waluty do regulacji zobowiązań prywatnoprawnych zaciągniętych przed marcem tego roku. W prywatnych obrotach ludność wykazywała jednak przywiązanie do dotychczasowej, tradycyjnej waluty rosyjskiej i zachowywała relację: 200 marek za 100 rubli. Ta relacja była zbliżona do przedwojennego parytetu.

¹ Z. Żabiński, *Systemy pieniężne na ziemiach polskich*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź 1981, s. 219.

Tabela 1. Zmiany w relacji marki do rubla na terenie niemieckiej okupacji Królestwa Polskiego w okresie od początku wojny do stycznia 1917 roku

Data wprowadzenia zmiany	Relacja marki do rubla
1914	2:1
10 marca 1915	1: 0,6
16 listopada 1915	1,5:1
16 kwietnia 1916	1,75:1
15 września 1916	1,9:1
20 stycznia 1917	2,16:1

Źródło: *pracowanie własne na podstawie: W. Fajans, Nasza przyszła waluta, [w:] Likwidacja skutków wojny w dziedzinie stosunków prawnych i ekonomicznych w Polsce, t. 5, Wydział Rejestracji Strat Wojennych przy Radzie Głównej Opiekuńczej, Warszawa 1918, s. 65; S. Kauzik, Gospodarka Finansowa Rosji, Niemiec i Austro-Węgier na ziemiach polskich w czasie Wielkiej Wojny, [w:] Polska w czasie Wielkiej Wojny (1914–1918), t. 4: Finanse, Wydawnictwo Fundacji Pokojowej Carnegiego, Warszawa 1939, s. 224, 227, 230; O. Lehnich, Währung und Wirtschaft in Polen, Litauen, Lettland und Estland, Verlag von R.L. Prager, Berlin 1923, s. 6–7.*

W listopadzie 1915 roku obniżono kurs rubla w stosunku do kursu międzynarodowego i za 100 marek płacono 66,70 rubli. Zwyżka kursu rubla nastąpiła w kwietniu 1916 roku. Również w kwietniu ograniczono obowiązek przyjmowania marek. Miało to miejsce w przypadku zobowiązań dotyczących:

- a) przedmiotów lub świadczeń o cenie urzędowo ustalonej w markach (świadczenia wojenne),
- b) dostaw przymusowych (kontyngentów),
- c) dostaw w naturze zarządzanych przez władze okupacyjne.

We wrześniu 1916 roku obniżono kurs marki i za jednego rubla płacono 1,90 marek, natomiast w styczniu następnego roku wprowadzono zasadę możliwości spłaty zobowiązań rublowych w markach, po kursie przedwojennym. Był on mniej korzystny dla waluty niemieckiej i wynosił 1 rubel = 2,16 marek.² Miała ona obowiązywać przejściowo, do czasu puszczenia w obieg nowych marek polskich. Przedwojenny kurs, od kwietnia 1917 roku, utrzymano w odniesieniu do przeliczania cen i zobowiązań w rublach na marki polskie. Przy przeliczaniu cen trzymano się raczej kursu giełdowego, który był wyższy od urzędowego i wynosił około 2,50 marki za jednego rubla.³

Okupacja niemiecka oznaczała brak gotówki na terenie Królestwa Polskiego. Uległy zerwaniu więzi między bankami na terenie Królestwa Polskiego a bankami w Rosji. Z rosyjskich najważniejszy był, założony w 1860 roku, Bank Państwowy (Государственный Банк), który emitował ruble.⁴ Za świadczenia wojenne wojsko często płaćło kwitami

2 Ibidem.

3 W. Fajans, *Nasza przyszła waluta*, [w:] *Likwidacja skutków wojny w dziedzinie stosunków prawnych i ekonomicznych w Polsce*, t. 5, Wydział Rejestracji Strat Wojennych przy Radzie Głównej Opiekuńczej, Warszawa 1918, s. 65.

4 W. Morawski, *Zarys powszechnej historii pieniądza i bankowości*, Wydawnictwo Trio, Warszawa 2002, s. 353.

rekwizycyjnymi. Ich realizacja była powolna, co wywoływało niezadowolenie ludności. Niektóre miasta (Częstochowa, Łódź i Sosnowiec) otrzymały zgodę na emisję bonów miejskich, opiewających na ruble. Miało to zaspokoić brak gotówki. Jesienią 1915 roku emisja tych bonów doszła do poziomu około 20 mln rubli.⁵

W grudniu 1916 roku na terenie Królestwa Polskiego wprowadzony został pieniądź okupacyjny. Rozporządzeniem generalnego gubernatora warszawskiego utworzono w Warszawie Polską Krajową Kasę Pożyczkową (PKKP). Miała ona pełnić rolę zależnego od władz okupacyjnych banku emisyjnego, którego zadaniem było drukowanie marki polskiej. Widziano ją jako instytucję tymczasową, która miała przygotować grunt pod ewentualne późniejsze włączenie finansów polskich w skład systemu finansowego Rzeszy. Nową jednostkę pieniężną oparto na marce niemieckiej w relacji 1:1. Górny pułap emisji, której gwarantem była Rzesza Niemiecka, ustalono na 1 mld marek polskich. Do zadań PKKP należało:

- a) udzielanie pożyczek pod zastaw i na należności w Banku Rzeszy,
- b) dyskonto weksli,
- c) przyjmowanie w depozyt sum w markach polskich i niemieckich,
- d) obsługa finansowa rządów, cywilnego i wojskowego, władz okupacyjnych.⁶

W kwietniu 1917 roku PKKP wprowadziła do obiegu markę polską i rubel przestał być prawnym środkiem płatniczym na terenie okupacji niemieckiej.⁷ Do listopada 1918 roku obieg marek polskich wzrósł o ponad 3800%, w stosunku do jego wielkości z początku działalności PKKP, i wynosił 880 mln (tab. 2).

Tabela 2. Wielkość obiegu marki polskiej w okresie od maja 1917 roku do 11 listopada 1918 roku

Data	Wielkość obiegu	Wzrost obiegu w %
30 maja 1917	22 954 962,50	100
30 czerwca 1917	54 514 461,50	238
30 września 1917	136 917 249,50	598
31 grudnia 1917	269 237 604,50	1175
31 marca 1918	358 013 235,00	1563
30 czerwca 1918	504 275 083,00	2201
30 września 1918	671 202 836,00	2931
11 listopada 1918	880 150 867,50	3843

Źródło: E. Czapska, *Polska Krajowa Kasa Pożyczkowa*, „Bank i Kredyt” 1988, nr 5–6, s. 22.

PKKP miała centralę w Warszawie oraz sześć filii, które funkcjonowały w Częstochowie, Kaliszu, Łodzi, Sosnowcu, Włocławku oraz Kijowie.

5 S. Kauzik, *Gospodarka Finansowa Rosji, Niemiec i Austro-Węgier na ziemiach polskich w czasie Wielkiej Wojny*, [w:] *Polska w czasie Wielkiej Wojny (1914–1918)*, t. 4: *Finanse*, Wydawnictwo Fundacji Pokojowej Carnegiego, Warszawa 1939, s. 222–223.

6 E. Czapska, *Polska Krajowa Kasa Pożyczkowa*, „Bank i Kredyt” 1988, nr 5–6, s. 21.

7 S. Kauzik, op. cit., s. 264.

b) okupacja austro-węgierska na ziemiach polskich zaboru rosyjskiego

Na terenach Królestwa Polskiego, okupowanych przez wojska austro-węgierskie⁸, przez cały okres okupacji środkiem płatniczym był rubel. Do obiegu wprowadzono także walutę własną okupanta, czyli koronę. W czerwcu 1916 roku stała się ona prawnym środkiem płatniczym i wprowadzono obowiązek przyjmowania koron przy regulowaniu należności za np. świadczenia wojenne. Dopiero jednak w kwietniu 1917 roku zyskała status środka płatniczego ustawowo równorzędnego. Zobowiązania w rublach można było spłacać także w koronach. Za 100 rubli płacono 250 koron i była to relacja zbliżona do przedwojennego parytetu.⁹ Miejscowa ludność nie miała jednak zaufania do korony i trzymała się rubla, ponieważ władze okupacyjne podwyższały kurs koron w stosunku do rosyjskiej waluty (tab. 3). W tej kwestii Austriacy wyraźnie naśladowali okupanta niemieckiego. W związku z dużą i stale zwiększającą się emisją banknotów koronowych na potrzeby wojska w Austro-Węgrach, stale spadała wartość tej waluty w stosunku do rubla i marki. Emisja na poziomie ponad 3 mln w lipcu 1914 roku, na koniec października 1918 roku osiągnęła poziom ponad 31 mln. Siódma część emitowanych koron obiegała na terytorium Galicji i okupacji austro-węgierskiej.¹⁰

Tabela 3. Zmiany w relacji korony do rubla na terenie austro-węgierskiej okupacji Królestwa Polskiego w okresie od czerwca 1916 roku do maja 1918 roku

Data wprowadzenia zmiany	Relacja korony do rubla
7 czerwca 1916	2,5:1
1 września 1916	2,75:1
3 września 1917	2,6:1
18 września 1917	2,4:1
15 listopada 1917	2,3:1
23 listopada 1917	2,1:1
12 grudnia 1917	2,05:1
20 grudnia 1917	1,95:1
15 stycznia 1918	2,2:1
22 lutego 1918	2,15:1
28 maja 1918	2:1

Źródło: S. Kauzik, *Gospodarka Finansowa Rosji, Niemiec i Austro-Węgier na ziemiach polskich w czasie Wielkiej Wojny*, [w:] *Polska w czasie Wielkiej Wojny (1914–1918)*, t. 4: *Finanse*, Wydawnictwo Fundacji Pokojowej Carnegiego, Warszawa 1939, s. 357–358.

8 Duża część południowych powiatów Królestwa Polskiego po lewej stronie Wisły dwukrotnie poddana została okupacji wojsk austro-węgierskich. Pierwsza okupacja miała miejsce w okresie od września do listopada 1914 roku i zakończyła się wraz z ofensywą armii rosyjskiej w Galicji Wschodniej. Druga okupacja rozpoczęła się wraz z wypieraniem wojsk rosyjskich z terenu Królestwa Polskiego przez wojska państw centralnych w styczniu 1915 roku i trwała do listopada 1918 roku.

9 Z. Karpiński, *Ustroje pieniężne w Polsce od roku 1917*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1968, s. 19.

10 S. Kauzik, op. cit., s. 359; E. Strasburger, *Zagadnienie waluty podczas wojny*, Warszawa 1919, s. 25.

Na terenie okupacji austro-węgierskiej dopuszczono do obiegu również markę niemiecką. Trójwalutowość i pojawienie się na terenie okupowanym waluty państwa trzeciego zdarzała się dość rzadko. Od czerwca 1916 roku relacja marki do korony ustalona została na 1:1,43.¹¹

Austriacy wywozili z terenu okupacji złoto kruszcowe i złote monety. Kruszec systematycznie skupowano, pobierając w nim opłaty wywozowe, cło oraz opłaty przy sprzedaży spirytusu i wyrobów spirytusowych. Tylko w ciągu trzech miesięcy 1916 roku wywieziono z terenu okupacji około 43 tys. rubli w złocie.¹²

c) okupacja rosyjska na ziemiach polskich zaboru austriackiego

Galicja Wschodnia ze Lwowem była okupowana przez wojska rosyjskie od jesieni 1914 roku do połowy roku następnego. Obok miejscowej waluty, czyli korony austriackiej pojawiła się waluta okupanta. Od samego początku rubel miał wysoki kurs, jego relacja do korony wynosiła 1:3,33. Obowiązek przyjmowania po takim kursie wyraźnie uprzywilejowywał rosyjską walutę. Dokuczliwy brak gotówki wymuszał na okupancie podejmowanie środków zaradczych. Lwów otrzymał zgodę na emisję bonów miejskich, zabezpieczoną majątkiem gminnym. Wypuszczone we wrześniu 1914 roku bony 1-koronowe miały kurs przymusowy, w przeciwieństwie do bonów 100-koronowych, które pojawiły się na przełomie 1914 i 1915 roku.¹³

d) okupacja niemiecka na obszarze Białystok – Grodno¹⁴

Na obszarze Białystok – Grodno pozostawiono rubel jako prawny środek płatniczy. Na początku okupacji pojawiła się także waluta okupanta, czyli marka niemiecka. Odczuwalny jednak problem braku środków płatniczych spowodował w kwietniu 1916 roku podjęcie decyzji o emisji pieniądza okupacyjnego. Istniejący w Poznaniu Bank Wschodni dla Handlu i Rzemiosła (Ostbank für Handel und Gewerbe) upoważniono do utworzenia Kasy Pożyczkowej dla Wschodu (Darlehnskasse Ost). Siedzibą tej instytucji był Poznań, później – Kowno.¹⁵ Nałożono na nią zadanie obsługi finansowej niemieckiego zarządu wojskowego. Emitowała bony opiewające na ruble wschodnie (ostrubel), z wysokością emisji na poziomie 100 mln. W późniejszym okresie podniesiono poziom emisji do 150 mln rubli wschodnich.¹⁶ Bony można było wymienić na ruble i taki stan trwał do maja 1917 roku. Po tym czasie istniała możliwość wymiany jedynie na marki

11 S. Kauzik, op. cit., s. 355.

12 Ibidem, s. 363.

13 O wypłacie lwowskim urzędnikom państwowym w styczniu 1915 roku części poborów w formie asygnat koronowych pisał m. in. Józef Białynia Chołodecki: J. Białynia Chołodecki, *Lwów w czasie okupacji rosyjskiej (3 września 1914–22 czerwca 1915). Z własnych przeżyć i spostrzeżeń*, Wschód. Wydawnictwo do Dziejów i Kultury Ziem Wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej, Lwów 1930, s. 127.

14 Obszar Białystok – Grodno objęty był niemiecką administracją wojskową w ramach tzw. Ober-Ost (Obszar Głównodowodzącego Wschodu – Gebiet des Oberbefehlshabers Ost), do którego należały także administracje wojskowe Kurlandii i Litwy. Okupacja trwała od zajęcia tych terenów przez wojska niemieckie w 1915 roku aż do końca wojny: S. Glaser, *Okupacja niemiecka na Litwie w latach 1915–1918. Stosunki prawne*, Wschód. Wydawnictwo do Dziejów i Kultury Ziem Wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej, Lwów 1929, s. 174.

15 O. Lehnich, *Währung und Wirtschaft in Polen, Litauen, Lettland und Estland*, Verlag von R.L. Prager, Berlin 1923, s. 167–169; W. Morawski, *Słownik historyczny bankowości polskiej do 1939 roku*, Muza SA, Warszawa 1998, s. 12.

16 O. Lehnich, op. cit., s. 171.

niemieckie. Ustalono relację 1 ostrubel = 2 marki.¹⁷ Pod koniec wojny (sierpień 1918 roku) wysokość obiegu była na poziomie prawie 600 mln marek.¹⁸ Funkcjonował system spłaty zobowiązań w trzech walutach: markach, ostrublach i rublach.

Wojna 1939–1945

Ziemie polskie pod okupacją niemiecką i radziecką¹⁹

a) ziemie wcielone do Rzeszy

Wraz z wkraczającym na ziemie polskie wojskiem niemieckim pojawiły się asygnaty i monety zdawkowe Kas Kredytowych Rzeszy (Reichskreditkassen), opiewające na marki. W tę formę pieniądza okupacyjnego zaopatrzone dowództwa poszczególnych oddziałów Wehrmachtu i żołnierzy. Płacono nim za nabywane towary i świadczone usługi, czyli świadczenia wojenne i nazywano „pieniądzem żołnierskim poza granicami Rzeszy”.²⁰

Z obszaru wcielonego do Rzeszy wycofano złotego polskiego, czyli pieniądź miejscowy. Jedynym środkiem płatniczym uczyniono markę niemiecką (najwcześniej na terenie województwa śląskiego – 7 września), ustalając relację marki do złotego na 1:2.²¹ Czas na wymianę waluty wyznaczono na 15 października (woj. śląskie) i 9 grudnia 1939 roku – pozostały obszar (z którego złotego wycofano 27 listopada). Jej wysokość była ograniczona. W Wielkopolsce i na Pomorzu górna granica wahała się od 100 do 1000 zł.²² Do 1 listopada pozostawiono monetę zdawkową, z wyjątkiem monet 1- i 2- groszowych, które były w obiegu do końca okupacji w relacji marki do złotego 1:1.

¹⁷ Ibidem, s. 167.

¹⁸ Ibidem, s. 169. W kwietniu 1918 roku Kasa podjęła jeszcze emisję marek przeznaczonych do obiegu na terenie Ober-Ost, czyli tzw. marek wschodnich (ostmark).

¹⁹ Po zakończeniu kampanii wrześniowej w 1939 roku w granicach Rzeszy znalazły się województwa: poznańskie, pomorskie, śląskie, ¾ łódzkiego z Łodzią, połowę warszawskiego, kilka powiatów kieleckiego i krakowskiego oraz Zagłębie Dąbrowskie i Suwalszczyzna. Okupant zagarnął ziemie najbardziej przydatne gospodarczo, bogate w surowce, przemysł i wydajne rolnictwo. Pozostałe ziemie połączono w utworzone 12 października 1939 roku Generalne Gubernatorstwo (Generalgouvernement für die besetzten polnischen Gebiete – GG) ze stolicą w Krakowie. Podzielono je na cztery dystrykty: krakowski, radomski, lubelski i warszawski, a w 1941 roku dodatkowo powiększono o dystrykt Galicja: A. Kłafkowski, *Okupacja niemiecka w Polsce w świetle prawa narodów*, [w:] *Badania nad okupacją niemiecką w Polsce*, t. 1, z. 2, Wydawnictwo Instytutu Zachodniego, Poznań 1946; K.M. Pospieszalski, *Polska pod niemieckim prawem 1939–1945 (Ziemie Zachodnie)*, [w:] *Badania nad okupacją niemiecką w Polsce*, t. 1, z. 1, Instytut Zachodni, Poznań 1946, *passim*. 17 września 1939 roku ZSRR dokonał agresji na Polskę i zajął Białostocczyznę oraz województwa: łwowskie, stanisławowskie, tarnopolskie, wołyńskie, poleskie, nowogródzkie i wileńskie, nazywając te obszary Zachodnią Ukrainą i Zachodnią Białorusią. W atmosferze terroru i aresztowań przeprowadzono tam jesienią 1939 roku zainscenizowane wybory do zgromadzeń ludowych. Wybrane w ten sposób organy zgłosiły akces tych terenów do ZSRR, co stało się faktem na początku listopada 1939 roku: Cz. Brzoza, A.L. Sowa, *Historia Polski 1918–1945*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2006, s. 554–556.

²⁰ Cz. Łuczak, *Dzieje gospodarcze Niemiec 1871–1990*, t. 2: *Trzecia Rzesza*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2004, s. 203.

²¹ Przed wojną relacja marki do złotego wynosiła 1:2,13: Z. Karpiński, *Ustroje pieniężne w Polsce od roku 1917*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1968, s. 157.

²² Cz. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1970, s. 613. Na terenie np. Łodzi wymiana była dwustopniowa. Złote wymieniano najpierw na bony Kas Kredytowych po kursie 1:1. Jedna osoba mogła wymienić nie więcej niż 560 zł. Po kilku miesiącach obiegu wymieniono je na marki po kursie 2:1: J. Deresiewicz, *Okupacja niemiecka na ziemiach polskich włączonych do Rzeszy 1939–1945. Studium historyczno-gospodarcze*, [w:] *Badania nad okupacją niemiecką w Polsce*, t. 4, z. 3, Poznań 1950, s. 498.

Polskie instytucje bankowe zlikwidowano. Emitujący złotego Bank Polski formalnie pozostawiono jako oddzielną osobę prawną, całkowicie jednak zmieniając i ograniczając zakres jego czynności, do których zaliczono:

- a) administrowanie budynkami mieszkalnymi Banku na terenie GG,
- b) wypłaty emerytur,
- c) opiekę nad pracownikami Banku,
- d) inkasowanie wpłat od przedwojennych dłużników Banku.²³

Banknoty Banku Polskiego częściowo wymienione zostały przez Kasy Kredytowe Rzeszy, które wykorzystywały złote (po zaprzestaniu emisji bonów skarbowych²⁴ wycofanych z obiegu 27 listopada) do wypłat na terenie GG. Wymiana polskiej waluty przyniosła od 300 mln do 1 mld zł²⁵, część z niej nieformalnie znalazła się na terenach okupowanych.

b) Generalne Gubernatorstwo

Jeszcze przed utworzeniem na okupowanych ziemiach polskich GG powstały tam Kasy Kredytowe Rzeszy (wyjątkiem była polska część Górnego Śląska), organizowane przez Bank Rzeszy.²⁶ Utworzono je (w różnym czasie) w: Bydgoszczy, Częstochowie, Gdyni, Gnieźnie, Grudziądzu, Inowrocławiu, Kaliszu, Kielcach, Koninie, Krakowie, Lesznie, Lublinie, Łodzi (siedziba Zarządu Głównego na teren GG, później przeniesiona do Krakowa), Nowym Sączu, Ostrowie Wielkopolskim, Piotrkowie, Poznaniu, Radomiu, Rzeszowie, Sosnowcu, Starogardzie Gdańskim, Tarnowie, Toruniu, Warszawie i Włocławku.²⁷ Nadano im funkcję emisyjną (wysokość emisji bonów na terenie GG nie przekroczyła 45 mln²⁸) oraz uprawniono do: udzielania pożyczek, dyskontowania weksli oraz przyjmowania przekazów i wkładów bankowych. Były też bankami dewizowymi.²⁹ Działały do 8 kwietnia 1940 roku.

Zgodnie z rozporządzeniem z 11 września 1939 roku „o ustawowych środkach płatniczych na obszarach okupowanych w Polsce” przyszły okupant, na zajmowanych

23 Taki zakres działalności określono w rozporządzeniu generalnego gubernatora z 15 września 1942 roku: F. Skalniak, *Bank Emisyjny w Polsce 1939–1945*, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 1966, s. 42–47; Z. Karpiński, *Bank Polski 1924–1939. Przyczynek do historii gospodarczej okresu międzywojennego*, Polskie Wydawnictwa Gospodarcze, Warszawa 1958, s. 222.

24 Ogólna kwota emitowanych asygnat Kas Kredytowych na koniec 1939 roku wyniosła 37 mln marek, w następnych latach było to (w mln): 1940 – 553, 1941 – 1781, 1942 – 2664, 1943 – 3100. Nie są znane dane dotyczące 1944 roku: Cz. Łuczak, *Dzieje...*, t. 2, s. 204. Dane dotyczące bilansu Kas na ziemiach polskich na dzień 6 kwietnia 1940 roku podał Marian Muszkat. Według niego było to 800 mln. Kwota ta wydaje się znacznie zawyżona: M. Muszkat, *Karne aspekty polityki finansowej III Rzeszy*, „Państwo i Prawo” 1948, z. 7, s. 96.

25 Cz. Łuczak, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1979, s. 324. Według Czesława Madajczyka było to 800 mln zł: Cz. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy...*, s. 613. Ogólna kwota biletów Banku Polskiego wycofanych z obiegu na terenie GG i ziemiach wcielonych do Rzeszy wyniosła około 2 mld zł: Z. Karpiński, *Bank...*, s. 222.

26 Miało to miejsce 23 września 1939 roku. Zarząd Główny Kas Kredytowych mieścił się w Berlinie. Do istniejącej przy nim Rady Administracyjnej, w skład której wchodził przedstawiciel Reichsbanku oraz ministerstw finansów i gospodarki Rzeszy, należała decyzja o wysokości emisji asygnat i rozmiarach ich obiegu w poszczególnych krajach okupowanych: Cz. Łuczak, *Dzieje...*, t. 2, s. 203.

27 K. Skubiszewski, *Pieniądz na terytorium okupowanym. Studium prawnomiędzynarodowe ze szczególnym uwzględnieniem praktyki niemieckiej*, Instytut Zachodni, Poznań 1960, s. 70.

28 Cz. Łuczak, *Dzieje...*, t. II, s. 204.

29 T. Kłosiński, *Polityka przemysłowa okupanta w Generalnym Gubernatorstwie*, Instytut Zachodni, Poznań 1947, s. 57–58.

stopniowo terenach, wprowadzał markę. Relacja marki do polskiego złotego wynosiła 1:2. Groźba inflacji, która mogła być wywołana zwiększaniem emisji w związku z rozszerzaniem obiegu marki, zmusiła władze okupacyjne do wycofania jej z obiegu na terenie GG. Nastąpiło to po wprowadzeniu 20 listopada 1939 roku granicy dewizowej między Rzeszą a GG.³⁰

Zamiarem władz niemieckich było stworzenia na obszarze GG odrębnego ustroju pieniężnego. We wrześniu 1939 roku udało się wywieźć z Polski całe złoto Banku Polskiego³¹, zapas biletów bankowych, papiery wartościowe, portfel wekslowy i inne dokumenty.³² Nie mając do dyspozycji tych zasobów Niemcy rozważali dwie koncepcje: reaktywowania działalności emisyjnej Banku Polskiego lub utworzenia nowej instytucji emisyjnej. Zmierzano do wycofania dotychczasowej polskiej waluty i podjęcia emisji nowych banknotów. Należało zebrać od ludności jak największą część krążącej w obiegu gotówki. Już 10 stycznia 1940 roku na mieszkańców GG nałożono obowiązek złożenia do depozytu bankowego banknotów 500- i 100-złotowych. Czasu było niewiele, bo z końcem tego miesiąca traciły one moc prawnych środków płatniczych. Po ostatecznym wycofaniu do obiegu powróciła część banknotów 100-złotowych. Jednocześnie można było dokonać wymiany banknotów 100-złotowych na drobniejsze, przy zachowaniu limitu 200 zł na osobę.

15 grudnia 1939 roku powołano Bank Emisyjny w Polsce, który miał się zająć emisją pieniądza okupacyjnego na terenie GG. Autorem jego koncepcji był były wiceprezes Banku Polskiego Feliks Młynarski. Jeszcze w październiku 1939 roku złożył on na ręce ówczesnego prezydenta Warszawy Stefana Starzyńskiego pierwszy projekt takiej instytucji. W listopadzie 1939 rozpoczęły się rozmowy między władzami okupacyjnymi a przedstawicielami polskich sfer gospodarczo-bankowych.³³ Postulaty strony polskiej zostały przyjęte.

Bank Emisyjny w Polsce (zachowanie w nazwie banku oficjalnie nieistniejącej przynależności państwowej było dla strony polskiej, z oczywistych powodów, niezwykle ważne) miał utrzymać obrót pieniężny, płatniczy i kredytowy na okupowanych obszarach polskich.³⁴ Dostał prawo emisji banknotów opiewających na złote (zwane potocznie złotymi krakowskimi lub młynarkami) oraz wybijania i puszczania w obieg monet 50-groszowych ze stali oraz 20- i 10-groszowych z cynku.³⁵

Waluta złotowa stała się jedynym, nieograniczonym i ustawowym środkiem płatniczym na okupowanych ziemiach polskich, którego emisja została pokryta długiem Rzeszy wobec GG. Relacja popularnych młynarek do marki wynosiła 2:1 i na takim poziomie utrzymała się do końca okupacji. Do 1942 roku funkcjonowały też w obiegu

30 M. Orłowski, *Bank Emisyjny w Polsce*, „Państwo i Prawo” 1948, z. 1, s. 3.

31 W sierpniu 1939 roku Bank Polski dysponował zapasem złota na sumę 463 mln zł. Część (100 mln) złożona była w bankach zagranicznych, reszta – w krajowych skarbcach: Z. Karpiński, *Losy złota polskiego podczas drugiej wojny światowej*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1958, s. 3.

32 Po zakończeniu wojny Bank Polski nie odzyskał uprawnień emisyjnych. Powrót w 1946 roku złota i wywiezionego majątku Banku nie doprowadził do wznowienia jego działalności. W 1951 roku postawiono go w stan likwidacji, która zakończyła się w 1952 roku: Z. Karpiński, *Bank ...*, s. 221–222.

33 F. Młynarski, *Wspomnienia*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1971, s. 417.

34 A. Kłafkowski, op. cit., s. 75.

35 W. Terlecki, *Losy Mennicy Państwowej w czasie wojny 1939–1945*, „Wiadomości Numizmatyczno--Archeologiczne” 1940–1948 [1949], t. 21, s. 131.

polskie monety przedwojenne.³⁶ Z punktu widzenia organizacji i zakresu kompetencji wzorem dla twórców Banku były Kasy Kredytowe Rzeszy. Istniał też związek między tymi instytucjami. Polegał on na tym, że:

a) zarządzenia Banku zachowały ciągłość formalną i merytoryczną wcześniejszych zarządzeń Kas,

b) oddziały Banku przejęły działalność Kas i ich siedziby,

c) Bank przejął aktywa i pasywa Kas, według stanu na dzień 7 kwietnia 1940 roku.³⁷

Oficjalna działalność Banku została rozpoczęta 1 kwietnia 1940 roku. Główna siedziba mieściła się w Krakowie. Stopniowo oddziały Banku powstały w kilkunastu miastach i w 1943 roku było ich 19.³⁸

Funkcję prezesa Banku powierzono jego inicjatorowi, czyli Feliksowi Młynarskiemu.³⁹ Dyrektorem Banku był jego wiceprezes. Obsada personalna tych dwóch stanowisk należała do kompetencji generalnego gubernatora, podobnie jak powoływanie i odwoływanie członków Rady Administracyjnej, która pełniła funkcję organu doradczego prezesa. Bezpośrednim przedstawicielem generalnego gubernatora, poprzez którego sprawował on nadzór nad Bankiem, był dyrygent Banku. Bank Emisyjny nie podlegał ani Urzędowi Nadzoru Bankowego (Bankaufsichtsstelle)⁴⁰ ani Głównemu Urzędowi Powierniczemu Wschód (Haupttreuhandstelle Ost, zajmował się regulacją spraw pieniężnych i kredytowych). Ten ostatni nie działał na terenie GG.

Pod koniec marca 1940 roku ukazało się rozporządzenie generalnego gubernatora o ujednolicieniu obiegu środków płatniczych w GG. Zgodnie z nim niemiecka waluta nie była ustawowym środkiem płatniczym na tym terenie, podobnie jak bilety Banku Polskiego. W markach można było jednak regulować zobowiązania, choć wprowadzono obowiązek odsprzedawania ich wskazanym instytucjom kredytowym. Ostemplowane wcześniej banknoty 100-złotowe oraz o mniejszych nominałach (50, 20 i 10 zł) wycofano z obiegu 7 maja 1940 roku.

Dwa tygodnie później (20 maja) uczyniono to samo z najmniejszymi nominałami 5- i 2-złotowymi. Mieszkańcy GG do końca czerwca mieli zrealizować obowiązek wymiany dotychczasowych polskich banknotów na banknoty Banku Emisyjnego, według relacji 1:1. Wymiana obejmowała środki o łącznej wartości 2021 mln zł. Do tego dochodziła kwota 540 mln zł z wymiany na terenie ziem wcielonych do Rzeszy. 802 mln zł z sumy tych kwot zasililo budżet Rzeszy.⁴¹

Emisja biletów Banku Emisyjnego rosła bardzo szybko (tab. 4) i pod koniec okupacji osiągnęła sumę 10 182 918 000 zł. Płatne zobowiązania Banku na koniec czerwca 1944 roku wyniosły 1 971 938 000 zł.⁴²

36 F. Skalniak, op. cit., s. 93–94.

37 Ibidem, s. 70.

38 Cz. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy...*, t. 1, s. 620.

39 O okolicznościach przyjęcia propozycji sprawowania funkcji prezesa Banku Emisyjnego i konsultacjach w tej sprawie z rządem londyńskim pisze Młynarski w swoich wspomnieniach: F. Młynarski, op. cit., s. 425–429.

40 A. Gójski, *Historia bankowości polskiej podczas drugiej wojny światowej*, „Gazeta Bankowa” 2000, nr 37, s. 46.

41 Cz. Łuczak, *Polityka...*, s. 327; R. Piotrowski, *Dziennik Hansa Franka*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1957, s. 335.

42 M. Orłowski, op. cit., s. 8.

Tabela 4. Emisja banknotów złotych przez Bank Emisyjny w Polsce w latach 1940-1945 (w tys. zł)

Miesiąc	1940	1941	1942	1943	1944	1945
Styczeń	—	1 295 965	2 358 124	4 258 474	6 763 308	10 182 918
Luty	—	1 323 966	2 427 161	4 382 359	7 032 036	
Marzec	—	1 407 926	2 491 946	4 432 276	7 453 006	
Kwiecień	429 206	1 564 758	2 570 591	4 519 454	7 732 038	
Maj	884 918	1 756 135	2 691 374	4 598 862	8 039 985	
Czerwiec	932 661	1 846 006	2 827 207	4 769 276	8 367 318	
Lipiec	946 271	1 784 278	3 005 520	5 004 638	9 565 024	
Sierpień	977 662	1 781 691	3 240 121	5 306 050	9 728 455	
Wrzesień	1 041 660	1 911 875	3 533 137	5 650 785	9 772 100	
Październik	1 117 405	2 052 248	3 805 460	5 929 333	9 765 630	
Listopad	1 190 112	2 170 493	3 992 934	6 169 960	9 905 075	
Grudzień	1 263 281	2 290 051	4 150 331	6 465 228	10 057 983	

Źródło: M. Orłowski, *Bank Emisyjny w Polsce*, „Państwo i Prawo” 1948, z. 1, s. 7.

GG objęto również, jak wszystkie kraje okupowane, ograniczeniami i reglamentacją dewizową. Od 20 listopada 1939 roku GG była odrębnym obszarem dewizowym. Lokalna waluta stała się pieniądzem wewnętrznym. Ordynacje dewizowe z października 1939 roku zobowiązywały mieszkańców terytoriów okupowanych do ujawnienia i odsprzedażania na żądanie Bankowi Rzeszy lub Kasom Kredytowym Rzeszy:

- monet złotych i złota kruszcowego,
- zagranicznych środków płatniczych,
- weksli i czeków wystawionych na zagranicę,
- zagranicznych papierów wartościowych,
- roszczeń w walucie obcej,
- roszczeń wobec cudzoziemców w walucie krajowej.⁴³

Zamierzeniem okupanta była konfiskata tych walorów. Rozliczenia finansowe między GG a Rzeszą następowały w drodze rozrachunku. Polscy robotnicy rolni i przemysłowi, którzy pracowali na terenie Rzeszy zmuszeni zostali do limitowania wysokości przekazów pieniężnych przekazywanych z Rzeszy na teren GG. Zabronione było przekazywanie należności finansowych przez przedsiębiorstwa niemieckie przedsiębiorstwom polskim.

c) getto łódzkie

Na terenie utworzonego w lutym 1940 roku getta w Łodzi niemiecki okupant wprowadził szczególnie system pieniężny.⁴⁴ W III Rzeszy Żydzi nie mogli posiadać żadnych

⁴³ J. Deresiewicz, op. cit., s. 498–507; T. Kłosiński, op. cit., s. 48–50; Cz. Madajczyk, op. cit., t. 1, s. 627–628.

⁴⁴ Najlepszym dokumentem obrazującym funkcjonowanie getta łódzkiego jest jego kronika, której pierwszy numer ukazał się 12 stycznia 1941 roku. Prowadzono ją systematycznie aż do likwidacji getta w 1944 roku. Pisana była na maszynie, na luźnych kartkach przez kalkę, prawdopodobnie w 6–7 egzemplarzach: *Kronika getta łódzkiego /Litzmannstadt Getto/*, oprac. i red. nauk. J. Baranowski, K. Radziszewski, A. Sitarek, M. Trębacz, J. Walicki, E. Wiatr, P. Zawilski, t. 1–5, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2009.

środków pieniężnych i dlatego w połowie czerwca 1940 roku wyemitowano w getcie „kwity markowe w formie podobnej do pieniędzy” (Markquittungen in Geldaenlicher Form).⁴⁵ Wpłacano je mieszkańcom getta za wykonaną pracę lub sprzedaż ich towarów. Funkcję środka płatniczego straciła marka niemiecka, którą z terenu getta wycofano. W getcie utworzono Bank Emisyjny, który wymieniał walutę niemiecką i inne waluty na kwity. Na tę wymianę ludność żydowska miała kilka tygodni i była ona dla niej niekorzystna. Dokonywano jej według zasady „sto za sto”. Okupant chciał w ten sposób zagrabic posiadane waluty zagraniczne oraz przejąć kontrolę nad obiegiem pieniądza w getcie i zewnętrzną pomocą dla getta. Tym sposobem do końca 1940 roku udało mu się zgromadzić 5–7 mln marek.⁴⁶ W odniesieniu do innych walut wprowadzono karę konfiskaty, a nawet karę śmierci, za ich posiadanie. Obcy bilon wycofano z obiegu (polski – do wartości 1 zł i niemiecki – o wartości poniżej 50 fenigów) w marcu 1942 roku. Na problem braku drobnych monet rozwiązanie znalazła poczta w getcie. Od wiosny 1942 roku resztę przy transakcjach zaczęła wydawać w postaci własnych bonów – banknotów o wartości 10 fenigów. 8 grudnia 1942 roku pojawiły się w obiegu oficjalne monety 10-fenigowe. Ich nakład wyniósł 100 000 sztuk. Łączna wartość całej emisji gettowych kwitów wyniosła 8206 tys. marek.⁴⁷

d) ziemie wcielone do ZSRR

Ludność ziem polskich zagarniętych przez ZSRR posługiwała się złotymi polskimi i rublami radzieckimi. Wartość obydwu walut została przez władze radzieckie zrównana w relacji 1:1. W praktyce jednak wyglądało to nieco inaczej i relacja złotego do rubla wynosiła 1:3. Oddziały Banku Polskiego zastąpiono oddziałami radzieckiego Banku Państwowego (Госбанк, założony w 1921 roku). Już 22 grudnia 1939 roku rubel został jedynym środkiem płatniczym. Przeprowadzona w związku z tym wymiana pieniędzy miała na celu ograbienie ludności. Ograniczono ją do 300 zł na osobę fizyczną i prawną. W ten sposób ludność straciła około 900 mln zł.⁴⁸

Zakończenie

Ziemie polskie w czasie obydwu wojen światowych poddane zostały okupacji. Miało to bezpośredni wpływ na funkcjonujący na tym obszarze w warunkach wojennych system pieniężny. W trakcie Wielkiej Wojny na terenach poszczególnych zaborów funkcjonował dotychczasowy pieniądź zaborcy, do którego ludność była przyzwyczajona, oraz wprowadzany w czasie wojny pieniądź okupanta. Ustalenie relacji między walutami umożliwiała ich wymianę, która w trakcie okupacji ulegała czasami zmianie. Szczególnie istotne było powołanie przez niemieckiego okupanta w 1916 roku banku emisyjnego w postaci Polskiej Krajowej Kasy Pożyczkowej. Kasa istniała do 1924 roku, kiedy zastąpił ją powołany wtedy Bank Polski. Emitowała nową walutę okupacyjną – markę polską, która obowiązywała do 1923 roku. Już w niepodległej Polsce, od 1920 roku, posiadała status waluty obejmującej swym obiegiem ziemie wchodzące wtedy w skład państwa polskiego. Miało to sprzyjać

45 A. Podolska-Meducka, *Polityka III Rzeszy wobec ludności żydowskiej*, [w:] *Niezwykła historia kraju i pieniądza 1939–1945*, *Banknoty polskie* 2006, nr 19, s. 5 (bezpłatny dodatek do „Gazety Wyborczej”).

46 Ibidem, s. 6.

47 Cz. Łuczak, *Polityka...*, s. 334.

48 Cz. Brzoza, A.L. Sowa, op. cit., s. 571, 575; Z. Karpiński, *Ustroje...*, s. 158.

procesowi unifikacji walutowej. W czasie drugiej wojny światowej obydwa okupanci, niemiecki i radziecki, dążyli do finansowej eksploatacji podległych im ziem polskich. Służyły temu wymiany miejscowego pieniądza na walutę okupanta lub na nowy pieniądz okupacyjny. Ten ostatni pojawił się w Generalnym Gubernatorstwie, czyli ziemiach polskich okupowanych przez III Rzeszę. Emitowany był przez powołany w grudniu 1939 roku Bank Emisyjny w Polsce, którego prezesem był ekonomista i współzałożyciel Banku Polskiego – Feliks Młynarski. Sprawował on tę funkcję za zgodą rządu emigracyjnego. Stosunki pieniężne w czasie wojen miały wpływ na sytuację finansową państwa polskiego zarówno po 1918 roku, jak i po 1945 roku. W obydwu powojennych okresach kraj borykał się ze skutkami grabieży finansowej stosowanej w ramach polityki finansowej okupantów.

BIBLIOGRAFIA

1. Białynia Chołodecki J., *Lwów w czasie okupacji rosyjskiej (3 września 1914–22 czerwca 1915). Z własnych przeżyć i spostrzeżeń*, Wschód. Wydawnictwo do Dziejów i Kultury Ziem Wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej, Lwów 1930.
2. Brzoza Cz., Sowa A.L., *Historia Polski 1918–1945*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2006.
3. Czapska E., *Polska Krajowa Kasa Pożyczkowa*, „Bank i Kredyt” 1988, nr 5–6.
4. Deresiewicz J., *Okupacja niemiecka na ziemiach polskich włączonych do Rzeszy 1939–1945. Studium historyczno-gospodarcze*, [w:] *Badania nad okupacją niemiecką w Polsce*, t. 4, z. 3, Poznań 1950.
5. Fajans W., *Nasza przyszła waluta*, [w:] *Likwidacja skutków wojny w dziedzinie stosunków prawnych i ekonomicznych w Polsce*, t. 5, Wydział Rejestracji Strat Wojennych przy Radzie Głównej Opiekuńczej, Warszawa 1918.
6. Glaser S., *Okupacja niemiecka na Litwie w latach 1915–1918. Stosunki prawne*, Wschód. Wydawnictwo do Dziejów i Kultury Ziem Wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej, Lwów 1929.
7. Gójski A., *Historia bankowości polskiej podczas drugiej wojny światowej*, „Gazeta Bankowa” 2000, nr 37.
8. Karpiński Z., *Bank Polski 1924–1939. Przyczynek do historii gospodarczej okresu międzywojennego*, Polskie Wydawnictwo Gospodarcze, Warszawa 1958.
9. Karpiński Z., *Losy złota polskiego podczas drugiej wojny światowej*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1958.
10. Karpiński Z., *Ustroje pieniężne w Polsce od roku 1917*, Warszawa 1968.
11. Kauzik S., *Gospodarka Finansowa Rosji, Niemiec i Austro-Węgier na ziemiach polskich w czasie Wielkiej Wojny*, [w:] *Polska w czasie Wielkiej Wojny (1914–1918)*, t. 4: *Finanse*, Wydawnictwo Fundacji Pokojowej Carnegiego, Warszawa 1939.
12. Kłafkowski A., *Okupacja niemiecka w Polsce w świetle prawa narodów*, [w:] *Badania nad okupacją niemiecką w Polsce*, t. 1, z. 2, Poznań 1946.
13. Kłosiński T., *Polityka przemysłowa okupanta w Generalnym Gubernatorstwie*, Instytut Zachodni, Poznań 1947.
14. *Kronika getta łódzkiego /Litzmannstadt Getto/*, oprac. i red. nauk. J. Baranowski, K. Radziszewski, A. Sitarek, M. Trębacz, J. Walicki, E. Wiatr, P. Zawilski, t. 1–5, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2009.
15. Lehnich O., *Währung und Wirtschaft in Polen, Litauen, Lettland und Estland*, Verlag von R.L. Prager, Berlin 1923.
16. Łuczak Cz., *Dzieje gospodarcze Niemiec 1871–1990*, t. 2: *Trzecia Rzesza*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2004.
17. Łuczak Cz., *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1979.

18. Madajczyk Cz., *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1, Warszawa 1970.
19. Młynarski F., *Wspomnienia*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1971.
20. Morawski W., *Słownik historyczny bankowości polskiej do 1939 roku*, Muza SA, Warszawa 1998.
21. Morawski W., *Zarys powszechnej historii pieniądza i bankowości*, Wydawnictwo Trio, Warszawa 2002.
22. Muszkat M., *Karne aspekty polityki finansowej III Rzeszy*, „Państwo i Prawo” 1948, z. 7.
23. Orłowski M., *Bank Emisyjny w Polsce*, „Państwo i Prawo” 1948, z. 1.
24. Piotrowski R., *Dziennik Hansa Franka*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1957.
25. Podolska-Meducka A., *Polityka III Rzeszy wobec ludności żydowskiej*, [w:] *Niezwykła historia kraju i pieniądza 1939–1945*, *Banknoty polskie* 2006, nr 19 (bezpłatny dodatek do „Gazety Wyborczej”)
26. Pospieszalski K.M., *Polska pod niemieckim prawem 1939–1945 (Ziemie Zachodnie)*, [w:] *Badania nad okupacją niemiecką w Polsce*, t. 1, z. 1, Poznań 1946.
27. Skalniak F., *Bank Emisyjny w Polsce 1939–1945*, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 1966.
28. Skubiszewski K., *Pieniądz na terytorium okupowanym. Studium prawnomiędzynarodowe ze szczególnym uwzględnieniem praktyki niemieckiej*, Instytut Zachodni, Poznań 1960.
29. Strasburger E., *Zagadnienie waluty podczas wojny*, Warszawa 1919.
30. Terlecki W., *Losy Mennicy Państwowej w czasie wojny 1939–1945*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne” 1940–1948 [1949], t. 21.
31. Żabiński Z., *Systemy pieniężne na ziemiach polskich*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Łódź–Gdańsk 1981.

Monetary systems in Polish lands during the World Wars

Summary

Polish lands were occupied during both World Wars. These occupations affected the monetary systems. World War One saw the use of both pre-war money, and new currency introduced by the occupying forces. In 1916 the Germans established the Polish Loan Bank (Polska Krajowa Kasa Pożyczkowa), which started issuing a new currency – the Polish mark. It remained in circulation until 1923. During World War Two, both occupiers – the Germans and the Soviet Union – used the financial system as a means for exploitation. The Germans introduced a new currency in the General Government. It was issued by the Bank of Issue in Poland (Bank Emisyjny w Polsce), headed by Felix Młynarski. In both cases, financial systems used during the war influenced the post-war situation in Poland.

WALUTA PROTEKTORATU CZECH I MORAW 1939-1945

Decydującymi czynnikami powstania waluty Protektoratu Czech i Moraw 1939-1945 było rozdzielenie Czechosłowacji i okupacja pozostałej części terytorium Czech i Moraw 15 marca 1939 przez Rzeszę Niemiecką oraz dekret Adolfa Hitlera o utworzeniu Protektoratu z 16 marca 1939 r.¹, w którym ustalono, zapewniając jednocześnie możliwość ewentualnego odwołania postanowienia, obieg paralelny marki niemieckiej i korony. Kolejnym rozporządzeniem gen. Blaskowita, naczelnika wojskowej komendy niemieckiej w Protektoracie, z 16 marca 1939 r., opublikowanym w prasie następnego dnia², ustalono dla obu walut stosunek 1 marka za 10 koron. Był to stosunek arbitralny, postanowiony dla lekkiego przeliczania obu walut. Ogólnie uważano go za niekorzystny dla korony, gdyż walutowy kurs korony w Niemczech był 5,25 korony³ za markę (Ryc. 1) oraz stosunek

oceniany w czeskim piśmiennictwie fachowym jako realny był 6-7 koron za 1 markę. Jak pokazano wyżej, nawet sami Niemcy przy aneksji pogranicza przeliczali koronę w korzystniejszym stosunku 1 korona za 8,6 fenigów. Dla określenia realnego stosunku korony i marki jest symptomatyczny też specjalny, wyższy, kurs niemieckich monet srebrnych ponad 1 markę, który oficjalnie w tablicach kursowych oceniano na 7,20-7,30 koron⁴, dzięki temu, że były pokryte srebrem, szlachetnym kruszcem, stąd też ich wartość była wyższa niż wartość niemieckiego pieniądza papierowego lub innych monet drobnych.

Popularny dziennik praski „Národní listy” w związku z nowym kursem korony cytował 19 marca 1939 r. „analizę” niemieckiego dziennika „Freie Zeitung”⁵, według której stosunek 1 RM za 10 koron jest tylko

Devisové trhy.				
Na pražské burze 11. března zaznamenaly:				
	Devizy:		Valuty:	
	Penize	Zboží	Penize	Zboží
Alexandrie . . .	140.325	140.925	139.90	141.10
Amsterodam . . .	1549.—	1554.—	1577.—	1583.—
Athény . . .	34.32	35.13	34.76	35.28
Berlin volná výplata 1170.75		1174.25	533.—	527.—
Berlin clear. výplata 1162.—		1165.50		
Bělehrad . . .	60.955	60.585	64.90	65.20
Brusel . . .	490.95	492.55	495.—	497.—
Budapešť . . .	841.70	844.70	838.50	838.50
Buenos Aires a. . .	677.50	682.50	687.—	673.—
Bukurešť . . .	21.17	21.37	17.725	18.025
Curych . . .	663.75	665.75	666.50	669.50
Gdanskó . . .	550.25	553.25	532.50	536.50
Helsinky . . .	60.30	60.70	59.76	60.25
Istanbul . . .	23.18	23.28	19.85	20.16
Kaunas . . .	492.75	494.75	474.—	476.—
Kodaň . . .	610.75	613.75	613.—	617.—
Lisabon . . .	124.225	125.025	124.40	125.60
Londýn v. . .	136.75	137.35	137.75	138.75
Londýn m. . .	—	—	137.625	138.625
Milan . . .	151.90	152.90	119.40	120.60
Montevideo . . .	10.90	11.10	9.30	10.20
Montreal v. . .	29.09	29.21	29.—	29.20
Montreal m. . .	—	—	29.—	29.20
Nový York v. . .	29.175	29.275	29.25	29.45
Nový York m. . .	—	—	29.20	29.40
Oslo . . .	687.75	690.75	690.—	694.—
Paríž . . .	77.30	77.70	78.20	78.80
Riga . . .	544.50	547.50	538.50	526.50
Rio de Janeiro . . .	179.—	181.—	148.50	151.50
Sofie . . .	36.08	35.13	31.90	32.10
Stockholm . . .	704.50	707.50	708.—	712.—
Tallinn . . .	754.—	758.—	752.—	758.—
Varšava clear. výplata 551.15		553.15		
Varšava . . .	550.50	552.50	538.50	536.50
Německé mince od 1 M vžso	—	—	720.—	730.—

Ryc. 1. Kursy dewizowe i walutowe na gildzie praskiej 11 marca 1939 r.

- 1 Erlaß 75 des Führers und Reichskanzlers über das Protektorat Böhmen und Mähren vom 16. März 1939. Rozporządzenie Przewodcu i kanclerza Rzeszy o Protektoracie Czech i Moraw. Dziennik ustaw i rozporządzeń, część 28 z 17 marca 1939.
- 2 1 marka = 10 K. Národní listy, rocz. 79, No. 76, s. 2, 17. 3. 1939.
- 3 Koruna v cizině. Národní listy, rocz 79, No. 75, s. 2, 16. 3. 1939 wydanie wieczorne.
- 4 Devisové trhy. Na pražské burze 11. března zaznamenaly. Národní listy, rok. 79, No. 71, s. 8, 12. 3. 1939
- 5 Poměr říšské marky k české koruně. Národní listy, rocz. 79, No. 78, s. 6, 19. 3. 1939

tymczasowy, postanowiony arbitralnie dla potrzeb wojska okupacyjnego. Pomimo tego w artykule (prawdopodobnie błędnie) cytuje się, że przy wymianie koron za marki w Sudetach koronę „nadceniono” stosunkiem 1 korona za 8,33 fenigów, chociaż kurs rynku dewizowego był wyższy od 8,6 fenigów. Niezależnie od tego, że wyżej pokazane relacje w dzienniku „Národní listy” prawdopodobnie wzajemnie zamieniano, obie ukazują wyższą wartość korony i nawet sugerują, że Niemcy przy aneksji Sudetów w pewnej mierze oszukali własnych ludzi. Cytowany artykuł „Freie Zeitung” kontynuuje „analizę” indeksów cen hurtowych od 1929 r., według której kurs wynosiłby 1 korona za 9 fenigów, jednak podejrzewa, że dla obiektywnej oceny kursu byłoby pożądane porównanie tych samych towarów w obu krajach. Z powyższych danych wynika ogólnie uznawany w piśmiennictwie fachowym fakt⁶, że kurs 10:1 był w każdym przypadku niekorzystny dla korony i gospodarki Protektoratu.

Jednak nawet w tabelach kursów dewizowych i walutowych z giełdy praskiej publikowanych przed okupacją występują jeszcze kursy dewizowe „Berlin wolna wypłata – 1170,75 pieniądze i 1174,25 towary ” oraz „Berlin kliringowa wypłata 1161,00 pieniądze i 1156,50 towary”, które odpowiadają teoretycznemu parytetowi złotego po drugiej dewaluacji korony czechosłowackiej z 1936 r. (patrz wyżej), czyli 11,62 korony za jedną markę, to są to kursy dwukrotnie wyższe niż kursy walutowe 527 i 528 koron za jedną markę, podawane w tych samych wierszach cytowanych tabel (Ryc. 1). Z tych samych tabel jednak wynika, że były to kursy nierealne, ponieważ przy wszystkich innych walutach, na przykład dolarze amerykańskim, franku francuskim, funcie angielskim, złotym polskim lub pengő węgierskim (Ryc. 1), różnice między kursami dewizowymi i walutowymi lub kursami między pieniędzmi i towarami były nieznaczne. Pomimo tego Bank Rzeszy krótko przed aneksją Austrii nie posiadał prawie żadnych rezerw złota. Częściowo wznowił je tylko dzięki zaborowi walutowego złota austriackiego⁷ i po układzie monachijskim dzięki 14,15 ton złota wymuszonego z Narodowego Banku Czechosłowackiego jako pokrycie koron wymienionych za marki w Sudetach⁸. Rozliczenia na podstawie parytetu złota były wobec tego bezsensowne.

Symptomatyczne dla sytuacji z kursem korony protektoralnej po 16 marca 1939 r. jest fakt, że w dziennikach zakończono publikowanie kursu korony za granicą, by nie zwracać uwagi na faktyczną deprecjację korony w stosunku do marki. Tego samego dnia publikowano listę monet i banknotów niemieckich, które stały się prawnym środkiem płatniczym. Jednak ignorowano drobne monety austriackie (100 i 200 koron z 1924 r., oraz 1, 2, 5, 10 i 50 groszy), które stały się prawnym środkiem płatniczym w całej Rzeszy po aneksji Austrii w marcu 1938 r. w stosunku 1 grosz = 1 fenig. Ów stosunek prezentowano propagandowo jako podarunek Rzeszy dla obywateli Austrii, ponieważ wymiana banknotów i przeliczenie wkładów i obowiązków odbywała się w Austrii w stosunku 1,50 szylinga za 1 markę. Ponadto wiosną 1939 r. publikowano na potrzeby ludności podręczniki, obejmujące listy i reprodukcje ważnego pieniądza niemieckiego

6 Sém J., 1977: *Papírové peníze na území Československa 1762-1975. Česká numismatická společnost, pobočka Hradec Králové*, Hradec Králové, s. 121; Vencovský F., 2003: *Vzestupy a propady československé koruny. Historie československých měnových poměrů 1918-1992*, Vysoká škola ekonomická v Praze – Nakladatelství Oeconomia, Praha, s. 96-97.

7 Pressburger, S., 1966: *Österreichische Notenbank 1819-1966. Österreichische Notenbank 1819-1966* Wien, 1996, 556 s.

8 Vencovský F., 2003: *Vzestupy a propady československé koruny. Historie československých měnových poměrů 1918-1992*, Vysoká škola ekonomická v Praze – Nakladatelství Oeconomia, Praha, s. 92.



Ryc. 2. Podręcznik ważnego niemieckiego pieniądza z 1938 r. z rysunkami austriackich monet ważnych w całej Rzeszy

(Ryc. 2). Struktura prawnego pieniądza w Protektoracie skomplikowała się po klęsce Polski i włączeniu zachodnich obszarów Polski oraz Wolnego Miasta Gdańska do Rzeszy w październiku 1939 r., poprzez rozszerzenie ważności drobnych monet Rzeczypospolitej Polskiej (1, 2, 5, 10 i 50 groszy wzór 1923 i 1938 oraz 1 złoty) i Wolnego Miasta Gdańska (1, 5, 10, 50, fenigów oraz 1 gulden) w stosunku 1:1:1 do marki. Jednak czas ich obiegu był krótki. Wycofano je już w latach 1939-1940⁹. Niezależnie od tego ich rola w obiegu pieniężnym w Protektoracie była prawdopodobnie nieznaczna, ponieważ prawie jedynym źródłem ich rozszerzania do Protektoratu mogły być podróże personelu niemieckiego z tych terenów do Protektoratu. Możliwość podróżowania za granice Protektoratu, nawet w ramach Rzeszy, była dla jego obywateli narodowości czeskiej lub morawskiej jesienią 1939 r. bardzo ograniczona. Większości podróży za granicę, nawet dozwolonych przez władze okupacyjne w lecie 1939 r., nie zrealizowano¹⁰.

9 Hausdorf, L. & Kounovský, J., 1986: *Cizí mince platné na území Československa v letech 1918-1945*, Česká numismatická společnost, pobočka Praha, Praha, 151 s.

10 Niemcy akceptowali paszporty czechosłowackie obywateli Protektoratu jak paszporty tymczasowe. Władze protektoralne nostryfikowały paszporty wydane przed 15 marcem 1939 r. poprzez przekrycie okładki i pierwszej strony nadpisem Rzesza Niemiecka – Protektorat Czech i Moraw w języku niemieckim, francuskim i czeskim. Nawet jeszcze w lecie 1939 r. wydawały nowe paszporty modyfikowane w ten sposób. Jednak dla legalnego wyjazdu z Protektoratu było potrzebna wiza wyjazdowa władz okupacyjnych reprezentowanych Landratem. W zachowanych paszportach tego okresu można znaleźć nawet wizy Landratu dla wycieczek do Jugosławii oraz listy walut na podróż przydzielonych przez banki dewizowe. Jednak większość dozwolonych podróży nie zrealizowano. Pomimo tego autonomiczna emisja paszportów przez władze protektoralne kłóciła się z faktem, że Protektorat nie posiadał uznania międzynarodowego, jego

Ważne konsekwencje ekonomiczne niekorzystnego stosunku obu walut jeszcze pogłębiło rozporządzenie o warunkach obiegu marek w Protektoracie. Narodowy Bank dla Czech i Moraw powinien je przyjmować, ale nie miał prawa wprowadzać ich do obiegu. Przyjęte sumy powinien oddawać Bankowi Rzeszy, który następnie przelewał je na specjalny rachunek Narodowego Banku przy Banku Rzeszy. Rachunkiem tym Narodowy Bank nie miał prawa dysponować. Niemcy obiecali dokonać rozliczenia po wojnie. Aktywne saldo Protektoratu jednak od 25 kwietnia 1940 wykorzystano jak fikcyjną podstawę dla wyliczenia przepisanego 25-procentowego pokrycia korony kruszcem¹¹. W ten sposób w ciągu pierwszego roku istnienia Protektoratu wytworzono i „legalizowano” warunki dla bezprecedensowej eksploatacji gospodarki Czech i Moraw i niszczenia jego waluty. Jednak trzeba podkreślić, że podobne lub nawet jeszcze gorsze sposoby eksploatacji gospodarczej wprowadzono też w innych krajach okupowanych przez Niemców (Polska, Serbia, części zachodnie Związku Radzieckiego) oraz przez różne systemy kredytów stosowane wobec państw alianckich, na przykład Węgier¹² lub Bułgarii¹³. Wyjątkiem była tylko Rumunia, której Niemcy za ropę płacili złotem¹⁴.

Ze strony kierownictwa byłego Narodowego Banku Czechosłowackiego robiono tylko zmiany administracyjne, które były reakcją pasywną na nową sytuację. Pierwszą zmianą formalną była zmiana nazwy banku narodowego. W prasie spontanicznie przez kilka dni używano nazwy improwizowanej „Narodowy bank”¹⁵. Sam bank jednocześnie próbował wprowadzić 16 marca 1939 r. nazwę „Národní banka česká” (Narodowy bank czeski). Jednak owa zmiana przeżyła tylko 7 dni. 23 marca z inicjatywy Niemców nazwę zmieniono na Narodowy Bank dla Czech i Moraw, zgodnie z nazwą Protektoratu¹⁶. Jest jednak ironią losu, że identyczność lub proste przyznanie istnienia Moraw respektowano tylko przez okupantów...

Drugą formalną zmianą było wsteczne ograniczenie sfery działalności banku tylko na terytorium Protektoratu z mocy prawa od 13 marca 1939 (rozporządzenie rządu 96 Z.z. n. z 31. 3. 1939), co odpowiadało przez Niemców wymuszonej „błyskawicznej” deklaracji niepodległości Państwa słowackiego w południe 14 marca 1939. W związku z tym znikły prawa i obowiązki funkcjonariuszy mieszkających za granicami Protektoratu i bank anulował odpowiedzialność za monety, bilety skarbowe i banknoty dostarczone na terytorium Protektoratu lub tam emitowane po 13 marca 1939. Ze strony banku to była faktyczna secesja walutowa Czech i Moraw od Słowacji.

Kolejnymi miarami były ograniczenia wypłat gotówki oraz wywozu gotówki przy podróżach za granice protektoratu i Rzeszy Niemieckiej, które regulowano następnymi, kolejno modyfikowanymi rozporządzeniami.

sprawy zagraniczne reprezentowała Rzesza Niemiecka. Zgodnie z tym już od wiosny 1939 organy niemieckie wydawały obywatelom Protektoratu wyjątkowo paszporty niemieckie, z pieczęcią Protektorat Böhmen und Mähren. Jednak i w takich przypadkach dla każdej podróży była potrzebna jeszcze wiza wyjazdowa Landratu. Kolekcja paszportów, archiwum autora.

11 Rozporządzenie rządu No. 144 z 25. 4. 1940, w którym wymienione są i uzupełnione niektóre postanowienia o akcyjnym banku emisyjnym. Dziennik ustaw i rozporządzeń Protektoratu Czech i Moraw, część 47 z 30 kwietnia 1940.

12 Botos, J. 2006: A korona, pengő és forint inflációja (1900 – 2006). Szaktudás kiadó ház, Budapest, ss. 307

13 Avramov, R. (Ed.): *120 years Bulgarian National Bank 1879-1999*, Bulgarian National Bank, Sofia, ss. 255

14 Kirițescu, 1997: *Sistemul bănesc al leului și precursorii lui. III.*, Biblioteca Băncii Naționale 23, Editura enciclopedică, București, 400 s., 20 tab.

15 Dziennik Národní listy, różne numery z okresu od 16 do 31 marca 1939 r.

16 Bankovní rada 24. 3. 1945, Archiv ČNB, Praha, s. 47.

Według rozporządzeń 76 i 77 z 20 marca było możliwe dowieszenie lub wywiezienie przez granice bez pozwolenia banku narodowego 100 koron w monetach lub biletach skarbowych o nominałach 10 i 20 koron oraz 10 marek w monetach, w ruchu przygranicznym codziennie 30 koron i w ruchu z ostatnim terytorium Rzeszy codziennie 10 marek lub 100 koron w jakichkolwiek znakach pieniężnych. Dla wywozu wyższych sum oraz złota i papierów wartościowych było potrzebne pozwolenie banku narodowego. Dla personelu niemieckiego, przede wszystkim wojskowego, ograniczeń nie było. Ten fakt potwierdzono rozporządzeniami 79 i 80 z 25 marca, według których nie było ograniczeń dla niemieckiego personelu wojskowego i podróży służbowych niemieckich funkcjonariuszy, ale dla niemieckich osób cywilnych z dowodem od niemieckich urzędów pozwolono przewozić najwyżej 750 marek lub 7500 koron. Do nieograniczonego wywozu płac pracowników zatrudnionych za granicą Protektoratu z pozostałego terytorium Rzeszy wystarczyło potwierdzenie pracodawcy, że przewożona suma jest zapłatą za pracę.

Dla płac między Protektoratem, terytorium sudeckim oraz ostatnim terytorium Rzeszy wprowadzono rozporządzeniem 110 z 17 kwietnia 1939 r. nowy rachunek specjalny przy Narodowym Banku dla Czech i Moraw oraz przy Niemieckiej Kasie, na którym wszystkie rozliczenia wykonywano w nowym kursie 1 marka za 10 koron. Dla rozliczeń handlu z innymi krajami wprowadzono rozporządzeniem 110 z 17 kwietnia 1939 r. kontrolę walutową wykonywaną przez Narodowy Bank. Eksport i import ze Słowacji został bez cła¹⁷. Wolne przelewy dla płacenia importu dozwolono tylko do wartości 3000 koron¹⁸.

Rozporządzenie 86 z 27 marca 1939 r. ograniczyło wypłaty bankach i kasach oszczędnościowych sumą 5% salda nad wkład podstawowy 1500 koron lub 1500 koron z książeczek oszczędnościowych¹⁹. Dla przedsiębiorstw dozwolono wybrać sumy dla płac i pomimo tego jeszcze 10% w ciągu następnych czterech tygodni potrzebnych dla utrzymania działalności przedsiębiorstwa. W przypadku płacenia podatków bank był powinien przelać sumę bezpośrednio urzędowi państwowemu. Nieograniczone zostały tylko przelewy między rachunkami w ramach tego samego banku oraz wkłady zrobione po 15 marca 1939. Opisane ograniczenia były oczywiście ochroną przeciw przelewom i eksportu pieniądza na Słowację.

Rozporządzenie 93 z 31 marca 1939 ustaliło szczególny rachunek zbiorowy dla płac kliringowych między Protektoratem i państwem słowackim. Wypłaty z tych rachunków wykonywano według sald aktualnych na rachunkach, w kolejności, w jakiej płace przelewano na rachunki. W tym rozporządzeniu jeszcze pisze się o „filii bratysławskiej Narodowego Banku Czecho-Słowackiego, bo Słowacki Bank Narodowy powołano do życia rozporządzeniem rządu 44 z 4 kwietnia 1939 r.²⁰. Za wykonane przelewy płacono 3‰ z poszczególnych sum.

Z niektórymi krajami obcymi (Włochy, Dania, Grecja) 10 lipca 1939 r., to jest jeszcze

17 Rozporządzenie No. 127 o ulgach celnych przy wwozie towarów z terytorium państwa słowackiego. Dziennik ustaw i rozporządzeń Protektoratu Czech i Moraw, część 47 z 27 maja 1939.

18 Ogłoszenie No. 128, w którym opublikowano rozporządzenie Narodowego Banku dla Czech i Moraw w Pradze o niektórych wypłatach do zagranicy. Dziennik ustaw i rozporządzeń Protektoratu Czech i Moraw, część 47 z 27 maja 1939.

19 Rozporządzenie No. 86 o tymczasowym ograniczeniu wypłat wkładów w Czech i Moraw, Część 327 z 31 marca 1939.

20 Rozporządzenie rządu No. 44 z 4 kwietnia 1939 o Słowackim Banku Narodowym. Słowacki Dziennik Ustaw, część 11, 6. 4. 1939.

w okresie pokoju; wprowadzono ograniczenia dewizowe²¹. Rachunki obywateli obcych w dewizach wolnych zostawały wolne, z możliwością przelewów bez pozwolenia Banku Narodowego. Jednak wszystkie inne transakcje były możliwe tylko za pozwoleniem banku. Przelewy dotyczące importu lub eksportu towarów przez rachunki kliringowe w bankach dewizowych były dozwolone do sumy 3000 koron. Przelewy do innych celów między Protektoratem i Rzeszą były dozwolone do sumy 500 koron. Dla obywateli obcych na terytorium Protektoratu pozwolono płacić w koronach wynajem, usługi prawne oraz utrzymywanie nieruchomości. Zgodnie z tym, każdą gotówkę w koronach lub markach przesłaną z zagranicy powinno się wysłać na koszty adresata ze wsteczną datą lub deponować na nieoprocentowanym rachunku blokowanym w Banku Narodowym. Przewóz różnych walorów (książeczek oszczędnościowych, złota, srebra, akcji) przez terytorium Protektoratu był możliwy tylko w taki sposób, że oddawano je na granicy organom celnym z prośbą o wysłanie za granicę jako list wartościowy. Dewizy powinny być oferowane Bankowi Narodowemu.

Rozporządzenie 162 z 10. lipca 1939²² unifikowało wszystkie wyżej podane regulaminy. Jak dawniej, obywatele Protektoratu mogli wywieźć za granicę bez pozwolenia Banku Narodowego co miesiąc 100 koron w monetach czechosłowackich lub niemieckich oraz w 10- lub 20-koronowych biletach skarbowych. Przy podróżach na ostatnie terytorium Rzeszy pozwolono wywieźć tę samą sumę w koronach i 300 marek. Osobom mieszkającym w pasie pogranicznym pozwolono wywozić od 30 koron do 300 koron w jednym miesiącu. Osoby, pracujące w państwie sąsiednim, mogły wywieźć lub przywieźć tygodniowo 250 koron w monetach lub w biletach skarbowych do 20 koron lub tę samą wartość w pieniądzu państwa sąsiedniego. Banki dewizowe krajów, z którymi istniały umowy kliringowe, nie mogły sprzedawać waluty dla potrzeby osób prywatnych. Po powrocie ze zagranicy pozostające dewizy i walutę należało w terminie do 30 dni sprzedać bankowi dewizowemu. Dewizy pozwolono sprzedawać tylko z paszportem z ważnymi wizami do państwa celowego, co zapisywano w wkładce walutowej wklejonej do paszportu, tak samo jak po roku 1932, po wprowadzeniu ograniczeń dewizowych w związku z Wielkim Kryzysem. Bilety na pociąg można było sprzedawać bez pozwolenia Banku Narodowego tylko do państw sąsiednich. Do innych państw wyłącznie z pozwoleniem Banku. Niemcy, pracujący w Protektoracie, nie podlegali jakimkolwiek ograniczeniom przy wywozie swojej płacy do Rzeszy.

W lutym 1940 r. ograniczono wywóz drobnych monet waluty koronowej do Słowacji do sumy 5 koron, ale jednocześnie pozwolono wywozić w ramach wolnego limitu 30 koron w nowo wprowadzonych biletach skarbowych o nominale 1 i 5 koron²³.

Tymi sposobami Bank Narodowy próbował chronić walutę koronową i kompensować, chociaż symbolicznie, obowiązek zwrotu marki do Banku Rzeszy na rachunek fikcyjny. Jednocześnie jednak tym posunięciem próbował wytwarzać iluzję opieki nad stabilnością waluty.

21 Ogłoszenie No. 161, w którym opublikowano rozporządzenie Narodowego Banku dla Czech i Moraw w Pradze o niektórych postanowieniach regulaminu dewizowego. Dziennik ustaw i rozporządzeń Protektoratu Czech i Moraw, część 60 z 10 lipca 1939.

22 Ogłoszenie No. 162, w którym opublikowano rozporządzenie Narodowego Banku dla Czech i Moraw w Pradze o wywozie, wwozie oraz przewozie znaków pieniężnych w ruchu podróżnym. Dziennik ustaw i rozporządzeń Protektoratu Czech i Moraw, część 60 z 10 lipca 1939.

23 Rozporządzenie No. 66 ministra skarbu (15) z 17 lutego 1940, w którym publikowano instrukcję Narodowego Banku dla Czech i Moraw w Pradze o wywozie, dowozie i przewozie niektórych gatunków pieniądza.

Finansowanie potrzeb Niemców i wywozu towarów do Rzeszy powodowało ciągły wzrost obiegu pieniężnego. Drugą przyczyną wzrostu obiegu było też wyrównywanie poziomu wynagrodzeń w Protektoracie na wyższy poziom w Rzeszy. Owa tendencja była też wynikiem niemieckiej polityki „cukru i bicia” praktykowanej przez zastępczego protektora Rzeszy, to jest kombinacji wprowadzenia udogodnień socjalnych dla robotników i twardej represji wobec całego społeczeństwa.

Bardzo ważną przyczyną problemów finansowych Protektoratu było płacenie składki immatrykulacyjnej, wprowadzonej w 1940 r. na podstawie „umowy rządu Protektoratu i protektora Rzeszy” dla pokrycia „ogólnych kosztów Rzeszy”²⁴. Składkę ustalono corocznie przez protektora Rzeszy. W 1940 r. wynosiła 3 miliardy koron, w 1945 r. 15 miliard, w latach 1940-1945 55,5 łącznie miliardów koron. W porównaniu z budżetem Protektoratu składka immatrykulacyjna wynosiła 270% jego potencjału budżetowego²⁵, co było za dużo. Płacenie składki immatrykulacyjnej było główną przyczyną pasywnego bilansu budżetu Protektoratu (Tab. 1). Deficyt po wojnie przemieniono na dług państwa czechosłowackiego. Sam budżet Protektoratu byłby zbilansowany, bo nie było potrzeby płacić wojsku i służbie zagranicznej.

Tab. 1. Dochody i koszty Protektoratu Czech i Moraw w miliardach koron w latach 1941-1944 (według Vencovskiego, 2003)

	1941	1942	1943	1944
Dochody	12,1	14,7	15,3	16,3
Rozchody	18,3	22,8	26,6	29,0
Balans	- 6,2	- 8,1	- 11,3	-12,7

Powyższej pokazane są miary, chociaż częściowo lub w ukryciu, przykładów autonomicznych decyzji organów Protektoratu. Przykładem otwartych niemieckich ingerencji do spraw walutowych i finansowych Protektoratu Czech i Moraw jest rozporządzenie rządu o kwitach depozytowych za banknoty austriacko-węgierskie zatrzymane przy stemplowaniu 3-9 marca 1919 r.²⁶, według którego niewypłacone kwity staną się majątkiem Protektoratu, jeśli do 17 sierpnia 1941 r. nie będą przedłożone, a wypłatę, pod warunkiem, że właściciel jest obywatelem Protektoratu. Rozporządzenie wydano na podstawie rozporządzenia Protektora Rzeszy z 12 grudnia 1940 (Dziennik rozporządzeń Protektora, strona 604).

Korona protektoralna i jej stosunki do walut obcych

Postanowieniem kursu przymusowego 10 koron za 1 markę przez władze okupacyjne w marcu 1939 r. korona znalazła się na specjalnej pozycji. Ów kurs ograniczał jej wartość tylko w stosunki do marki, ale do innych walutom pozostał nie zmieniony. Stworzyło

24 Vencovský F., 2003: *Vzestupy a propady československé koruny. Historie československých měnových poměrů 1918-1992*. Vysoká škola ekonomická v Praze – Nakladatelství Oeconomia, Praha, s. 96-97.

25 Tamże.

26 Rozporządzenie rządu No. 182 z 27 marca 1941 o kwitach depozytowych za banknoty zatrzymane przy stemplowaniu według ustawy z 25 lutego 1919 r., cz. 84. Dziennik ustaw, w którym upelnomocniono ministra skarbu do wykonania rozporządzenia stemplowania banknotów i spisu majątku celem nałożenia podatku z majątku, oraz według rozporządzenia z 25 lutego cz. 68. Dziennik ustaw o stemplowaniu banknotów emitowanych Bankiem Austriacko-węgierskim znajdujących się na terytorium państwa czechosłowackiego. Dziennik ustaw i rozporządzeń Protektoratu Czech i Moraw, Część 57 z 17. 5. 1941.

to możliwość spekulacji, gdyż koronę kupowano w Protektoracie taniej według kursu przymusowego, a na rynkach zagranicznych sprzedawano wg kursu wygodnego. Sytuację zmieniło zniesienie granicy celnej między Protektorem i terytorium Rzeszy i wartość korony rozporządzeniem rządu No. 321 i 322 z 28 września 1940 definiowano jak 1/10 marki²⁷. W ten sposób formalnie rewaluowano koronę z 31,21 mg złota czystego na 35,44 mg złota i jednocześnie formalnie rewaluowano wobec innych obcych walut. Chociaż korona nie była walutą wolno wymienialną, miało to konsekwencje praktyczne w uporządkowaniu obowiązków i wymagań Protektoratu wobec zagranicy. Z tego powodu rozporządzenie rządu 322/1940 powołało do życia przy Narodowym banku dla Czech i Moraw Fundusz różnic kursowych (Differenzfond), z którego wypłacano bonifikaty kredytodawcom mieszkającym w Protektoracie, jeśli byli stratni poprzez zmianę kursu²⁸. W takiej pozycji korona została aż do maja 1945 r. Całkowitą sytuację charakteryzowała galopująca inflacja. Obieg gotówkowy wzrósł na terytorium Protektoratu od końca 1939 r. do 30 maja 6,9-krotnie (Tab. 2). Jego tempo było szczególnie wysokie w lata 1943-1944. W mniejszym tempie rosły wkłady oszczędnościowe obywateli i rachunki bieżące przedsiębiorstw.

Tab. 2. Obieg pieniężny w milionach koron w Protektoracie Czech i Moraw od końca 1939 r. do końca maja 1945 (według Horvátha i Valacha 1984)²⁹

Rok	Gotówka		Wkłady oszczędnościowe		Rachunki bieżące	
	Koron	Indeks	Koron	Indeks	Koron	Indeks
1939	13 900	100,0	33 841	100,0	14 829	100,0
1940	15 763	113,4	33 958	100,3	17 575	118,5
1941	21 093	251,7	38 703	114,4	20 345	137,2
1942	25 970	186,8	47 466	140,3	24 200	163,2
1943	41 912	301,5	28 697	173,4	27 800	187,5
1944	66 324	477,2	79 791	235,8	34 601	233,3
1945 maj	95 975	690,3	—	—	—	—

System kartkowy jako instrument ograniczenia potrzeb i źródło druków inflacyjnych

Ważną ingerencją w system monetarny w Protektoracie było wprowadzenie systemu kartkowego 2 października 1939 r.³⁰, o miesiąc później niż w Rzeszy, gdzie system

27 Rozporządzenie rządu No. 321 z 28 września 1940 r. o nowym uregulowaniu waluty. Rozporządzenie rządu No. 322 z 28 września 1940 r. o opłacie niektórych obowiązków i wymagań w stosunku do zagranicy. Dziennik ustaw i rozporządzeń Protektoratu Czech i Moraw, część 106 z 1. 10. 1940

28 Rozporządzenie No. 420 Narodowego Banku dla Czech i Moraw o różnicy kursowej przy opłacie niektórych obowiązków i wymagań w stosunku do zagranicy. Dziennik ustaw i rozporządzeń Protektoratu Czech i Moraw, część 144 z 30. 12. 1940.

29 Horváth, Š. & Valach, J., 1984: *Peňažníctvo na Slovensku 1945-1950*, Alfa, Bratislava, s 56.

30 Rozporządzenie rządu No. 206 z 18 września 1939 r., w którym upelnomocniono ministerstwo rolnictwa w sprawie uregulowania gospodarki niektórymi artykułami spożywczymi i furazami. Dziennik ustaw i rozporządzeń Protektoratu Czech i Moraw, część 77 z 29. 9. 1939; Rozporządzenie rządu No. 208 z 21 września 1939 r., o uregulowaniu handlu mięsem i produktami z niego. Rozporządzenie rządu No. 209 z 27 września 1939 r., o uregulowaniu produkcji, opracowaniu i handlu z mlekiem, tłuszczem, jajami. Obwieszczenie prezesa rządu No. 210 z 29 września, w którym ogłoszono ogólne zasady dla gospodarki artykułami żywnościowymi oraz furazami. Dziennik ustaw i rozporządzeń Protektoratu Czech i Moraw, część 78 z 30.9.1939.

kartkowy wprowadzono już 1 września 1939, jednocześnie z napadem na Polskę. W ten sposób radykalnie ograniczono konsumpcję i możliwość wykorzystania przez ludność posiadanej przez nią gotówki i oszczędności. W tym momencie stworzono też warunki dla akumulacji niezrealizowanej siły nabywczej oraz do powstania czarnego rynku z wysokim poziomem cen.

W wyniku tego w Protektoracie ciągle rosły oszczędności w bankach i różnice między poziomami cen urzędowych i na czarnym rynku. Jeśli indeks cen urzędowych w latach 1939-1945 był tylko 1,59³¹, to ceny na czarnym rynku wzrosły kilkusetkrotnie (Tab. 3).

Tab. 3. Przykłady cen żywności w koronach na rynku czarnym w Pradze (według Uhlířa i Kaplana)³²

	na kartki	1941	1945
Smalec kg	19	80-200	500 - 1800
Mięso wieprzowe kg	20	80 - 120	300 - 580
Cukier 1 kg	8	50 - 125	230 - 450
Kawa	—		9000 - 9400

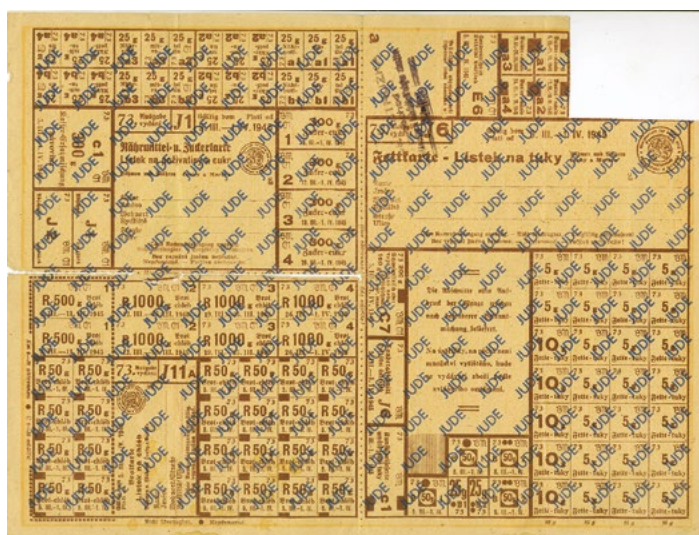
System kartkowy rozpoczęto budować w Protektoracie niezależnie od analogicznego systemu w Rzeszy. Jednak intensywne stosunki gospodarcze z Sudetami oraz częste podróże służbowe personelu niemieckiego cywilnego i wojskowego wymagały pewnej unifikacji obu systemów oraz rozszerzenia ważności kartek protektoralnych do Rzeszy i kartek niemieckich w Protektoracie i koordynację ich ważności czasowej. Kartki wydawano na okres czterech tygodni, ich ważność nie zgadzała się z miesiącami kalendarzowymi ani z okresami wartości kartek niemieckich wydawanych dla obywateli niemieckich mieszkających w Protektoracie³³. Z tego powodu na przełomie stycznia i lutego 1943 r. wprowadzono jeden okres trójtgodniowy, by skoordynować ważność obu systemów kartkowych. Do maja 1945 r. było w Protektoracie 75 okresów zaopatrzenia. System, z licznymi modyfikacjami, funkcjonował do 31 maja 1953, do drugiej powojennej reformy pieniężnej.

System kartek wydawanych przez organy Protektoratu był nadzwyczaj skomplikowany. Dla normalnych obywateli wprowadzono trzy kategorie konsumentów artykułów spożywczych – dzieci do 6 lat, młodzież od 6 do 18 lat (na tłuszcz 6 – 14 lat, na chleb do 3 lat, 3-6, 6-10-10 i 10 – 20 lat), dorośli – z najwyższymi racjami dla młodzieży. Oprócz tego wprowadzono specjalne kartki dodatkowe dla ciężko i bardzo ciężko pracujących (górnicy, hutnicy) i pracujących w nocy. Kartki specjalne wydawano dla różnych kategorii chorych i kobiet w ciąży. Jednak owe kartki wydawano wyłącznie na zalecenie lekarza. W niektórych okresach wydawano niektóre kartki oddzielnie dla obywateli miast oznaczone literą S (= Stadt) i wsi oznaczone literą L (= Land). Specjalne kartki istniały też

31 Horváth, Š. & Valach, J., 1984: *Peňažníctvo na Slovensku 1945-1950*, Alfa, Bratislava, s. 65.

32 Uhlíř, J. B. & Kaplan, J., 2005: *Praha ve stínu hákového kříže. Ottovo nakladatelství*, Praha, s. 102.

33 Według Dekretu o powstaniu Protektoratu z 16 marca 1939 obywatele (byłej) Czechosłowacji narodowości niemieckiej otrzymali automatycznie obywatelstwo Rzeszy Niemieckiej, z pewnymi przywilejami w porównaniu z obywatelami narodowości słowiańskich (nie podlegali organom Protektoratu, przede wszystkim policji protektoralnej, posiadali prawo na większe racje żywności), ale też z nieprzyjemnymi obowiązkami, jak powołanie do wojska niemieckiego i na front. Obywatele narodowości czeskiej i morawskiej zostali obywatelami Protektoratu, ale nie całej Rzeszy, chociaż Protektorat uważano za część terytorium Rzeszy.



Ryc. 3. Kartki na artykuły spożywcze dla Żydów J 1 – J 9 z 73. okresu zaopatrzenia z marca aż kwietnia 1945 r. wydrukowane na jednym arkuszu

dla stołówek do wytwarzania zapasów niektórych artykułów lub na pokarm dla psów. Oddzielne kartki, z nadrukiem JUDEN wydawano Żydom, którzy nie posiadali prawo do zakupu mięsa, a i racje drugih artykułów spożywczych mieli niższe (Ryc. 3). Istniało około 60 gatunków kartek na artykuły spożywcze oznaczonych numerami. Z nich jednak prawidłowo wydawano następane kartki: 1 – żywność, 2 – mięso, 6, 9 i 10 - tłuszcz, 11, 12, 14, 15 chleb i pieczywo, 16 i 17 – mleko, 18 dla cukru, 19 jaja, 23 i 24 ziemniaki. Czasami jednak niektóre kartki kombinowano pod jednym numerem na jednym arkuszu, na przykład jaja i cukier.

Kartki obejmowały kupony z oznaczoną ilością artykułu, która jednak nie była obowiązkowa. Konkretną ilość lub zamianę jednego artykułu na inny ogłaszano przed każdym okresem zaopatrzenia w dzienniku oficjalnym oraz w prasie. Pomimo tego kartki obejmowały kupony poszczególne, na które sprzedawano różne artykuły ewentualnie ogłaszane jeszcze w ciągu okresu zaopatrzenia. Jednak zachowane kartki ukazują, że kupony poszczególne wykorzystano rzadko.

Specjalne kartki wydawano na mydło raz na pół roku (trzy kategorii konsumentów – dzieci do 2 lat, dzieci 2-8-letnie i dorośli) i na tytoń raz na rok (tylko dla mężczyzn). Te ostatnie były przedmiotem handlu wymiennego między palącymi i niepalącymi.

Zakupy żywności można było robić tylko w jednym sklepie, w którym konsument zarejestrował się, co właściciel sklepu potwierdził pieczęcią na kartce. Jednak i takie rejestrowane kartki było można wykorzystać w restauracjach, do czego służyły kupony z bardzo małą ilością poszczególnych artykułów, na przykład 5 g tłuszczu. Na menu w restauracjach przy każdym daniu oprócz ceny pisano, w jakiej wadze trzeba oddać kupony na mięso, tłuszcz i mąkę. Niektóre artykuły, jak mleko, trzeba było zamawiać w piątek na następny tydzień.

Najbardziej ograniczano zakupy mięsa (włącznie wędlin i innych produktów) – 800 g na 4 tygodnie, mleka – na początku ¼ litra dziennie, od 1943 r. 1/8 litra i w 1945 tylko 1/16 litra oraz jaj – 1 jajo tygodnie. Paradoksalnie jednak zakupy mięsa wzrosły w porównaniu z okresem przedwojennym. Przyczyną było oszczędzanie pieniędzy w warunkach nieograniczonych i kiedykolwiek dostępnych zakupów i tendencja wykorzystania za każdą

VIII	IX	XI	XII
Prilický Všimněte si, že tato karta je vydávána pouze pro osoby, které mají v držení průkaz o právu obchodu. Prilický musí být předložen při každém nákupu. Prilický je vydáván pouze pro osoby, které mají v držení průkaz o právu obchodu. Prilický musí být předložen při každém nákupu. Prilický je vydáván pouze pro osoby, které mají v držení průkaz o právu obchodu. Prilický musí být předložen při každém nákupu.			
Warenwert der Abschnitte 1. Teilabschnitt 1. Teilabschnitt 1. Teilabschnitt 1. Teilabschnitt			
Podnata ústřížků ve zboží 1. Podnata ústřížků ve zboží 1. Podnata ústřížků ve zboží 1. Podnata ústřížků ve zboží 1. Podnata ústřížků ve zboží			

Ryc. 4. Karta na odzież dla kobiet z 1939-1940 r. z wartościami odzieży w punktach

cenę całej racji w warunkach zakupów ograniczonych.³⁴ Wartość kaloryczna i dostępny asortyment nie odpowiadał potrzebom większości konsumentów. To było powodem hodowli drobnych zwierząt (królików) nawet w domach czynszowych w miastach, a przede wszystkim handlu „czarnego” i szmuglowania żywności ze wsi do miast.

Dla odzieży wprowadzono kartki o miesiąc później, od 1 listopada 1939 r. (Ryc. 4). Poszczególne artykuły różnej jakości i z różnego materiału oceniono punktami. Karta, którą wydawano raz na rok (od 1 listopada 1939 r. do 31 października 1940 i odpowiednie w latach następnych), obejmowała 100 punktów. Jednak w pierwszych dwóch miesiącach można było wykorzystać tylko 30 punktów, w następnych dwóch kolejnych 20 punktów, aż do wyczerpania wszystkich punktów, które były ważne do końca października kolejnego roku. Kartki na odzież wydawano dla kobiet i mężczyzn, w odpowiednim asortymencie, w trzech kategoriach wieku – dzieci do lat 2-8, młodzież i dorośli. Ilość punktów jednak nie wystarczała na wiele zakupów – na przykład kostium kobiecy kosztował 45 punktów, spodnie 20, płaszcz od deszczu 25, chustka 1 punkt. Zakupy odzieży można było robić w każdym sklepie.

Tylko okupanci – Urząd Protektora Rzeszy – wydawali kartki na benzynę i naftę do samochodów (jeśli ich właściciele, np. lekarze, otrzymali poozwolenie na ich stosowane) oraz do silników stosowanych w różnych warsztatach lub maszynach rolniczych.

Działania rządu Protektoratu przeciw inflacji

Dla ograniczenia pieniądza w obiegu oraz dla przykrócenia druku na ceny na „czarnym rynku” w grudniu 1942 r. opublikowano rozporządzenie rządu o zabezpieczeniu stabilności plac i wynagrodzeń oraz morale pracy³⁵, zgodnie z którym przedsiębiorstwa państwowe

34 Doświadczenie matki autora, urodzonej w 1930 r., która była córką rzeźnika prywatnego w Brnie, w dzielnicy Židenice, do 1920 r. wsi niezależnej, z większością obywateli prostych, głównie robotników i niższych urzędników oraz reszty rolników. Sklep założono w 1931 r. Działał on do nacjonalizacji w 1952 r.

35 Rozporządzenie rządu No. 404 z 7 grudnia 1942 o zabezpieczeniu stabilności plac i wynagrodzeń oraz morale pracy. Dziennik ustaw i rozporządzeń Protektoratu Czech i Moraw, część 194 z 11. 12. 1942.

i prywatne mogły podwyższać płace w różny sposób (podniesienie taryf, płace jednorazowe, zmiana norm wydajności pracy) tylko za przyzwoleniem ministerstwa skarbu. W nowych przedsiębiorstwach pozwalano na wprowadzanie tylko takich płac, jakie były w już istniejących podobnych przedsiębiorstwach. Przez cały okres Protektoratu przeciętne płace wzrosły około dwukrotnie.

Ten sam cel miało wypłacanie poborów z nadzwyczajnych zysków wojennych dla przedsiębiorstw z zyskiem ponad 300 000 koron rocznie, jeśli w gospodarczym roku 1940/1941 osiągnęły nadzwyczajny zysk w porównaniu z rokiem 1938/1939³⁶. Jednak trochę później z tego obowiązku zwolniono przedstawicieli profesji wolnych, profesji do nich podobnych oraz najemców ziemi rolniczej i leśnej³⁷.

Innym instrumentem, ograniczającym ilość pieniądza w obiegu, ale też mechanizmem eksploataowania obywateli Protektoratu, był pobór kontrybucji wojennej, nakazany 28 kwietnia 1943 r. wszystkim obywatelom Protektoratu mieszkającym na jego terytorium³⁸. Płacić kontrybucję trzeba było wstecznie, niezależnie od innych obowiązków podatkowych, progresywnie według dochodu rocznego (Tab. 4) z ważnością od 1 stycznia 1943 na podstawie dochodów z 1942 roku. Jednak ze średniego poziomu płac w Protektoracie, który liczył około 1000-2000 koron miesięcznie, wynika, że większość ludności powinna płacić nie więcej niż 0,5-2% swoich dochodów. Wysokie oprocentowanie kontrybucji dotyczyło się tylko takich profesji, jak starzy sędziowie z najwyższymi taryfami wynagrodzeń. Na przykład pierwszy prezes sądu najwyższego lub pierwszy prezes sądu najwyższego administracyjnego miał w 1944 r. roczny dochód 139 560 koron³⁹.

Tab. 4. Procent kontrybucji wojennej z dochodu rocznego

Dochód roczny w koronach	Całkowity dochód roczny	% kontrybucji
Pierwszych 6 000	≤ 6 000	0
Kolejnych 6 000	6 000 – 12 000	0,5
Kolejnych 12 000	12 000 – 24 000	1
Kolejnych 12 000	24 000 – 36 000	2
Kolejnych 12 000	36 000 – 48 000	3
Kolejnych 12 000	48 000 – 60 000	4
Kolejnych 12 000	60 000 – 72 000 -	5
Za każdych kolejnych 12 000	≥ 72 000	6

36 Rozporządzenie rządu No 327 z 18 września 1942 o zatrzymaniu nadzwyczajnego podniesienia zysków podczas wojny (rozporządzenie o poboru zysku). Dziennik ustaw i rozporządzeń Protektoratu Czech i Moraw, część 155 z 23. 9. 1942.

37 Rozporządzenie ministra skarbu z 30 listopada 1942 r. o wykonaniu i uzupełnieniu rozporządzenia rządu z 18. września No. 327 o zatrzymaniu nadzwyczajnego podniesienia zysków podczas wojny. Dziennik ustaw i rozporządzeń Protektoratu Czech i Moraw, część 189 z 2. 12. 1942.

38 Rozporządzenie rządu No. 115 z 28 kwietnia 1943 o poboru kontrybucji wojennej. Dziennik ustaw i rozporządzeń Protektoratu Czech i Moraw, część 55 z 3. 5. 1943.

39 Rozporządzenie rządu No. 15 z 12 stycznia 1944, w którym modyfikowano u uzupełniano ustawą o placach u dnia 24 czerwca 1926 No. 103 o regulowaniu płac oraz innych stosunków służbowych pracowników państwowych (nowela ustawy o placach) Dziennik ustaw i rozporządzeń Protektoratu Czech i Moraw, część 8 z 21. 1. 1944.

Waluta Protektoratu i złoto

Ważnym problemem dla gospodarki Protektoratu i jego waluty była jawna kradzież złota walutowego, która odbywała się w kilku etapach.

Pierwszym aktem kradzieży czechosłowackiego złota walutowego był przymusowy przelew 23,087 ton złota zdeponowanego w Bank of England 24 marca 1939 r. do Banku Rzeszy. Bank dla Czech i Moraw był zmuszony przez pełnomocnika Banku Rzeszy przy Banku dla Czech i Moraw przykazać ten przelew 18 marca 1939 r. Jednak Bank Anglii musiał wiedzieć, że w warunkach okupacji ów przekaz nie może być wyrazem swobodnej woli kierownictwa Banku dla Czech i Moraw. Kolejny przewóz 6,376 ton złota z budynku Banku dla Czech i Moraw do Banku Rzeszy 12 czerwca 1940 r. na rozkaz protektora Rzeszy Konstantiniego von Neuratha. Pomimo to Bank dla Czech i Moraw powinien nadal sprzedawać Bankowi Rzeszy złoto na pokrycie obowiązków wobec Rzeszy. Od 15 marca 1939 r. do 20 kwietnia 1940 chodziło o 12,768 ton złota. Jesienią 1940 r. przewożono 1,009 ton złota z rezerwy zdeponowanej w fabryce broni (Zbrojovka) w Brnie. Jednym ze źródeł złota sprzedawanego Rzeszy było złoto konfiskowane deportowanym Żydom, o którym jednak nie ma ścisłych danych. Złoto kupowano przez firmę Hadega (Handelsgesellschaft mit beschränkter Haftung, Prag) założoną przez Niemców w Protektoracie dla wykupu złota, srebra i platyny. Według istniejących danych Narodowy Bank odebrał od tej firmy 482,85 kg złota i od Żydowskiego Funduszu Emigracyjnego 134,84 kg złota, które ciągle przewożono do Rzeszy. Według ewidencji z 9 maja 1945 r. w sejfach banku znalazło się 775,64587 kg złota, z czego 132,172 kg pochodziło z Żydowskiego Funduszu Emigracyjnego i 255,85365 kg od firmy Hadega⁴⁰. W sumie Niemcy ukradli 45,488 ton czechosłowackiego złota walutowego.

Ze złota zrabowanego w państwach okupowanych przez Niemców po wojnie amerykańskie organy okupacyjne znalazły i zidentyfikowały w Niemczech około 55,7%. Złoto to miało być zwrócone państwu okupowanemu w tych samych stosunkach, jakie były stosunki złota zrabowanego, z tego na Czechosłowację przypadło 24,507 ton. Jednakże do 1948 r. nic nie zwrócono i po 1948 r., w wyniku nacjonalizacji licznych przedsiębiorstw zachodnich złoto zablokowano aż do 20 lutego 1982 r.

W związku z tym wprowadzono 8 kwietnia 1940 r. ograniczenia w handlu złotem i srebrem w Protektoracie⁴¹. Instytucjom zastawniczym nakazano, by wszystkie złoto, które miałyby sprzedawać na aukcjach, sprzedać Bankowi Narodowemu. Zabroniono produkować przedmioty złote o czystości wyższej niż 585/1000 i przedmioty o wadze ponad 50 g, łańcuszki ponad 20 g, bransoletki ponad 30 g oraz obrączki ponad 12 g. Przy klejnotach jednak pozwolono stosować złoto ponad 585/1000, ale ilość złota nie mogła przekraczać 12 g przy łańcuszkach, 15 g przy bransoletkach oraz 7 g przy obrączkach, przy innych klejnotach 30 g. Towary srebrne zabroniono wyrabiać ze srebra ponad 835/1000, jeśli wartość czystego srebra w przedmiocie przekraczałaby 28% ceny producenta. Pomimo tego zabroniono wyrabiać cały szereg przedmiotów

40 Vencovský F., 2003: *Vzestupy a propady československé koruny. Historie československých měnových poměrů 1918-1992. Vysoká škola ekonomická v Praze – Nakladatelství Oeconomia, Praha*, s. 95-98.

41 Ogłoszenie ministra skarbu (16) No 123 z 8. 4. 1940, w którym publikowano rozporządzenie Narodowego Banku dla Czech i Moraw o niektórych sprawach w handlu z kruszcem oraz produkcji przedmiotów z niego. Dziennik ustaw i rozporządzeń Protektoratu Czech i Moraw, część 51 z 15 maja 1940.

domowych i kuchennych. Waga jakiegokolwiek przedmiotu w produkcji drobnej nie mogła przekraczać 900 g i w produkcji fabrycznej 800 g. Producentom pozwolono sprzedawać przedmioty nie odpowiadające omówionym ograniczeniom tylko do 1 października 1940 r.

W maju 1941 r. ograniczono zobowiązania ze złotą klauzulą. Wszystkie takie lub w obcej walucie powinny być przeliczone według (formalnej) ceny oficjalnej Narodowego Banku dla Czech i Moraw na korony i traktowane tylko jak zobowiązania w walucie protektoralnej⁴².

4 grudnia 1941 r. rząd zarządził pobór niektórych złotych monet i medali⁴³. Właściciele złotych monet krajowych, obcych monet złotych komercyjnych oraz medali byli obowiązani oddać je Bankowi Narodowemu w terminie do 14 dni od ogłoszenia rozporządzenia według ich aktualnego stanu. Monety otrzymane po tej dacie należało oddać bankowi w ciągu trzech dni. Osoby, które przesiedliły się do Protektoratu z zagranicy, były zobowiązane do oddania złotych monet i medali Bankowi Narodowemu w ciągu 10 dni. Wyjątkiem nie podlegającym zwrotowi były monety znajdujące się w zbiorach publicznych oraz prywatnych już wcześniej zwolnionych przez Bank Narodowy z obowiązku spisu i zwrotu oraz monety zastąpione w majątku osób prywatnych tylko jedną sztuką. Mimo to bank posiadał prawo w nadzwyczajnie ważnych przypadkach pozostawić monety w rękach właściciela. Jednak monetami tymi ich właściciele nie mieli prawa dysponować bez pozwolenia urzędu nadzoru ministerstwa przemysłu i handlu.

Odbudowa systemu znaków pieniężnych w Protektoracie

W porównaniu do Słowacji (patrz niżej) wycofywanie znaków pieniężnych czechosłowackich oraz ich zamiana znakami pieniężnymi odpowiadającymi nowej sytuacji politycznej było dużo wolniejsze. Powolność emisji nowych znaków pieniężnych odpowiadających istniejącym warunkom politycznym była jednak w pewnym sensie też manifestacją oporu przeciw okupantom.

Jedną z pierwszych interwencji w system znaków pieniężnych podczas Protektoratu było wycofanie 30 czerwca 1939 r. z obiegu banknotu 100-koronowy starego wzoru z 1920 r., który przedstawiał jednakże już nieznaczną część pieniądza w obiegu.

Dla rozwiązania problemu braku pieniądza drobnego tylko w 1940 r. oraz jako pewną licencję władzom okupacyjnym wprowadzono do obiegu 9 lutego 1940 *via facti*⁴⁴ – bez ogłoszenia w Dzienniku Ustaw lub w Monitorze Oficjalnym, ale obwieszczone w prasie⁴⁵

42 Rozporządzenie No 344. rządu z 29 maja 1941, w którym publikowano niektóre postanowienia o obowiązkach ze złotą klauzulą i prawach zastawu dla obowiązków wyrażonych w innej jak krajowej walucie Dziennik ustaw i rozporządzeń Protektoratu Czech i Moraw, część 117 z 14 października 1940.

43 Rozporządzenie rządu No. 17 z 4 grudnia 1941 o oddaniu niektórych złotych monet i medali. Dziennik ustaw i rozporządzeń Protektoratu Czech i Moraw, część 9 z 15 stycznia 1942.

44 Dzień wprowadzenia owych biletów skarbowych z nadrukiem publikowano ex post 20 marca 1940 w ogłoszeniu ministra skarbu o wprowadzenia definitywnych biletów skarbowych o nominale 5 koron oraz 3 kwietnia 1940 w ogłoszeniu ministra skarbu o wprowadzenia definitywnych biletów skarbowych o nominale 1 korona. Ogłoszenie ministra skarbu No. 94 o emisji nowych biletów 5-koronowych. Dziennik ustaw i rozporządzeń Protektoratu Czech i Moraw, Część 31 z 27 marca 1940. Ogłoszenie ministra skarbu No. 122 o emisji nowych biletów 1-koronowych. Dziennik ustaw i rozporządzeń Protektoratu Czech i Moraw, część 40 z 10 kwietnia 1940.

45 Národní politika, č. 39 z 9. 2. 1940. str. 1



Ryc. 5. Awers 1-koronowego biletu skarbowego ze stemplami Protektoratu i alegorią republiki



Ryc. 6. 5-koronowy bilet skarbowy ze stemplami Protektoratu i symbolami patriotycznymi i republikańskimi

– rezerwowe bilety skarbowe o nominale 1 i 5 korun, przygotowane w latach 1936-1938 w przypadkach sytuacji nadzwyczajnych. W 1938 r. postanowiono emitować je celem finansowania mobilizacji, co jednak rozwiązano zmianą statusu prawnego banknotów 50- i 100-koronowych na bilety skarbowe i dług państwa wobec Banku Narodowego. Ponieważ przygotowywano je celem emisji w warunkach nadzwyczajnych, projektowano je przy zastosowaniu minimum tekstów obowiązkowych prawniczo⁴⁶. Biletów 1-koronowych wydrukowano 84 milionów sztuk, zaś 5-koronowych 30 milionów sztuk. Deponowano je częściowo w Pradze i w mennicy w Krzemnicy. W Protektoracie wprowadzono je do obiegu z nadrukami fleksograficznymi (stemplami gumowymi) lub w mniejszej ilości typograficznymi (Ryc. 5 i 6). Dla tego celu przygotowano kilku typów pieczętek zachowanych w gabinecie znaków pieniężnych Czeskiego Banku Narodowego w Pradze. Oznaczanie stemplami fleksograficznymi wykonywano ręcznie, robili to pracownicy najemni, przede wszystkim studenci. W wyniku tego pojawiły się w obiegu przypadkowo egzemplarze bez stempli. Jednakże wielka część owych biletów bez stempli, która znajduje się na rynku numizmatycznym, nie są to zachowane autentyczne bilety wprowadzone do obiegu pomyłkowo w Protektoracie, ale skradzione egzemplarze z rezerw deponowanych

46 IV sesja Rady Narodowego Banku dla Czech i Moraw z 28 lutego 1940. s. 57. Archiwum Czeskiego Banku Narodowego.

przed wojną w Słowacji w mennicy w Krzemnicy i tam podczas wojny likwidowane⁴⁷. Mniejszą część owych biletów oznaczano nadrukami w drukarni banknotów Narodowego Banku dla Czech i Moraw. Bilety skarbowe ze stemplem lub nadrukiem jednak wycofano z obiegu już 31 maja 1940 r., z prekluzją do 31 sierpnia 1940 r.⁴⁸, to znaczy, że w obiegu były tylko 110 dni.

Jednocześnie wprowadzano do obiegu czechosłowackie monety drobne wycofywane na Słowacji (od końca 1939 r. do lata 1941 r., tylko monety 5-halerzowe do 31 grudnia 1942 r.) na Węgrzech (w listopadzie 1938 r.) i zwrócone Narodowemu Bankowi w Pradze. W lutym 1940 r. Ministerstwo Skarbu jeszcze negocjowało kontynuowanie bicia monet czechosłowackich w Krzemnicy, która w tym czasie dostarczała do Protektoratu 2 miliony monet koronowych, milion monet 20-halerzowych i milion monet 50-halerzowych⁴⁹.

Przeciwko temu w końcu stycznia 1940 r. zdecydowano o biciu monet cynkowych⁵⁰. Ich bicie odbywało się pod silnym nadzorem okupantów (ministra Rzeszy dla Protektoratu Czech i Moraw K. H. Franka), który nalegał na ich bicie z powodu uzyskania metali kolorowych potrzebnych dla przemysłu zbrojnego oraz z powodu potrzeby wprowadzenia do obiegu nowych znaków pieniężnych, odpowiadających nowej sytuacji politycznej. Z powodu, że w Protektoracie nie było mennicy dla ich bicia, polecono nawet rządowi Protektoratu bicie nowych monet w mennicy berlińskiej, według jej własnych projektów. Całą sytuację władze Protektoratu uregulowały w ten sposób, że stemple zrobiono w firmie grawerskiej Karnet i Kyselý w Pradze i znalazły małą fabrykę Vichr a komp. na meble metalowe w Lysej nad Łabą, która posiadała prasy, które zmodyfikowano dla bicia monet cynowych. Stemple wyrabiano na podstawie rewersów obiegowych monet czechosłowackich. Monety mają z powodu niskiej plastyczności cynku o wiele niższy relief niż ich międzywojenne modele czechosłowackie. Nawet powierzchnia numerów jest z tego powodu wklęsła. Dla awersu przygotowano całkowicie nowe stemple, z wyobrażeniem mniejszego godła Protektoratu⁵¹ i niemiecko-czeskimi nazwami Protektoratu, w których język niemiecki powinien być na górze. Brakujący cynk uzupełniano niezbędnymi ilo-

47 Korespondencja Mennicy Krzemnickiej ze Słowackim ministerstwem finansów ze stycznia i lutego 1940. Słowackie archiwum narodowe, *fond Poverenictva financií*.

48 Ogłoszenie ministra skarbu No. 158 z 27 kwietnia 1940 o wycofaniu biletów 5- i 1-koronowych z nadrukiem. Dziennik ustaw i rozporządzeń Protektoratu Czech i Moraw, część 40 z 10 kwietnia 1940.

49 Korespondencja Mennicy Krzemnickiej ze Słowackim ministerstwem finansów ze stycznia i lutego 1940. Słowackie archiwum narodowe, *fond Poverenictva financií*.

50 Šůla, J., 1989: *Tři studie z české numismatiky. Česká numismatická společnost, pobočka v Hradci Králové*, Hradec Králové, s. 59.

51 Protektorat miał oficjalnie dwie godła: (1) mniejsze pozostające ze srebrnego lwa heraldycznego na czerwonym szczycie i (2) większe tworzone szczytem dzielonym na cztery pola, w pierwszym i czwartym ma godło Czech (srebrny lew heraldyczny na czerwonym szczycie) i w drugim i trzecim godło Moraw (orzeł w srebrno-czerwonej szachownicy na ciemnoniebieskim szczycie). Ich wprowadzenie 19 września 1939 było rezultatem kompromisu między inicjatywą ministra wykształcenia i oświaty ludowej Dr. Emanuela Moravca i heraldyka księcia Schwarzenberga i władz niemieckich, które wymagały jak godło Protektoratu orła Rzeszy, pod skrzydłami którego wyobrażono na lewej stronie małe godło Czech i na prawej stronie godło Moraw. W ten sposób miała być demonstrowana dominacja Niemiec na Protektoratem. Godło prawie tego samego wizerunku stało się jednak emblematem organizacji kolaboranckiej Kuratorium dla wychowy młodziży w Czechach i Morawach założonej 17 czerwca 1942 i kierowanej przez Dr. Moravca (17 kwietnia 1893 Praga – 5 maja 1945 Praga), jednego z najaktywniejszych kolaborantów, byłego legionistę czechosłowackiego i pułkownika wojska czechosłowackiego. Na znakach pieniężnych jednak stosowano tylko godło mniejsze, oprócz innego z powodów kompozycyjnych i technicznych.



Ryc. 7. Porównanie monet protektoratu z modelami – monetami czeskosłowackimi

ściami z Niemiec, jednak był to kruszec o niskiej jakości, z grubą strukturą krystaliczną, co było przyczyną silniejszej tendencji do korozji owych monet w porównaniu z innymi cynkowymi monetami tamtego okresu.

Dlatego 6 lipca 1940 r. wprowadzono do obiegu monety 20-halerzowe z czystego cynku (z 1 kg cynku 380 sztuk, średnica 20 mm)⁵², 13 sierpnia 1940 monety 50-halerzowe (z kg cynku 270 sztuk, średnica 22 mm)⁵³ oraz 25 listopada monety 10-halerzowe (z kg cynku 530 sztuk, średnica 17 mm)⁵⁴

31 lipca 1941 r. wycofano z obiegu miedziniklowe czeskosłowackie monety 1-koronowe i niklowe monety 5-koronowe, obie z prekluzją do 28 lutego 1942 r.⁵⁵, którą jednak 9 czerwca 1941 skrócono do 30 listopada 1941 r.⁵⁶ Tym samym rozporządzeniem wycofano z obiegu 30 września, z prekluzją do 30 listopada 1941 r. czeskosłowackie monety o nominałach 50, 25, 20, 10 oraz 5 halerzy. W miejsce wycofanych monet 1- i 5-koronowych wprowadzono 15 grudnia 1941⁵⁷ do obiegu cynkowe monety 1 koronowe

52 Ogłoszenie ministra skarbu No. 219 z 18 czerwca 1940 o emisji nowych monet o nominale 20 halerzy z czystego cynku. Dziennik ustaw i rozporządzeń Protektoratu Czech i Moraw, część 71 z 6 czerwca 1940.

53 Ogłoszenie ministra skarbu No. 255 z 19 lipca 1940 o biciu i emisji nowych monet o nominale 50 halerzy z czystego cynku. Dziennik ustaw i rozporządzeń Protektoratu Czech i Moraw, część 80 z 13 sierpnia 1940.

54 Ogłoszenie ministra skarbu No. 405 z 31 października 1940 o biciu i emisji nowych monet o nominale 10 halerzy z czystego cynku. Dziennik ustaw i rozporządzeń Protektoratu Czech i Moraw, część 129 z 25 listopada 1940.

55 Ogłoszenie ministra skarbu No. 165 z 5 maja 1941 o wycofaniu monet koronowych i niklowych monet 5-koronowych. Dziennik ustaw i rozporządzeń Protektoratu Czech i Moraw, część 51 z 9 maja 1940.

56 Ogłoszenia ministra skarbu No. 267 z 9 lipca 1941 o wycofaniu drobnych monet waluty koronowej o nominałach 50, 25 i 20 halerzy z brązu (stopu) niklowego monet o nominałach 10 i 5 halerzy ze stopu miedzi i cynku, oraz o skróceniu prekluzji miedziano-niklowych monet 1-koronowych i 5-koronowych monet niklowych, Dziennik ustaw i rozporządzeń Protektoratu Czech i Moraw, Część 88 z 15 lipca 1941

57 Ogłoszenie ministra skarbu No 422 z 20.11.1941 o biciu i emisji koronowych monet z cynku. Dziennik ustaw i rozporządzeń Protektoratu Czech i Moraw, część 153 z 15. 12. 1941.

(średnica 23 mm, 222 monet z 1 kg cynku) z rewersem według projektu grawera Jaroslava Edera, przedstawiającego modyfikacje niezrealizowanego projektu O. Španiela na rewers jednokoronowej monety z 1921 r. (Ryc. 7). Poprzez ich emisję i wycofanie drobnych monet czechosłowackich dokonano odbudowy systemu monet protektoralnych. Jest jednak paradoksem, że srebrne monety czechosłowackie (obiegowe 5-, 10- i 20-koronowe oraz dwie monety okolicznościowe 10- i 20-koronowe) w czasie rządów Protektoratu nie wycofano z obiegu. W związku z tym, że system monet drobnych Protektoratu po wycofaniu czechosłowackich monet 5-halerzowych nie uwzględnił tego nominału, trzy dni przed ich wycofaniem nakazano drobne sumy w gotówce i przelewach zaokrąglić do 10 halerzy, czyli 1-5 halerzy w ogóle nie wliczano, zaś z konmcówką 6-9 halerzy zaokrąglano w górę⁵⁸.

Jeszcze wiosną 1940 r. wprowadzono do obiegu bilety definitywne skarbowe 1- i 5-koronowe (10. 4. i 27. 3), modyfikowane na podstawie wyżej pokazanych biletów czechosłowackich. Jako kolejny bilet skarbowy wprowadzono 15 sierpnia 1941 r. do obiegu bilet 100-koronowy z datą 20 sierpnia 1940 r.⁵⁹, banknot 500-koronowy 26 września 1942 r.⁶⁰, 10-koronowy bilet skarbowy 18 grudnia 1942⁶¹, kolejno 15 lipca 1943 banknot 1000-koronowy⁶² i pięć miesięcy później, 15 grudnia 1943, drugą emisję tego samego banknotu⁶³. Emisję pieniądza papierowego kontynuowano 25 kwietnia 1944⁶⁴ r. wraz z wprowadzeniem do obiegu biletu skarbowego o nominale 20 koron z datą 24 stycznia 1944 r. oraz drugą emisją banknotu 500-koronowego, w uproszczonej formie⁶⁵ 29 sierpnia 1944 r., banknotu 5000-koronowego z datą 24 lutego 1944 r.⁶⁶

W 1944, to jest pięć lat po powstaniu Protektoratu, rozpoczęto wycofywać banknoty i bilety skarbowe czechosłowackie. Bilety skarbowe o nominale 10 koron z datami 15 kwietnia 1919 i 2 stycznia 1927 wycofano 31 maja 1944 r. z prekluzją do 30 września 1944 r.⁶⁷ Banknoty 500-koronowe wycofano z obiegu 31 lipca 1944 r. z prekluzją do

58 Rozporządzenie rządu No. 372 z 27 października 1942 o zaokrąglaniu plac halerzowych. Dziennik ustaw i rozporządzeń Protektoratu Czech i Moraw, część 180 z 13. 11. 1942.

59 Ogłoszenie ministra skarbu No 294 z 4. 7. 1941 o emisji 100-koronowych biletów skarbowych (model IV z datą 20 sierpnia 1940. Dziennik ustaw i rozporządzeń Protektoratu Czech i Moraw, część 98 z 15. 8. 1941.

60 Ogłoszenie ministra skarbu No. 335 z 24. 9. 1942 o emisji banknotów 500-koronowych z datą 24 lutego 1942. Dziennik ustaw i rozporządzeń Protektoratu Czech i Moraw, część 159 z 26. 9. 1942.

61 Ogłoszenie ministra skarbu No. 407 z 11. 12. 1942 o emisji 10-koronowych biletów skarbowych (forma II) z datą 8. VII. 1942. Dziennik ustaw i rozporządzeń Protektoratu Czech i Moraw, część 196 z 18. 12. 1942.

62 Ogłoszenie No. 191 o emisji banknotów 1000-koronowych z datą 24 października 1942. Dziennik ustaw i rozporządzeń Protektoratu Czech i Moraw, część 88 z 14. 7. 1943.

63 Ogłoszenie ministra skarbu No 305 z 3 grudnia 1943, którym publikowano ogłoszenie Narodowego banku dla Czech i Moraw i emisji banknotów 1000-koronowych z datą 24 października 1942 – II. emisja. Dziennik ustaw i rozporządzeń Protektoratu Czech i Moraw, część 147 z 11. 12. 1943.

64 Ogłoszenie ministra skarbu No 95 z 21 kwietnia 1944 o emisji drobnego pieniądza papierowego o wartości 20 koron (forma III.) z datą 24. I. 1944. Dziennik ustaw i rozporządzeń Protektoratu Czech i Moraw, część 45 z 24. 4. 1944.

65 Ogłoszenie ministra skarbu No 96 z 21 kwietnia 1944, którym publikowano ogłoszenie Narodowego banku dla Czech i Moraw w Pradzie o emisji banknotów 500-koronowych z datą 24 lutego 1942 – II. emisja. Dziennik ustaw i rozporządzeń Protektoratu Czech i Moraw, część 45 z 24. 4. 1944.

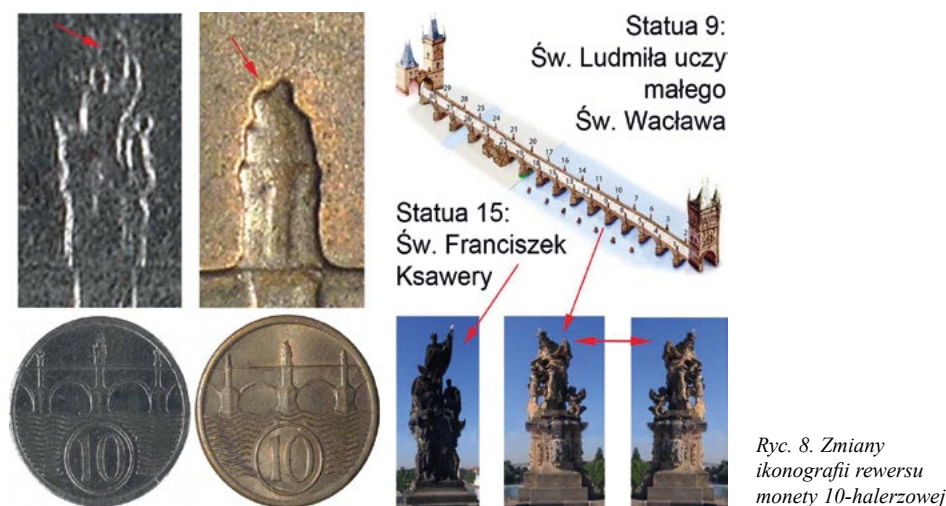
66 Ogłoszenie ministra skarbu No 179 z 17 sierpnia 1944, którym publikowano ogłoszenie Narodowego banku dla Czech i Moraw w Pradzie o emisji banknotów 5000-koronowych z datą 24 lutego 1942. Dziennik ustaw i rozporządzeń Protektoratu Czech i Moraw, część 85 z 25. 8. 1944.

67 Ogłoszenie ministra skarbu No 120 z 18 maja 1944 o wycofaniu drobnych pieniędzy papierowych o nominale 10 koron (forma I.) z datą 15 kwietnia 1919 r. oraz z datą 2 stycznia 1927 r. Dziennik ustaw i rozporządzeń Protektoratu Czech i Moraw, część 55 z 25. 5. 1944.

30 listopada 1944 r.⁶⁸ Banknoty 5000-koronowe wycofano z obiegu 31 sierpnia 1944 r. z prekluzją do 31 grudnia 1944 r.⁶⁹ Banknoty 100-koronowe z datą 10 stycznia 1931 r. (forma III) 31 października 1944 r. z prekluzją do 28 lutego 1945 r.⁷⁰, Banknoty 50-koronowe z datą 1 października 1929 (forma III.) wycofano z obiegu 30 listopada 1944 r. z prekluzją do 31 marca 1945 r.⁷¹ Banknoty 1000-koronowe (forma III) z datą 25 maja 1934 wycofano 31 grudnia 1944 z prekluzją do 30 kwietnia 1945 r.⁷²

Ikonografia znaków pieniężnych Protektoratu Czech i Moraw

Jeśli chodzi o monety (Ryc. 7), to zachowano ikonografię monet międzywojennych z jedynym wyjątkiem – rewersem monety 1 koronowej, na który modyfikowano niezrealizowany projekt rzeźbiarza i medaliera prof. Otokara Španiela z 1920 r. dla rewersu monety o nominale 1 sokola (alternatywna nazwa jednostki monetarnej czechosłowackiej



uznawana, ale nie wprowadzona na początku lat 20.), z krzyżującymi się gałązkami lipowymi. Wizerunek ikonograficzny był wariacją rewersu zrealizowanego według projektu tego samego autora dla monety 50-halerzowej. W ten sposób modyfikacja nawet zwiąż-

68 Ogłoszenie ministra skarbu No 149 z 14. lipca 1944 r., którym publikowano ogłoszenie Narodowego banku dla Czech i Moraw w Pradzie o wycofaniu banknotów 500-koronowych (forma III.) z datą 2 maja 1929. Dziennik ustaw i rozporządzeń Protektoratu Czech i Moraw, część 70 z 20. 7. 1944.

69 Ogłoszenie ministra skarbu No 180 z 17 sierpnia 1944, którym publikowano ogłoszenie Narodowego banku dla Czech i Moraw w Pradzie o wycofaniu banknotów 5000-koronowych (forma II.) z datą 6 lipca 1920. Dziennik ustaw i rozporządzeń Protektoratu Czech i Moraw, część 85 z 25. 8. 1944.

70 Ogłoszenie ministra skarbu No 244 z 21 października 1944 o wycofaniu 100-koronowych biletów skarbowych (forma III.) z datą 10 stycznia 1931 r. Dziennik ustaw i rozporządzeń Protektoratu Czech i Moraw, część 119 z 25. 10. 1944.

71 Ogłoszenie ministra skarbu No 257 z 7 listopada 1944 o wycofaniu 50-koronowych biletów skarbowych (forma III.) z datą 1 października 1929 r. Dziennik ustaw i rozporządzeń Protektoratu Czech i Moraw, część 126 z 16. 11. 1944.

72 Ogłoszenie ministra skarbu No 266 z 29 listopada 1944 r., w którym publikowano ogłoszenie Narodowego Banku dla Czech i Moraw w Pradze o wycofaniu banknotów 1000-koronowych (forma III.) z datą 25 maja 1934. Dziennik ustaw i rozporządzeń Protektoratu Czech i Moraw, część 133 z 6.12.1944.

szyla homogeniczność wizerunku całej serii monet. Drugą, prawie niewidoczną zmianą był rewers monety 10-halerzowej z wizerunkiem Mostu Karola w Pradze (Ryc. 8). W literaturze numizmatycznej zarejestrowano⁷³, że miniatura statui w środku monety ma podniesioną rękę na wzór gestu grożącego, co zinterpretowano jak skryty protest przeciwko okupantom. Oczywiście taka interpretacja jest możliwa i z powodu działalności autora modyfikacji – grawera Jarosława Edera – w ruchu oporu na początku okupacji⁷⁴ nawet prawdopodobna. Jednak autorzy owych prac nie zauważyli, że w rzeczywistości na monecie protektoralnej zamiast statui świętej Ludmiły uczącej świętego Wacława ukazano statuę świętego Franciszka Ksawerskiego, który ma podniesioną lewą rękę trzymającą krzyż (Rys. 8). Więc jest to wizerunek absolutnie realistyczny i w przypadku ewentualnych protestów okupantów przeciwko skrytemu motywowi mógł służyć jako obrona autora modyfikacji.

Bardziej skomplikowana jest ikonografia pieniądza papierowego. Można rozróżnić cztery grupy biletów. Pierwszą przedstawiają 1- i 5-koronowe bilety skarbowe z nadrukiem (Ryc. 5 i 6). Na awersie biletu 1-koronowego i na rewersie biletu 5-koronowego widnieją idealne portrety kobiet – alegorii republiki z czapką frygijską. Kobieta na awersie biletu 1-koronowego pochodzi z niezrealizowanego projektu grawera Karla Heinza z 1936 r. dla 10-koronowego biletu. Na awersie biletu 5-koronowego jest zaś portret czeskiego lingwisty Josefa Jungmanna, przedstawiciela czeskiego ruchu odrodzenia narodowego. Oczywiście są to motywy odpowiadające ideologii państwowej Republiki Czechosłowackiej i przeciwne okupacji nazistowskiej. Ale były to bilety prowizoryczne, szybko wycofane z obiegu.

Drugą grupę przedstawiają bilety skarbowe 50- i 100-koronowe z 1940 r. Awers biletu 50-koronowego (Ryc. 9) jest modyfikacją niezrealizowanego projektu biletu z końca lat 30. Tylko na awersie idealnej kobiecie, która przedstawiała alegorię republiki, odebrano czapkę frygijską jako symbol republikański. Ciekawy jest też energiczny i wojowniczy wizerunek lwa heraldycznego na rewersie.

O wiele ciekawszy jest jednak bilet 100-koronowy (Ryc. 10). Prawie cały awers zajmuje panorama (według fotografii) praskiej dzielnicy Mała Strona, Zamku Praskiego, mostu Karola oraz Węławy. Wszystkie teksty, niemieckie i czeskie, umieszczono na ciemnej wąskiej ramie. To, co nie zgadza się z realem, jest to statua legendarnego rycerza Bruncvika (Brunclika), z mieczem w prawej ręce i godłem Pragi w lewej ręce, przedstawiona jako symboliczny obrońca na lewej stronie, w proscenium przed mostem Karola. Bruncvik jest według legend obrońcą Pragi i prawdopodobnie przedstawia refleksję starszej legendy o Rolandzie. Jego statua w rzeczywistości znajduje się na filarze na południowej stronie mostu przy lewym brzegu Węławy. Jego rzeczywistą pozycję nawet widać na detalu banknotu (Ryc. 10). Jego wizerunek można też uważać jak skryty protest autora, grafika Bedřicha Fojtáška, przeciw okupacji oraz symbol przyszłego zwycięstwa narodu. Bruncvik w tej roli jest bardzo bliski czeskiej legendzie o rycerzach blaniickich (*blaničtí rytíři*), którzy

73 Polívka, E., 1978: *Československé mince 1918-1977. Česká numismatická společnost, pobočka Hradec Králové*, Hradec Králové, s. 34.

74 Zapis o jego działalności w ruchu oporu z 1971 r. na Gabinecie znaków pieniężnych Czeskiego Narodowego Banku w Pradze, gdzie Eder przyznał się do wykonania fałszywych kliszy dla nadruków SLOVENSKÝ ŠTÁT na banknoty słowackie dla ruchu oporu dla finansowania emigracji nielegalnej obywateli Protektoratu przez Słowację, Węgry i Jugosławię na zachód i do armii czechosłowackiej w Anglii. Patrz też Šustek Z., w druku: *Falšovanie pretačcí SLOVENSKÝ ŠTÁT na československých bankovkách 100 Kč III 1931, 500 Kč III 1929 i 1000 Kč III 1934. Zborník z III. Konferencie policajných historikov*, Bratislava.



w czasie najgorszym dla narodu czeskiego wyjadą z góry Blanik (w Czechach centralnych) i zniszczą jego wrogów. W związku z możliwą interpretacją skrytych symbolów na awersie biletu jest ciekawy ornament na tle nadpisów na ciemnej ramie biletu. Można go interpretować jako gwiazdy na niebie nocnym, to jest symbol atmosfery okupacyjnej (niepodobny do flagi unii europejskiej...). Całą kompozycję, koncypo-

Ryc. 9. 50-koronowy bilet skarbowy z 1940 r. i oryginalny wizerunek alegorii republiki wykorzystany po wojnie na 100-koronowym bilecie z 1945 r.



Ryc. 10. Awers 100-koronowego biletu skarbowego z 1940 i statua rycerza Bruncvika

waną na początku Protektoratu, można interpretować jako pewną formę manifestacji oporu przeciw okupacji i zwiększenia świadomości patriotycznej. Rewers biletu jest prosty, z ornamentem roślinnym i panelem tekstowym.

Trzecią grupę przedstawiają bilety 1-, 5-, 10-, 20- i 50-koronowe z lat 1940-1944, które doskonale odbijają atmosferę Protektoratu, który jest słynny z zaskakująco bogatej produkcji filmowej, przede wszystkim komedii, które do dzisiaj często zapelniają program różnych praskich spółek telewizyjnych. Ich wspólną cechą są tematy neutralne i brak oznaczenia czasu i miasta. Odbywa się to zawsze gdzieś daleko i kiedyś, ale nie wiadomo gdzie i kiedy.

To samo można powiedzieć o papierowym pieniądzu trzeciej grupy, zaprojektowanym w drugiej połowie trwania Protektoratu. Są to bilety absolutnie bezideowe, atematyczne, z anonimowymi portretami młodych kobiet i jednego chłopca. Ornamentyka obu stron biletów 1- i 5-koronowych jest modyfikacją kolorową i portretową wyżej pokazanych czechosłowackich biletów „mobilizacyjnych” z nadrukiem (Ryc. 11). Awers biletu 10-koronowego z 1942 r. jest oparty na niezrealizowanym projekcie alternatywnym czechosłowackiego biletu tego samego nominału z połowy lat 30. (Ryc. 12). Podobnie wianek kwiatów około panelu z tekstem na awersie biletu 50-koronowego z 1944 r. jest wariacją innego niezrealizowanego projektu z lat 30. Ale w tym przypadku portret kobiety jest anonimowy tylko dla osób nieposiadających wykształcenia z historii sztuki. Jest to reprodukcja jednego z licznych portretów Veruny Čudowej, dziewczyny ze wsi Čechy pod Kosířem pod Prostějovem, w Morawach centralnych, w narodowym ubraniu morawskim od Josefa Mánesa z 1854 r. (Ryc. 12). Zupełnie oryginalny jest awers biletu 20-koronowego z 1944 r. Młody chłopak ma czyste cechy aryjskie. Według niewiarygodnej legendy jest oparty na zdjęciu jednego z synów zastępującego protektora Rzeszy Reinharda Heydricha (Ryc. 13). Z horyzontalnym pasem owoców w



Ryc. 11. Modyfikowane bilety 1- i 5-koronowe z neutralnymi portretami



Ryc. 12. Awersy 10- i 50-koronowych biletów skarbowych z 1942 i 1944 r. i ich modele



Ryc. 13. 20-koronowy bilet skarbowy i zdjęcie żony R. Heydricha z dziećmi i detal jednego ze synów

środku awersu związana jest anegdota z tamtego czasu – lewa, długa część, przedstawia racje żywności dla Niemców, prawa, króciutka, dla Czechów⁷⁵.

Czwartą grupę tworzą banknoty 500-, 1000- i 5000-koronowe z lat 1942-1944 (Ryc. 14). Podstawa kompozycji ich awersu zgadza się z biletami skarbowymi, tylko ramy mają ornamentykę bardziej skomplikowaną. Portrety przedstawiają konkretne postacie

⁷⁵ Sém, J., 1977: *Papírové peníze na území Československa 1762 – 1975*. Česká numismatická společnost, Hradec Králové, Hradec Králové, s. 121.



Ryc. 14. Awersy banknotów 500-, 1000- i 5000-koronowych, modele portretów i ich transformacje



Ryc. 15. Stereotypowa kompozycja rewersów większości biletów skarbowych i bankowych

historyczne. Jednak są to wszystko postacie symbolizujące dominację wpływu i kultury niemieckiej w Czechach (i całym Protektoracie).

Na banknocie 500-koronowym widać reprodukcję autoportretu praskiego malarza

Petra Brandla, który pochodził z rodziny czesko-niemieckiej. W Niemczech uważa się go do dzisiaj za malarza niemieckiego, w Czechach za czeskiego. Na banknocie 1000-koronowym wyobrażono rzeźbę niemieckiego architekta Petra Parlera, po czesku nazywanego Petr Parlér, przedstawiciela średniowiecznej pracowni budowlanej, która miała znaczny udział przy rekonstrukcji katedry św. Wita w Pradze. Jego wizerunek znajduje się na galerii katedry. Mimo że w okresie Protektoratu był przedstawicielem dominacji niemieckiej, reprodukcja jego portretu wygląda martwo i nieprzyjemne.

Na banknocie 5000-koronowym zreprodukowano popiersie św. Wacława z jego statui rzeźbiarza Josefa Myslbeka na Rynku Wacławskim w Pradze. Święty jest postacią kontrowersyjną. Z jednej strony uważano go za patrona Czech i Czechów i pielęgnowano jego kult, nawet wykorzystano jako symbol ekspansjonizmu czeskiego w Morawach. Z drugiej, według tradycyjnych interpretacji historii czeskiej, przedstawiano go jako zwolennika podporządkowania Czech Niemcom, co miało być (było) motywem zabójstwa popełnionego przez jego brata Bolesława 28 września 929 (935?) roku. Ten aspekt jego życia Niemcy podczas Protektoratu wykorzystali propagandowo jako przykład dobrego stosunku Czechów do Niemców, zaś dla kolaborantów ufundowali order Orła św. Wacława.

Rewersy wszystkich biletów skarbowych (oprócz 1-, 5-, 50- i 100-koronowego z 1940 r.) i banknotów są tylko stereotypowe, mające kompozycje ornamentalne, pozostawiające prawie we wszystkich przypadkach z ramy giloszowej, siatki ochronnej oraz rozety giloszowej obejmującej numer wartościowy na lewej stronie biletu (Ryc. 15). Na wyższych nominałach są ornamenty bardziej skomplikowane.

Poziom artystyczny i ideowy pieniądza papierowego Protektoratu jest niski, co wynika z warunków społecznych i politycznych tamtego czasu.

Jednak ze względów technicznych są niektóre bilety na poziomie bardzo wysokim dzięki temu, że drukarnia wykorzystwała możliwość eksperymentowania w interesie podniesienia poziomu technicznego po wyzwoleniu. Na pieniądzu papierowym widać pewną degradację wynikającą z pogorszenia sytuacji gospodarczej. Jeśli prowizoryczne czechosłowackie bilety 1- i 5-koronowe miały papier z bieżącym znakiem wodnym, to ich modyfikacje z 1940 roku drukowano już na papierze bez znaku wodnego. Na banknotach 500- i 1000-koronowych z 1942 r. widać jeszcze figuralny lokalizowany znak wodny, ale na wyższym nominale 5000-koronowym z 1944 r. jest już tylko znak wodny bieżący jak na biletach skarbowych 10- i 100-koronowych. Następne emisje biletów 100-, 500- i 1000-koronowych są też uproszczone technicznie. Stosowano w nich mniej kolorów (rewers biletu 100-koronowego) lub upraszczano niektóre gilosze i elementy luminescencyjne w spektrum ultrafioletowym.

Koniec waluty Protektoratu w 1945 r.

Po wyzwoleniu Czech i Moraw w maju 1945 r. ważność waluty protektoralnej rozszerzono na całe terytorium Czech, Moraw i Śląska Morawskiego w granicach z 1937 r. Jednocześnie jako drugi pieniądź prawny zlegalizowano obieg czechosłowackich biletów inwazyjnych wzoru 1944. Na tym obszarze waluta Protektoratu została prawnym środkiem płatniczym do reformy pieniężnej z 31 października 1945 r., kiedy wszystkie bilety skarbowe i banknoty złożono na konta blokowane, z których wypłacono na osobę 500 nowych koron czechosłowackich. Jednak monety protektoralne pozostały w obiegu

i ich ważność rozszerzono na całe terytorium Czechosłowacji, także na Słowację. Monety o wartości 20 i 50 halerzy wycofano 31 grudnia 1948 r., zaś monety o nominale 10 halerzy i 1 korona aż 31 grudnia 1951 r.⁷⁶ Wycofywano z obiegu także markę niemiecką. Wykonano to w trzech etapach.

1. Wycofanie marek niemieckich w Protektoracie

Wycofywanie marek w Protektoracie wykonano bardzo szybko, też pod wielkim wpływem euforii zwycięstwa i wielkiej ochoty, aby mścić się na okupancie. Pierwszą, bardziej demonstracyjnie symboliczną miarą sprzeciwu obiegowi marki, jeszcze podczas okupacji niemieckiej, była decyzja z 28 kwietnia 1945 r. o odrzuceniu przez Narodowy Bank dla Czech i Moraw przyjmowania marki⁷⁷. Jeszcze w tym samym dniu na rozkaz okupantów było to zniesione, ale było sygnałem dla ludności. Jednak według rozporządzenia Czeskiej Rady Narodowej, jako organu rewolucyjnego powołanego w Pradze podczas Powstania Praskiego 10 maja 1945 r., marki niemieckie, monety i banknoty, przestały być prawnym środkiem płatniczym na całym terytorium byłego Protektoratu. Ich właściciele mieli możliwość do 20 maja 1945 r.⁷⁸ oddania posiadanych marek na pocztach bez jakichkolwiek reperkusji prawnych. W rozporządzeniu jednak uprzedzano obywateli, że nieoddaniem marek stracą jakąkolwiek *nadzieję na wygodę, które z tego aktu w przyszłości ewentualnie powstaną*. Oddaną sumę potwierdzano na ostatniej stronie dowodu osobistego zwykłym podpisem ręcznym i pieczętką dzienną urzędu pocztowego. Jednak powstaje pytanie, ile marek znajdowało się w owym czasie w rękach ludności. Z 25 dowodów osobistych tylko w trzech dowodach znaleziono notatkę o oddaniu marek, w jednym 200, w pozostałych sumy bagatelne – od 2,50 do ośmiu marek. Oprócz tego we wspomnieniach starszych ludzi przeważały opinie, że większość obiegowej gotówki była w koronach, nawet utargi sklepowe⁷⁹.

Według literatury⁸⁰ w ostatnich dniach istnienia Protektoratu właściciele marek też wykorzystali dla uchYLENIA marek fakt, że instytucje protektoralne musiały marki przyjmować, ale nie mogły ich wydawać. Zatem jeśli ktoś wysłał na swój własny adres marki przekazem pocztowym, to poczta powinna zamiast marek dostarczyć mu odpowiednią sumę w koronach. Jednak jest pytanie, na ile owe rozwiązanie było wykorzystywane.

W tych samych źródłach⁸¹ konstatowano, że w opisany sposób marki na terytorium byłego Protektoratu zlikwidowano. Jednak owe twierdzenie nie zgadza się z późniejszymi postanowieniami prawnymi, związanymi z powojenną reformą pieniężną (patrz niżej), według których osoby, które oddały posiadane marki na pocztach, otrzymały prawo zapisania kwot markowych potwierdzonych w dowodach osobistych w stosunku 1 marka za 10 koron na konta blokowane. W stosunku do obywateli Protektoratu wymianie

76 Jizdny, M. & Štrajt, J., 1992. *Katalog mincí Československa. Česká numismatická společnost, pobočka v Hradci Králové*, Hradec Králové, s. 74 – 78.

77 Náhrada za složená marková platidla přeměnou na vázané vklady. Sbírká oběžníků Národní banky československé. Služba pokladní, č. 105, Tisk 1382,

78 Rozporządzenie ministra finansów z 29 maja 1945 r. Biuletyn oficjalny, No. 13 z 30 maja 1945 r.

79 Matka autora, w 1945 r. 15-letnia, córka rzeźnika w Brnie, w Morawach.

80 Sém, J., 1977: *Papírové peníze na území Československa 1762 – 1975. Česká numismatická společnost, Hradec Králové*, Hradec Králové, s. 121.

81 Tamże.

ograniczono do 200 marek⁸². Tłumaczono to tym, że właściciele marek mieli dosyć czasu na ich wymianę na korony, nawet po sygnale, że Bank Narodowy 28 kwietnia 1945 r. przestał przyjmować marki.

Obywatele, którzy byli ofiarą prześladowania nazistowskiego, posiadali prawo do wymiany 200 marek w stosunku 1:10 za każdy rok więzienia w obozie koncentracyjnym lub przymusowego pobytu na terytorium Rzeszy lub innego państwa okupowanego przez Rzeszę Niemiecką, ale najwięcej do 1000 marek, tj. 10 000 koron. W tej kwocie uwzględniono ewentualną sumę w markach, którą repatriantowi wymieniono przy jego powrocie do domu. Wszystkie wymagania na przeliczenie deponowanych marek należało przedłożyć do 28 lutego 1946 r.

2. Wycofanie marek z okolicach Cieszyna (na Zaolziu)

Na terytorium Zaolzia, włączonego jesienią 1938 r. do Polski, i potem, po klęsce Polski w 1939 r., do Rzeszy Niemieckiej, wycofano marki 17 maja 1945 r. Przy ich wymianie stosowano kryterium etniczne. Osobom narodowości słowiańskich ze stałym meldunkiem na tym terytorium pozwolono wymienić 100 marek niemieckich za 1000 koron protektoralnych. Osobom narodowości niemieckiej tylko 30 marek za 300 koron. Wymianie podlegały nie tylko marki Rzeszy i marki Banku Rentowego, ale też marki państw alianckich. W ten sposób obieg marek alianckich legalizowano i jednoznacznie pokazano, że Armia Czerwona ów pieniądź wykorzystwała nie tylko na terytorium Niemiec w ich granicach z 1937 r., ale też na części terytorium innych państw, które w okresie 1938-1939 włączono do Rzeszy.

We wszystkich przypadkach pozostałą gotówkę przelewano na konta blokowane, z których raz w miesiącu pozwalano na odblokowanie 100 marek osobom narodowości słowiańskich, zaś osobom narodowości niemieckiej 30 marek.

Od momentu wymiany, aż do 31 października 1945 r., jedynym środkiem płatniczym na owym terytorium była korona Protektoratu i pieniądź inwazyjny wzoru 1944. W ramach reformy pieniężnej wszystkie markowe konta blokowane osób narodowości słowiańskiej przeliczono w stosunku 1:10 na korony i przelano na konta blokowane koronowe, podlegające tym samym regułom manipulacji i ewentualnego odblokowania jak na całym terytorium Czechosłowacji (patrz niżej). Konta obywateli narodowości niemieckiej zachowano, jednak część konfiskowano jako majątek nieprzyjacielski, a z części pozwalano wypłacać sumy „adekwatne” osobom transferowanym. Całkowita ilość marek wycofanych w Zaolziu nie jest znana. Znana jest tylko całkowita suma wycofana w Sudetach i Protektoracie (patrz niżej).

3. Wycofanie marek na terytorium sudeckim

Na terytorium sudeckim włączonym w październiku 1938 r. do Rzeszy Niemieckiej wykonano wymianę według tych samych reguł jak na Zaolziu, jednak później, 31 lipca 1945 r. Według rozporządzenia na owym terytorium, też retroaktywnie legalizowano obieg marek alianckich. Chociaż w rozporządzeniu tego otwarto nie stwierdzano, władze czechosłowackie już posiadały informacje, że Armia Czerwona emituje marki alianckie w znacznie większych ilościach niż mocarstwa zachodnie i bez analogicznego pokrycia

82 Náhrada za složená marková platidla přeměnou na vázané vklady. Sbírká oběžníků Národní banky československé. Služba pokladní, č. 105, Tisk 1382.

inną walutą⁸³. Z tego powodu organy czechosłowackie dyskretnie przestrzegały działającą na terenach sudeckich administrację, by emitowane przez Armię Czerwoną marki raczej nie przyjmowały i nie dopuszczały je do obiegu.

W wyniku późniejszej wymiany marek w Sudetach tymczasowo emitowano marki niemieckie, wykorzystywane przez organy czechosłowackie do wynagrodzeń personelu odnawianych urzędów oraz diet służbowych do Sudet.

Marki Rzeszy i marki rentowe całkowicie wycofano do 31 grudnia 1945 r. – łącznie 1 470 000 i 311 000 marek alianckich⁸⁴.

The currency system of the Protectorate of Bohemia and Moravia Summary

The currency system of the remnants of Bohemian and Moravian territory occupied by the Nazis Germany on 15 March 1939 started to be built up by a series of administrative measures taken by the occupation power and by the authorities of the formally autonomous Protectorate. The first measure that was included already in the occupation decree of Adolf Hitler of 16 March 1939 was introduction of the Reichsmark (RM) as a legal tender and allowing of further circulation of the (Czechoslovak) crown. The relation of the RM and crow was set by the subsequent order of the Reichsprotector to 10 crown for 1 RM. It was a purely arbitrary calculation relation that did not affect the relationships of the crown to other currencies. However this relationship represented a considerable depreciation of the crown. Because the real relationship was about 6 crowns for 1 RM, in spite of the theoretical gold parity of 11,62 crown for 1 RM.

The circulation of both currencies was regulated so that the National Bank for Bohemia and Moravia had to withdraw the marks circulation in the Protectorate and give them over, without any compensation, to the Reichsbank, where they were recorded of a special account where they represented a fictive active of the Protectorate against the Reich. This “active” could be used as a base for calculation of the golden cover of the crown. In this way, the protectorate paid all purchases of the Germans in protectorate by the inflation issue of crowns.

Besides it, the Protectorate was forced to give over all gold reserve to Reichsbank. The most flagrant aspect of it was the transport of the Czechoslovak gold deposited in English banks to Reichsbank, which was executed in spite of the fact that the bank directory was aware that the order to transfer it was forced by the Nazis and thus illegitimate.

The last measures ordered by the occupant was unifying of the custom territory of the Reich and Protectorate. It resulted in declaration of the crown to be one tens of the Reichsmark. It represented a formal and completely fictive revaluation of the crown by about 16%, but at the same time liquidation of its independent relationship to other currencies.

83 Marki alianckie emitowane w zachodnich strefach okupacyjnych wymieniano na odpowiednią kwotę w dolarach amerykańskich i sumy oszczędzone przez personel amerykański w Niemczech wymieniano w stosunku 10 marek alianckich za amerykański dolar. Šustek, Z., 1991: *Sovietske menové špekulácie a rozdelenie Nemecka. Československé banky*, 2 (19): 12-15.

84 Náhrada za složená marková platidla přeměnou na vázané vklady. Sbírká oběžníků Národní banky československé. Služba pokladní, č. 105, Tisk 1382.

In addition, annual paying of the s.c. matriculation fee was ordered to the Protectorate. It represented other instrument of exploitation of the Protectorate economy.

Other currency measures were taken by the Protectorate authorities. They regulated import and export of cash and bank transfers and separated the same coins and paper money that circulated in Slovakia, where an independent currency system also started to be created.

The currency was highly damaged by introduction of the rationing of food and different industrial good since 2 October 1939. It considerably reduced the possibility to spent the earned money and had two important consequences: (1) forming of black market with enormously high prices and (2) increase of money deposits in the banks that had not adequate equivalent in goods.

The creation of the new system of coins and paper money of the Protectorate was slow. Even in 1939 and early 1940, the Mint of Kremnica (in Slovakia) continued production of the Czechoslovak coins for the needs of the Protectorate. The last Czechoslovak paper money were withdrawn from circulation shortly before the end of occupation. Even some silver coins were never officially withdrawn, however they were not in circulation, being hoarded up by the population.

As late as in February 1940, the overprinted not-issued reserve currency notes of 1 and 5 crown were put temporarily in circulation. In the same year the gradual issue of the new coins and paper money started. The coins of 10, 20 and 50 hellers were just a modification of the Czechoslovak coins, the 1-crown coins was a modification of the unrealized project for Czechoslovak 1-sokol coin (sokol – an alternative name of the Czechoslovak currency unit in early 1920-ies) from early 1920-ies. The new 1- and 5-crown currency notes were modification of Czechoslovak reserve currency notes mentioned above. The 10- and 50-crown currency notes were modification of the unfinished projects for Czechoslovak paper money from late 1930-ies. Other paper money was designed completely newly. It mostly depicted ideal anonymous portraits of young women or, the 20-crown note, a young boy, who allegedly is one of the sons of the assassinated Reichprotector Reinhard Heydrich. Only three banknotes (500, 1000 and 5000 crown) bear portraits of concrete historical personalities, who, however, represented (or had to represent) the dominating cultural influence of the Germans in the Protectorate or the positive relations of the Czechs to Germans.

Among the Protectorate money two remarkable examples are to be mentioned that represent (may represent) a hidden protest against the occupation. The first is the change of the central statue on the Charles Bridge on the reverse the 10-heller coin for other, with risen hand waggling the occupants. The second is depiction of panorama of the Prague Castle taking the whole obverse of the 100-crown currency notes and depiction the statue of the mythic knight Bruncvík in the front of the Panorama, as well as the frame of the obverse and its ornamental decoration. The frame resembles a funeral notice and the ornament a midnight sky.

The Banknote Printing Office of the national Bank for Bohemia and Moravia for technological improvement used the designing of new money. Thus the money of Protectorate hand a high artistic and idea level, but had an excellent technical level, especially the banknote of 500-crown banknote with negative microlettering and fine quilloches.

In general the German occupation caused deep devaluation of the currency and extreme economic losses.

Juliusz Bienias
(Polska)

PWB/17 – DZIAŁALNOŚĆ I WPLYW NA FINANSE BANKU EMISYJNEGO GENERALNEGO GUBERNATORSTWA 1939-1945

Struktura organizacyjna PWB/17¹

Po wybuchu II wojny światowej na terenach zajętych przez niemiecką armię okupacyjną zaczęły się tworzyć różne struktury organizacji ruchu oporu. 27 września 1939 rozpoczęła działalność Służba Zwycięstwu Polski, która przekształciła się zgodnie z rozkazem Naczelnego Wodza z dnia 13 listopada 1939 roku w Związek Walki Zbrojnej.

W okresie organizowania struktur konspiracyjnych Podziemna Wytwórnia Banknotów stanowiła komórkę VII Oddziału Komendy Głównej ZWZ, który znano jako Biuro Finansów i Kontroli. Dowódcą VII Oddziału był major Stanisław de Thun.

W działalności Podziemnej Wytwórni Banknotów można wyodrębnić trzy zasadnicze okresy, w których instytucja ta podlegała zmianom organizacyjnym.

Pierwszy przypada na okres od listopada 1939 roku do stycznia 1941 roku. W tym czasie powstawały struktury konspiracyjne pod dowództwem majora Mieczysława Chyżyńskiego (ps. Rzędzian, potem Pelka). Ten oficer Wojska Polskiego, pracujący od 1936 roku w Państwowej Wytwórni Papierów Wartościowych jako inspektor ochrony, posiadał liczne kontakty z jej pracownikami, które umożliwiły mu stworzenie komórki konspiracyjnej w PWPW i w zakładach współpracujących z Wytwornią – papierniami w Mirkowie i więzieniu mokotowskim przy Al. Niepodległości 146.

Komórka w tym okresie dysponowała własnymi lokalami konspiracyjnymi. Były to:
Pracownia fotograficzna i kliszarnia – ul. Uniwersytecka 1,
Pracownia farbiarska i prac przygotowawczych – ul. Narbutta 3A m. 4,
Punkt litograficzny z maszyną typu „hamburka” – ul. Żulińskiego (obecnie Żurawia) 3 m. 11.

Współpracowali z nią urzędnicy – inspektorzy kontroli w PWPW i papierniach oraz wartownicy w tych zakładach.

W drugim okresie działalności PWB/17 od stycznia 1941 do września 1943 główny nacisk położono na produkcję fałszywych banknotów Banku Emisyjnego. Rozbudowano konspiracyjną bazę lokali i punktów, w których wykonywano druk fałszyfikatów.

Kolejne lokale konspiracyjne znajdowały się w:
Zakładach litograficznych „W. Cukrzyński i S. Goliński” – ul. Marszałkowska 71,
Punkcie własnym w Marysinie Wawerskim o kryptonimie „Folwark” z elektrycznymi maszynami typograficznymi – ul. Piastowa 4,
Punkcie zaopatrzeniowym – ul. Sienna,
Komórcie konspiracyjnej w śledczej brygadzie fałszerskiej Policji Granatowej – ul. Daniłowiczowska.

W trzecim okresie PWB/17 od września 1943 uległa reorganizacji polegającej na stworzeniu struktury Samodzielnej Grupy Specjalnej PWB/17/S opartej na personelu PWPW.

1 W oparciu o: Juliusz Kulesza, *Reduta PWPW*, Pax 1989, ss. 30-32.

W okresie tym ze względów bezpieczeństwa cała produkcja falsyfikatów banknotów została przeniesiona do Anglii. Komórka zajmowała się przede wszystkim fałszowaniem różnego rodzaju dokumentów tożsamości oraz kart tłuszczowych (*fettkarte*) i *eisenmark*. Dodatkowo zwiększono liczbę lokali konspiracyjnych – były to:

- Sklep na u. Wilczej – punkt dystrybucji fałszywych *eisenmark*,
- Sklep na u. Kruczej – punkt dystrybucji fałszywych *fettkart*,
- Medyczny punkt konspiracyjny w Szpitalu Ujazdowskim.

Druk fałszywych środków płatniczych

Pierwszą poważną akcją PWB/17 związaną z fałszowaniem środków płatniczych było przedrukowanie 8 milionów złotych w banknotach 100-złotowych wzoru 1932 i 1934 z wizerunkiem ks. Józefa Poniatowskiego i nadrukiem „Generalgouvernement fuer die besetzten polnischen Gebiete”. Pieniądze te pochodziły z zapasów kas jednostek



Il. 1 Banknot z oryginalnym nadrukiem



Il. 2 Banknot z nadrukiem wykonanym stemplem

Wojska Polskiego, które nie zostały przejęte przez okupanta². Zgodnie z rozporządzeniem „O złożeniu do depozytu biletów Banku Polskiego opiewających na 500 i 100 złotych, będących w obiegu w Generalnym Gubernatorstwie” z dnia 10 stycznia 1940 roku³ osoby posiadające te banknoty powinny złożyć je w Kasach Kredytowych Rzeszy

² Juliusz Kulesza, *Reduta PWPW*, Pax 1989, s. 33.

³ Dziennik rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla okupowanych polskich obszarów Część 1 z 1 lutego 1940 r. (1940 nr 8).

Niemieckiej. Rozporządzenie dotyczyło biletów Banku Polskiego opiewających na 500 złotych z datą 28 lutego 1919 roku oraz biletów opiewających na 100 złotych z datami: 28 lutego 1919 i 2 czerwca 1932 r. oraz 9 listopada 1934 r. Wymienione bilety należało złożyć do depozytów od 22 do 31 stycznia 1940 r. Zgodnie z rozporządzeniem równowartość biletów miała być zwracana w całej wysokości. Termin, w którym miało to nastąpić, określić miał specjalny przepis. W zamian zdeponowanych środków pieniężnych deponent otrzymywał odpowiednie zaświadczenie. Na banknotach tak pozyskanych, ale tylko 100 złotych wzór 1932 i 1934, dokonano nadruku typograficznego składającego się z tekstu „Generalgouvernement fuer die besetzten polnischen Gebiete”, ujętego w prostokątną ramkę dwóch rozet giloszowych z oznaczeniem wartości 100 i dwóch belek giloszowych umieszczonych pod lewą rozetą. Wzór belek składał się z kompozycji kół i rombów sferycznych. Odpowiednie rozporządzenie z 29 stycznia 1940 roku ukazało się w „Dzienniku rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla okupowanych polskich obszarów” nr 8 z 1940 roku. Depozytariusze mogli zatem dokonać wymiany kwitów depozytowych na nowo przedrukowane banknoty. Banknoty przedrukowane funkcjonowały w obiegu do 7 maja 1940 roku i były wymieniane na nowe banknoty Banku Emisyjnego po kursie 1 złoty Banku Polskiego = 1 złoty Banku Emisyjnego.

Według relacji Mieczysława Czerskiego⁴, przedruku banknotów 100 złotych z zasobów ZWZ dokonano na terenie Państwowej Wytwórni Papierów Wartościowych w styczniu 1940 roku. Jak twierdzi Czerski, akcja ta została zorganizowana przez mjr. Chyżyńskiego, który wykorzystał swoje przedwojenne kontakty z pracownikami PWPW. Z kolei Janusz Kulesza twierdzi, że przedruków dokonano w warunkach konspiracyjnych w punkcie litograficznym, mieszczącym się na ul. Żulińskiego (obecnie Żurawia) 3 m 11. Należy zadać pytanie, czy przedruk konspiracyjny został wykonany prawidłową techniką – typografią (Czerski), czy techniką litograficzną (Kulesza). Kulesza odwołuje się do opracowania Edwarda Skalniaka dotyczącego Banku Emisyjnego⁵, natomiast Czerski opiera swoją relację na kontaktach środowiskowych związanych z ZWZ i AK. Przedruk wykonany metodą litograficzną byłby łatwo rozpoznawalny przez kontrolerów bankowych, natomiast zastosowanie właściwej techniki i wykonanie przedruku na oryginalnych matrycach z pewnością byłoby nierozpoznawalne dla urzędników bankowych. Czerski określa ilość przedrukowanych banknotów jako znaczną, natomiast Kulesza określa ją na 8 milionów. Taka liczba banknotów (80 tysięcy sztuk) posiada znaczną wagę, wynoszącą około 160 kilogramów. Przemycenie tylu banknotów na teren PWPW z pewnością stanowiłoby problem, natomiast przewiezienie ich do punktu litograficznego nie. Obaj autorzy są zgodni co do tego, że pieniądze te pochodziły z kas różnych jednostek Kwaternistrzostwa Wojska Polskiego. Tymczasem M. Adamczyk i J. Gmitruk w swojej pracy „Walka o pieniądze”, napisanej na podstawie archiwaliów ruchu PSL znajdujących się w Londynie, twierdzą, że w styczniu 1940 roku przywieziono do Polski pocztą dyplomatyczną z placówki Rządu Polskiego w Bukareszcie 6 milionów złotych⁶. Pieniądze te

4 Mieczysław Czerski, *Produkcja banknotów przez ZWZ i AK*, BN 10-12 1989, ss. 3-9.

5 Juliusz Kulesza w książkach, *Reduta PWPW*, PAX 1989 r. i *W murach PWPW*, Askon 2003 w przypisach na ss. 33 i 34 (odpowiednio), podając informację o przedrukach, powołuje się na książkę Franciszka Skalniaka, *Bank Emisyjny w Polsce 1939-1945*, s. 92. Na stronie tej znajduje się stwierdzenie ogólne dotyczące fałszerstw tych nadruków, bez wspomniania osób i instytucji za to odpowiedzialnych. Brak również danych o miejscu przedruku.

6 Mieczysław Adamczyk, Janusz Gmitruk, *Walka o pieniądze*, MHPRL, W-wa 2002, s. 8.

przekazano do sztabu ZWZ na ręce ppłk. H. Bagińskiego. Czy zostały one przekazane w celu ich przedrukowania – o tym autorzy opracowania nie piszą. Bez wątpienia przedruk należało dokonać szybko, aby móc uruchomić te środki na cele konspiracyjne. Czerski stwierdza, że niewiele przedrukowanych fałszyfikatów udało się wprowadzić do obiegu, ponieważ z końcem stycznia 1940 roku wprowadzono banknoty Banku Emisyjnego. Tutaj autor mija się z prawdą, ponieważ, jak wspominałem wcześniej, przedrukowane 100- złotówki posiadały prawo obiegu do 7 maja 1940 roku. Jak twierdzą M. Adamczyk i J. Gmitruk, transport z Bukaresztu miał zasilić w środki finansowe ZWZ. Organizator przedruku konspiracyjnego mjr Chyżyński należał do struktur ZWZ, mógł zatem wiedzieć o transporcie z Bukaresztu, jak również otrzymać przywiezione banknoty do przedruku.

Problem samego przedruku, niezależnie od jego metody i sposobów wprowadzania konspiracyjnych fałszyfikatów, należało rozwiązać szybko. Należy pamiętać, że przedruku dokonywano na ukończonych i skonfekcjonowanych banknotach. Zatem materiał do przedruku miał określony format i składał się z pojedynczych banknotów spakowanych w paczki bankowe. Aby proces przedruku przebiegał sprawnie, maszyna typograficzna dokonująca przedruku musiała być wyposażona w regulowany podajnik papieru, w którym można było umieścić materiał do zadrukowania w tak nietypowym formacie (175x98 mm). Najodpowiedniejszą do tego celu mogła być maszyna typu „Boston” wyposażona w napęd elektryczny. Na rynku drukarskim ówczesnej Warszawy funkcjonowały powszechnie wykorzystywane do wykonywania druków akcydensowych maszyny tego typu o napędzie pedałowym lub ręcznym. Były w nie wyposażone liczne punkty poligraficzne⁷. Wydajność tych maszyn kształtowała się na poziomie 100 do 150 odbitek na godzinę. Wynika z tego, że przedrukowanie 80 tysięcy egzemplarzy banknotów zajęłoby około 65 do 100 dni przy ośmiogodzinnym dniu pracy, lub 32 do 50 dni w systemie dwuzmianowym. Wykorzystanie ręcznej maszyny litograficznej w punkcie przy Żulińskiego (Żurawiej), prawdopodobnie systemu Suttera, o podobnej wydajności dawało podobny rezultat. Z relacji wiadomo, że w punkcie na Żulińskiego⁸ znajdowała się jedna maszyna litograficzna.

Przygotowanie do fałszowania banknotów Banku Emisyjnego

Członkowie grupy PWB/17 rozpoczęli pracę nad przygotowaniem do organizacji procesu fałszowania banknotów Banku Emisyjnego, według relacji mjr. Chyżyńskiego cytowanej w opracowaniu Janusza Kuleszy, latem 1940 roku, po upadku Francji w czerwcu 1940 roku i przeniesieniu Rządu Polskiego do Londynu. Transportowanie banknotów Banku Polskiego z Bukaresztu straciło sens, ponieważ na terenie Generalnego Gubernatorstwa zgodnie z „Rozporządzeniem w sprawie ujednolajnienia obiegu środków płatniczych w Generalnym Gubernatorstwie” z dnia 27 marca 1940 r. (D.R.GG. Cz I 1940 nr 24 s. 119) miały być one wymienione na bilety Banku Emisyjnego, przy czym wyższe nominały (500, 100, 50, 20 i 10 złotych) wymieniano od 22 kwietnia do 7 maja 1940 r., a niższe (5 i 2 złote) od 8 maja do 20 maja 1940 r.

Pierwszą emisję z 1940 roku o nominałach od 1 do 100 złotych drukowano techniką kombinowaną typograficzną (poddruki giloszowe dwubarwne i wizerunek na marginesie jednobarwny) i litograficzną (rysunek główny jednobarwny). Fałszerstwa miały być przygo-

7 Michał Wojewódzki, *W tajnych drukarniach Warszawy 1939-1944. Wspomnienia*, PIW 1976, ss. 409-412.

8 Juliusz Kulesza, *Reduta PWPW*, PAX 1989 r., s. 31



Il. 3. 100 zł z 1940 roku
– oryginał



Il. 4 i 5.
100 zł z 1940 –
fragment
oryginalu (z lewej)
i falsyfikatu

towane techniką litograficzną. Zakładano, że fałszywe banknoty nie będą wprowadzane do obiegu, ale będą wracały do PWPW. Tam miały być podmieniane w skarbcu na banknoty oryginalne, a fałszyfikaty miały być traktowane jako nieudane druki i przeznaczone do zniszczenia jako makulatura. Działanie takie było możliwe, ponieważ na terenie PWPW działała konspiracyjna komórka o kryptonimie „X”, wchodząca w skład PWB/17, w której główną rolę odgrywała pracownica wytwórni Janina Sowińska. Dysponowała ona kluczami do skarbcza. Fałszywe banknoty w postaci ukończonej lub nie, pocięte lub w arkuszach⁹, przedstawiane były jako błędy produkcyjne lub makulatura i komisyjnie przekazywane do zniszczenia. Tym samym zapobiegano wykryciu fałszerstw i nie narażano ludności cywilnej na represje związane z wprowadzaniem fałszywych banknotów do obiegu.

6 maja 1941 roku, według relacji mjr. Chyżyńskiego, odbyło się spotkanie z dowódcą ZWZ gen. Stefanem Roweckim „Grotek” w sprawie produkcji fałszywych środków pieniężnych. Jak komentuje to Juliusz Kulesza, spotkanie to dotyczyło organizacji produkcji fałszywych banknotów o nominale 500 złotych – „górali” – wprowadzonych do obiegu przez okupanta niemieckiego rozporządzeniem „Obwieszczenie o wydaniu banknotów złotych Banku Emisyjnego w Polsce z dnia 4 listopada 1940 roku”. (D.R.GG. Cz II 1940 nr 68 s. 522). Banknot ten posiadał najlepsze zabezpieczenia przed fałszowaniem. Papier do druku biletów o nominale 500 złotych posiadał wielotonowy znak wodny umiejscowiony na niezadrukowanej części po lewej stronie. Był on produkowany, we-

9 Juliusz Kulesza, *Reduta PWPW*, PAX 1989 r. s. 37 stwierdza, że arkusz drukowy 100 złotych z 1940 roku zawierał 18 banknotów.

dług Kuleszy, w papierni przy al. Niepodległości 146, działającej na terenie więzienia mokotowskiego (papier do niższych nominałów ze znakiem wodnym powierzchniowym produkowano w Mirkowskiej Fabryce Papierniczej). Rysunek główny drukowany był metodą wkłęsłodruku (na maszynach austriackich typu „Nadherny”), trudną do podrobienia. Dzięki działalności komórki „X” konspiratorzy pozyskali pełne komplety odbitek poszczególnych kolorów, tzw. rozbiecie na kolory oraz skale barw wykorzystywane w procesie produkcji oryginalnych banknotów. Pozwalało to na uzyskanie wzorców do druku metodą kopiowania fotograficznego.

Produkcja falsyfikatów banknotów 500 złotych

W nowej sytuacji główny ciężar prac konspiracyjnych przesunięto do działu produkującego banknoty 500- złotych¹⁰. Z myślą o produkcji „górali” założono komórkę konspiracyjną w zakładach litograficznych „W. Cukrzyński i S. Goliński” przy ul. Marszałkowskiej 71 i zakupiono willę nazwaną „Folwarkiem”, w której znajdowały się elektryczne maszyny do maglowania. W willi tej numerowano banknoty dostarczone z PWPW. Kluczową rolę w procesie przygotowania produkcji falsyfikatów odegrał były pracownik Wojskowego Instytutu Graficznego, mistrz litograficzny Marian Dutkiewicz. Dzięki jego kunsztowi, najprawdopodobniej metodą grawiury na kamieniu¹¹, którą stosowano powszechnie do produkcji papierów wartościowych, stworzono kamienie litograficzne dla poszczególnych faz druku, które dobrze imitowały druk wkłęsłolinijny. Wzorce do grawerowania kamieni, jak wspominałem wcześniej, dostarczyli pracownicy PWPW z komórki „X”. Zadrukowane, na oryginalnym papierze, metodą grawiury na kamieniu falsyfikaty były przekazywane do Wytwórni, do działu wykańczalni banknotowej, gdzie były wymieniane na oryginalne arkusze. Arkusze te przechowywano w skrytce wewnątrz szafki pracowniczej i w małych partiach, po kilkanaście sztuk, wynoszono na zewnątrz. Akcje takie przeprowadzano co 7 do 15 dni. Ponieważ produkcja 500 złotych była szczególnie chroniona, najczęściej pozyskiwano oryginalne arkusze banknotów całkowicie wydrukowanych, ale bez numerów. Przewożono je następnie do willi „Folwark”, cięto i numerowano na dociskowych elektrycznych maszynach typograficznych, wykorzystując do tego celu oryginalne numerytory z PWPW. Numerytory wykradała ze skarbcza Janina Sowińska w dni wolne od pracy w PWPW i drukarze z „Folwarku” numerowali nimi banknoty. Następnie były one wymontowywane z maszyn i odnoszone przed ranną zmianą przez Sowińską do skarbcza. Ponumerowane banknoty konfekcjonowano w paczki po 20 sztuk – tak jak dla Banku Emisyjnego, dodając oryginalne banderole. Należy pamiętać, że 500- złotych były numerowane po obu stronach banknotu, czyli posiadały cztery numery. Zainstalowane w „Folwarku” maszyny maglujące były doskonałą przykrywką dla dużego zużycia prądu przez maszyny numerujące. Banknoty drukowano i wymieniano bez zakłóceń do końca lata 1942 roku.

Kilka czynników wpłynęło na przeniesienie produkcji falsyfikatów do Londynu. Pierwszym i najważniejszym był błąd związany z produkcją banknotów 500 złotych. Według Kuleszy¹², w maju 1942 roku Niemcy zaprzestali druku banknotów 500- złotych,

10 Juliusz Kulesza, *Reduta PWPW*, PAX 1989 r. s. 39 stwierdza, że arkusz drukowy 500 złotych z 1940 roku zawierał 9 banknotów.

11 Stefan Jakuciewicz, *Techniki drukowania znaczków pocztowych*, Wyd.Lit. 1988 r. ss. 89 i 96

12 Juliusz Kulesza, *Reduta PWPW*, PAX 1989 r. s. 40



Il. 6. Banknot 500 zł
z 1940 roku – oryginalny



Il. 7. Banknot 500 zł
z 1940 roku – fałszywy

natomiast produkcja w PWB/17 nie została wstrzymana i nadal drukowano i, co najważniejsze, numerowano fałszyfikaty pochodzące z punktu litograficznego u Cukrzyńskiego, dostosowując odpowiednio numerację. Wznowienie produkcji oryginalnych 500-złotówek w PWPW po przerwie i ich właściwe numerowanie spowodowało, że na rynku pojawiły się banknoty o tej samej numeracji, co zostało zauważone przez organy kontroli Banku Emisyjnego. Kolejnym czynnikiem było żądanie gratyfikacji finansowej za produkcję fałszykatów przez jednego z konspiratorów z grupy PWB/17. Jednocześnie nastąpiły aresztowania przez gestapo członków komórki wykonującej fałszyfikaty; jak się potem okazało, były to aresztowania przypadkowe. Poza tym na rynku zaczęła się pojawiać duża liczba fałszykatów z innych źródeł. Spowodowało to zwiększenie czujności organów kontroli¹³. Jak relacjonuje Czernski, w lecie 1942 roku zgłosił się do mjr. Chyżyńskiego skoczek spadochronowy z ZSRR, niejaki Arciszewski, prosząc o wyrobienie fałszywych dokumentów tożsamości. Zaoferował 50 000 złotych za wykonanie zadania. Po otrzymaniu opłaty w banknotach o nominale 50 złotych okazało się, że wszystkie banknoty są fałszywe. Można przypuszczać, że banknoty te zostały wykonane przez firmę GOZNAK na zlecenie AL. Chyżyński doszedł do wniosku, że należy przenieść produkcję fałszykatów poza granice Generalnego Gubernatorstwa – do Londynu. Za zgodą rządu londyńskiego i

13 Franciszek Skalniak, *Bank Emisyjny w Polsce 1939-1945*, PWE 1966 na s. 171 podaje statystykę ogłoszeń Banku Emisyjnego o fałszerstwach: w roku 1940 – 10, 1941 – 12, 1942 – 18, w tym odnośnie 500 złotych z 1940 roku – 3 ogłoszenia.

przy akceptacji premiera Churchilla, zadania tego podjęła się firma „Thomas de la Rue”¹⁴. Z kraju dostarczono wszystkie niezbędne do produkcji fałszyfikatów komponenty, wcześniej wykorzystywane przez PWB/17. Jak twierdzi Kokociński¹⁵, nie dostarczono jednak próbek i „składu” farby do wklęsłodruku liniowego, skutkiem czego drukowane w Londynie fałszyfikaty charakteryzowały się nienajlepszą trwałością. W seriach A12 i A13 popełniono kilka błędów podczas grawerowania matryc do druku i generalnie w produkcji papieru z wielotonalnym znakiem umiejscowionym, przedstawiającym głowę górala. Dla serii A14 błędy grawerskie poprawiono, natomiast nie wyeliminowano błędu w znaku wodnym.

	Banknot oryginalny	Banknot fałszywy	Fałszerstwo po poprawkach
	A00	A12	A14
Rozeta z liczbą 500			
Ornament z lewej strony			
Portret górala – okolice nosa			
Znak wodny wielotonalny Średnica kapelusza Oryginał 32 mm Fałszyfikat 34 mm			

W międzyczasie okupant wprowadził nową emisję banknotów Banku Emisyjnego z datą 1 sierpnia 1941 roku, przy czym banknoty o nominałach 1, 2 i 5 złotych wprowadzono rozporządzeniem „Obwieszczenie o emisji złotych biletów Banku Emisyjnego w Polsce z dnia 6 września 1941 r.” (D.R.GG. 1941 nr 81 s. 518), banknot o nominale 50 złotych rozporządzeniem „Obwieszczenie o emisji złotych biletów Banku Emisyjnego w Polsce z dnia 10 października 1942 r.” (D.R.GG. 1942 nr 89 s. 647) i nowy wzór banknotu o nominale 100 złotych rozporządzeniem „Obwieszczenie o emisji złotych biletów Banku Emisyjnego w Polsce z dnia 2 maja 1944 r.” (D.R.GG. 1944 nr 25 s. 175). Banknoty wyższych nominałów drukowane były na papierze z wielotonowym znakiem wodnym, umiejscowionym na niezadrukowanej części banknotu po lewej stronie.

Należy zadać pytanie, czy fałszowanie młynarek zakończono około 1942 roku? Sądzę, że nie. Banknot z błędami z wczesnej produkcji fałszyfikatów londyńskich, który

¹⁴ Lech Kokociński, *Pieniądz papierowy na ziemiach polskich*, Rossikon Press 1996, s. 148

¹⁵ Lech Kokociński, *Lewe bicie – z Lechem Kokocińskim, twórcą i Honorowym Prezesem PTN, rozmawia Kazimierz Kalicki*, Gazeta Wyborcza 30 01 2005 za http://niniwa22.cba.pl/lewe_bicie.htm dostęp 25 08 2017 r.

został ujawniony przez sekcję kontroli, nosi datę rejestracji z 13 października 1944 roku. Nie spotkałem banknotów serii A14 z adnotacjami urzędowymi o wykryciu fałszerstwa. Wprowadzone do obiegu 2 maja 1944 roku banknoty o nominale 100 złotych z datą 1 sierpnia 1941 mogły też być fałszowane przez firmę „Thomas de la Rue”, ponieważ posiadała możliwości druku banknotów wykonywanych w technice irysowej. Banknoty te drukowane przez PWPW posiadały serie z literą A i D. Jestem w posiadaniu banknotu serii A69 z odbiegającym od wzorca znakiem wodnym. Pozostałe elementy banknotu są poprawne i należy przypuszczać, że zostały wykonane przez profesjonalną firmę i nie są produktem fałszerza amatora.



*Il. 8. Banknot 100 zł
z 1941 roku – oryginalny*



*Il. 9. Banknot 100 zł
z 1941 roku – fałszywy*



*Il. 10 i 11. Znak wodny
– oryginalny (z lewej) i fałszywy*

Efekt końcowy akcji fałszowania banknotów w Polsce i Wielkiej Brytanii

W tabeli zebrałem dane z cytowanych w opracowaniu publikacji : Mieczysław Czerski „Produkcja banknotów przez ZWZ i AK” BN 10-12 1989, Lech Kokociński „Pieniądz papierowy na ziemiach polskich” Rossikon Press 1996, Juliusz Kulesza „Reduta PWPW” PAX 1989, Mieczysław Adamczyk i Janusz Gmitruk „Walka o pieniądze” MHPRL W-wa 2002, Franciszek Skalniak „Bank Emisyjny w Polsce 1939-1945” PWE 1966. Na ich podstawie oszacowałem wskaźniki mówiące o wpływie działań PWB/17 i późniejszych Rządu Londyńskiego związanych z fałszowaniem pieniądza na finanse Banku Emisyjnego Generalnego Gubernatorstwa i finanse Armii Krajowej.

Wskaźnik sfalszowanych łącznie banknotów Banku Emisyjnego do ogólnego obiegu w Generalnym Gubernatorstwie wynosi 0,39%. Można powiedzieć, że to niewiele, ale był to bez wątpienia problem dla okupanta, skoro komunikaty o fałszerstwach miały tendencję wzrostową i kształtowały się według Skalniaka¹⁶ następująco: w 1940 – 10 komunikatów, 1941 – 12 komunikatów, 1942 – 18 komunikatów, w tym odnośnie 500 zł – 3. Do grupy objętej tymi komunikatami należy zaliczyć również fałszerstwa przestępcze, które nie były omawiane w tej analizie.

Kolejnym wskaźnikiem, który mówi nam o znaczeniu działania PWB/17 jest porównanie wielkości fałszerstw wykonanych w kraju do ogólnej liczby fałszerstw związanych z działalnością PWB i Thomas de la Rue. Ten wskaźnik prezentuje się imponująco i wynosi 41%. Okazuje się że w warunkach konspiracji wykonano znaczącą część fałszywych młynarek. Podobnie imponująco prezentuje się wskaźnik fałszerstw krajowych PWB/17 do kwot w młynarkach, jakimi dysponowała AK, i wynosi 37%.

Podsumowując: działalność PWB/17 i związana z nią produkcja fałszywych banknotów w Polsce i Anglii najistotniejsze znaczenie miała dla finansowania struktur Armii Krajowej i Państwa Podziemnego. Zauważalne także były jej skutki dla systemu finansowego Banku Emisyjnego Generalnego Gubernatorstwa, choć nie tak znaczące jak akcja fałszowania funtów brytyjskich przez Niemców dla Banku Anglii, ale przecież trudno porównywać te dwa przedsięwzięcia.

LITERATURA

1. Adamczyk Mieczysław, Gmitruk Janusz, *Walka o pieniądze*, MHPRL W-wa 2002.
2. Czerski Mieczysław, *Produkcja banknotów przez ZWZ i AK*, BN 10-12 1989.
3. Jakuciewicz Stefan, *Techniki drukowania znaczków pocztowych*, Wyd.Lit. 1988.
4. Kokociński Lech, *Pieniądz papierowy na ziemiach polskich*, Rossikon Press 1996.
5. Kokociński Lech, *Lewe bicie – z Lechem Kokocińskim, twórcą i Honorowym Prezesem PTN, rozmawia Kazimierz Kalicki*, Gazeta Wyborcza 30 01 2005
za http://niniwa22.cba.pl/lewe_bicie.htm dostęp 25 08 2017 r.
6. Kulesza Juliusz, *Reduta PWPW*, PAX 1989.
7. Kulesza Juliusz, *W murach PWPW*, Askon 2003.
8. Skalniak Franciszek, *Bank Emisyjny w Polsce 1939-1945*, PWE 1966.
9. Wojewódzki Michał, *W tajnych drukarniach Warszawy 1939-1944. Wspomnienia*, PIW 1976.

16 Franciszek Skalniak, *Bank Emisyjny w Polsce 1939-1945*, PWE 1966, s 171

**Pwb/17 – działalność i wpływ na finanse
Banku Emisyjnego Generalnego Gubernatorstwa 1939-1945
Streszczenie**

W artykule przedstawiono strukturę organizacyjną jednej z komórek organizacyjnych Polskiego Państwa Podziemnego. Podziemna Wytwórnia Banknotów o kryptonimie PWB/17 zajmowała się między innymi fałszowaniem pieniędzy papierowych Banku Emisyjnego w Generalnym Gubernatorstwie od 1940-1942 roku. Ze względów bezpieczeństwa w 1942 roku produkcję fałszyfikatów przeniesiono do Anglii przy czym produkcja ta oparta była o materiały dotyczące technologii wytwarzania banknotów pozyskane dzięki działalności PWB/17. Wykonane w Anglii banknoty przetrucano do Polski drogą powietrzną lub przez kurierów. Efektem akcji było zauważalne przez okupanta występowanie fałszerstw w obiegu, a z punktu widzenia Państwa Podziemnego i Armii Krajowej dała czterdziestoprocentowy wkład w finanse tej organizacji.

**Activity of pwb/17 and its influence
on the General Government Issuing Bank in the years 1939-1945
Summary**

This article describes the structure of one of the underground bodies created by the Polish Underground State. The Underground Banknote Works with an underground name PWB/17 was responsible for forging banknotes of the General Government Issuing Bank Bank Emisyjny (Issuing Bank) of the General Government for two years, since 1940. In 1942, the whole process of forging banknotes was moved to England, due to safety reasons. Counterfeits' production was based on documents describing technology of issuing banknotes, which were obtained by PWB/17 activity. Fake banknotes were produced in England, then transported to Poland by air or by couriers. As a result, German occupiers noticed that there were false banknotes in circulation. The whole operation contributed to a 40% increase in the Polish Underground State and the Home Army's finances.

Spis treści

Vasyl Orlyk (Ukraine) CONTEMPORARY COUNTERFEIT COINS OF THE CRUSADER STATES	7
Віктор Коцур (Україна) ЗНАХІДКИ ЗОЛОТИХ ДУКАТІВ В УКРАЇНІ – ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ	18
Світлана Орлик (Україна) ОСОБЛИВОСТІ ГРОШОВОГО ОБІГУ ГАЛИЧИНИ ТА БУКОВИНИ В ЧАСИ РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	25
Володимир Зайченко (Україна) ВИДАТНІ ПОСТАТІ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ ПОЧАТКУ ХХ СТ. НА ПАМ'ЯТНИХ МОНЕТАХ НАЦІОНАЛЬНОГО БАНКУ УКРАЇНИ	34
Бойко-Гагарін Андрій Сергійович (Україна) СИМВОЛІКА ПОЛЬСЬКИХ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ 1915-1939 РОКІВ В КОЛЕКЦІЇ НМІУ	39
Olha Skorokhod (Ukraine) СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ ЗАХОДІВ РОСІЙСЬКОГО УРЯДУ У СФЕРІ ГРОШОВОГО ОБІГУ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ СТ.	51
Наталя Пасічник (Україна) ГРОШОВА РЕФОРМА ВІТТЕ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ПРЕДСТАВНИКІВ УНІВЕРСИТЕТСЬКИХ ЦЕНТРІВ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ ХІХ-ПОЧАТОК ХХ СТ.)	60
Оксана Шпортун (Україна) ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА УРЯДУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В УКРАЇНІ У ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ	71
Валентина Дубіцька, Зінаїда Зразюк (Україна) МОНЕТНО-РЕЧОВИЙ СКАРБ З МІСТА ЛЕБЕДИН СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ	78
Андрій Табачук (Україна) РОЗПОВСЮДЖЕНІ ВИДИ ГРОШОВИХ ХАБАРІВ ЧИНОВНИКІВ ЗА «ВИРІШЕННЯ» МАЙНОВИХ ТА ЦИВІЛЬНИХ ПИТАНЬ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (ХVІІІ – ХІХ СТ.)	84

Anatoliy Sustretov (Ukraine) CURRENCY IN NADDNIPRYANS'KA UKRAINE IN THE IMPERIAL IME (18-EARLY 20 CENT.): CURRENT UKRAINIAN HISTORIGRAPHU	88
Mariia Buhaieva (Ukraine) MARKET OF BULLION COINS: PROBLEMS OF FORMATION AND DEVELOPMENT	94
Говоровський Андрій Володимирович (Україна) ВІЧНА МОЛОДІСТЬ КОРОЛЕВИ ВІКТОРІЇ АБО ЛЕГЕНДАРНА МОНЕТА «ЧОРНИЙ ПЕННІ»	110
Pyra Shtalenkov (Беларусь) РЕГИОНАЛЬНЫЕ ВАРИАНТЫ НОВГОРОДСКИХ РУБЛЕЙ И ЛИТОВСКИЕ ТРЕХГРАННЫЕ ГРИВНЫ	116
Adam Musiałowski (Polska) BANKOWOŚĆ Z ZAŚWIATÓW – ZWIELOKROTNIONY OBOL ZMARŁYCH WE WCZESNYM ŚREDNIOWIECZU	128
Wiktor Kakareko (Białoruś) MONETY POLSKIE DYNASTII PIASTÓW W ZBIORACH MUZEUM W GRODNIU	146
Андрій Крижанівський (Україна) ТРИКРЕЙЦАРІВКА ЛЕОПОЛЬДА I З 1699 Р. БЕЗ НОМІНАЛУ	159
Jarosław Dutkowski (Polska) ATRYBUTY WŁADZY I PRESTIŻU W IKONOGRAFII MONET ŚLĄSKICH XVI I XVII WIEKU	164
Witold Garbaczewski (Polska) MONETA CIVITATIS BYDGOSTIENSIS. ZAGADKOWY EPIZOD W DZIEJACH MENNICY BYDGOSKIEJ	177
Антон Калиновский (Беларусь) ШОСТАК ЯНА КАЗИМИРА 1669 Г. ПОДРАЖАНИЯ, ФАЛЬШИВКИ ИЛИ ОРИГИНАЛЫ?	189
Tomasz Maćkowski (Polska) TOKENY FUNDACJI GDAŃSKIEGO KUPCA ZACHARIASZA ZAPPIO DLA ROZLICZENIA POMOCY UBOGIM	195

Paweł Krokosz, Karol Łopatecki (Polska) PRZESTĘPSTWO FAŁSZOWANIA MONET W ŚWIELE ARTYKUŁÓW WOJSKOWYCH PIOTRA I	206
Виктор Малежик (Беларусь) УНИКАЛЬНЫЙ КЛАД МЕДНЫХ МОНЕТ XVIII - НАЧАЛА XIX ВЕКОВ ИЗ СЛОНИМСКОГО РАЙОНА ГРОДНЕНСКОЙ ОБЛАСТИ	217
Krzysztof Filipow (Polska) IGNACY CEJZYK – GENIALNY FAŁSZERZ I ARTYSTA	227
Даля Грималаускайте (Литва) К ИСТОРИИ «РАЗОВОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ПОЖЕРТВОВАНИЯ» – НАЛОГА НАЦИОНАЛЬНОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА ВОССТАНИЯ 1863-1864 ГГ.: ЦЕННАЯ НАХОДКА ИЗ КАУНАСА	234
Arūnas Žebrauskas, Valdas Kavaliauskas (Litua) THE UNIQUE PROJECT OF THE BANKNOTE OF UPRISING OF 1863	249
Володимир Швець (Україна) БАНКИ У ЛЬВОВІ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ	253
Синчук И.И. (Беларусь) ЕЩЕ РАЗ О ГРОШОВО-ЗЛОТОВО-РУБЛЕВОМ СЧЕТЕ НАЧАЛА 19 В. НА «ВНОВЬ ПРИСОЕДИНЕННЫХ ЗЕМЛЯХ» РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ	265
Antoni Mironowicz (Polska) FAŁSZYWE 40 RUBLÓWKI BUŁAK-BALACHOWICZA	273
Aldona Podolska-Meducka (Polska) SYSTEM PIENIĘŻNY NA ZIEMIACH POLSKICH W CZASIE WOJEN ŚWIATOWYCH	280
Zbyšek Šustek (Słowacja) WALUTA PROTEKTORATU CZECH I MORAW 1939-1945	293
Juliusz Bieniaś (Polska) PWB/17 – DZIAŁALNOŚĆ I WPŁYW NA FINANSE BANKU EMISYJNEGO GENERALNEGO GUBERNATORSTWA 1939-1945	322

